

MANİSA

AKADEMİK ARAŞTIRMALAR IŞIĞINDA
(TARİH & FELSEFE)

1

CİLT

Hasan AKYOL - Aylin ÇANKAYA - Mehmet ESENDEMİR

Manisa şehri insanlığın erken dönemlerinden itibaren Batı Anadolu'nun doğuya açılan önemli yolları üzerinde, Sipylos/Dumanlıdağ eteğinde, Gediz havzasına hâkim bir yerleşim görünümündedir. Tarihî süreç içerisinde Manisa'nın konumu itibarıyla birçok gücün hâkimiyeti altına girdiği bilinmektedir.

Manisa şehri geçmişten günümüze Batı Anadolu'nun sosyo-kültürel ve sınaî açıdan önemli merkezlerinden biri olmuştur. Manisa şehrinin kültürel birikimini ortaya çıkarmak amacıyla üniversitemiz tarafından ilki 2017 yılında düzenlenen Uluslararası Geçmişten Günümüze Manisa Sempozyumu-II etkinliğini üniversitemizin 30. Yılı faaliyetleri kapsamında 21-23 Eylül 2022 tarihleri arasında gerçekleştirdik. Manisa'nın farklı açılardan ele alındığı etkinliğe 51 üniversiteden 282 akademisyen bildirileriyle katılmış ve şehrin hafızası adeta canlandırılmıştır. Üç gün süren sempozyumda Manisa şehri tarihî, coğrafi, arkeolojik, edebî, ekonomik, sosyolojik, psikolojik, kültürel, dinî, biyolojik, demografik, istatistiksel ve siyasî açılardan ele alınmıştır.

BERIKAN
YAYINEVİ

MANİSA

AKADEMİK ARAŞTIRMALAR IŞIĞINDA
(TARİH & FELSEFE)

Hasan AKYOL - Aylin ÇANKAYA
Mehmet ESENDEMİR

1

CİLT

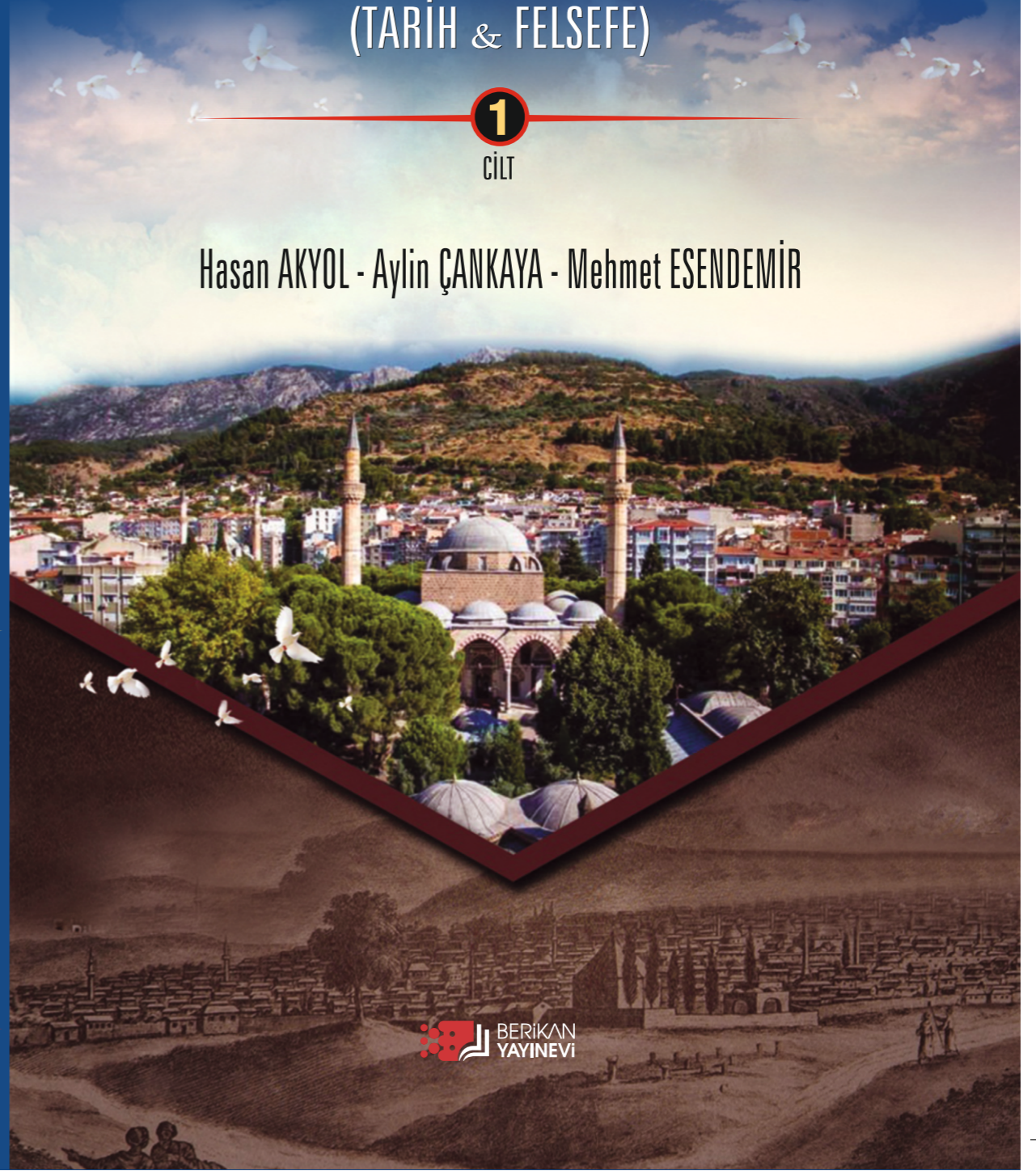
MANİSA

AKADEMİK ARAŞTIRMALAR IŞIĞINDA
(TARİH & FELSEFE)

1

CİLT

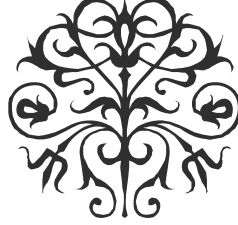
Hasan AKYOL - Aylin ÇANKAYA - Mehmet ESENDEMİR

BERIKAN
YAYINEVİ

MANİSA

AKADEMİK ARAŞTIRMALAR IŞIĞINDA
(Tarih & Felsefe)
Cilt-1

Editörler

Doç.Dr. Hasan AKYOL – Doç. Dr. Aylin ÇANKAYA
Arş. Gör. Mehmet ESENDEMİR

Aralık 2022 / ANKARA

© Bu Kitabın Tüm Hakları Yazarlarına ve Yayıncısına Aittir.
Bu kitaptaki bilgi, fikir, yorum ve görsellerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

MANİSA

AKADEMİK ARAŞTIRMALAR IŞIĞINDA
(Tarih & Felsefe) Cilt-1

Editörler

Doç.Dr. Hasan AKYOL – Doç. Dr. Aylin ÇANKAYA
Arş. Gör. Mehmet ESENDEMİR

Birinci Basım: Berikan Yayınevi Aralık-2022

ISBN: 978-625-8365-96-2 (Tk) / ISBN: 978-625-8365-97-9 (1.c)

Genel Yayın Yönetmeni
Ahmet Deniz AĞCA

Kapak
Biçer YILDIRIM

Destekleyen Kurum

Baskı & Cilt
Berikan Ofset Matbaa- Y.Mahalle-Gersan/ANKARA
Matbaa Sertifika No: 47109

BERİKAN YAYINEVİ
Kültür Mahallesi, Kızılırmak Cad. No: 61/6 Çankaya-Kızılay/ANKARA
Tel: (0312) 232 62 18-19

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ.....	vi
EDİTÖRLERDEN	vii
MANİSA TARİHİ VE İKİ TARİHÇİSİ	
Feridun M. EMECEN	1
SATRAP İSYANLARI (MÖ 366-360): BATI ANADOLU'DA KARGAŞA	
Alican DOĞAN	10
ANTİK DÖNEMDE EKONOMİK VE SOSYAL BİR MERKEZ OLARAK THYATEIRA	
Eda GÜNGÖR ALPER.....	21
HELLENİSTİK DÖNEM KRALİYET YAZIŞMALARI IŞIĞINDA SARDEİSLİLERİN SELEUKOSLAR İLE İLİŞKİLERİ	
Hüseyin ÜRETEN	38
MAGNESIA AD SPIYLUMLU PAUSANIAS VE İKİNCİ SOFİSTİK DÖNEM	
Murat SATICI.....	63
PHILOSOPHIA VE MAGNESIA	
Haluk DOĞAN.....	85
ERKEN DÖNEM HRİSTİYANLIĞINDA MANİSA KİLİSELERİ	
Yasemin GÜNER.....	95
BİZANS HAKİMİYETİNDE SARDES (VII-XI. YÜZYIL)	
Ali GENÇ	115
VII. YÜZYILDAN XI. YÜZYILA KADAR MAGNESIA VE ÇEVRESİNİN İDARİ YAPISI	
Cüneyt GÜNEŞ	133
SARUHANOĞULLARI'NIN KURULUŞUNDA HAREZMLİLER	
Ahmet TOKSOY	149
SARUHANOĞULLARI'NDA KOLONİZATÖR BİR TÜRK DERVİŞİ: ŞEYH İSHAK ER-RUMÎ	
İlker Mümin ÇAĞLAR.....	169

**BELGELER IŞIĞINDA MANİSA MEVLEVİHANESİ ŞEYHLERİ ve
MANİSA MEVLEVİHANESİNİN ŞEHRİN SOSYO-KÜLTÜREL ve DİNİ
HAYATINA ETKİLERİ**

Hasan AKYOL, Arkin ONGAN, Selman ÇETİN182

**XVI. YÜZYIL BAŞLARINDA SARUHAN SANCAĞI'NDAKİ KALELER VE
FONKSİYONLARI**

Bülent ÇELİK200

**1768-1774 OSMANLI-RUS SAVAŞI'NDA SARUHAN SANCAĞI VE
MANİSA'DAN YAPILAN KATKILAR**

Naime Yüksel KARASU215

XVII. YÜZYIL MANİSA ŞER'İYE SİCİLLERİNDE DOKUMA ÜRÜNLERİ

Züleyha USTA OĞLU233

**ANADOLU AHKAM DEFTERLERİNDE MANİSA'YA DAİR KAYITLAR
(1747-1750)**

Hamit KARASU243

**MANİSA ŞER'İYYE SİCİLLERİNE GÖRE 17. YÜZYILIN İLK YILLARINDA
MÜSLİM-GAYRİMÜSLİM İLİŞKİLERİNDE GÖRÜLEN
KANUNSUZLUKLAR**

Melis ALTAN254

**MANİSA'DA KADINLAR TARAFINDAN YAPILAN KANUNSUZLUKLAR
(17. VE 18. YÜZYIL ÖRNEKLERİYLE)**

Mustafa KAYA276

18. YÜZYILIN İLK YARISINDA MANİSA'DA SİLAH KÜLTÜRÜ

Ümran KARADENİZ302

**1782-1790 YILLARI ARASI MANİSA KAZASINDA AİLE YAPISI VE
SOSYO-EKONOMİK HAYAT (TEREKE KAYITLARI IŞIĞINDA)**

Pınar GÜMÜŞ, Muhammed YAZICI324

**II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE SARUHAN SANCAĞI'NDA
ORMANCILIK FAALİYETLERİ**

Aysun SARİBEY HAYKIRAN346

YUNT DAĞI'NIN İKİ KAYIP KÖYÜ: AHATLAR ve KIZIKLAR

Bayram YELBOĞA, Zeynel MUTLU369

SARUHAN REDİF TEŞKİLATININ KURULUŞU VE İŞLEYİŞİ (1834-1842)

Ahmet TAŞDEMİR, Özkan KÜÇÜKBAŞ.....379

SARUHAN SANCAĞI'NDA YABANCI OKULLAR VE EĞİTİM FAALİYETLERİ

Elif KIRAN.....407

SUNUŞ

İnsanların hafızaları olduğu gibi, milletlerin de hafızaları vardır. Milletlerin hafızaları tarihleridir. Bu hafızanın iki ayağı mevcuttur: Birincisi, arşivleri ve yazılı tarihî tecrübeleridir. Diğer ayağı ise milli ve manevi değerlerini yansıtan fizikî mekanları ve eserleridir. Bu mekanlar ve üzerindeki eserler, o milletin yaşadığı coğrafyanın tapu senetleri, aidiyet halkalarıdır.

Manisa'nın Türkleşmesi-İslâmlaşması süreci, Saruhanoğulları ile 1313 yılından itibaren başlayan ve günümüzde de devam eden geniş bir zaman dilimini kapsamaktadır. Manisa Celal Bayar Üniversitesi olarak mikro anlamda şehrimizin, makro anlamda da ülkemizin tarihi-kültürel hafızasına katkı sağlamak maksadıyla birincisini 2017 yılında gerçekleştirdiğimiz *Uluslararası Geçmişten Günümüze Manisa Sempozyumu-II* etkinliğini, üniversitemizin 30. kuruluş yıldönümünde düzenlemiş olmaktan mutluluk duyuyoruz.

Üniversitemizin düzenlediği sempozyumda sunulan tebliğlerin *Manisa-Celal Bayar* olarak iki ana tema etrafında kitaplaşmasında ve kalıcı hale gelmesinde emekleri bulunan editör arkadaşlarımı kutluyor, toplamda altı ciltten oluşan *Manisa* ve *Celal Bayar* adıyla yayınlanan akademik çalışmanın üniversitemize, şehrimize, ülkemize ve bilim dünyasına katkı sağlamasını temenni ediyorum.

Prof. Dr. Ahmet ATAÇ

Manisa Celal Bayar Üniversitesi Rektörü

EDİTÖRLERDEN

Manisa şehri insanlığın erken dönemlerinden itibaren Batı Anadolu'nun doğuya açılan önemli yolları üzerinde, Sipylos/Dumanlıdağ eteğinde, Gediz havzasına hâkim bir yerleşim görünümündedir. Tarihî süreç içerisinde Manisa'nın konumu itibarıyla birçok gücün hâkimiyeti altına girdiği bilinmektedir.

Manisa şehri geçmişten günümüze Batı Anadolu'nun sosyo-kültürel ve sınaî açıdan önemli merkezlerinden biri olmuştur. Manisa şehrinin kültürel birikimini ortaya çıkarmak amacıyla üniversitemiz tarafından ilki 2017 yılında düzenlenen *Uluslararası Geçmişten Günümüze Manisa Sempozyumu-II* etkinliğini üniversitemizin 30. Yılı faaliyetleri kapsamında 21-23 Eylül 2022 tarihleri arasında gerçekleştirdik. Manisa'nın farklı açılardan ele alındığı etkinliğe 51 üniversiteden 282 akademisyen bildirileriyle katılmış ve şehrin hafızası adeta canlandırılmıştır. Üç gün süren sempozyumda Manisa şehri tarihî, coğrafi, arkeolojik, edebî, ekonomik, sosyolojik, psikolojik, kültürel, dinî, biyolojik, demografik, istatistiksel ve siyasî açılardan ele alınmıştır.

Uluslararası Geçmişten Günümüze Manisa Sempozyumunda sunulan bildirilerden oluşan *Manisa Akademik Araştırmalar Işığında* adlı dört ciltlik eser, bildiri sahibi akademisyen ve araştırmacıların ürünüdür. Çalışmanın birinci cildinde Manisa şehrinin kuruluşundan 19. Yüzyıla kadar olan tarihî süreç ve Felsefe alanındaki araştırmalar ele alınmıştır. İkinci ciltte Manisa şehrinin yakın dönem tarihi, şehirde bulunan bazı yapılar ve özellikleri ile psikoloji alanındaki araştırmalara yer verilmiştir. Üçüncü ciltte Türk Dili ve Edebiyatı ile Sosyoloji alanındaki çalışmalar bulunmaktadır. Çalışmanın dördüncü cildinde Fen Bilimleri, Coğrafya ve İktisat çalışmaları vardır.

Uluslararası Geçmişten Günümüze Manisa Sempozyumunun bir meyvesi hüviyetinde olan eserin ortaya çıkmasında Sempozyum Sekreteryasında görev alan Arş. Gör. Dr. Onur Kaya'ya, Arş. Gör. Bora Ertüzün'e, Arş. Gör. Özkan Küçükbaş'a, Arş. Gör. Mehmet Esendemir'e ve Arş. Gör. Dilek Akyar'a emeklerinden ve görevlerindeki titiz tutumlarından dolayı teşekkür ediyoruz. Bildirileriyle sempozyuma katılan değerli akademisyenlere ve araştırmacılara, uluslararası düzeyde bir etkinlik olan sempozyumun düzenlenmesinde bizleri destekleyen Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Birol Çetin'in şahsında Türk Tarih Kurumu'na, Yunussemre Belediye Başkanı Dr. Mehmet Çerçi'ye, Şehzadeler Belediye Başkanı Ömer Faruk Çelik'e ve etkinliğimizin her aşamasında bizlere destek olan üniversitemiz Rektör Yardımcıları Prof. Dr. Mustafa Kazaz ve Prof. Dr. Ramazan Gökbunar ile üniversitemiz Rektörü Prof. Dr. Ahmet Ataç'a teşekkür ediyoruz.

Manisa'nın multidisipliner açıdan incelendiği 4 ciltlik bu eserin üniversitemize, şehrimize ve bilim dünyasına katkı sunması temennisi ile...

MANİSA TARİHİ VE İKİ TARİHÇİSİ

Feridun M. EMECEN*

Manisa Ege bölgesinde tarihî bakımdan önemi süreklilik arz eden nadir kentler arasında yer alır. Spil dağının eteklerinde önündeki verimli Gediz nehrinin alüvyonlarıyla oluşmuş ovaya açılan Manisa'nın siyasi ve kentsel gelişme itibarıyla belirli dönüm noktalarının mevcut olduğu bilinmektedir. Vaktiyle yine bir Manisa Sempozyumunda yaptığım konuşmada bu tarihî kentin gelişim safhalarını üç ana başlık altında toplayarak bunları Roma-Bizans, Saruhanoğulları ve nihayet Osmanlı devirleri olarak tasnif edip söz konusu gelişim süreçlerine dair bazı görüşlerimi ileri sürmüştüm¹. Özellikle Roma döneminden itibaren Manisa'nın bulunduğu mevkide giderek büyüyen bir şehir hüviyetine büründüğünü söylemek mümkündür. Bir bakıma bugünkü Manisa'nın ilk nüvesinin Roma döneminde atıldığını ifade etmek yanlış olmasa gerektir. Bu hususiyetiyle Manisa diğer bazı şehirler gibi antik mirasın izlerini bulunduğu mevki itibarıyla taşımayan diğer Ege bölgesi kentleri gibi değildir. Mesela İzmir bile Türk hakimiyeti devrinde yeniden gelişen bir liman kenti özelliği taşır, yani bugünkü İzmir'in oluşum süreci içinde Türklerin hakimiyetinin öncü etkisi söz konusudur. Yani bazı şehirler süreklilik göstermeyip tahribata uğrayarak toprak altında kalırken Türk hakimiyeti döneminde doğrudan buranın üzerinde değil ama hemen yakınlarında yeni yerleşimlerin bu kadim kentin ismini de taşıyarak oluştuğu örnekler hayli fazladır.

Çoğunlukla bu kabil yerleşme birimlerinin tarihinde antik iskan mahalliyle fiziki bir irtibat bulunmazken, tarihi açıklamalarda nedense daha eskiye doğru sanki bir süreklilik varmış gibi götürme eğilimi ağır basar. Örnek olarak Efes-Ayasuluk, Milet/Balat hemen akla gelir. Bu örneklemeler diğer pek çok Anadolu kenti için de benzerdir. Mesela Bolvadin üzerine yaptığım bir çalışmada da aynı duruma temas ederek kent kuruluşunun aslında tamamen Türklerin yerleşmeye başlamalarıyla

* Prof. Dr., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

¹ F.M. Emecen, "Manisa, Kent ve Tarih", *Geçmişten Günümüze Manisa: Şehzade II. Mehmed ve Manisa Tarihi-Kültürü-Ekonomisi*, ed. M. Tepekaya ve dğr., I (Manisa 2018).

oluşturduğuna değinmişim². Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Fakat Manisa örneği kale altına kadim dönemde yayılan kentin varlığı üzerinden giden bir devamlılık göstermesi bakımından mesela tıpkı Bursa örneği gibi farklılaşır. Böyle bakıldığında kadim kentin izlerini, giderek ciddi anlamda değişse de Manisa'nın tarihi süreçteki fiziki yapılanmasının temelinde bulmak mümkün olabilir.

İkinci olarak Manisa kalesi bu anlamda bulunduğu mevki ve ovayı kontrol eden noktada, denize açılan konumda coğrafi anlamda stratejik önem kazanmış olduğundan Bizans devrinde siyasi açıdan da bir payitaht olarak sivrilecektir. 1230'larda Bizans imparatoru Vatatzes'in burayı merkez seçmiş olmasıyla bu payitaht olma mirasının Saruhanoğulları'na intikal ettiğine şüphe bulunmaz. Vatatzes gibi Bizanslıların Türklerle savaşmak için tuttuğu paralı askerler dahi 1300 yılı başlarında yine Manisa'yı merkez seçeceklerdi.

Hiç şüphe yok ki Saruhanoğulları'nın beylik merkezi olma hali, kentin fiziki gelişmesine yeni Türk-İslam damgasının vurulmasını temin edecek bir zemini teşkil etmiştir. Yapılan çalışmalar Saruhanoğulları dönemi Manisa'sının fiziki anlamda gelişimiyle ilgili ciddi ipuçları sunmuş ve bunlar araştırmacılar tarafından değerlendirilmiştir. Bugün Saruhanoğulları Manisası'nın yayılım alanı hakkında tatminkâr bilgilere sahibiz. Ulu Cami'nin belirleyiciliğini bu noktada hemen zikretmeliyim. Ulu Cami mevki aslında tam da kadim Manisa'nın eski yerleşim ünitesinin üzerinde yükselmiştir. Bir ölçüde Saruhanoğulları Manisa'sı Roma-Bizans şehrinin mirası üzerinde inşa edilmiş, onun doğrudan mirasını üstlenmiş bir mahiyet taşır. Saruhanoğulları döneminde Manisa'nın Türk nüfusla şenlenmesi ve mahalle tipolojisinin bu yeni gelenlerin kendi inanç manzumelerine uygun hale getirilişiyle kültürel anlamda eskisiyle giderek irtibatı tamamen kalkan bir şehre doğru dönüşüm yaşanmıştır. Bu devrede inşa edilen mabetlerin konumlandırılması bize bu açılardan önemli bir fikir verir. Kıyı yerleşmelerinin zayıf olduğu Ege bölgesinde denize nispeten yakın sayılan büyük ticari merkezler arasında Manisa özel bir önem kazanmış görünmektedir. Ticari seyrüsefer itibarıyla Manisa'nın içeriden gelen yolların kavşağında bir nevi antrepo özelliği taşıyarak bu malların İzmir, hatta Foça iskelelerine yönlendirildiği bir ticaret kenti olmuştur³.

Saruhanoğullarından Osmanlılara intikal eden kentin fiziki varlığının aynen devam etmiş olmasında ise şaşılacak bir şey yoktur.

² F.M. Emecen, "Geç Ortaçağ Anadolu'sunda Bir Selçuklu Kenti: Bolvadin'in Tarihi Gelişimi Üzerine Bazı Notlar", *Bellekten*, XLXXXIII/302 (2021), s. 17-28.

³ Geniş bilgi için bk. F.M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989; ayrıca a.mlf, *Tarihin İçinde Manisa*, Manisa 2006.

Manisa'yı giderek önemli bir yer haline getiren en dikkat çekici gelişme buranın Osmanlı şehzadeleri için bir idare merkezi olmasıdır. Manisa'nın dışında başka pek çok yer yine hanedan mensuplarının ikamet ettikleri idarecilik kazandıkları yer olmakla birlikte Manisa bir zaman sonra bunların içinden sıyrılarak tek merkez özelliği kazanarak doğrudan tahta geçen veliahd şehzadelerin idare merkezi ve şehri olmuştur. Bunda II. Murad dönemindeki siyasi çalkantıların ve buna bağlı idari tasarrufların mühim yeri vardır⁴.

Manisa'nın siyasi merkez olarak tekrar tarih sahnesine çıkışı, tahttan çekilen II. Murad'ın burada ikameti olmuştur. Tıpkı Vatatzes gibi Murad da kenti ikinci bir başkent gibi telakki etmiş olmalıdır. Osmanlı tarihi açısından Manisa bu dönemde Bursa ve Edirne'ye rakib yeni bir merkez olarak ortaya çıkmıştır ki bu son derece önemlidir. İlginç olan durum II. Murad'ın tekrar tahta geçişiyle bu defa tahttan indirilmiş "mahlû" bir padişah olarak genç yaşta II. Mehmed'in burada bir hükümdara yakışır bir satvet içinde idarecilik yapmış bulunmasıdır. II. Murad ve II. Mehmed'in İstanbul'un fethi arifesinde Edirne-Bursa rekabetini Manisa'ya çektikleri bu dönem 1444-1451 arasını oluşturur. Manisa'nın İstanbul'dan önceki üçlü payitaht sistemindeki dönemi kısa da olsa bu yedi yıllık süreyi işaret eder. Bu dönem Manisa'sında II. Murad'ın burada saltanata layık bir saray yaptırması yanında II. Mehmed'in İstanbul planlarını bu sarayda tasarlamış olması önemli görünür. Bu ismen değil bu gibi iki önemli vakia ile de kentin siyasi merkez olma halini perçinlemiştir.

Bu gelişmelerin zemininde giderek büyüyen bir Manisa'nın ortaya çıkışı sonraki asırlarda gelişerek devam etmiş durumdadır. XVII. asırdan son Osmanlı asrına kadar olan zaman dilimindeki türlü gelişmeler Manisa'nın zengin tarihi birikimi açısından son derece kıymetlidir.

Şimdi bu tarihi birikimi bir genele teşmil edilemeyecek olan bir mahalli tarih açıklaması şeklinde algılamamak lazımdır. Çünkü Manisa kenti özelinde Osmanlı siyasi, ticari ve kültürel gelişim çizgisine oturtulabilecek hayli verinin bulunduğuna işaret etmeliyim. Bu zengin tarihi birikim üzerinde özellikle Cumhuriyet döneminden itibaren bir farkına varışın zuhur ettiğini söyleyebilirim. Yeni Cumhuriyetin kültürel hamleleri içinde millet olma bilinci çerçevesinde mahalli unsurlara yönelik yeni alınan kararlar, özellikle 1930'lu yıllardan itibaren büyük bir ivme kazanarak mahalli anlamda araştırmaların saha çalışmalarının sosyolojik etüdlerin hızla artmasına yol açmıştır. Özellikle Halkevleri bünyesinde Halkevleri mecmualarının mahalli anlamdaki bilgilerinin

⁴ F.M. Emecen, *Fetih ve Kıyamet, 1453*, İstanbul 2019, s. 119.

değeri çok büyüktür. Bu vesileyle çoğu taşradaki kentlerde hizmet yapan öğretmenler, şehrin bazı okumuş, münevver kesimleri, kendi kentlerinin kültürel ve tarihi varlığına giderek artan ölçüde ilgi duyup önemli çalışmalara imza atmışlardır. Dikkat edilirse bu kabil şehir tarihlerinin yazımının bu dönemlerden itibaren hayli arttığı hemen fark edilir.

Bununla beraber hiç şüphe yok ki bunların çoğu hayli amatör kalmış, daha çok söylencelere önem vermiş ve bunları tarihi hakikat gibi tanıtmış yazılardan mürekkeptir. Fakat Manisa özelinde bu durumun bilhassa zengin belge birikiminin farkına varılışıyla çok farklı bir mecrada sürmüş olduğunu söyleyebiliriz. Başka bazı kentlerde de aynı durum gözlenmekle beraber 1940'lı yıllardan itibaren Manisa özelinde çok ciddi tarihi araştırmalar yerel kaynaklı araştırmacılarca devam ettirilmiş görünmektedir. Manisa'nın bu anlamda en büyük şansı buraya tarih eğitimi olarak atanmış olan öğretmenlerin tutumlarıdır. O dönemdeki konjonktürün de yardımıyla eski yazıyı zaten bilen ama aynı zamanda belgelere aşina yeni bir tarihçi neslinin mahalli olarak ortaya çıkışı bu anlamda zikre değer bir gelişmedir. Benim burada hemen zikredeceğim Manisa özelinde, iki önemli şahıstır. Bunlardan biri İbrahim Gökçen diğeri de M. Çağatay Uluçay'dır.

Ç. Uluçay, gerçek bir Manisa tarihçisidir (Çankırı 1910- Ankara 1970)⁵. Öğretmen olarak geldiği Manisa'da on bir yıl kadar görev yaptı ve 1936-1947 arasında Manisa tarihine dair pek çok yazı kaleme aldı kitaplar yazdı. Atatürk'ün direktifleri ile kurulan halkevlerinin çıkardığı dergi, onun gibi pek çok öğretmenin yazı hayatında önemli bir rol oynadı. Başta İbrahim Gökçen olmak üzere Halkevleri mecmuası olarak Gediz dergisinde orijinal karakterli yazıları çıkmaya başladı. Ç. Uluçay ve İ. Gökçen asıl mesailerini o sırada perişanlıktan kurtarmakta büyük hizmet ettikleri Manisa Şeriyeye Sicilleri gibi hukuk ve sosyal tarih alanının vazgeçilmez kaynağı olarak bugün tarihçilere büyük bir alan bahşeden kaynaklar üzerine teksif ettiler. Ç. Uluçay İbrahim Gökçen ile birlikte *Manisa Tarihi*'ni (İstanbul 1939) kaleme aldığı sıralarda henüz sicil kayıtlarını nazarı itibara almamıştı, ama bu sırada Gediz dergisinde seri makaleleri söz konusu kaynaklara dayalı olarak intişar ediyordu. Manisa üzümü, Manisa tarihine dair vesikalar serisi, Manisa kalesine ait vesikalar, Manisa bogasi kumaşı üretimi vb. gibi birçok irili ufaklı yazıları dergide yer aldı. Bu arada büyük devasa eseri sadece Manisa yerel tarihi

⁵ Hakkında yazılanlar: Mahmut Şakiroğlu, " M. Çağatay Uluçay 1910-1970 " *Bellekten*, XXXIV/136 (Ankara, 1970), 653-664; Songül Kavuştuk, "Bilinmeyen Yönleriyle Çankırlı Bir Tarihçi: Mustafa Çağatay Uluçay " *Çankırı Araştırmaları*, VII/ 9 (Çankırı 2012), , 179-192.

değil Selçuklu dönemi sonrası Osmanlılara intikal etmeden önce burada müstakil olarak kurulan Saruhanoğulları üzerine sicil ve vakfiye kayıtlarından yola çıkarak yazdığı *Saruhanoğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar I* (İstanbul 1940) bu anlamda yeni kitaplarının geleceğini adeta müjdeliyordu.

Ertesi yıl *Manisa'daki Saray-ı Amire ve Şehzadeler Türbesi* başlıklı yine sicil kayıtlarına dayalı eseri intişar etti. Bununla ilgili bir seri yazısı zaten Gediz'de yayımlanmıştı. Yine *XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı* (İstanbul 1942), Osmanlı tarihçiliğinin anlatı türü anlayışını döneminin Batı dünyasındaki beşeri ilimler odaklı tarih yaklaşımının neredeyse ilk örneklerinden birini oluşturdu. Toplum, iktisat ve ticaret hayatı odaklı sicil kayıtlarıyla desteklenen bu eser alanı itibarıyla çok önemli bir yeri haiz oldu. Bunu sosyal hareketlilik ve Osmanlı cemiyetinin taşradaki görüntüsü ve merkez/ merkezkaç kuvvetler arasındaki yıldırıcı çekişme, sosyal buhran gibi pek çok dikkat çekici hadisatı içine alan *Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri* (İstanbul 1944) başlıklı XVII. yüzyılı esas alan çalışması izledi, ardından 1955'te uzun bir gecikmeden sonra da XVIII. asrı ele alan ikinci cildini intişar ettirdi. Bu çalışma o sıralarda Osmanlı tarihçiliğinde artış gösteren sosyal tarih çalışmalarına da temel kaynak oluşturdu, sadece Türkiye'de değil Osmanistler tarafından da sıklıkla atıf yapılan klasik bir eser hüviyetini kazandı.

Manisa'da görev yapan veya Manisalı olan önemli zevatı, şairi edibi, ulemayı devlet adamını toplayan biyografik çalışmasını da burada ifade etmeliyim. *Manisa Ünlüleri* (1946) adlı bu eser diğer çalışmalarına göre biraz daha unutulmuşluk içinde kalmış olmakla beraber son derece önemli bulguları da ihtiva eder.

Bu anlamda Türk Tarih Kurumunda basılmak üzere teslim ettiği eserler söz konusuydu. *Manisa'da Görev Yapan Şehzadeler* başlıklı çalışma son derece özgün bir mahiyet göstermekteydi. Uluçay bu çalışmayı Kurumu 1945 yılında teslim etmiş, hatta telif ödemesini de almış, İ.H. Uzunçarşılı eserin basılması için muvafakat göstermiş, fakat nedense basılması mümkün olmamış, 1966'da tekrar gündeme gelmişse de bu defa rapor yazılmak için T. Gökbilgin'e yollanmış, sonra da o şekilde unutulmuşluk içinde kalmıştır. Ne yazık ki bu nüsha konuyla ilgili çalışanlar arasında adeta bir efsane gibi söylentilerle dolaşmakta ise de bugüne kadar basılması mümkün olmamıştır. Türk Tarih Kurumu yakın zamanda bu konuyla ilgili yazışmalarla teslim edilmiş nüshanın

(müsvedde halinde ve hayli karışık durumda) basılmasını yeniden gündeme getirmiştir⁶.

Bu anlamda Ç. Uluçay'ın belki de en büyük hizmeti, Manisa şer'iyye sicillerini harap vaziyetten kurtarması ve bunların toplanarak kütüphaneye kazandırılması olmuştur. Kendi beyanına göre bu siciller üç sandık içerisinde Muradiye camiine konmuş, bunlar camie gelenlerce karıştırılıp darmadağın hale getirilmiş. Ciltleri bozulmuş, yaprakları çürümüş ve dağılmış. Bunların harap halini gören bir millet vekili durumu görünce hemen Ankara'da Adliye vekaletine müracaat ederek bu kültür hazinesinin toplanmasını ve muhafazasını sağlamış, bunlar özel bir emirle Savcı ile Milli Eğitim müdürlüğü yetkililerince sandığı konularak ağzı mühürlenip İcra dairesine götürülmüş, ardından da Manisa Müzesine teslim edilmiş. Fakat defterler gereği gibi bakım yapılmadığı için giderek dağılmış ve çürümeye maruz kalmış. Uluçay 1938'de bunlar üzerinde çalışma müsaadesi alınca perişan durumlarını görüp çok üzülmüş ve defterleri teker teker gözden geçirip temizlemiş ve tasnif etmiş. İçinden cam parçaları, taş kırıkları, çaput parçaları birçok yabancı maddeyi titizlikle ayıklamış, Defterlerin ciltlenip muhafazası için kendisinin de dahil olduğu ilgililer, Milli Eğitim Bakanlığına başvurmuşlarsa da bu uzun zaman gerçekleşmemiş. Sonunda 1945'te zamanın valisi Ali Rıza Çevik müzeye davet edilmiş, durum gösterilmiş ve yardım ricasında bulunulmuş. Gereken tahsisat çıkınca da sicilleri yeniden ele alıp tasnifi gerçekleştirilmiş, kopuk parçaları yerine konulmuş, onarımı yapılmış ve ciltlenerek müze raflarına yerleştirilmiş. Böylece Şeriyye Sicileri Arşivi kurulmuş⁷.

Ç. Uluçay Manisa'dan ayrıldıktan sonra da bu şehirle ilgisini kesmemiş görünmektedir. Daha başka son derece değerli çalışmalar yapan ve Osmanlı tarihi için önemli katkıları olan Uluçay, S. Koz'un belirttiğine göre ölümüne yakın hastalandığı dönemlerde bile çalışmalarını sürdürmüş hatta on cilt ve 5000 sayfa olarak planladığı *Manisa Tarihi* başlıklı çalışmasının ilk 336 sayfasını tamamlamıştır⁸.

Kendisi gibi yakın arkadaşı olan meslektaşı İbrahim Gökçen (doğum: Selanik Gevgili 1906) de benzeri bir yolu seçmiş, o da 22 yıl görev yaptığı (1937-1957) Manisa'da Manisa kültürüne büyük hizmetlerde bulunmuştur. Onun sosyal ve iktisadi konulara yönelik

⁶ İlgili yazışmalar ve eserin daktilolu ve yer yer düzelmeleri havi metni Türk Tarih Kurumu'ndadır.

⁷ Ç. Uluçay, "Manisa Şeriyye Sicillerine Dair Bir Araştırma", *TM*, sy. 10 (1951-53), s. 285-298.

⁸ M. Çağatay Uluçay, *Sancaktan Saraya, Seçme Yazılar*, ed. S. Koz-H. Şahin, İstanbul 2012, giriş:7-26. Bu müsveddeler bugüne intikal etmiştir.

sicillere dayalı kitapları gerçekten Manisa tarihi çalışanlar için önemli bir mehzaz olmuştur. *XVI. ve XVII. Yüzyıl Vesikalarına Göre Manisa'da Deri Sanatları Tarihi Üzerine Bir Araştırma* (İstanbul 1945) onun Uluçay gibi Manisa esnaf teşkilatıyla alakalı yeni konulara yönelik örnekler arasında mümtaz bir yeri haizdir. Gökçen ayrıca yerel anlamda coğrafi etüdlerle Manisa köylerini teker teker incelediği gibi bunlarla ilgili tarihi kayıtları da bolca kullanarak zengin bir malzeme bırakmıştır. Onun *Tarihte Saruhan Köyleri* adlı kitabı bu manada dikkat çekicidir (İstanbul 1950). Keza yerleşim yerleri ve iskan tarihi etüdülerine o dönemlerde pek ilgiye mazhar olmayan konargöçer yörük topluluklarıyla ilgili sicil kayıtlarına dayalı tarihi bilgileriyle yaptığı katkılar çok mühimdir. *16. ve 17. Asır Şeriyeye Sivillerine Göre Saruhan'da Yörük ve Türkmenler* adlı kitabı (İstanbul 1946). Bu alanda büyük bir boşluğu doldurduğu gibi sonraki çalışmalar açısından da son derece faydalı olmuştur. Şüphesiz onun en değerli çalışması vakıflar üzerine yayımladığı iki ciltlik kitabıdır. Eline geçen vakfiyeleri, şeriyeye sicillerinde yer alan kayıtlarla beraber ele almış ve böylece ilk defa Manisa ve yöresine ait bu zengin bilgi kaynağı daha sistematik halde ortaya çıkarılmıştır. Vakıf tesbitleri ve çalışmaları, sadece sosyal hayat değil iktisadi hayatın veçheleri itibarıyla da Manisa tarihini bu anlamda aydınlatan önemli bir yere sahiptir. Yeni keşifler ve özellikle Saruhanoğulları döneminden intikal eden kayıtlar, Manisa ile ilgili bilgilerimize büyük katkı yapmıştır (*Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar , Hicri 954-1060, I, İstanbul 1946; Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar H.1060 Miladi 1650'den Sonra, II,, 1950*). Keza Zaviye ve Yatırlar ile ilgili kitabını da bu meyanda hemen zikredebiliriz. (*Sicillere Göre XVI. ve XVII. Asırlarda Saruhan Zaviye ve Yatırları, İstanbul 1946*). Eserlerinde yer alan çizimlerin de kendisine ait olduğunu biliyoruz. 1958'de vefat ettiğinde yakın dostu Ç. Uluçay onun için boş durmaktan nefret eden, hiçbir şey yapmasa bile güzel yazılar, levhalar yapan, yastık yüzü resimleri çizen, mütevazı, melek ruhlu kimseyi kırmayan müşfik bir insan olarak söz eder. Onun dağ bayır gezip tablolar yaptığını bir camiiin bir türbenin önünde günlerce resmini çizdiğini ifade ve hiçbir ressamın onun kadar Manisa'yı fırçasıyla renklendirmemiş onu bu anlamda da tanıtmaya çalışmamış olduğunu beyan eder⁹.

Şüphesiz Manisa tarihiyle uğraşan mahalli anlamda araştırmacılar da vardır, ama bu iki tarihçi sima, daha sağlam metodolojik yaklaşımlarıyla ve Manisa için bulunmaz bir kaynak olan Şeriyeye

⁹ Ç. Uluçay, "İbrahim Gökçen'i Kaybettik", *Tedrisat Mecmuası*, sy. 57 (1958), 22-24; A. Birinci, "İbrahim Gökçen: Manisa Tarihçisi ve Ressamının Hayatı ve Eserleri", *Manisa Araştırmaları*, I (Manisa 2001), s. 185-200.

sicillerini esas me haz almak suretiyle bu Şehrin tarihinde silinmez bir iz bırakmışlardır. Ruhları Őad olsun.

KAYNAKÇA

- Emecen, Feridun M., "Manisa, Kent ve Tarih", *Geçmişten Günümüze Manisa: Şehzade II. Mehmed ve Manisa Tarihi-Kültürü-Ekonomisi*, ed. M. Tepekaya ve dğr., I, Manisa 2018.
- _____ "Geç Ortaçağ Anadolu'sunda Bir Selçuklu Kenti: Bolvadin'in Tarihi Gelişimi Üzerine Bazı Notlar", *Belleten*, XLXXXIII/302 (2021), ss. 17-28.
- _____ *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989.
- _____ *Tarihin İçinde Manisa*, Manisa 2006.
- _____ *Fetih ve Kıyamet, 1453*, İstanbul 2019.
- Kavuştuk, Songül, "Bilinmeyen Yönleriyle Çankırlı Bir Tarihçi: Mustafa Çağatay Uluçay", *Çankırı Araştırmaları*, VII/ 9, Çankırı 2012, ss. 79-192.
- Şakiroğlu, Mahmut, "M. Çağatay Uluçay 1910-1970" *Belleten*, XXXIV/136, Ankara, 1970, ss. 653-664.
- Uluçay, M. Çağatay., "Manisa Şeriyeye Sicillerine Dair Bir Araştırma", *TM*, sy. 10, 1951-53, ss. 285-298.
- _____ *Sancaktan Saraya, Seçme Yazılar*, ed. S. Koz-H. Şahin, İstanbul 2012, giriş:7-26. Bu müsveddeler bugüne intikal etmiştir.
- _____ "İbrahim Gökçen'i Kaybettik", *Tedrisat Mecmuası*, sy. 57 (1958), 22-24; A. Birinci, "İbrahim Gökçen: Manisa Tarihçisi ve Ressamının Hayatı ve Eserleri", *Manisa Araştırmaları*, I (Manisa 2001), s. 185-200.

SATRAP İSYANLARI (MÖ 366-360): BATI ANADOLU'DA KARGAŞA

Alican DOĞAN*

Sardeis satrabı¹ Genç Kyros, abisi Pers kralı II. Artakserkses'le MÖ 401 yılında Kunaksa'da yaptığı savaşta ölünce kral savaşta gösterdiği yararlılıklardan ötürü Ionia ve Lydia topraklarının idaresini Tissaphernes'e vermiştir. Olasılıkla Kyros'un ölümü sonrası Lydia ve Ionia'da bir kargaşa başladığından Tissaphernes yönetim bölgesine ulaştığında kentlerden kendisine bir an önce itaat etmelerini istemiştir. Kentler, Tissaphernes'ten korktuklarından ve özgürlüklerini kaybetmek istemediklerinden Hellas'ın güçlü liderlerinden olan Spartalılara elçilerini göndererek yardıma çağırışlardır.² Bu adımlar karşısında Perslerin stratejisi ise Spartalıları zayıflatmak ve onların Hellas dışındaki faaliyetlerini kısıtlamak için Atinalılardan yararlanmak olmuştur. Perslerin amacı, Atina ve Sparta arasındaki güç mücadelesini kendi lehlerine kullanarak Batı Anadolu'ya müdahalelerin önüne geçmektir. Bu politika sürdürülürken Lydia satrabı Tissaphernes'in bir süre sonra ölmesi ve yerini Pers kralının yakın dostlarından Tiribazos'un (MÖ ca. 395) alması Persia'nın gündemini değiştirmiş görünmektedir.³ Çünkü Tiribazos, Perslerin izlediği politikanın aksine kraldan habersiz Spartalılarla gizlice görüşmüş ve onlara para yardımıyla bulunmuştur. Lakin söz konusu girişimler sonunu getirmiştir. Pers kralı, Tiribazos'u tutuklatmış ve Atinalılara sempati duyduğu bilinen Struthas'ı⁴ Spartalılarla savaşmak üzere MÖ ca. 391 yılında Batı Anadolu'ya

* Dr. Öğr. Üyesi, Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu, Tarih Bölümü, Ankara, alicandogan@outlook.com, ORCID: 0000-0001-5658-2183.

¹ Satraplar ve Anadolu'daki Pers yönetimi hakkında detaylı bilgi için bkz. Tuplin 1987, 109 vd.; Klinkott 2005; Sarıkaya 2016, 75 vd.

² Ksen. *Hell.* III. 1. 3-4. Spartalıların yardıma gelmeleri ve Tissaphernes'le savaşmaları hakkında bkz. Plut. *Artaks.* XX. 2-3.

³ Ksen. *Hell.* IV. 8. 12; Diod. XIV. 85. 4; Plut. *Artaks.* 23. 1.

⁴ Osborne (1973, 524) bu tarihlere Ionia'nın (kıyı bölgesi) Lydia eyaletinden ayrıldığını, başına da Struthas'ın geçirildiğini ileri sürmektedir.

göndermiştir. Lydia Satraplığı da bir süre sonra görünüşe göre Autophradates'e bırakılmıştır (MÖ ca. 374).⁵

Spartalıların Batı Anadolu'daki faaliyetlerinin durdurulması bir yana Pers kralı II. Artakserkses MÖ 387 yılında dikkatini o sırada isyan halinde olan Mısır topraklarına çevirmiştir. Kralın amacı bölgede çıkan isyanı bir an önce bastırmaktır. Bunun için MÖ 385-383 yılları arasında Mısır'a birçok sefer düzenlese de Kıbrıs kralı Euagoras'ın Mısır'a yaptığı yardımlar nedeniyle istediği sonucu alamamıştır. Bunun üzerine Euagoras üzerine yönelen Pers kralı, büyük paralar harcayarak bir kara ve deniz gücü oluşturmuş, Euagoras'ın siyasi ve askeri hareketlerini durdurmak için çaba sarfetmiştir.⁶ Bu noktada Euagoras ve Mısır meseleleri II. Artakserkses'in tek meşguliyeti değildir. Aşağıda görüleceği üzere kral neredeyse aynı anda farklı cephelerde savaşmak zorunda kalmıştır.

Esasen Batı Anadolu'da kargaşanın başlangıcı Ariobarzanes'e yönelik operasyonlarla ilişkilendirilmektedir. Daskyleion satraplığındaki konumunu güvenceye alan⁷ Ariobarzanes'in, etki alanını Hellespontos ve çevresinden güneyde Troas'a ve batıya doğru genişletmesi, Spartalılarla yakın ilişkiler kurması ve Hellas'taki meselelerle ilgilenmesi gibi girişimleri Pers idari yapısına bir tehdit olarak algılanmasına neden olmuştur. Daha önce Genç Kyros'un tahtı ele geçirme girişiminde olduğu gibi bir satrapın güçlenmesinin merkezi otoritenin sarsılması anlamına geleceğinden gerekli önlemlerin daha erken alınmasına özen gösterilmiştir. Neticede Pers idari mekanizmasının doğası gereği ikinci bir Genç Kyros'un ortaya çıkmasından endişe duyulduğundan Ariobarzanes Pers kralının gözünde asi ilan edilmiştir. Aslında Ariobarzanes gerek Batı Anadolu'da gerekse Hellas'ta Perslerin çıkarları doğrultusunda hareket etmektedir. Pers kralı adına bölgeyi yönettiğinden ve sükûneti sağladığından görünürde bir problem bulunmamaktadır. Bu açıdan bakıldığında Ariobarzanes'in neden ayrılıkçı olarak nitelendirildiği sorusu gündeme gelmektedir. Bu sorunun cevabı Lydia Satraplığı ile Daskyleion ilişkilerinde gizli olabilir. Lydia ve Daskyleion arasında MÖ V. yüzyıldan beri süre gelen bir rekabet vardır.

⁵ Ksen. *Hell.* IV. 8. 16-17; Diod. XIV. 99. 1-4; Weiskopf 1989, 39; Waters 2014, 185-186.

⁶ Isok. *Euag.* 59-60; Diod. XV. 29. 1-2.

⁷ Ksen. *Hell.* IV. 1. 40.

Küçük Asia kıyılarında söz sahibi olan Lydia satrabı Autophradates'in, Ariobarzanes'in saygınlığını ve eylemlerini kendisi için tehdit olarak algılaması mümkündür. Aynı şekilde nüfuz alanlarının kesişmesi ve bölgesel çıkarlar satraplar arasındaki gerilimi de artırmış olabilir. Bu varsayımlar doğru kabul edilirse Pers kralını Ariobarzanes'e karşı kıskırtan Lydia satrabı Autophradates'tir ve onun yönlendirmeleriyle Daskyleion satrabını itaat altına almak için düzenlenen saldırılar da büyük bir savaşın ilk kıvılcımını oluşturmuştur.⁸

İsyanı tetikleyen önemli aktörlerden bir diğeri de Kappadokia satrabı Datames'tir. Datames daha önce yürüttüğü başarılı seferler sayesinde Mısır'a düzenlenecek seferin komutanlığına getirilmiştir. Onun kritik görevlere getirilmesi ve yüksek payeler elde etmesi Pers sarayında kendisine karşı bir kıskançlık doğurmuştur. Pers sarayındaki entrikaların kurbanı olmaktan çekinen Datames Kappadokia'ya geçmiştir. Görünürde Pers kralının emrinde olan Datames, beraberindeki devasa orduyla MÖ 368 yılında Paphlagonia bölgesini ele geçirmiş, o sırada muhtemelen isyan halinde olan Ariobarzanes'le gizlice anlaşarak asker toplamış, müstahkem kentleri arkadaşlarının korumasına emanet etmiş, Sinope dahil kıyı şeridinde kontrolü sağlamıştır. Datames'in siyasi bir bağımsızlığı düşünüp düşünmediği belirsiz olsa da eylemlerinin II. Artakserkses tarafından açıkça yıkıcı olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Bu itibarla Datames, kralın otoritesine yönelik potansiyel bir tehdit gibi algılanmış; Datames'in oğlu Sysinas'ın da krala Datames hakkında bazı deliller sunması satrabın isyancı olarak nitelendirilmesine yol açmıştır. Bu gerekçelerle Kappadokia satrabının derhal itaat altına alınmasına karar veren II. Artakserkses, en güvendiği adamlarından olan Lydia satrabı Autophradates'i Datames üzerine göndermiştir.⁹ Kralın buyrukları doğrultusunda ilerleyen Autophradates'in emri altında Lydia, Paphlagonia, Aspendos, Pisidia gibi bölgelerden birlikler bulunmaktadır. Sayıca üstün olmasına rağmen Autophradates, Datames'le giriştiği savaşta birçok adamını yitirmiştir. Savaşı uzatmanın kral için daha fazla felaket getireceğini anlayınca Datames'e ateşkes teklif ederek, ona uzlaşmayı ve kralın dostluğunu

⁸ Weiskopf 1989, 33-38. Bilim insanları büyük bir olay olarak tanımlanan isyanın nasıl başladığını tam olarak açıklayamamıştır. Buna rağmen isyanın kökenleri Datames ve Ariobarzanes'in isyanlarında aranmalıdır (Moysey 1992, 158; 167).

⁹ Corn. Nep. *Dat.* 5; 6; 7. 1-3. Pomp. *Trog. prolog.* 10. Datames'in ne zaman isyan ettiğine dair krş. Moysey 1992, 158.

önermiştir. Neticede Datames kralın samimiyetine inanmasa da bu teklifi kabul etmiş ve savaş sona ermiştir. Ateşkesin sağlanmasıyla Kappadokia'daki işini bitiren Autophradates MÖ 366/365 yılında Phrygia'ya geçmiştir.¹⁰ Datames'in isyanı kendisiyle sınırlı kalmadığı gibi diğer satraplardaki ayrılıkçı duyguları teşvik etmiştir. Bölgesel nitelikte gibi görünen merkezi otorite karşıtı kıpırdanmalar MÖ 366 yılında Küçük Asia'da içlerinde satrapların ve generallerin bulunduğu bir dizi ayaklanmayı beraberinde getirmiştir.¹¹ Hatta Autophradates'in Phrygia'ya gitmesi de muhtemelen bu isyan girişimleri ile bağlantılıdır. Sparta'nın müttefiki olan Hellespontos Phrygia'sı satrabı Ariobarzanes'in Assos, Atarneos, Adremytteion gibi tahkimli kentlerin kontrolünü ele geçirmesi üzerine Autophradates harekete geçmiş görünmektedir. Ariobarzanes'in söz konusu faaliyetlerine bakılırsa satrabın MÖ 366 yılında isyan halinde olduğu söylenebilir. MÖ 366/365 yılında Lydia satrabı, Ariobarzanes'i karadan ve denizden kuşatmıştır. Ariobarzanes'in güçleri, Adremytteion ve Assos'ta adeta sıkışıp kalmıştır. Kuşatmanın nasıl sonuçlandığı bilinmese de Karia satrabı Mausolos'un deniz birliklerinin başına geçerek sürece dahil olması Autophradates'in tek başına işin içinden çıkamamış olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.¹² Mausolos'un deniz gücü büyük olasılıkla kıyıdaki Hellen kentleri tarafından sağlanmıştır. Hellen kentlerinin isyana yaklaşımı belirsizliğini korusa da Karia kentlerinin Mausolos'un talepleri doğrultusunda bu sürecin bir parçası haline getirilme ihtimali vardır.

¹⁰ Corn. Nep. *Dat.* 8. 2-6; Ruzicka 2012, 131. Autophradates'in seferi için bkz. Sekunda 1988, 49-50. Datames itaat altına alınmış gibi görünse de çok geçmeden tekrar ayaklanmıştır. Datames'i dize getirmek için Daskyleion satrabı II. Artabazos MÖ 362 yılında Kappadokia'ya sefer düzenlese de başarılı olamamıştır. İsyana ancak Datames'in bir ihanet sonucu öldürülmesiyle MÖ 361 yılında sonlanmıştır. Gelişmeler için bkz. Diod. XV. 91. 2-7; Polyain. *strat.* VII. 21. 7; VII. 29. 1; Corn. Nep. *Dat.* 14. 10-11.

¹¹ Corn. Nep. *Dat.* 5. 2-6; krş. Diod. XV. 90. 1; 91. 2-7. Datames ilk başlarda isyan halinde değildi, komploya uğradığından mevcut konumunu korumak istemiş; Pers kralına karşı açıkça düşmanlık sergilemekten kaçınmıştır (Ruzicka 2012, 128). Ayrıca bkz. Osborne 1973, 539; Weiskopf 1989, 32-33.

Diodoros'un (XV. 90. 1-4) aktardığına göre isyanda en fazla öne çıkanlar arasında [Daskyleion] satrabı Ariobarzanes, Karia satrabı Mausolos, Mysia satrabı Orontes ve Lydia satrabı Autophradates bulunmaktadır.

¹² Ksen. *Ages.* II. 26; Polyain. *strat.* VII. 26; Ruzicka 2012, 132.

Hellas ve Peloponnessos'ta bağlantıları olan Ariobarzanes bu gelişmeler karşısında Atinalıların ve Spartalıların yardımına başvurmuştur. Çeşitli vaatlerle davet edilen Atinalı komutan Timotheos ve Sparta kralı Agesilaos bir süre sonra emirlerindeki birliklerle bölgeye ulaşmışlardır. Timotheos, Ariobarzanes'in Pers kralına isyan ettiğini anladığında kralla daha önce yapılan antlaşmayı- Antalkidas Barışı - bozmamak için satraba doğrudan yardım etmekten kaçınmıştır. Çünkü saldırgan bir strateji izlenmesinin Pers kralını doğrudan karşılarına almak olduğunu bilmektedir. Anlaşıldığına göre Spartalılar ve Atinalılar'ın Assos ve Sestos'taki faaliyetleri ile Autophradates ve Mausolos kuşatmayı bırakıp çekilince Ariobarzanes rahat bir nefes almıştır.¹³

Askeri hareketin amacının Ariobarzanes'i tamamen yok etmek olduğu varsayılmamalıdır. Daha çok satrabın cezalandırılması, rütbesinin düşürülmesi ya da gücünün azaltılması amaçlanmıştır. Zira Autophradates ve Mausolos birliklerinin Daskyleion teritoryumunda oyalanması bu görüşü destekler niteliktedir.¹⁴ Diğer yandan Ariobarzanes'in yardım talebine olumlu dönüş yapmaları Atinalıların ve Spartalıların fırsat bulduklarında, her zaman açıkça olmasa da, Pers karşıtı oluşumların, belki de isyanın, içinde yer alabildikleri hususunda bir çıkarım yapılmasına olanak sağlamaktadır. Bu durumda Ariobarzanes'in Hellas ve Peloponnessos'la olan bağlantısı da isyancı olarak nitelendirilmesinin başka bir sebebi olabilir. Neticede tüm uğraşlarına rağmen Lydia satrabı ve ortağı Mausolos seferlerinde başarısız olmuş olabilirler ancak Ariobarzanes'i siyasi ve askeri anlamda yıpratmalarının göz ardı edilmemesi gerekir. Çünkü Ariobarzanes bir süre sonra satraplıktaki otoritesini yitirmiş; kendi oğlu Mithridates'in ihaneti sonucunda yakalanıp MÖ 362 yılında öldürülmüştür.¹⁵

İsyan devam ederken Mısır kralı Takhos'un Asia'nın kıyı kesimindeki kentlere destek vererek Pers kralını zor durumda bırakma girişimleri ortamı iyice germiştir. Takhos, Küçük Asia'daki anlaşmazlıkları kullanıp Persler karşısında konumunu güçlendirme niyetindedir. Bu itibarla Mısır kralının kışkırtmasıyla Batı Anadolu'da

¹³ Dem. *Rhod.* XV. 9; Corn. Nep. *Tim.* 13. 2-3; Ksen. *Ages.* II. 26.

¹⁴ Weiskopf 1989, 43.

¹⁵ Babasına ihanetin karşılığı olarak Mithridates Pers kralından yüksek payeler ve hediyeler almıştır (Ksen. *Kyr.* VIII. 8. 4).

zaten var olan hoşnutsuzluk iyice gün yüzüne çıkmıştır. Karialılar gizlice olmak üzere İonialılar hariç, Pamphyialılar, Pisidialılar, Kilikialılar, Lykialılar bizzat isyana destek vermişlerdir. Ayaklanma ciddi boyutlara ulaştığından Pers kralına Batı Anadolu'dan ödenen vergilerde bir kesinti yaşanması ihtimal dahilindedir. Daha önce Armenia satrabı olan ve II. Artakserkses nazarında gözden düşüp Mysia satrabı olarak görevlendirilen Orontes isyanın lideri olarak seçilmiştir. Orontes bu durumu belki de kraldan intikam almak için bir fırsat olarak görmüştür. Sebep ne olursa olsun Orontes gerekli hazırlıkları yapmak üzere ordu için büyük miktarda para toplamıştır (MÖ 362/361).¹⁶

Polyainos, Batı Anadolu'nun durumu hakkında kayda değer bir anekdot sunmaktadır. Buna göre Mysia satrabı Orontes, bölgede konuşlu Pers birlikleri ile çarpışmanın ardından Tmolos Dağı'nda (Bozdağ) tahkimli bir mevkiye çekilmiştir. Pers komutanları tarafından etrafı kuşatılan Orontes derin bir hendek kazdırarak, konakladıkları yere ulaşan tüm noktalarda güvenliği artırmıştır. Karanlık çöktüğünde ise seçkin bir süvari grubuyla kuşatmayı yarıp Sardeis'e giden yolu kontrol altına almıştır. Buradaki düşman ordugahında bolca yiyecek bulan Orontes, Sardeis halkından da yüklü miktarda ganimet alarak erzaklarına el koymuştur. Tüm hazırlıklarını tamamladıktan sonra da ordusuna düşmana saldırı emrini vermiştir. Bildirildiğine göre kendisine aşırı güvenen Mysia satrabı Orontes savaştan çok az bir kayıpla galibiyetle ayrılmıştır.¹⁷

Lydia satrabı Autophradates diğerlerinin aksine kral yanlısı bir tutum izlediğinden Orontes'e boyun eğdirme görevi yine kendisine verildiği anlaşılmaktadır. Polyainos'ta, Orontes ve Lydia satrabı arasında geçen savaşa dair bir ayrıntıya rastlanılmaktadır. Buna göre beraberinde Hellenlerden oluşan on bin kişilik bir *hoplites* gücü olan Orontes, hemen hemen aynı sayıda süvari kuvveti bulunan Lydia satrabı ile Kyme'de

¹⁶ Diod. XV. 90. 3; 91. 1; Pomp. Trog. *prolog.* 10. Atina Akropolünde bulunan dekretler Orontes'in finansal kaynaklarına açıklık getirmektedir. Tarihlendirilmesi konusunda tartışmalar olan (MÖ 361/360 ya da 349/348 yıllarına tarihlendirilir) yazıttan öğrenildiği kadarıyla altın bir taç ile onurlandırılan ve kendisine vatandaşlık verilen Orontes, Atinalılara gümüş karşılığında hububat satmaktadır (Moysey 1987, 94-95). Orontes söz konusu ticaretten aldığı parayı bir ordu oluşturmak için kullanmış olabilir.

¹⁷ Polyain. *strat.* VII. 14. 2; Dem. XIV. 31; Osborne 1973, 515-516.

savaşmıştır. Orontes bir ara Autophradates'in süvarilerini püskürtmeyi başarmıştır. Detayları hakkında pek fazla bilgi sahibi olunmayan savaşta her iki tarafın da istediğini alamadığı sonraki gelişmelerden öğrenilmektedir. Düşmanlarını pusuya düşüren Lydia satrabı, Orontes'in müttefiklerle bağlantısını ve lojistik desteğini kesmiştir. Zor durumda kalan Mysia satrabı Orontes çok sayıda paralı askerini kendisine katılmak üzere yolda olduğu yalanını yayarak Lydia satrabının baskısını kaldırmaya çalışmıştır. Amacına ulaşmak içinse ordusundaki en gösterişli ve kuvvetli askerleri geceleyin Hellenler gibi teçhizatlandırarak onları Hellen birlikleri arasına yerleştirmiştir. Sonunda Orontes'in hilesi başarılı olmuş, askerleri gören Lydia satrabı Autophradates Hellenlerin yardıma geldiğini düşünerek kendini riske atmamak adına ordugahını dağıtarak geri çekilmiştir.¹⁸

Autophradates'in daha önce yaptığı gibi geri çekilmesi Lydia satrabının, Orontes'le savaşma konusunda gerçekten istekli olup olmadığı sorusunu akıllara getirmektedir. Öyle ki Pers kralının tüm gücünü arkasına alan ve talebi halinde daha fazla asker temin edebilecek olan Autophradates'in- Polyainos'un anlatısı doğruysa- düşmanın asker sayısını bahane ederek geri çekilmesi pek inandırıcı değildir. Çünkü satrapların, görevlerini yerine getirebilmeleri için geniş mali ve askeri kaynaklara erişimleri vardır.¹⁹ Bu durumda Lydia satrabının belki de isyana bastırmakta pek istekli davranmadığı, isyana sempati duymaya başladığı hatta diğerleri gibi krala yüz çevirmek için fırsat kolladığı ileri sürülebilir. Diodoros'un aktardıkları Lydia satrabının taraf değiştirme meselesine bir nebze olsun ışık tutmaktadır. Diodoros isyana katılanlar arasında Lydia satrabı Autophradates'in de ismini zikretmektedir. Yukarıda aktarıldığı gibi Autophradates daha çok isyanları bastıran bir kişi olarak kaydedilmiştir. Başlarda kralın emirleri doğrultusunda hareket ettiği bilinen Autophradates olasılıkla siyasi havanın Pers kralı aleyhine değiştiğini görünce taraf değiştirmiştir.²⁰ Bu durum da Diodoros'un neden Lydia satrabını isyancılar arasında kaydettiği konusunu netleştirmektedir.²¹

¹⁸ Polyain. *strat.* VII. 14. 3-4.

¹⁹ Bkz. Sarıkaya 2016, 80-82; Meyer 2017, 63-71.

²⁰ Diod. XV. 90. 3.

²¹ Böylece Autophradates'in isyancıların safına katılmasıyla Küçük Asia'nın batısındaki ayaklanmaların son halkası da tamamlanmıştır (Osborne 1973, 540).

İsyanın lideri konumunda olan Orontes'in Pers kraliyet ailesi ile yakın bağları vardır. Pers merkezi otoritesine karşı bir tehdit oluştursa da kendisi halihazırda kralın damadıdır. Pers kralı nezdinde eski itibarını geri kazanmanın yollarını aradığı bilinmektedir. Taraf değiştirirse kral tarafından ödüllendirileceğini, daha önemli görevlere getirileceğini düşünmüştür. Dolayısıyla Orontes bu gerekçelerle savaş için toplanan parayla birlikte isyanda yer alanları tutuklayıp krala teslim etmiştir. Pers kralı II. Artakserkses'te uzun süredir devam eden isyanların kendi lehine çözülmesinden memnun olmuş olmalıdır. Kısacası Orontes'in ihanetiyle neredeyse altı yıldır devam eden kargaşa ortamı MÖ 360/359 yılında son bulmuştur.²²

MÖ IV. yüzyılın başlarından MÖ yaklaşık 360 yılına kadar olan süreçte gerek iç çalkantılar gerekse diğer bölgeleri kontrol etme girişimleri sırasında Batı Anadolu dahil birçok bölgede Pers kontrolü zayıflamıştır. Yönetimden memnun olmayan Hellen kentleri ve yerel kabileler Pers kralına karşı cesurca eylemler içerisine girmişlerdir.²³

Sonuç

Satraplar arasındaki rekabetin isyanların geniş bir alana yayılmasında payı vardır. Pers kralının dolaylı olarak, işlerini komutanları/satrapları aracılığıyla hallettiği düşünüldüğünde, dahil olduğu isyanın boyutu hakkında antik edebi kaynaklarda pek ayrıntı yoktur. Aynı şekilde Küçük Asia'nın batısında bu süreçte gerçekte neler yaşandığına dair birkaç anekdot dışında neredeyse çok az bilgi vardır. Lydia satrabı Autophradates'in Pers kralına karşı sadakatsizliğini kanıtlayacak bir veri de yoktur. Burada başka bir sorun, Autophradates ve Mausolos gibi satrapların kralın emirlerini yerine getirmede ne kadar istekli olduklarıdır. Kendilerine finansal yükümlülükler -asker bulma, donanma oluşturma, ordunun yiyecek vb. ihtiyaçlarının karşılanması- getiren bir savaşı kral adına isteyerek sürdürmeleri pek olası görünmemektedir. Diğer yandan savaş giderlerinin artabileceği dikkate alındığında orantısız bir vergi yükünün yönetimlerindeki kentlerde hoşnutsuzluğa sebep olması da kaçınılmazdır. Satraplar, Perslerle iş birliği yapma istekliliklerinin bir ödülü olarak Pers idari mekanizmasının içinde kendilerine yer bulduklarından faaliyetlerinde mevcut konumlarını koruma endişesi ağır basmış olabilir. Nitekim kralın

²² Diod. XV. 91. 1; Dem. *Aristok.* XXIII. 155 vd.; Osborne 1973, 543.

²³ Weiskopf 1989, 49.

emirlerini yerine getirmemeleri demek isyancı etiketinin onlar için de kullanılması demektir. Her halükârda siyasi ve askeri müdahalelerin daha çok Batı Anadolu'da yoğunlaştığı ileri sürülebilir.

Diğer önemli bir husus kralın, satraplar arasındaki savaşa izin verme ihtimalidir. Pers kralı ve satraplar arasındaki güç dinamikleri hesaba katıldığında Küçük Asia'daki istikrarsızlıkların doğrudan Pers kralına yönelik olmadığı söylenebilir. Başkaldıranlar daha önce sahip olmadıkları bazı avantajları elde etme ümidiyle hareket etmiş olabilirler. Ayaklanmalar merkezi otoriteyi elbet sarsmıştır ancak satrapların birbirleri ile savaşmaları, maddi ve manevi enerjilerini bu olguya yöneltip kaynaklarını tüketmeleri Pers kralının lehine bir durumdur. Güçlü bir satraptan ziyade kralın emirlerine koşulsuz itaat eden bir satrap daha önemlidir. Pers kralı tarafından eyaletleri yönetmek üzere atanan bu kişiler aslında askeri ve ekonomik olarak büyük bir güce sahiptiler. Onlar icraatlarıyla bir yandan kralın beğenisini kazanmaya çalışırken bir yandan da kendi çıkarlarını savunmuşlardır. Bu açıdan toprakları kral adına yönetseler de emirlere her zaman uyduklarını söylemek zordur. Batı Anadolu'daki satrapların Pers kralının çıkarlarına uygun hareket ettikleri sürece dış politikada bağımsız hareket etme ayrıcalıklarının bulunduğu varsayılabilir. Vergi vermeye devam ettikleri ve kralın otoritesini sorgulamadıkları sürece özgür davranmakta serbesttirler. Her şeye rağmen isyan sürecinde Hellespontos, Mysia, Lydia gibi bölgelerdeki Pers kontrolü çökmeye başlamıştır.

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar

- Corn. Nep. (=Cornelius Nepos), *Dat.* (= *Datames*), *Tim.* (= *Timotheus*), *On the Great Generals of Foreign Nations*, With an English Translation by J. C. Rolfe, Cambridge, Mass. 1966 (The Loeb Classical Library).
- Dem. (=Demosthenes), *Aristok.* (*Aristokrates*), *Rhod.* (= *De Rhodiorum Libertate*) Demosthenes. *Orations*, Volume I *Orations: 1-17 and 20*; Volume III: *Orations 21-26: Against Meidias, Against Androtion, Against Aristocrates*, Translated by J. H. Vince, Cambridge, MA: Harvard University Press 1935 (Loeb Classical Library).
- Diod. (=Diodorus Siculus, *Bibliothèque Historique*), *Diodorus of Sicily*, With an English translation by R. M. Geer. London, New York 1947 (The Loeb Classical Library).
- Isok. (= Isokrates), *Euag.* (= Euagoras), Isocrates. *Evagoras. Helen. Busiris. Plataicus. Concerning the Team of Horses. Trapeziticus. Against Callimachus. Aegineticus. Against Lochites. Against Euthynus. Letters*, Translated by La Rue Van Hook, Cambridge, MA: Harvard University Press 1945 (Loeb Classical Library).
- Ksen. *Ages.* (=Ksenophon, *Agesilaos*), *Xenophon Scripta Minora*. With an English translation by E. C. Marchant, Cambridge, Mass.-London 1946 (The Loeb Classical Library).
- Ksen. *Anab.* (= Ksenophon, *Anabasis*), Xenophon, *Anabasis*, With an English translation by C. L. Brownson, Cambridge, Harvard University Press 1922 (The Loeb Classical Library).
- Ksenophon, *Anabasis: Onbinlerin Dönüşü*, çev. Oğuz Yarılaş, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2011.
- Ksen. *Hell.* (=Ksenophon, *Hellenika*), Xenophon, *Hellenica*, With an English translation by C. L. Brownson and O. J. Todd I-III. London, New York 1961 (The Loeb Classical Library).
- Ksenophon, *Yunan Tarihi*, Çev. S. Sinanoğlu, Ankara 1999.
- Ksen. *Kyr.* (=Ksenophon, *Kyrou Paideia*), Xenophon, *Cyropaedia*, Volume II: Books 5-8, Translated by Walter Miller, Harvard University Press, Cambridge 1914 (The Loeb Classical Library).
- Plut. (=Plutarkhos, *Bioi Paralleloi*), *Artaks.* (= *Artakserkses*), *Ages.* (= *Agesilaos*), *Plutarch. Plutarch's Lives*, With an English Translation

- by B. Perrin I-XI, London, New York 1959 (The Loeb Classical Library).
- Sevgi Sarıkaya, *Plutarkhos, Artakserkes: Giriş, Çeviri ve Notlar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2021.
- Polyain. *strat.* (=Polyainos, *Strategemata*), *Polyaenus's Strategems of War*, With an English translation by R. Shepherd, Chicago 1974.
- Pomp. Trog. *prolog.* (=Pompeius Trogus, *Prologues*), *Prologues to the Philippic History of Trogus*, With an English translation by J. C. Yardley, With introduction and explanatory notes by R. Develin, Atlanta 1994.
- Modern Kaynaklar**
- Klinkott 2005 H. Klinkott, *Der Satrap ein Achaimenidischer Amtsträger und seine Handlungsspielräume*, Frankfurt, 2005.
- Meyer 2017 E. Meyer, *The Satrap of Western Anatolia and The Greeks*, University of Pennsylvania, Unpublished Doctoral Dissertation, Pennsylvania 2017.
- Moysey 1987 R. A. Moysey, "IG II² 207 and the Great Satraps' Revolt", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 69 (1987), 93-100.
- Moysey 1992 R. A. Moysey, "Plutarch, Nepos and the Satrapal Revolt of 362/1 B.C.", *Zeitschrift für Alte Geschichte* 41/2 (1992), 158-168.
- Osborne 1973 M. J. Osborne, "Orontes", *Zeitschrift für Alte Geschichte* 22/4 (1973), 515-551.
- Ruzicka 2012 S. Ruzicka, *Trouble in the West: Egypt and the Persian Empire 525-332 BCE*, Oxford University Press, Oxford 2012.
- Sarıkaya 2016 S. Sarıkaya, "Anadolu'da Pers Satraplık Sistemi", *Cedrus* 4 (2016), 75-90.
- Sekunda 1988 N. V. Sekunda, "Some Notes on the Life of Datames", *Iran* 26 (1988), 35-53.
- Tuplin 1987 C. Tuplin, "The Administration of the Achaemenid Empire", *Coinage and Administration in the Athenian and Persian Empires*, Ed. I. Carradice, Oxford, 109-166.
- Waters 2014 M. Waters, *Ancient Persia: A Concise History of the Achaemenid Empire, 550-330 BCE*, Cambridge University Press, New York 2014.
- Weiskopf 1989 M. Weiskopf, *The so-called "Great Satraps' Revolt", 366-360 B.C., Concerning Local Instability in the Achaemenid Far West*, Stuttgart 1989.

ANTİK DÖNEMDE EKONOMİK VE SOSYAL BİR MERKEZ OLARAK THYATEIRA

Eda GÜNGÖR ALPER*

Thyateira antik kenti Manisa'nın 52 km kuzeydoğusunda yer alan Akhisar ilçesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Günümüzde kentin kuzeyinde Balıkesir, kuzey batısında İzmir/Bergama, güneyinde Manisa/Gölmarmara ve Turgutlu bulunmaktadır (Şekil 1). Antik çağda Thyateira Lydia'nın kuzeyinde Mysia sınırında ve Pergamon ile Sardeis arasındaki güzergâh üzerinde, iki büyük kent arasındaki önemli bir geçiş noktasıdır. Lydia bölgesinin en kuzey noktasında¹ olan Thyateira için antik yazar Strabon kentin Mysia bölgesinde olduğunu² dile getirmektedir. Ancak kazılarda ortaya çıkarılan buluntular ışığında kentin Lydia kültürü ile olan bağlantısından dolayı kent Lydia sınırları içinde değerlendirilmektedir³. Thyateira, Phrygios-Phryks (Kumçayı) havzasının kuzey ucunda, aynı zamanda da çayın kuzey bölümüne verilen isim olan Lycos-Lykos-Lykos-Lycus Çayı (Gördük/Gürdük Çayı)⁴ tarafından sulanan verimli ovanın bitişiğinde Lykos vadisinde yer almaktadır.

Thyateira'da Gerçekleştirilen Çalışmalar

Thyateira'da yapılan ilk kazı çalışması Prof. Dr. Yusuf Boysal başkanlığında gerçekleştirilmiştir. 1962 yılında yapılan bu çalışmanın ardından 1968-1971 yılları arasında arkeolog Rüstem Duyuran Tepe

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, eda.gungor@deu.edu.tr.

Thyateira antik kenti ile ilgili bu yayını gerçekleştirmem konusunda destek ve katkılarını esirgemeyen Prof. Dr. Engin Akdeniz'e teşekkürlerimi sunarım.

¹ Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2001, ss. 45, 183.

² Strabon, *Geographika, Antik Anadolu Coğrafyası*, Kitap: XII-XIII-XIV, Çev. Prof. Dr. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000, s.169.

³ Emrah Maden, *Thyateira Antik Kenti Roma Dönemi Seramikleri (2012-2015 Yılları Arası)*, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji anabilim Dalı, Aydın, 2019, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 17.

⁴ M. Erkut Kara vd., "Thyateira Kazısı Kemik Buluntuları ve Zooarkeolojik İncelemeler, *Cedrus V*, 2017, s. 131; Esen Ögüş, "Kuzey Lydia'da Lykos Vadisi'nin Tarihsel Coğrafyası", *Phaselis IV*, 2018, s. 325.

Mezarlığı mevkiinde kazı çalışmalarını sürdürmüştür⁵. 2011-2021 yılları arasında hem Tepe Mezarlığı hem de Hastane Höyüğü'nde Prof. Dr. Engin Akdeniz başkanlığında kazı, araştırma ve restorasyon çalışmaları yürütülmüştür⁶ (Şekil 2). Yapılan kazı çalışmaları ile Tepe Mezarlığı'nda kuzey-güney yönünde devam eden bazilikal planlı piskoposluk sarayı ortaya çıkarılmıştır (Şekil 3). Bu yapı MS 2 ile 6. yüzyıllar arasına tarihlendirilmektedir. Bunun yanı sıra bu alanda ortaya çıkarılan sütunlu cadde kalıntıları dikkat çekicidir. Kazısının tamamlanması ile detaylı işlemlere sahip mimari yapı elemanlarının tespit ve belgeleme çalışmalarının⁷ ardından "Manisa Akhisar Thyateira Antik yol sütunları restorasyon uygulaması ve antik alanın ziyaret merkezine dönüştürülmesi işi" olarak adlandırılan restorasyon çalışmaları 2018 yılında başlatılmış ve 2020 yılında tamamlanmıştır⁸ (Şekil 5). Bu sayede, Tepe Mezarlığı olarak isimlendirilen alan bugün kentin önemli bir uğrak noktası haline gelmiştir. Akhisar'da yapılan kazı çalışmalarının yanı sıra 17. yüzyıldan itibaren Anadolu'yu ziyaret eden gezginler tarafından yazılan seyahatnamelerden de Thyateira hakkında bilgi ediniyoruz⁹.

⁵ Rüstem Duyuran, "Akhisar Tepe Mezarlığında Yapılan Arkeolojik Araştırmalar", *Türk Arkeoloji Dergisi* XVII/2, 1969, ss. 73-76; Rüstem Duyuran, "Akhisar Tepe Mezarlığında Yapılan Arkeolojik Araştırmalar II", *Türk Arkeoloji Dergisi* XX/2, 1974, ss. 17-27.

⁶ Engin Akdeniz, "2011 Yılı Akhisar-Thyateira Kazıları", *KST* 34/2, 2013, ss. 429-444; Engin Akdeniz, "2012 Yılında Thyateira Antik Kenti ve Hastane Höyüğünde Gerçekleştirilen Arkeolojik Çalışmalar", *KST* 35/2, 2014, ss. 124-139; Engin Akdeniz vd., "2013 Yılı Akhisar-Thyateira Antik Kenti ve Hastane Höyüğü Kazısı", *KST* 36/2, 2015, ss. 121-138, ss. 121-138; Engin Akdeniz ve Aydın Erön, "2014 Yılı Akhisar-Thyateira Antik Kenti ve Hastane Höyüğü Kazısı", *KST* 37/2, 2016, ss. 81-94; Engin Akdeniz ve Aydın Erön, "2015 Yılı Akhisar-Thyateira Antik Kenti ve Hastane Höyüğü Kazısı", *KST* 38/2, 2017, ss. 403-416; Engin Akdeniz vd., "2016 Yılı Akhisar-Thyateira Antik Kenti ve Hastane Höyüğü Kazıları", *KST* 39/2, 2018, 1-14; Engin Akdeniz vd., "2017 Yılı Thyateira ve Hastane Höyüğü Kazıları", *KST* 40/1, 2019, ss. 671-682; Engin Akdeniz ve Rafet Dinç, "2018 Yılı Thyateira ve Hastane Höyüğü Kazıları", *KST* 41/2, 2020, ss. 51-64.

⁷ Ümit Aydınöğlü, "Thyateira Sütunlu Caddesi". *Thyateira İçin 11 Yıl (2011-2021 Dönemi Kazılarının Sonuçlarına İlişkin Yazılar)*, Ed. Engin Akdeniz, Barış Gür, Nihal Akıllı, 2022, ss. 158-179.

⁸ Kıyas Tökmeci, "Thyateira Antik Kenti Sütunlu Cadde Restorasyon Süreci", *Thyateira İçin 11 Yıl (2011-2021 Dönemi Kazılarının Sonuçlarına İlişkin Yazılar)*, Ed. Engin Akdeniz, Barış Gür, Nihal Akıllı, 2022, s. 378.

⁹ Barış Gür, "Manisa'nın Arkeolojik Mirasına Geçmişten Bir Bakış", *Geçmişten Günümüze Manisa Sempozyumu*, 2018, s. 2398.

Thyateira'nın Tarihi

Thyateira antik kenti ve çevresinin tarihi Neolitik döneme kadar inmektedir. Akhisar Höyük, Moralılar Höyük, Kulaksızlar atölyesi ve Kocanadas mevkiinde yapılan çalışmalarda bölgenin tarihinin Neolitik döneme kadar indiği kanıtlanmıştır. Akhisar'ın batısında yer alan Akhisar höyük buluntuları geç Neolitik-erken Kalkolitik döneme¹⁰, Akhisar'a yaklaşık 12 km uzaklıktaki Moralılar köyü höyüğü geç Neolitik döneme tarihlendirilmektedir. Moralılar Höyük üzerinde yapılan araştırmalarda Geç Neolitik-erken Kalkolitik döneme ait seramik ve taş alet parçalarının yanı sıra Roma ve Bizans dönemlerine tarihlenen seramik parçaları da bulunmuştur¹¹. Önemli bir mermer atölyesi olan Kulaksızlar atölyesinde yapılan araştırmalar sonucunda düz bir alana yayılmış olan Neolitik bir yerleşim yeri tespit edilmiştir¹². Son olarak Kocanadas mevkiinde yapılan araştırmalar sırasında geç Neolitik-erken Kalkolitik dönemden başlayarak Osmanlı dönemine kadar tarihlenebilen seramik buluntulara rastlanmıştır¹³.

Akhisar ilçe merkezindeki Hastane Höyüğü'nde (Şekil 4) yapılan kazı ve araştırma sonuçlarında kentin ilk Tunç çağı, Orta Tunç çağı ve Son Tunç çağları arasında da yerleşim gördüğü tespit edilmiştir. Buluntular arasında seramik parçalar ile taş aletler vardır¹⁴. Hastane Höyüğü'nün yanı sıra Akhisar çevresinde yapılan yüzey araştırmaları sırasında tespit edilen diğer Tunç çağı yerleşimleri arasında Akhisar Höyüğü, Dağdeviren Höyüğü¹⁵ ve de Kocanadas Höyüğü¹⁶ sayılabilir.

Bazı araştırmacılar Thyateira ismindeki "teira" kelimesinin Lydia dilinde kale ya da kasaba anlamına geldiğini savunur ve böylece kentin

¹⁰ Engin Akdeniz, "Neolitik Çağ'da Manisa Yöresi", *OLBA XIX*, 2011, ss. 14-15.

¹¹ Aydın Erön, Engin Akdeniz, Murat Çekilmez, Merve S. Çakan, "2016 Yılı Karahöyük Dağı Arkeolojik yüzey Araştırması Çalışmaları", *AST 35/1*, 2017, ss. 151-152.

¹² Akdeniz 2011 *agm*, s. 11.

¹³ Aydın Erön, "Akhisar, Karahöyük Dağı ve Çevresinde Tespit Edilen Höyük ve Yamaç Yerleşimleri", *Phaselis V*, 2019, s. 407.

¹⁴ Engin Akdeniz vd., "Prehistorik ve Protohistorik Dönemlerde Akhisar ve Çevresi, *Thyateira İçin 11 Yıl (2011-2021 Dönemi Kazılarının Sonuçlarına İlişkin Yazılar)*, Ed. Engin Akdeniz, Barış Gür, Nihal Akıllı, 2022, ss. 99-107.

¹⁵ Zaybak 2015.

¹⁶ Akdeniz vd. 2022 *agm*, ss. 97-98.

tarihi Lydia krallığı dönemine kadar indirilir¹⁷. Yapılan kazı çalışmaları ile de bu öneri desteklenmiştir. Hastane Höyüğü'nde yapılan çalışmalarda ortaya çıkan Lydia seramikleri ile büyük bir olasılıkla aynı dönemde kullanılmış olan Lydia mimari geleneğine uygun olarak taş temelli olan kerpiç duvar kalıntlarına sahip mimari öğeler MÖ 8-6. yüzyıllara tarihlendirilmektedir¹⁸. Özellikle Lydia dönemine işaret eden seramik buluntular sayesinde MÖ erken 1. bin yılda da Thyateira'da bir yerleşimin varlığı kanıtlanmıştır.

Akhisar ilçe merkezinde konumlanmış olan Thyateira antik kentnin kuruluşu ile ilgili yazılı kaynaklardan edindiğimiz ilk bilgilere göre ise kent Makedonyalılara ait bir koloni kenti olarak kurulmuştur¹⁹. Lydia bölgesinde bulunan epigrafik belgelerde *katoikia* kelimesi sıklıkla geçmektedir. *Katoikia* tipli yerleşimler İskender'in ardılları tarafından Hellenleştirme politikası olarak uyguladıkları bir yöntemdir. Özellikle Seleukoslar'ın bu yöntemle başvurduğu görülmektedir. Bu yerleşimler ilk olarak koloni olarak kurulur, başlangıçta Makedon ordugâhı niteliği taşır sonraları ise sivil halkın yerleştirilmesiyle büyük yerleşimler haline dönüşür²⁰. Bu yerleşimler hem ordu hem de sivil karakter taşır²¹. Aynı zamanda bu üsler oluşabilecek kriz durumlarında ileri bir karakol işlevi gömüş olmalıdır. Sivil yerleşimcilerin kentte varlığının görülmesi ile Roma İmparatorluk Dönemi'nde de *katoikia*'lar

¹⁷ Engin Akdeniz ve Ali Özkan, "Geç Antik Çağ'a Kadar Thyateira ve Çevresi", *Thyateira İçin 11 Yıl (2011-2021 Dönemi Kazılarının Sonuçlarına İlişkin Yazılar)*, Ed. Engin Akdeniz, Barış Gür, Nihal Akıllı, 2022, s. 8.

¹⁸ Merve Sultan Çakan, Hastane Höyüğü Kazılarında Ele Geçen Lydia Seramikleri Işığında MÖ 8-6. Yüzyıllar Arasında Thyateira Antik Kenti, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Aydın, 2018, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), ss. 59-72.

¹⁹ Strabon *age*, s.169.

²⁰ Ayşe Gül Akalın, "Hellenleştirmede Bir Yerleşim Ögesi: Katoikia", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 25, Sayı: 39, 2006, s.66; Ali Özkan Ali Özkan, "Kaystros Havzası'nda Antik Dönem Kırsal Yerleşim Düzeni: Dideiphyta Katoikia Örneği", *AKRON Eskiçağ Araştırmaları*, Akdeniz Üniversitesi, Akdeniz Dillerini ve Kültürlerini Araştırma Merkezi Kitap dizisi 16, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Eski Çağ Yazıları 12, İstanbul, ss. 208-210.

²¹ Christelle Fischer-Bovet, "Katoikoi", *The Encyclopedia of Ancient History*, Ed. Roger S. Bagnall, Kai Brodersen, Craige B. Champion, Andrew Erskine, and Sabine R. Huebner, Blackwell Publishing Ltd., 2013, s. 3712.

varlığını devam ettirmiştir²². Thyateira'nın kesin olarak bir Seleukos *katoikia*'sı olduğu antik kaynaklar ve yazıtlarla desteklenmektedir²³. Tüm bu bilgiler ışığında kent, I. Seleukos Nikator (MÖ 305-281) tarafından kurulmuş, MÖ 226-223 yılları arasında Attaloslar'ın egemenliği altına girmiştir. MÖ 223 yılında tekrar Seleukos hâkimiyeti görülmüş olan bölgede MÖ 190 yılında yapılan Magnesia savaşının ardından Apameia barışıyla (MÖ 188) Thyateira'da Pergamon kralı I. Eumenes'in egemenliği başlar. Bu dönemde kent sikke basmaya başlamıştır. Kente ait ele geçen en erken sikke buluntusu II. Eumenes dönemine (MÖ197-159) ait MÖ 2. yüzyıla tarihlenen kistaphorlardır. MÖ 133 yılında son Pergamon kralı III. Attalos'un (MÖ 138-133) vasiyeti üzerine krallığı Roma İmparatorluğu'na kalır ancak bu kararı tanımayan Aristonikos MÖ 132 yılında ayaklanmış ve Batı Anadolu'da bir karmaşa dönemi yaşanmıştır. Ayaklanmanın bastırılmasının ardından Thyateira, MÖ 129'da Roma İmparatorluğu'nun Asia eyaletine dâhil olur. Mithridates'in Asia eyaletini ele geçirmesi (MÖ 89) ile bölgede Pontus Krallığı hâkimiyeti görülür. MÖ 85 yılında Mithridates'in Roma ordusuna yenilmesi ile birlikte Anadolu'da Roma egemenliği başlar²⁴.

Roma döneminde MÖ 25/24, MS 17 ve MS 178/179 yaşanan depremlerde tüm batı Anadolu olduğu gibi Thyateira'da etkilenmiş ve sırasıyla İmparator Tiberius (MS14-37), Hadrianus (MS117-138) ve Caracalla'nın (MS 211-217) destekleriyle kentte imar faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, MS 123 yılında Hadrianus kenti ziyaret etmiş, kente verdiği armağanların listesi de taş üzerine listelenmiştir.

Thyateira Pergamon conventusuna bağlı iken, M.S. 214'te Roma İmparatoru Caracalla'nın şehre gelmesinin ardından Attaleia, Apollonis, Hermokapeleia ve Hierokome gibi kuzey Lydia kasabalarının dâhil olduğu bir conventus'un (yargı bölgesi) merkezi haline getirilmiştir²⁵. Caracalla, Thyateira kentinde "kurucu" sıfatıyla onurlandırılmıştır. Kent, MS 395 yılından sonra Doğu Roma İmparatorluğu'nun topraklarına katılır. Geç antik çağda Asia eyaletinin en erken tarihli yedi kilisesinden²⁶

²² Akalın *agm*, s.67.

²³ Akalın *agm*, s. 69.

²⁴ Akdeniz ve Özkan *agm*, ss. 9-11; Çakan *agt*, s. 7.

²⁵ Akdeniz ve Özkan *agm*, s. 11; Sevin *age*, s. 53.

²⁶ Peter Talloen, *Early Christian Archaeology*, The Oxford Handbook, Ed. William R. Caraher, Thomas W. Davis, and David K. Pettegrew, Oxford Handbooks Online,

birinin Thyateira'da olması ve Sardeis metropolitğine bağı bir piskoposluk merkezi olmasından dolayı Hristiyanlık açısından önem bir kenttir²⁷.

Thyateira'da Ekonomik Yapı

Günümüzde Akhisar ekonomisini tarım, hayvancılık, tarıma ve hammaddeye dayalı ekonomi ile ticaret oluşturmaktadır. Akhisar'ın % 47'si tarım arazisi olarak kullanılırken, % 40'ı orman alanı, % 10'u yerleşim alanı ve % 3'ü de çayır ve mera alanıdır. İlçe, ova üzerinde konumlandığı için tarım alanlarının oranı fazladır ve tarım alanlarından elde edilen verim oldukça yüksektir. Başta zeytin ve tütün olmakla birlikte incir, buğday, mısır, domates, biber, pamuk ve kavun tarımı yapılmaktadır²⁸. Ayrıca, ilçede tekstil ve bazı gıda (helva, lokum vb.) ürünlerinin üretimi de ileri düzeydedir. Minyatür at arabacılığı, keçecilik halen canlı bir şekilde varlığını sürdüren geleneksel sanatlardır.

Günümüzde de olduğu gibi antikçağda da Akhisar'da kurulmuş olan Thyateira özellikle Roma döneminde tarımsal potansiyeli sayesinde tarımsal sanayi merkezi haline gelmiştir. Romalı tacirlerin bu tarımsal potansiyeli dolayısıyla faaliyetlerde bulunduğu bilinmektedir. Bunlar, Thyateira'da oldukça zengin bir birlik kurmuşlar ve bu birliğin kentte bazı binalar yaptırdığı saptanmıştır²⁹. Tarım ile bağlantılı olarak geliştiği düşünülebilecek olan sektörlerden biri de fırıncılardır. Kentteki yazıtlardan "artokopoi" denilen ekmek üreticilerinin (fırıncıların) MS 2. yüzyılda bir dernek kurduğu anlaşılmaktadır. Bahçıvanların ise "kepouroi" adında bir dernekleri bulunmaktadır³⁰. Keten üreticileri derneği de "linourgoi" olarak karşımıza çıkar.

Lydia bölgesinde hayvancılığın da önemli bir yeri vardı. Antik çağda uçsuz bucaksız otlaklarla kaplı olan ovalarda çok sayıda hayvan yetiştiriliyordu. Özellikle hayvancılığa yönelmiş Katakekaumene'de koyunyununun ham madde olarak kullanıldığı endüstri gelişmiştir. Sardeis'in ise dokuma üretiminde bir merkez olduğu bilinmektedir.

2019, s. 3. Diğer altı kilise: Ephesos, Smyrna, Pergamon, Sardis, Philadelphia, Laodikeia'dadır.

²⁷ Sevin *age*, s. 183.

²⁸ Zeki Koday vd. Koday, Ferdi Akbaş ve Günay Kaya, "Akhisar Büyükşehir İlçesinin İdari Coğrafya Analizi", *Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Mart 2017, 21 (2), s. 446.

²⁹ Akdeniz ve Özkan *agm*, ss. 12-14.

³⁰ Akdeniz ve Özkan *agm*, s. 13.

Lydia’da bu endüstrinin önemli bir rol oynadığı diğer kentler, bir “yün işçileri” loncasına sahip Philadelpheia (Alaşehir) ile benzer bir “yün satıcıları” örgütünün bulunduğu Thyateira’dır³¹. Thyateira’nın tekstil üretimi ve tekstil boyaları ile ünlü olduğu, keten dokumacıları ve dış giyim ve boya imalatçıları derneklerinin geçtiği bir dizi yazıt ile kanıtlanmıştır. Kentte, Roma’nın Asya eyaletindeki diğer çağdaş şehirlerden daha fazla dernek bilinmektedir. Epigrafik kaynaklarda bu iş kolunda çalışanların kurduğu derneklerden söz edilmektedir. Kumaş boyacılarının (Bapheis) ise M.S. 1. yüzyıl ortalarında Thyateira’da dernek kurdukları bilinmektedir. Yün üreticileri-yüncüler olarak Türkçeye çevrilebilecek “lanarioi ya da lanarii”, kumaş çiğneyicileri olarak Türkçeye çevrilebilecek “gnapheis” M.S. 3. yüzyılda yazıtlardan bilinmektedir. M.S. 2. ve 3. yüzyılda Thyateira, Batı Anadolu’nun en önemli tekstil üretim merkezlerinden biridir³².

Arkeolojik kazıların gösterdiği gibi, bölgede hayvancılıkla bağlantılı olarak gelişen post ve deri endüstrisi de önem kazanmıştır. Dericiliğin ana üretim merkezi Lydia’dır. Thyateira, Philadelpheia ve olasılıkla Attaleia’da (Selçikli Köyü-Akhisar) deri debbağları ile işçilerinin gelişmiş birlikleri vardır³³. “Bruseis” adıyla anılan deri işleyenler birliğinin yanı sıra “Skututomoi” adıyla anılan ayakkabıcılar derneği bir yazıtta geçmektedir³⁴.

Kentte tekstilden sonraki en önemli sanayi MS 3. yüzyılda “kerameis” adıyla kurulan dernekten de anlaşıldığı üzere seramik üretimidir. Seramik ustaları İmparator Caracalla’yı bir yazıtla onurlandırmışlardır. Ayrıca, Hastanhe Höyüğü kazıları sırasında kentin altyapısına dair ele geçen en önemli bulgu olabilecek pişmiş toprak künkler üzerinde Tibbai’de üretildiklerine dair lejant yer almaktadır. Manisa Müzesi’nde korunmakta olan bir yazıtta seramik atölyelerinin var olduğu anlaşılan Tibbai yerleşimi Manisa Kırkağaç’a bağlı İlyaslar-Bakır yakınlarında bulunmaktadır³⁵.

³¹ Hüseyin Üreten, “Lydia’nın Kentleşmesinde Pergamon Krallarının Katkısı”, *Geçmişten Günümüze Manisa Sempozyumu*, 2008, s. 10.

³² Akdeniz ve Özkan *agm*, s. 13.

³³ Üreten *agm*, s. 10.

³⁴ Akdeniz ve Özkan *agm*, s. 13.

³⁵ Akdeniz ve Özkan *agm*, s. 14;

<https://www.hasanmalay.com/index.php/yasam/vasiyet>

Ayrıca, bölgede maden işleme sanatının da gelişmiş olduğu bakırcıların önemli bir dernek kurdukları Thyateira'da bulunmuş olan epigrafik kaynaklarda ortaya çıkmıştır³⁶. Thyateira'da ele geçen bir yazıtta "Khalkeis Khalkotypoi" kelimeleri geçmektedir ve bu yazıtta Lydia'da bakır işçiliğiyle uğraşanların kurduğu bir dernekten söz edilmektedir.

Thyateira ekonomisinden bahsedilirken göz ardı edilmemesi gereken bir diğer husus da köle pazarlarının varlığıdır. Kentte ele geçen iki yazıtta köle tüccarı anlamına gelen "Ergastai" kelimesi geçmektedir³⁷, bu da köle pazarlarının kuruluyor olmasını akla getirmektedir.

Thyateira'da Sosyal Yaşam

Thyateira özellikle Roma Döneminde oldukça gelişmiş bir yerleşim yeri haline dönüşmüştür. MS 3. yüzyılda kentin, Sardeis gibi 25000 nüfusa sahip olduğu düşünülmektedir³⁸. Kalabalık ve büyük bir yerleşim yeri olan aynı zamanda ekonomik açıdan gelişmişlik düzeyi de düşünüldüğünde bu kentte yaşayan insanların hareketli bir sosyal yaşamı olduğu tahmin edilebilir bir noktadadır.

Akhisar'ın merkezi tarih boyunca yerleşim görmüş bir alan olmasından dolayı günümüzde antik çağ yapılarına ait çok az kalıntı görülmektedir. Yapılan çalışmalarda henüz bir tiyatro yapısı tespit edilememiş olmasına karşın antik çağ kentleri düşünüldüğünde özellikle tiyatro binası var olmalıdır. Antik çağda tiyatro halkın en önemli buluşma noktalarından biridir. Thyateira'da bulunan bir yazıtta geçen "Synodos" kelimesi Dionysos sanatçılara ait bir derneğin varlığına işaret eder³⁹. Kentte sanatçılara ait bir derneğin olması da tiyatronun aktif olarak kullanıldığını kanıtlar niteliktedir.

Tiyatroda sanatsal oyunlar dışında festivaller ya da gladyatör gösterileri gibi farklı etkinlikler de düzenleniyor olmalıdır. Thyateira'da

³⁶ Üreten *agm*, s. 9.

³⁷ Akdeniz ve Özkan *agm*, s. 13.

³⁸ Kara vd. *agm*, s. 133.

³⁹ Akdeniz ve Özkan *agm*, s. 13.

agonlarda⁴⁰ yarışmış atletlerin onurlandırma yazıtları⁴¹ ile sikkelerden düzenlenen festivaller ve agonlar hakkında bilgi edinmekteyiz. Bunun dışında festival boyunca düzeni sağlayan, gerekli ihtiyaçları temin eden, masrafları üstlenen ve yarışmaları organize eden *agonothetes* gibi maliyeti yüksek bir kamusal görevi yerine getiren, Thyateira'nın elit kesimine mensup kişilerin onurlandırma yazıtları da bu konuda bize yol göstermektedir⁴².

İmparator adına düzenlenen festivallerden biri Thyateira'da MS 123 yılında Hadrianus onuruna yapılmıştır. İmparator'un kenti ziyareti sırasında yazılan listeden kentte bir festival düzenlendiği bilinmektedir⁴³. MS 218-222 yıllarında hüküm sürmüş İmparator Elagabalus döneminde Thyateira kentinde kutsal yarışmalar düzenlenmesine izin verildiği bilinmektedir. Bu agon, Augousteia pythia olarak geçmektedir. Kentte imparator onuruna düzenlendiğini bildiğimiz bir diğer agon, Severus Alexander'ın MS 233 yılında Syria seferi sonrasında elde ettiği zaferle bağlantılı olduğu düşünülen. Severus Alexander döneminde gerçekleşen *Severeia* festivalidir⁴⁴.

Çağdaşı diğer pek çok kent gibi Thyateira'da da yerel festivaller de düzenlenmiştir. Bunlardan biri kentin baş tanrısı Apollon Tyrimnaios onuruna yapılan Tyrimneia Festivalidir. Diğer yerel festival ise Pergamon'da düzenlenen Asklepieia festivalinin bir benzeri olan Asklepieia'dır⁴⁵.

Onurlandırma yazıtlarından da anlaşıldığı üzere çeşitli yarışmalarda ödül kazanmış Thyateira'lı sporcular vardır. Bu yazıtların dışında kentte bulunmuş spor hekimine ait bir mezar yazıtında (MS 2. ya da olasılıkla 3. yüzyıl) "Sympas ksystos" yani atletler birliği geçmektedir. Her atletler birliğinde mutlaka bir spor hekimi bulunur ve bu hekimin

⁴⁰ Agon: Yazıtlar ve antik kaynaklarda yarışma, rekabetle ilgili, sportif olayların düzenlendiği yer, toplantı, müsabakaları izlemek için insanların bir araya gelmesi ve mücadele anlamlarında kullanılmıştır. Bkz. Nurşah Çobankir, Yazıtlar Işığında Roma İmparatorluk Çağı Küçük Asya Agonları ve Sporcuları, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Anabilim Dalı, Antalya, 2010 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

⁴¹ Çobankir *agt*, ss. 234-241.

⁴² Merve Sarılar Özdemir, "Roma İmparatorluk Dönemi'nde Sikkeler Işığında Thyateira'da Agon'lar", *Mediterranean Journal of Humanities* XI, 2021, s. 207.

⁴³ Akdeniz ve Özkan *agm*, s. 11.

⁴⁴ Sarılar Özdemir *agm*, ss. 207-208.

⁴⁵ Sarılar Özdemir *agm*, s. 208.

temel görevi yarışmalarda meydana gelebilecek olan yaralanmalara müdahale etmektir⁴⁶.

Tiyatro gibi kentte maddi kalıntı olarak karşımıza çıkmayan ancak bir gladyatör okulunun olduğunu ve epigrafik kanıtlar ışığında bu okula bağlı olarak çalışan gladyatörlerin varlığı bilinmektedir. Thyateira'da bulunmuş 11 adet gladyatör anıtı vardır⁴⁷. Bu sayı oldukça fazladır ve Thyateira ile çevresinde bulunmuş olması bölgede gladyatör dövüşlerinin yapıldığının ayrıca bir gladyatör okulunun olduğunun kanıtı niteliğindedir.

Sonuç

Akhisar ilçe merkezinde yer alan Thyateira antik kenti günümüzde büyük ölçüde modern yerleşimin altında kalmıştır. Sadece bugünkü Akhisar değil tarih boyunca üst üste yerleşim görmüş olan kentte her dönem bir önceki dönem için tahribat nedeni olmuştur. Kent merkezinde Hastane Höyüğü ve Tepe Mezarlığı olarak adlandırılan iki konumda çalışmalar yürütülmüş ve Thyateira tarihine dair önemli sonuçlara ulaşılmıştır. Bu sonuçların dışında Tepe Mezarlığında restorasyon çalışmalarıyla sütunlu cadde ayağa kaldırılmış ve ziyaretçilere açılmıştır.

Akhisar ve çevresi Neolitik dönemden itibaren yerleşim görmüştür. Thyateira ise Makedon katoikiası olarak Seleukoslar döneminde kurulmuş ve sonrasında Roma egemenliği ile yerleşim görmeye devam etmiştir. Roma döneminde tüm Anadolu'daki Roma dönemi kentleri gibi bir büyüme ve refah dönemi yaşamıştır. Kent konumu dolayısıyla hiçbir zaman önemini kaybetmemiş ve günümüzde dahi ticaret yolları üzerinde olma özelliğini korumuştur. Geçiş noktası olmasının yanı sıra verimli toprakları sayesinde her dönemde tarımsal potansiyeli yüksek olmuştur.

Thyateira Roma döneminde ekonomik olarak gelişmişlik düzeyi yüksek bir yerleşim yeri olarak karşımıza çıkar. Tarım potansiyeli ile bağlantılı olarak fırıncılardan (artokopoi) oluşan, bahçıvanların kurduğu (kepouroi) ve keten üreticilerinin (linourgoi) derneğini görüyoruz.

Hayvancılıkla ilintili olarak kumaş boyacıları (Bapheis), yün üreticileri-yüncüler (lanarioi ya da lanarii), kumaş çiğneyicilerinin (gnapheis) dernek kurduğunu yazıtlar ışığında dile getirebiliyoruz.

⁴⁶ Akdeniz ve Özkan *agm*, ss. 18-19.

⁴⁷ Sevgiser Akat, Lydia Bölgesi'nde Bulunan Gladyatör Anıtları, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir, 2001, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), ss. 68, 75-86.

Bunun yanı sıra deri işleyenler birliği (Burseis) ve ayakkabıcılar derneği (Skututomoı) yazıtlarda geçmektedir.

Kente tekstilden sonra gelen en önemli üretimin seramik alanında olduğu düşünülmektedir. Seramik ustalarından oluşan bir dernek de kurulmuştur. Thyateira'da bakırcıların kurduğu bir dernek olması bölgede maden işleme sanatının kanıtı niteliğindedir. Ekonomik yapıya son olarak eklenmesi gereken önemli bir husus da kentte köle pazarlarının kuruluyor olmasıdır. Bu sayede çevre kentlerden de Thyateira'ya gelen bir alıcı grubun olduğu göz ardı edilmemelidir.

Ekonomisi oldukça gelişmiş olan bu kentte nüfusun Sardeis kadar kalabalık olduğu araştırmacılar tarafından önerilmektedir. Yaklaşık 25.000 nüfusa sahip olan Thyateira'da sosyal yaşam oldukça hareketlidir ve dönem dönem imparator adına düzenlenen festivaller gerçekleştirilmiştir. Bunun yanı sıra yerel festivaller de yapılmıştır. Bu festivallerin düzenlenmesi kentin ekonomisine de katkı sağlamaktadır. Yazıtlar ışığında bir gladyatör okulunun varlığı ile atletler birliğinin kurulmuş olduğunu bilmekteyiz. Gladyatör okulu sayesinde sadece kentte değil farklı agonlarda ödül kazanan gladyatörlerin sayısı oldukça fazladır.

Sonuç olarak Akhisar'da antik çağa ait ayakta kalan çok az yapı kalıntısı var olsa da epigrafik kanıtlar ve arkeolojik çalışmalar sayesinde Thyateira'nın gelişmişlik düzeyi hakkında oldukça fazla bilgi sahibiyiz.

KAYNAKLAR

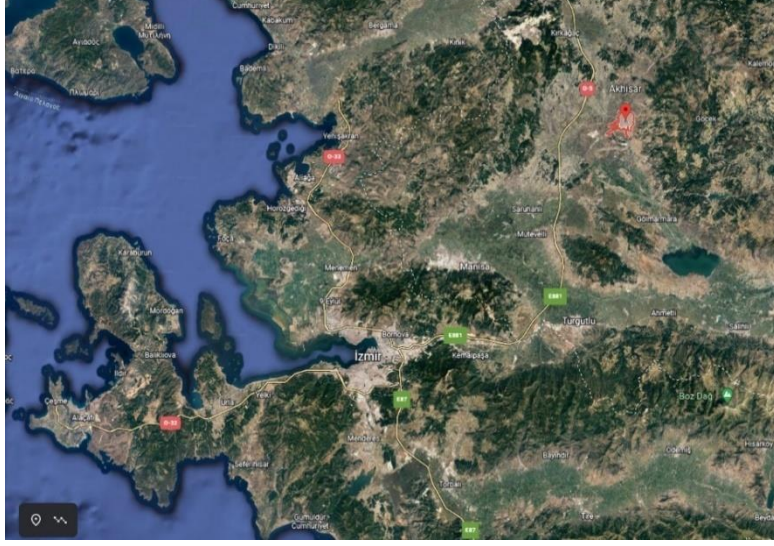
- Akalın, Ayşe Gül, "Hellenleştirmede Bir Yerleşim Ögesi: Katoikia", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 25, Sayı: 39, 2006, ss. 65-74.
- Akat, Sevgiser, Lydia Bölgesi'nde Bulunan Gladyatör Anıtları, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir, 2001, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Akdeniz, Engin, "Neolitik Çağ'da Manisa Yöresi", OLBA XIX, ss. 1-46, 2011.
- Akdeniz, Engin, "2011 Yılı Akhisar-Thyateira Kazıları" *KST* 34/2, 2013, ss. 429-444.
- Akdeniz, Engin, "2012 Yılında Thyateira Antik Kenti ve Hastane Höyüğünde Gerçekleştirilen Arkeolojik Çalışmalar", *KST* 35/2, 2014, ss. 124-139.
- Akdeniz, Engin, Şahin, Mustafa Kemal, Erön, Aydın, "2013 Yılı Akhisar-Thyateira Antik Kenti ve Hastane Höyüğü Kazısı", *KST* 36/2, 2015, ss. 121-138.
- Akdeniz, Engin ve Erön, Aydın, "2014 Yılı Akhisar-Thyateira Antik Kenti ve Hastane Höyüğü Kazısı", *KST* 37/2, 2016, ss. 81-94.
- Akdeniz, Engin ve Erön, Aydın, "2015 Yılı Akhisar-Thyateira Antik Kenti ve Hastane Höyüğü Kazısı", *KST* 38/2, 2017, ss. 403-416.
- Akdeniz, Engin, Erön, Aydın, Kaya, Yavuz Selim, "2016 Yılı Akhisar-Thyateira Antik Kenti ve Hastane Höyüğü Kazıları", *KST* 39/2, 2018, ss. 1-14.
- Akdeniz, Engin, Erön, Aydın, Akıllı, Nihal, "2017 Yılı Thyateira ve Hastane Höyüğü Kazıları", *KST* 40/1, 2019, ss. 671-682.
- Akdeniz, Engin ve Dinç, Rafet, "2018 Yılı Thyateira ve Hastane Höyüğü Kazıları", *KST* 41/2, 2020, ss. 51-64.
- Akdeniz, Engin, Gür, Barış, İreç, Muammer, Akıllı, Nihal, Doğan, Mert Hüseyin, "Prehistorik ve Protohistorik Dönemlerde Akhisar ve Çevresi", Thyateira İçin 11 Yıl (2011-2021 Dönemi Kazılarının Sonuçlarına İlişkin Yazılar), Ed. Engin Akdeniz, Barış Gür, Nihal Akıllı, 2022, ss. 91-113.
- Akdeniz, Engin ve Özkan, Ali, "Geç Antik Çağ'a Kadar Thyateira ve Çevresi", Thyateira İçin 11 Yıl (2011-2021 Dönemi Kazılarının Sonuçlarına İlişkin Yazılar), Ed. Engin Akdeniz, Barış Gür, Nihal Akıllı, 2022, ss. 5-44.
- Aydınoglu, Ümit, "Thyateira Sütunlu Caddesi". *Thyateira İçin 11 Yıl (2011-2021 Dönemi Kazılarının Sonuçlarına İlişkin Yazılar)*, Ed. Engin Akdeniz, Barış Gür, Nihal Akıllı, 2022, ss. 158-179.

- Benda-Weber, Isabella, "Textile Production Centres, Products And Merchants In The Roman Province Of Asia", *Ancient Textiles Series* Vol. 13, Making Textiles, In Pre-Roman And Roman Times, People, Places, Identities, Ed. Margarita Gleba And Judit Pásztoókai-Szeőke, Oxbow Books, 2016, ss. 171-191.
- Çakan, Merve Sultan, Hastane Höyüğü Kazılarında Ele Geçen Lydia Seramikleri Işığında MÖ 8-6. Yüzyıllar Arasında Thyateira Antik Kenti, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Aydın, 2018. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Çobankir, Nurşah, Yazıtlar Işığında Roma İmparatorluk Çağı Küçük Asya Agonları ve Sporcuları, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Anabilim Dalı, Antalya, 2010, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Duyuran, Rüstem, "Akhisar Tepe Mezarlığında Yapılan Arkeolojik Araştırmalar", *Türk Arkeoloji Dergisi* XVII/2, 1969, ss. 73-76.
- Duyuran, Rüstem, "Akhisar Tepe Mezarlığında Yapılan Arkeolojik Araştırmalar II", *Türk Arkeoloji Dergisi* XX/2, 1974, ss. 17-27.
- Erön, Aydın, Akdeniz, Engin, Çekilmez, Murat, Çakan, Merve S., "2016 Yılı Karahöyük Dağı Arkeolojik Yüzey Araştırması Çalışmaları", *AST* 35/1, 2017, ss. 147-162.
- Erön, Aydın, "Akhisar, Karahöyük Dağı ve Çevresinde Tespit Edilen Höyük ve Yamaç Yerleşimleri", *Phaselis V*, 2019, ss. 397-411.
- Fischer-Bovet, Christelle, "Katoikoi", *The Encyclopedia of Ancient History*, Ed. Roger S. Bagnall, Kai Brodersen, Craige B. Champion, Andrew Erskine, and Sabine R. Huebner, Blackwell Publishing Ltd., 2013, ss. 3712-3713.
- Gür, Barış, "Manisa'nın Arkeolojik Mirasına Geçmişten Bir Bakış", *Geçmişten Günümüze Manisa Sempozyumu*, 2018, ss. 2395-2403.
- Kara, M. Erkut, Turan, Erkut, Akdeniz, Engin, Erön, Aydın, "Thyateira Kazısı Kemik Buluntuları ve Zooarkeolojik İncelemeler, *Cedrus V*, 2017, ss. 131-153.
- Koday, Zeki, Akbaş, Ferdi ve Kaya, Günay, "Akhisar Büyükşehir İlçesinin İdari Coğrafya Analizi", *Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Mart 2017, 21 (2), ss. 443-455.
- Maden, Emrah, Thyateira Antik Kenti Roma Dönemi Seramikleri (2012-2015 Yılları Arası), Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal

- Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji anabilim Dalı, Aydın, 2019, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- Öğüş, Esen, “Kuzey Lydia’da Lykos Vadisi’nin Tarihsel Coğrafyası”, *Phaselis IV*, 2018, ss. 325-342.
- Özkan, Ali, “Kaystros Havzası’nda Antik Dönem Kırsal Yerleşim Düzeni: Dideiphyta Katoikia Örneği”, *AKRON Eskiçağ Araştırmaları*, Akdeniz Üniversitesi, Akdeniz Dillerini ve Kültürlerini Araştırma Merkezi Kitap dizisi 16, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Eski Çağ Yazıları 12, İstanbul, ss. 203-232.
- Sarılar Özdemir, Merve, “Roma İmparatorluk Dönemi’nde Sikkeler Işığında Thyateira’da Agon’lar”, *Mediterranean Journal of Humanities XI*, 2021, ss. 205-218.
- Sevin, Veli, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2001.
- Strabon, *Geographika, Antik Anadolu Coğrafyası*, Kitap: XII-XIII-XIV, Çev. Prof. Dr. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000.
- Talloon, Peter, *Early Christian Archaeology*, The Oxford Handbook, Ed. William R. Caraher, Thomas W. Davis, and David K. Pettegrew, Oxford Handbooks Online, 2019.
- Tökmeci, Kıyas, “Thyateira Antik Kenti Sütunlu Cadde Restorasyon Süreci”, *Thyateira İçin 11 Yıl (2011-2021 Dönemi Kazılarının Sonuçlarına İlişkin Yazılar)*, Ed. Engin Akdeniz, Barış Gür, Nihal Akıllı, 2022, ss. 377-453.
- Üreten, Hüseyin, “Lydia’nın Kentleşmesinde Pergamon Krallarının Katkısı”, *Geçmişten Günümüze Manisa Sempozyumu*, 2008, ss. 1-27.
- Zaybak, Mehmet, İlk Tunç Çağı’nda Akhisar Ovası, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Aydın, 2015, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

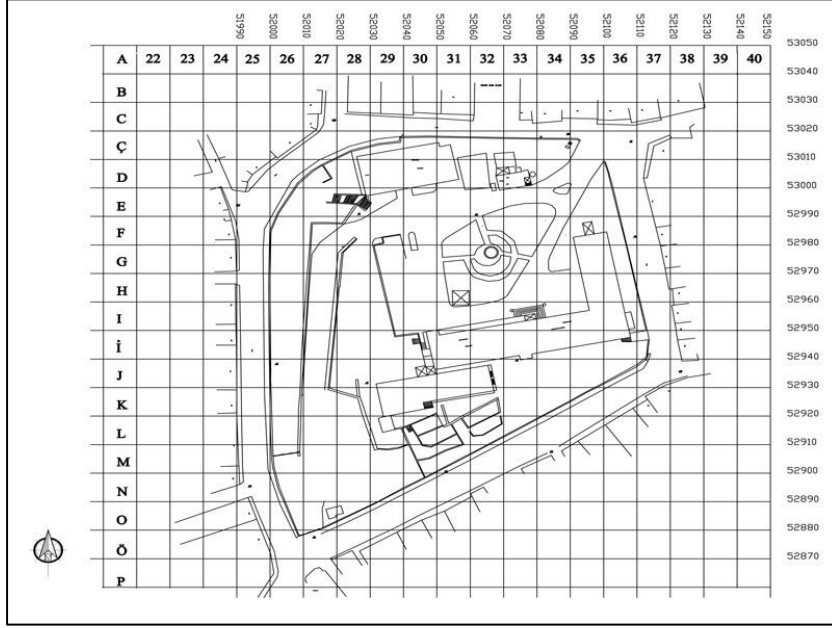
Şekiller

Şekil 1. Akhisar'ın batı Anadolu'daki konumu. (Google Earth'den alınmış uydu fotoğrafı.)

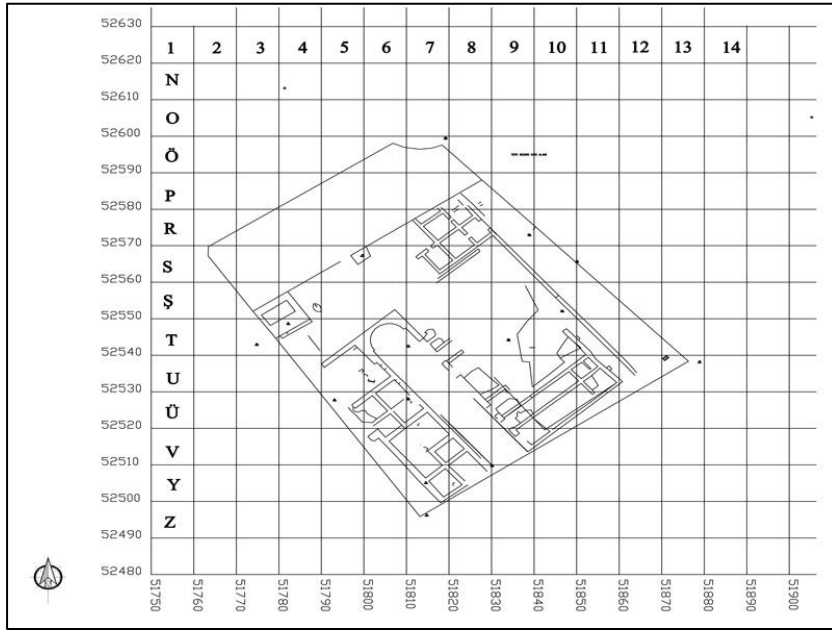

Şekil 2. Tepe Mezarlığı ve Hastane Höyüğü'nün konumu. (Google Earth'den alınmış uydu fotoğrafı üzerinde işaretlenmiştir.)

Şekil 3. Hastane Höyüğü Planı (Kazı Arşivi)

Şekil 4. Tepe Mezarlığı Planı (Kazı Arşivi)

Şekil 5. Tepe Mezarlığı (Kazı Arşivi)

HELLENİSTİK DÖNEM KRALİYET YAZIŞMALARI IŞIĞINDA SARDEİSLİLERİN SELEUKOSLAR İLE İLİŞKİLERİ

Hüseyin ÜRETEN*

Hellenistik Dönem’de¹kralların topraklarının sınırlarını genişletme ve egemenlikleri altında olan yerleri korumak amacıyla birbirleriyle sürekli savaş ve rekabet içerisinde olduğu Seleukos Krallığı² örneği

* Prof. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Başkanı, hureten@adu.edu.tr – AYDIN.

¹İlk kez Alman tarihçi Johann Gustav Droysen (1808-1884) tarafından kullanılıp tanımlanan ve sonraki tarihçiler tarafından da benimsenen Hellenistik Dönem, Makedonya kralı Büyük İskender’in (Αλέξανδρος Γὸ Μακεδών) Pers İmparatorluğu’nu yıkıp Indus Nehri’ne kadar büyük bir Asya coğrafyasını fethetmesiyle başlar. İskender’in (İÖ 336-323) “*Diadokhlar*” (Diadokhoi [Διάδοχοι]) denen haleflerinden biri olan Ptolemaios Lagu’nun kurduğu Mısır’daki Ptolemaioslar monarşisine İÖ 31/0 yılında son verilmesiyle de biter. Kısacası günümüz bilginlerinin icat ettikleri ve diğer tarihi çağ adları gibi bir dönem adı olarak literatüre kazandırılan bu sıfat ile ifade edilen dönem, kronolojik anlamda Arkaik ve Klasik dönemlerden sonra gelen yaklaşık 300 yıllık dönemdir. Bu dönem, İÖ 323-31/0 yılları arasında iki evreden oluşmaktadır: Erken Hellenistik Dönem (İÖ 323-133) ve Geç Hellenistik Dönem (İÖ 133-30). Daha detaylı bilgi için bkz., Mehmet Ali Kaya, *Türkiye’nin Eskiçağ Tarihi III: Hellenistik Dönem*, Bilge Kültür-Sanat, İstanbul 2019, s. 17-21.

²Seleukos/Syria Krallığı, Büyük İskender’in ölümünden sonra Makedonya İmparatorluğu’nun parçalanmasıyla İskender’in komutanlarından I. Seleukos tarafından kurulan Hellenistik bir imparatorluktur. Başkentleri önce Seleukeia sonraları ise Antiokheia’dır. Seleukoslar Krallığı’nın ilk kralı, Triparadeisos Toplantısı’nda Babil satrabı tayin edilen ve İÖ 306/5 yılında krallığını ilan eden I. Seleukos Nikator’tur. Kurucu *I. Seleukos Nikator*’un ölümünden sonra ise tahta sırasıyla şu krallar geçmiştir: *I. Antiokhos Soter*, *II. Antiokhos Theos*, *II. Seleukos Kallinikos* & *II. Antiokhos Hieraks*, *III. Seleukos Soter*, *III. Antiokhos Megas*, *IV. Seleukos Philopator*, *V. Antiokhos Epiphanes*, *V. Antiokhos Eupator*, *I. Demetrios Soter*, *Aleksandros Balas*, *II. Demetrios Nikator*, *VI. Antiokhos Epiphanes*, *VII. Antiokhos Sidetes*, *II. Demetrios Nikator*, *Kleopatra Thea* & *VIII. Antiokhos Grypos*, *V. Seleukos*, *VIII. Antiokhos Grypos*, *IX. Antiokhos Kyzikenos*, *VI. Seleukos Epiphanes Nikanor*, *III. Demetrios Philopator*, *X. Antiokhos Eusebes*, *XI. Antiokhos*

üzerinden izlenebilir. Bu bakımdan krallıklar arasındaki “*status quo*” (yani “güç dengesi”) sürekli değişmekteydi. Çünkü bu mücadele içerisinde krallar, kentleri kendi tarafına çekmek ya da egemenlikleri altında olan kentlerin sadakatlerini güven altına almak amacıyla onlara “özgürlük”, “özerklik” ve “vergiden muafiyetlik” gibi çeşitli imtiyazlar vermekteydiler. Söz konusu genel siyaset, bu çalışmada Sardeis örneğinde de görüleceği üzere, Seleukos krallarının kentler üzerinde izlemiş olduğu genel bir siyaset olarak kentlerin sempatisini hatta sadakatini olabildiğince kazanmaya yönelik olarak uygulanmıştır. Aşağıda vereceğimiz yazıtlardan da anlaşılacağı üzere, Syria (Suriye) Kralı III. Antiokhos (İÖ 223-187) buna güzel bir örnek teşkil etmektedir. Gerçekten de elimizdeki veriler incelendiğinde, III. Antiokhos, 36 yıllık egemenliği boyunca atalarının izlemiş olduğu bu siyaseti devam ettirmeye büyük bir özen göstermiştir.

Yukarıdaki bu anlatımdan hareketle, “*Hellenistik Dönem Kralliyet Yazışmaları Işığında Sardeislilerin Seleukoslar İle İlişkileri*” üzerine yapılan bu çalışmanın amacı, nümizmatik buluntulardan ziyade antik ve epigrafik belgeler ışığında Hellenistik Dönem’de Anadolu’da egemenlik kurmak isteyen Seleukos Krallığı’nın yedinci kralı olan III. Antiokhos’un Sardeis(liler) ile olan ilişkilerini gözler önüne sermektir. Bu cümleden olmak üzere, çalışmanın zaman dilimini III. Antiokhos’un (İÖ 223-187) iktidarda kaldığı yıllar ve (özellikle İÖ 214/3 yılları), mekânsal sınırını da tabii ki Sardeis antik kenti oluşturmaktadır. Bu zaman ve coğrafya içinde Sardeisliler ile Seleukoslar arasındaki ilişkiler üzerine eldeki kaynaklar çok sayıda ve dağınık olmakla birlikte biz burada özellikle günümüze doğrudan doğruya ulaşmış olan dört yazıtı yorumlamaya çalışacağız. Doğrusunu söylemek gerekirse, bu çalışmada zaman ve mekân sınırlamasına gidilmesinin en önemli nedeni de Sardeisliler ile Seleukos

Philadelphos, I. Philippos Philadelphos, XII. Antiokhos Dionysos, XIII. Antiokhos Asiatikos ve II. Philippos. Bkz., Murat Arslan, *Galatlar: Antikçağ Anadolu’sunun Savaşçı Kavmi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000, s. 303-304. Hellenistik Dönem’de *Asia Minor*’un kaderinin değiştiği ve Seleukosların ise çöküşünün başlangıcı olarak görülen tarihe yani Apameia Barışı’nın imzalandığı İÖ 188 yılına kadar tahta geçen krallar ve egemenlik yıllarında onların diğer Hellenistik krallıklar ile olan mücadeleleri için ise bkz., David Magie, *Anadolu’da Romalılar 4: M.Ö. III. ve II. Yüzyıllarda Batı Anadolu*, Çeviren Nezih Başgelen – Ömer Çapar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007, s. 11-42.

Krallığı arasındaki ilişkilerin izlenmesini ve yorumlanmasını mümkün kılan “birincil” nitelikli bu güçlü kaynaklardır.³

Çalışmanın amacı, önemi, zamansal ve mekânsal sınırı ile kaynakların güçlü yanlarını özetledikten sonra, şimdi, yine ulaşabildiğimiz yayınlar çerçevesinde, “*Yer biz tarihçiler için önemli bilgiler saklayan zengin bir kaynak durumundadır*” cümlesinden hareketle, çalışmamıza da bir bütünlük kazandırmak açısından Sardeis antik kentini çeşitli yönleriyle ve ana hatlarıyla ortaya koymaya geçebiliriz.

Sardeis’in Coğrafi Konumu, Araştırma ve Kazı Tarihçesi ile Eskiçağ Tarihi

Biz bu bölümde şu soruları cevaplamaya çalışacağız: Hellenistik Dönem’de Seleukos Krallığı için oldukça önemli olan Sardeis antik kenti ve *territoriumunu* ne denli tanıyoruz? Kent halkını ne denli biliyoruz? Bir kentten ötekine giderken yürüyüp geçtiğimiz yolları acaba bizden önce kimler kullanmıştı? İnsanlar geçimlerini nasıl sağlamışlardı?

Çalışmamızın konusunu oluşturan Sardeis, bugünkü Manisa iline bağlı Salihli ilçesinin 9 km batısında yer almaktadır. Klasik Lydia⁴Bölgesi’nin önemli kentlerinden biri olarak, antik Sardeis kenti,

³Yazıtlar, Tarih araştırmaları bakımından belirli bir bağlantısı olmayan dağınık haberler vermesi gibi olumsuz bir yanları olsa da bilgilerimizin zenginliği konusunda çok önemli bir yere sahiptirler. Görece olarak tarafsız oldukları için ise edebi kaynaklardaki boşlukların ya da eksikliklerin tamamlanmasında son derece yararlıdırlar. Hatta günümüze doğrudan doğruya ulaşmış oldukları için de antik edebi eserlere kıyasla “birincil” nitelikli kaynaklardır. Klasik Latince ve Hellence bilen biz Eskiçağ tarihçilerinin bu yazıtlar karşısındaki görevleri; sikkeler, papirüsler ve maddi kültür kalıntıları karşısındaki görevlerin aynıdır. Yani klasik Latince ve Hellence bilen bir Eskiçağ tarihçisi, öncelikle antik yazıtların metinlerini deşifre etmeli, eksiklerini tamamlayarak mümkün olduğunca özgün hale getirmek, yorumlayarak bilim dünyasına tanıtmak, bir araya toplamak, buluntu yerlerine ve konularına göre düzenlemek ve sonuç olarak yazıtları Antikçağ’ın siyasal, ekonomik, sosyal, kültürel ve özel yaşamının araştırılmasında kullanılacak, tarihsel değerlendirmeye hazır kaynaklar haline getirmekle görevlidir. Bülent İplikçioğlu, *Eskiçağ Tarihi I: Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997: s. 82-98.

⁴Günümüzde, yaklaşık olarak İzmir ilinin doğusu, Manisa ilinin büyük bir bölümü, Kütahya ve Uşak illerinin batı uçlarını kapsayan klasik Lydia bölgesi, kuzeyde Mysia, doğuda Phrygia, güneyde Karia ve batıda da Aiolis ve Ionia bölgeleriyle komşudur. Bölge, bugünkü Ege Bölgesi gibi Akdeniz İklimi’nin etkisi altındaydı: Denizden çok uzak olmayan Hermos (Gediz) ve Kaystros (Küçük Menderes) vadilerinde oldukça ılıman bir iklim egemen iken daha doğudaki iç

kesimlerde karasal iklim özellikleri görülmekteydi. Doğrusunu söylemek gerekirse, doğal bitki örtüsünün ana çizgileri de bu iklim koşullarına bağlıydı. Bölge akarsu bakımından zengindi: Sardeis kenti önlerinde kendi ovasına çıkan Hermos, bölgenin en önde gelen ırmağıdır. Bir diğer önemli ırmak da Hermos'un batıya doğru aldığı kollardan en ünlüsü, yine Sardeis'in içinden akan ve ününü alüvyonlarının altın tozu içermesine borçlu olan Sart Çayı yani Paktolos'tu (Plin. nat. V. 110; Hdt. V. 101). Bölgenin Hermos'tan sonra önemli ikinci ırmağı ise Tmolos'tan (Bozdağlar) Kilbos (Kadın Deresi) adıyla doğan Kaystros'tur. Sonuç olarak, Lydia doğal kaynaklar yönünden oldukça zengin bir bölgedir. Hepimizin de bildiği gibi, bu zenginliklerin başında ise altın madeni gelmekteydi: Daha önce de dediğimiz gibi, Hermos'un kollarından biri olan Paktolos Çayı'ndan çıkarılan bu altın ilk kez İÖ 7. yüzyılın erken dönemlerinde üretilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla Lydialıların da uygarlığa en büyük katkıları işte bu Paktolos'tan elde ettikleri beyaz altından ilk maden parayı darp etmiş olmalarıdır (Hdt. I. 94). Bununla birlikte, Akdeniz İklimi'nin egemen olduğu Lydia bölgesinde özellikle yukarıda adlarını saydığımız Hermos ve Kaystros ırmaklarının vadileri tarımsal yönden oldukça zengindir: Zeytin, incir ve üzüm bu vadilerin tıpkı bugün olduğu gibi klasik dönemde de en önde gelen ürünleri arasındaydı. Nitekim bu zenginlikler, Sokrates'in öğrencisi de olan Hellenli filozof, yazar, tarihçi ve asker Ksenophon'un satırlarına (İranlı bir askerın ağzından) şu şekilde yansımıştır: *"Fakat yalnızca arpa, hayvan sürüleri ve hurma ağaçlarının bol olarak yetiştiği Syria için değil, aynı zamanda Lydia için de çarpışılacağını anladığımızda düş kırıklığımız ortadan kalktı. Çünkü Lydia'da şarap, incir ağaçları ve zeytin yağının çok bulunmasıyla birlikte, kıyıları deniz suyuyla yıkanır ve sularında şimdiye değin kimsenin görmediği kadar şey taşınır."* (Ksen., Kyrop. VI. 2. 21). Lydia'da hayvancılığın da önemli bir yeri vardı. Örneğin bugün içinde İzmir'in Kiraz ve Beydağ ilçelerinin yer aldığı doğu kesimde yani Kilbiani Ovası (Str., XIII.4.13), dayanıklı ve hızlı atların yetiştirildiği yörelerin başında gelmekteydi. Ayrıca koyun sürüleri de çok yaygındı. Toprağın fazla verimli olmadığı Katakekaumene (Str., XII. 8. 18) gibi yörelerde halk özellikle hayvancılığa yönelmiş ve bu da koyunyününün hammadde olarak kullanıldığı endüstrinin gelişmesine neden olmuştur. Nitekim bununla ilgili olarak, koyunyünlerinin boyanmasını da ilk kez Sardeislilerin bulduğuna inanılmaktadır (Plin., nat. VII. 196). Ayrıca Lydialıların yaşam zevklerine düşkünlüklerinden dolayı kazandıkları üne uygun olarak, çeşitli lüks maddeler de üretilmiştir. Örnek vermek gerekirse, Sardeis'in parfümleri ünlüydü.

Sonuç olarak, madenleri ve keresteyi sağlayan dağları, zengin tahıl ve meyve veren verimli toprağı ile çok sulak ovaları, endüstri ve ticaret merkezlerine dönüşen kentleri, bu bölgeye değerli kılan ve zenginliğine aynı oranda katkıda bulunan etkenler olmuşlardır. Tek bir cümle ile özetlemek gerekirse, sanki doğa Lydia bölgesinin zengin ve güçlü kentlerin bir bölgesi olacağını belirlemiş gibi görünüyor. Bu noktada, Lydia ve zenginlikleri için bkz., David Magie, *Anadolu'da Romalılar 2: Batı Anadolu ve Zenginlikleri*, Çeviren Nezih Başgelen – Ömer Çapar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2002, s. 4-10, 23-33; Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001: s. 175-191.

Tmolos Dağları'nın kuzey uzantısı olan yüksek tepeler ile tüm ovaların en iyisi (*πάντων ἀριστα πεδίων*) özelliğine sahip Hermos Ovası'nın arasında, ova ile aynı adı taşıyan Hermos Irmağı'na karışan Paktolos Çayı'nın hemen doğusunda yer almaktadır. Coğrafyacıların atası Amaseia doğumlu Strabon'un da yazdığı üzere, Sardeis büyük bir kenttir. Troia Çağı'ndan daha geç olmakla beraber, yine de eski bir kenttir ve sağlam bir kalesi vardır. Burası yani tahkim edilmiş *akropolis*, Lydialıların krali ikametgâhıydı. Zirvesinde Perslerin beyaz mermerden yaptığı kemerler vardı. Bütün çevredeki ovalar özellikle de Kaystros Ovası buradan görülürdü. Paktolos Irmağı, Tmolos Dağları'ndan çıkardı. Kentin alt tarafında ise birbirine bitişik, ovaların en iyileri olan Sardeis, Kyros, Hermos ve Kaystros ovaları bulunurdu. Kentten 40 *stadion* uzakta da Koloe Artemis'inin tapınağı vardı.⁵ Yegül'ün Sardeis Amerikan kazılarının ilk başkanı Howard Crosby Butler'dan aktardığına göre, Sardeis ilk altın paranın basıldığı Lydia İmparatorluğu'nun altın yüklü Paktolos Irmağı üstündeki Hellen-Pers Savaşları boyunca Anadolu'da idare merkezi olan Akhamenid satraplığıydı. Büyük İskender'in Pers boyunduruğundan kurtardığı ilk kent, Roma idaresi altında büyük ve nüfuzlu bir ticaret merkeziydi.⁶ Tıpkı Veli Sevin'in "*Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*" adlı (2001 tarihli) yapıtında da dediği gibi, Lydia dendiğinde akla ilk gelen Sardeis'tir (Sardies/Sardis/Sart).⁷

Sardeis'te gerçekleştirilen, büyük çaplı ilk bilimsel kazılar, Müze-i Hümayun'un (İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin) müdürü Osman Hamdi Bey'in daveti ile Princeton Üniversitesi'nden Prof. Howard Crosby Butler tarafından gerçekleştirilmiştir. *American Society for the Excavation of Sardis* tarafından 1910-1914 yılları arasındaki çalışmalarda ve 1922 yılındaki son kazı sezonunda, Butler, Artemis Tapınağı ile çevresindeki

⁵Demek ki, kent sarp yamaçları ovoidan yükselen *akropolis*in kuzey tepelerinin eteklerinde ve hemen tepelerin uzantısı ovada kurulmuştur. Dolayısıyla kent ve bölge, tarıma elverişliliği, Tmolos eteklerindeki ormanları ve mermer ocakları ve Paktolos sularının taşıdığı, Lydia'nın ve kral Kroisos'un ünlü zenginliğini sağlayan altını ile Anadolu'nun önemli antikçağ merkezlerinden biridir. Str., *XIII*. 4. 5.

⁶Fikret K. Yegül, "Sardeis: Tarih, Mimarlık ve Şehircilik", *Anadolu Araştırmaları*, 23 (2020), s. 138.

⁷Sevin, *age*, 185.

alanların çoğunu ve Sardeis *nekropolünde* yer alan 1100'den fazla mezarı gün ışığına çıkarmıştır.⁸

İkinci dönem Sardeis kazıları ve yayınları ise yine Yegül'ün özetleyerek aktardığı bilgilere göre, Harvard ve Cornell üniversiteleri gözetiminde, Harvard Üniversitesi'nden Prof. George M. A. Hanfmann başkanlığında 1958'te başlayarak, 1976 yılına kadar sürdürülmüştür. 1977'den 2008 yılına kadarki kazılar ise Prof. Crawford Greenewalt Jr. başkanlığında gerçekleştirilmiştir. 2008'den itibaren de Prof. Nicholas Chill başkanlığında devam etmektedir.⁹

Epey ilerledik, bize yol gösterecek bir tarih çerçevesi olmadan belki de fazla yol aldık. Şimdi, önümüzdeki birkaç sayfada, bize kılavuzluk edecek Sardeis antik kentinin Eskiçağ tarihini ana hatlarıyla ortaya koymaya çalışabiliriz.

İmparator Augustus zamanında, Roma'da yazdığı 17 kitaplık "Γεωγραφικά" (Geographika [Coğrafya]) adlı çalışmasında Strabon, Spylos Dağı'nın eteklerinde bulunan Sardeis'in¹⁰Kallisthenes'e göre ilk önce Kimmerler, ondan sonra Treler ve Lykialılar tarafından son olarak da Kyros ve Kroisos zamanında zapt edilmiş olduğunu yazmıştır.¹¹Bu noktada antik yazarlarımızdan Halikarnassoslu Herodotos'un eserinin satır aralarında geçen bir bilgiyi de burada ele almak yerinde olacaktır. Herodotos'a göre, Sardeis ve Sardeislilerin ataları Hellen mitolojisinde ilahi bir kahraman olan Zeus ve Mykenai kralının kızı Alkmene'nin oğlu ve Amphitryon'un üvey oğlu Herakles'ten gelen, tarihi Geç Tunç Çağı'na (İÖ yak. 1300-1200) dayanan *Herakleidai* (Heraklesoğulları)

⁸Sardeis üzerine sayısız makale ve kitap vardır; ama özellikle araştırma ve kazı tarihçesi olarak Butler başköşeyi alır. Bu arada Sardeis'te yapılan kazılar çok eskiye dayanmaktadır. İlk araştırma, 1444 yılında Anconalı Cyriacus'un yazıtlar üzerindeki araştırmaları ile başlamış olmasına rağmen ilk kazı 1750 yılında Robert Wood ile Artemis Tapınağı'nın bir sütununun kazılmasıyla başlanmıştır. Daha sonraki kazılar, 1854 yılında Bin Tepe'deki Tümülüs mezarlarında L. Spiegelthal tarafından, 1868-1869 ve 1882 yıllarında George Dennis ve 1875 yılında da August Choisy tarafından kazılar yapılmıştır. Daha fazla bilgi ve kaynak için bkz., Kazım Özkan, *Kentsel Araştırmalar Kapsamında Anadolu'da Akhaimenid Dönemi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tez, Van 2014, s. 78-79.

⁹Yegül, *agm*, 138; ayrıca bkz., <http://www.sardisexpedition.org> (Erişim Tarihi: 25.07.2022).

¹⁰Str., XII. 8. 18.

¹¹Str., XIII. 4. 8.

Hanedanı'dır.¹²Hanedanlığın son kralı ise İÖ 7. yüzyılın ilk yıllarında Lydia Krallığı'nın kralı olan Kandaules'tir. Kral garip bir arzu ile kraliçesinin güzelliğini muhafız alayının komutanı ve daha sonra Mermnad Hanedanı'nın kurucusu olacak olan Gyges'e gizlice seyrettirince, bu işin farkına varan kraliçe, Gyges'e yaşamak isterse kocasını öldürüp kendisi ile evlenmesini ve krallık tahtına oturmasını emreder. Karar verilir ve gece olunca Gyges, Kandaules'i öldürür.¹³Böylece krallık Kandaules'ten Gyges'e yani Herakleidae Hanedanlığı'ndan Mermnad Hanedanlığı'na geçmiştir. Bu hanedanlık, özellikle son kralı Alyattes'in oğlu Kroisos¹⁴(İÖ yak. 560-546) zamanında zenginliği ve kuvvetiyle dillere destan bir hanedanlıktır. Ancak hemen belirtelim ki, kuvvetine ve zenginliğine fazla güvenen Kroisos, bilindiği üzere, Delphoi Bilicilik Ocağı'nın (*Halys'u geçersen büyük bir krallığı yok edeceksin*) kehanetinin yanlış yorumlaması sonucunda Pers kralı Kyros'a (İÖ 559-529) açtığı sefer sonucunda, Halys (Kızılırmak) Irmağı'nı aşar ve Kroisos yenilir. Böylece başkent Sardeis de Perslerin eline geçer.¹⁵Herodotos'tan alınan bilgilere göre, Persler Sardeis'i ve Kroisos'u, 14 yıllık bir saltanattan sonra 14 günlük bir kuşatma sonucunda, İÖ 547 sonbaharında ele geçirmiştir. Böylece Kroisos, bir büyük imparatorluğu yerle bir etmiştir. Delphoi kehanetinin de dediği gibi, yani kendi imparatorluğunu.¹⁶

Kyros'un İÖ 680'lerden başlayarak Batı Anadolu'yu kontrol altında tutan Lydia Krallığı'nın egemenliğine İÖ 547'de son vermesiyle Pers Dönemi'nde, yönetim askeri bir merkez olan *akropoliste* toplanmış ve Sardeis bir "kale kenti" olarak Pers İmparatorluğu'nun batıdaki topraklarını gözlemleyen bir garnizon olmuştur (İÖ 547-334).¹⁷Hemen

¹²Pierre Grimal, *Mitoloji Sözlüğü: Yunan ve Roma*, Çeviri Sevgi Tamgüç, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1997, s. 820-825 ("Zeus"), s. 55-56 ("Alkmene"), s. 66-67 ("Amphitryon"), s. 251-281 ("Herakles") ve s. 281-283 ("Herakleidae").

¹³Hdt. I. 7-12.

¹⁴*Oxford Antikçağ Sözlüğü*, Editör: M. C. Howatson, Çeviri: Faruk Ersöz, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013, s. 518.

¹⁵Hdt., I. 53-54; İki ordu Sardeis kentinin önünde uzanan o uçsuz bucaksız ve çıplak ovada karşılaştı. Pers hükümdarı Kyros tarafından Sardeis'in kuşatılarak alınması hakkında bkz., Hdt. I. 80-86.

¹⁶Hdt. I. 86.

¹⁷Batı Anadolu kent devletlerinin Pers egemenliği altındaki idari yapılanmaları, gelirleri ve kent birlikleri için bkz., David Magie, *Anadolu'da Romalılar 3: Batı*

belirtelim ki, Lydia Krallığı'nın başkenti olan Sardeis, Akhaimenidler'in eline geçince de Sparda Satraplığı'nın başkentliğini yapmıştır. Kısacası Pers satraplarının ikametgâh yeri olmuştur. Demek ki, Sardeis coğrafi konumu, stratejik ve ekonomik avantajları sonucunda önemini aynen korumaya devam etmiştir. Tek bir cümle ile söylememiz gerekirse, Pers öncesi dönemden çok farklılaşmamıştır.¹⁸

Sardeis, İÖ 334 yılında, Büyük İskender'e teslim olmuş, ancak hemen belirtelim ki, tıpkı Lydia ve Pers dönemlerinde olduğu gibi bu dönemde de bir eyalet başkenti ve garnizon olarak kullanılmaya devam edilmiştir. Fakat ne var ki İskender'in İÖ 323'te ölümünden sonraki yıllarda imparatorluğun parçalanmasına eşlik eden kaosta, olasıdır ki Sardeis etkilenmiştir. Bu durum, İÖ 320-308 yılları arasında Sardeis'in özellikle coğrafi ve stratejik konumunda görülür. Sardeis, antik kaynaklarımızdan Plutarkhos'un aktardığına göre, ülkesinden kaçan Makedonyalı prenses, Epeiros kraliçesi Olympias'ın kızı, Büyük İskender'in kız kardeşi Kleopatra'ya yaklaşık 12 yıl ev sahipliği yapmıştır.¹⁹

Anadolu Kent Devletleri, Çeviren Nezih Başgelen – Ömer Çapar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003, s. 5-26.

¹⁸Sardeis, daha önce de belirttiğimiz gibi, sahip olduğu altın ve gümüş gibi madenler sayesinde Lydia döneminde önemli ve zengin bir kentti. Anlaşılan bu özelliği Persler tarafından ele geçirildikten sonra değişmemiştir. Öncü'nün de yazdığı üzere, Dareios yazıtlarında kralın vergi aldığı yerler arasında Sardeis adının da geçmesi bu hususta elimizdeki örnekler içinde en çarpıcı olanıdır. Arkeolojik çalışmalar sonucunda Lydia kralının oturduğu saraydan başka eşdeğer herhangi bir idari yapıya rastlanmaması da bir başka örnektir. Daha detaylı bilgi için bkz., Fariz Öncü, *M.Ö. 6. Yüzyıl İle M.Ö. 4. Yüzyıl Arasında Batı Anadolu'da Pers Satraplık Merkezleri Arasındaki Politik İlişkiler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012, s. 42-43. ayrıca Akhaimenid öncesi Sardeis ile Akhaimenid dönemi Sardeis için bkz., Özkan, *agt*, s. 79 vd.

¹⁹Plut. *Eum. 8.4*; ayrıca bkz., Yegül, *agm*, s. 141.

Konumuz açısından Kyropedion Savaşı'ndan²⁰Magnesia Savaşı'na²¹ kadar olan süreçte, Anadolu'daki gelişmelere Sardeis özelinde bakacak olursak; Sardeis, elimizdeki veriler incelendiğinde, aşağıda da göreceğimiz gibi, özellikle Syria Kralı III. Antiokhos'un (İÖ 223-187) 36 yıllık egemenliği döneminde de karşımıza çıkmaktadır.

İÖ 281 yılında, komutanı Diodorus'un Kappadokia'da II. Ariarathes karşısındaki ağır yenilgi dışında Seleukos'un Anadolu'da kazançları oldukça fazla olmuştur. İÖ 281 yılında Seleukos'un ordusu Sardeis'e gelmiş ve Sardeis yakınındaki Kyropedion'da gerçekleşen savaştan zaferle ayrılmıştır. Fakat II. Seleukos, Sardeis'i ele geçirememiştir. Çünkü II. Seleukos, Anadolu'ya geçtikten sonra kendi krallığını ilan eden kardeşi Antiokhos Hieraks ile tarihe "Kardeşler Savaşı" olarak geçen savaşı

²⁰Ancak burada şu gerçeğin altını çizmekte fayda vardır: Bilindiği üzere, Kyropedion Savaşı olarak tarihe geçen Halefler Dönemi'nin bu son savaşı, İÖ 281 yılında İskender'in hala hayatta kalan iki komutanı -I. Seleukos Nikator ve Lysimakhos- arasında gerçekleşmiştir. Savaş, Makedonya kralı Lysimakhos'un Syria kralı I. Seleukos'un karşısında hem krallığını hem de yaşamını kaybetmesiyle sonuçlanmıştır. Artık Seleukos, İskender'in hayatta olan son komutanıydı, ancak ne yazık ki o da kazandığı zaferden sadece yedi ay sonra Thrakia'da Ptolemaios Keraunos tarafından hançerlenerek öldürülmüştür (İÖ 280). Bu nedenle, kentlerin statülerinin belirlenmesi oğlu Antiokhos'a kalmıştır. Bu cümleden olmak üzere, Sardeis sahip olduğu avantajlar sayesinde yeni kralın yani Seleukosların batı merkezi olmuştur. Bkz., Magie (2007), *age*, s. 12vd; Kaya, *age*, s. 102; ayrıca bkz., Yegül, *agm*, s. 142.

²¹Magnesia Savaşı, İÖ 190 yılında Syria kralı III. Antiokhos'un ordusu ile iki Scipio'nun (*Consul* Lucius Cornelius Scipio ve kardeşi Publius Cornelius Scipio) komutası altındaki Roma Cumhuriyet ordusu ve müttefiki Pergamon kralı II. Eumenes arasında Sipylos yakınındaki Magnesia'da (Manisa) yapılan bir meydan savaşıdır. Magnesia Savaşı'nda Antiokhos'un muazzam ve gösterişli safları tamamen bozguna uğratılmış, sonuçta da kral savaştan kaçmıştır. Burada vurgulanması gereken husus şudur; Magnesia Savaşı, Anadolu'daki Seleukos egemenliğine sonsuza kadar son vermiştir. Nitekim savaştan kısa bir süre sonra, Phrygia bölgesindeki Apameia'da (Dinar) imzalanan antlaşmayla Antiokhos, ötesinde Kappadokia Krallığı'nın bulunduğu Toros Dağ silsilesinin kuzeyinde ve Halys Irmağı'nın (Kızılırmak) orta kıvrımının batısında yer alan tüm yerlerde hak iddia etmekten vazgeçmek zorunda kalmıştır. Magnesia Savaşı için bkz., Liv. *XXXVII*. 39vd; Apameia Antlaşmasının maddeleri için de bkz., Liv. *XXXVIII*. 38; Polyb. *XXI*. 43 (45); Diod. *XXIX*. 10; App. *Syr*. 38-39. Modern kaynak için ise bkz., David Magie, *Anadolu'da Romalılar 1: Attalos'un Vasiyeti*, Çeviren Nezh Başgelen - Ömer Çapar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2001, s. 39 vd; Mustafa Arslan-Deniz Yıldızturnan, "Magnesia Savaşı ve Sonuçları", *Tarihin Peşinde*, 23 (2020), ss. 305-322.

Sardeis'te gerçekleştirmiştir. Seleukos ile genç kardeşi Antiokhos Hieraks arasında İÖ 239'da başlayan ve 236 yılına kadar devam eden bu savaşın sonunda, ne yazık ki Antiokhos Hieraks, kaçtığı Thrakia'da İÖ 227 yılında yaşamını yitirmiştir.²²Syria kralı II. Seleukos da kardeşinin ölmüş olduğu tarihten takriben bir ya da iki yıl sonra Doğu'daki satraplıklarında savaşırken öldürülmüştür. Bunun üzerine Seleukosların yeni kralı, O'nun halefi kendisiyle aynı adı taşıyan oğlu, yani hem "Κεραυνός" (Keraunos [Yıldırım]) hem de "Σωτήρ" (Soter [Kurtarıcı]) unvanlarını adına ekleyen III. Seleukos olmuştur. Kral iktidara geçer geçmez selefinin yaklaşık 10 yıl kadar önce amcası Antiokhos Hieraks'a bıraktığı ve asla geri almayı başaramadığı Anadolu'daki topraklarını yeniden kazanmaya çalışmıştır. Fakat ne yazık ki, antik kaynaklarımızın aktardığına göre, İÖ 223/2 yılında dayısı Akhaios da beraberinde olmak üzere Torosları aştıktan sonra emrindeki iki subay tarafından öldürülmüştür.²³III. Seleukos'un ölümünden sonra her ne kadar askerler Akhaios'u kral ilan etmek istemiş olsalar da Akhaios'un krallık tacını reddetmesi üzerine yeni Syria kralı, daha sonra "Μέγας" ("Büyük") unvanını adına ekleyecek olan III. Antiokhos olmuştur. Bu arada Pergamon kralı I. Attalos, Batı Anadolu'daki kent devletleri arasındaki saygınlığını da giderek arttırmış, kentlerin özgürlüklerinin garantörü olarak Seleukosların yerini almıştı. Syria'nın yeni kralı III. Antiokhos ise Anadolu'nun Toroslar bölgesiyle kuzeybatısındaki bölgelerinin yönetimini dayısı Akhaios'a emanet etmiştir. Çünkü Polybios'un anlatımıyla, III. Antiokhos, tarihe Dördüncü Syria Savaşı (İÖ 221-217) olarak geçirilen savaştaydı.²⁴İşte, bu savaşın yapılmakta olduğu zamanda, Sardeis'in de politik yaşamında görülen bir kriz ortaya çıkmıştır. III. Antiokhos'un Pergamon kralı I. Attalos tarafından ellerinden alınan Batı Anadolu'daki toprakları geri alması için

²²Kardeşler Savaşı için bkz., Elif Alten, *III. Antiokhos'un Hellenistik Krallıklar ve Roma ile Olan İlişkileri*, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2015, s. 27-28; Antiokhos Hieraks'ın Krallığı için bkz., Kaya, *age*, s. 114-116.

²³Polyb. *IV. 48. 7* vd; App. *Syr. 66*.

²⁴Antik kaynağımızın verilerine baktığımızda, III. Antiokhos'un Koile Syria'yı fethetmek için Mısır kralı III. Ptolemaios'a karşı başlattığı savaşın başlarında Üçüncü Syria Savaşı'ndan beri Mısır'ın denetiminde olan Seleukeia Pieria geri alınmıştır. Fakat İÖ 217 yılının Haziran ayında Raphia'da yapılan büyük bir savaşta III. Ptolemaios'a yenilerek başkenti Antiokheia'ya geri çekilmiştir. Demek ki, Syria kralı III. Antiokhos'un Seleukeia dışında Syria'da yeni bir kazanımı olmamıştır. Polyb. *V. 34, 40, 58-71, 79-87, 107*.

satrap olarak görevlendirdiği dayısı Akhaios, İÖ 220 yılında Lykos (Çürüksu) kıyısındaki Laodikeia'da (Goncalı-Denizli) kendisini kral ilan etmiştir.²⁵ Kral Akhaios ilk olarak birçok Pisidia kentini kendisine bağlamayı başaran Selgeliler ile savaşmış, ancak yaptığı savaşta kenti ele geçirememiş ve Selgelilerle antlaşma yapmak zorunda kalmıştır.²⁶ Yine antik kaynakların aktardığına göre, kral bu antlaşmayı yaptıktan sonra Milyas bölgesinin tamamını, Pisidia ve Pamphylia'nın büyük bir kısmına boyun eğdirmiş ve Sardeis'e dönmüştür.²⁷ O sıralarda, daha önce de belirttiğimiz gibi, Dördüncü Syria Savaşı'nı sonlandırmak zorunda kalan Syria kralı III. Antiokhos da Akhaios'un peşine düşmüş ve Sardeis'e gelmiştir. III. Antiokhos, Pergamon kralı I. Attalos ile bir ittifak antlaşması yaptıktan sonra Akhaios'un sığındığı Sardeis *akropolisine* saldırmıştır. Kale yaklaşık iki yıl kuşatma altında tutulmuş²⁸ ve sonuçta İÖ 215 (ya da İÖ 214) yılında düşmüştür. Akhaios da III. Antiokhos tarafından sağ olarak yakalanmış ve işkence yapılarak öldürülmüştür.²⁹ Böylece, İÖ 213 yılında Akhaios'un öldürülmesiyle Seleukosların Anadolu'daki en büyük problemi de ortadan kalkmış ve III. Antiokhos satraplıkların tümünü ele geçirmiştir. Ancak hemen belirtelim ki, kral satraplıkların denetimini güçlendirmek için bir süre daha Anadolu'da kalmıştır. Kaya'nın tarihi kaynaklara dayanarak aktardığı bilgiye göre, Syria Krallığı'nın Anadolu'daki hâkimiyetiyle ilgili nasıl bir bürokratik sistem kurduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte, Batı Anadolu'da Karia, Lydia, Hellespontos ve Büyük Phrygia olmak üzere dört satraplık

²⁵Akhaios İsyanı hakkında daha detaylı bilgi için bkz., John Ma, *Antiochos III and the Cities of Western Asia Minor*, Oxford University Press, New York 1999, s. 54 vd.; ayrıca Kaya, *age*, s. 116-120; Alten, *agt*, s. 44-50.

²⁶Akhaios'un Krallığı ve Selge Savaşı için bkz., Kaya, *age*, s. 116-120.

²⁷Polyb. V. 72-77; Magie, 2001, *age*, s. 22.

²⁸Bu olay Magie'nin satırlarına şöyle yansımıştır: "M.Ö. 216'da gasıp Akhaios tarafından işgal edilen kent, III. Antiokhos'a karşı bir yıldan daha fazla dayanmıştır; sonunda bir hileyle ele geçirildiğinde yağmalanmış ve yakılmıştır. Bununla beraber, kale ertesi yıl da karşı koymuş ve ancak Akhaios ihanetle tutsak alındıktan ve garnizonun aralarında çatışmaya başlamasından sonradır ki, teslim olmuştur." Bkz., David Magie, *Anadolu'da Romalılar 5: Batı Anadolu'nun İç Taraflarındaki Uyrak Topluluklar*, Çeviren Nezh Başgelen – Ömer Çapar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 6-7.

²⁹Polyb. VII. 15 vd; bkz., Kaya, *age*, s. 120; Elif Alten Güler, "Seleukos Krallığı'nda İsyen ve İhanet Çemberi: Akhaios İsyanı ve Sardeis Kuşatması", *Mediterranean Journal of Humanities*, IX/2 (2019), s. 99-103.

kurmuştur.³⁰Bu satraplıklarda *hyparkhia* denen alt idari birimler vardır. Fakat ne yazık ki, yine Kaya'nın yazdığına göre, Eriza dışındaki *hyparkhiaların* adı ve hatta sayısı hakkında bir bilgi mevcut değildir. Ancak bu olumsuzluğa rağmen Kaya, aynı zamanda şu önemli bilgiyi de aktarır: Söz konusu satraplıklarda bağımsız kentler ve onlara ait topraklar dışında arazilerin tasarrufu tamamen krallara aittir ve kralların da bu arazileri bağışlayabilir, satabilir hatta isterlerse kolonistler de tahsis edebilirlerdi.³¹

Şimdi, yukarıdaki bu anlatımdan hareketle, aşağıda belirtilen dört yazıt ışığında, Seleukos Krallığı'nın Batı Anadolu'daki daha önce Lydia ve Pers satraplığının merkezi olan Sardeis ile olan ilişkilerine geçebiliriz.

Hellenistik Dönem Kraliyet Yazışmaları Işığında III. Antiokhos, Laodike ve Sardeis(iler) İlişkileri

İÖ 205 yılında, Syria kralı III. Antiokhos, kendisine “*Μέγας Βασιλεύς*” (“Büyük Kral”) unvanını kazandıran Doğu Seferi'nden³² döndükten yaklaşık iki yıl sonra, Anadolu'nun güneybatı kıyılarına bir sefer düzenlemiş (İÖ 203). Büyük Kral, artık I. Seleukos'un İÖ 281 yılında Lysimakhos'u yenerek sahip olduğu toprakları geri almak için harekete geçebilirdi. Fakat ne yazık ki Makedonya kralı V. Philippos ile Mısır kralı V. Ptolemaios'un kendisi hakkında yaptıkları gizli antlaşmayı öğrenince Syria'ya dönmüş ve böylece Syria Savaşları serisinin beşincisi gerçekleşmiştir (İÖ 202-200/198).³³III. Antiokhos, Koile Syria'yı sınırlarına dâhil ederek sonuçlandırdığı Beşinci Syria Savaşı'ndan sonra, imparatorluğunu eski haline getirmek amacıyla doğrudan Batı Anadolu kentleriyle muhatap olmuştur: Komutanları Ardys ve Mithridates'i emirlerine verilen orduyla birlikte Kral Yolu'nu (*Ὀδὸς Βασιληίης*)³⁴

³⁰Anlaşılabacağı üzere, olasılıkla Pers egemenliğindeki bu durum Syria Krallığı'nda da değişmemiştir. Bu cümleden olmak üzere, Perslerin egemenliği altındaki Sparda satraplığının başkentliğini yapan Sardeis hakkında daha geniş bilgi için bkz., Öncü, *agt*, 36-46.

³¹Kaya, *age*, s. 121-122.

³²Doğu Seferi için bkz., Alten, *agt*, s. 59-65.

³³Seleukoslar döneminde yaşanan Syria Savaşları hakkında genel bilgi ve detaylı kaynak için bkz., Nurgül Yıldırım-Meltem Temizkan, “Seleukoslar Döneminde Yaşanan Suriye Savaşları Üzerine Bir İnceleme”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14 (2017), s. 117-131.

³⁴Yeni Asur Devleti tarafından yaptırılan ve Persler tarafından geliştirilen aynı zamanda Sardeis'in tarihinde de önemli bir rol oynadığını bildiğimiz Kral Yolu, Pers Krallığı'nın başkenti Susa'yı Sardeis ile krallığın başka bölgelerine bağlayan

kullanarak Sardeis'e göndermiş (İÖ 198). Kral III. Antiokhos'un kendisi de donanmasıyla Kilikia'ya gitmiş ve bu bölgenin kıyı kentlerini ele geçirmiştir.³⁵

Yukarıda da belirttiğimiz üzere, bu çalışmanın amacı, nümizmatik buluntulardan ziyade antik ve epigrafik belgeler ışığında Hellenistik Dönem'de Anadolu'da egemenlik kurmak isteyen Seleukos Krallığı'nın yedinci kralı III. Antiokhos'un Sardeis(liler) ile olan ilişkilerini gözler önüne sermektir. Şimdi, biz bu cümleden olmak üzere, Seleukoslar ile Sardeisliler arasındaki ilişkileri elimizdeki mevcut yazıtlar ışığında yorumlamaya geçebiliriz.

Bu bölümde 1- III. Antiokhos'un Sardeislilere Mektubunun Sonu; 2- Sardeis Meclis Kararı, Kraliçe Laodike'nin Sardeis'e Mektubu ve Kral III. Antiokhos'un Mektubunun Başı; 3- III. Antiokhos'un Sardeislilere Mektubu ve 4- Sardeis'ten Kraliyet Belgeleri olmak üzere toplam dört yazıt yorumlanmaya çalışılacaktır.³⁶

1)- III. Antiokhos'un Sardeislilere Mektubunun Sonu³⁷

Yazıt:

ΑΤΑΛ...ΚΕΙΑΝΤ .Ι [22-24] ΙΩΙ
διορθώσεσθε ἐν ἔτεσιν τρισίν, ε[ύ]θ[έ]ω]ς δὲ καὶ ξυλὴν
εἰς τὸν συνοικισμὸν τῆς πόλεως κόψαι καὶ ἐξαγαγέσθαι
ἐκ τῶν Ταρανζοῖς ὑλῶν καθ' ἅν συνκρίνη Ζεῦξις· vac.
παραλύομεν δὲ καὶ τῆς προσεπιβληθείσης εἰκοστῆς
ἐπὶ τὴν πολιτικὴν καὶ τὸ γυμνάσιον ᾧ πρότερον ἐχρῆσθε
συντετάχαμεν ἀποκαταστῆσαι ὑμῖν καὶ γεγράφαμεν

ana yoldur. Elimizde kesin veriler bulunmamakla beraber, Kral Yolu'nun Doğu ile Batı'yı birbirine bağlayacak şekilde ve yol üzerindeki mola yerlerinin belirlenerek yapımına Pers kralı Kyros zamanında başlanmış olmalıdır. Daha sonra Dareios'un egemenliğinde, satraplıkların yeniden organize edildiği bir dönemde, yol tamamlanmış olmalıydı. Herodotos, yolun güzergâhı ve yol üzerindeki yerleşim yerleri ile kaleler ve ırmaklardan bahsederek, *parasang* olarak mesafelerini vermektedir. Bkz., Hdt., V. 52-53.

³⁵Liv. XXXIII. 19. 8 vd.; ayrıca bkz., Kaya, *age*, s. 123.

³⁶Çalışmamızda kullanılan dört yazıt da John Ma'nın *Antiochos III and the Cities of Western Asia Minor* (Oxford University Press, New York 1999) adlı yapıtından alınmıştır. Ayrıca bu yazıtların Türkçe çevirileri de Mustafa Arslan'ın *Anadolu'da Helenistik Dönem'de Resmi Yazışmalar: Kraliyet Mektupları, Kent Kararnameleri, Anlaşmalar* (Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2019) adlı yapıtından olduğu gibi alınmıştır.

³⁷Ma, *age*, s. 285, no.1; Arslan, *age*, s. 91-92.

περὶ πάντων πρὸς Ζεῦξιν καὶ Κτησικλῆν· ὑπὲρ αὐτῶν δὲ
τούτων ἀπαγγελοῦ[[ο]]σιν ὑμῖν καὶ οἱ περὶ Μητρόδωρον. vac.
Ἔρρωσθε. θο', Ξανδικοῦ ε'.

Çeviri:

"Üç yıl içinde yerleşeceğiniz...;biz aynı zamanda Zeuksis ne karar verirse ona uygun olarak şehrin inşası için kereste kesmeniz ve Taranza'daki ormanlardan getirmeniz (talimatını verdik); biz aynı zamanda kent vergisine eklenen yirmide bir vergiden (sizi) muaf tutuyoruz, daha önceden kullandığınız gymnasionun size iade edilmesi talimatını veriyorum ve biz tüm konular hakkında Zeuksis ve Ktesikles'e yazdık; Metrodoros da belirli konularda size bilgi verecek. Selamette olun. (Yıl) 99, 5 Xandikos"

Yorum:

Bu ilk yazıt, önce Sardeis Metroon'unun³⁸ girişindeki bloklara yazılmış ve bu bloklar daha sonra bir sinagogda tekrar kullanılmıştır. Yani bir blok üzerinde bulunmuş olan bu mektup, tarih itibarıyla Akhaios'un elinden Sardeis antik kenti alındıktan sonra yazılmıştır. Hatırlanacağı üzere, daha önce de belirttiğimiz gibi, Syria kralı III. Antiokhos, Anadolu'nun Toroslar bölgesiyle kuzeybatısındaki bölgelerin yönetimini dayısı Akhaios'a emanet etmişti. Polybios'un anlatımına göre, III. Antiokhos Dördüncü Syria Savaşı (İÖ 221-217) ile uğraşırken Akhaios da İÖ 220 yılında kendisini kral ilan etmişti. Kral Selgeliler ile yaptığı savaşta üstün gelemeyince de Sardeis'e dönmüştü. Dördüncü Syria Savaşı'nı sonlandırmak zorunda kalan III. Antiokhos da Pergamon kralı I. Attalos ile bir ittifak antlaşması yaptıktan sonra Sardeis'e gelerek yaklaşık iki yıl *akropolis*i kuşatma altında tutmuş ve sonuçta kale düşmüş, Akhaios da yakalanarak yapılan işkence sonucu öldürülmüştür.³⁹

"...biz aynı zamanda Zeuksis ne karar verirse ona uygun olarak şehrin inşası için kereste kesmeniz ve Taranza'daki ormanlardan getirmeniz (talimatını verdik);"ifadesi ile mektup, şu konuya ilişkin göz ardı edilemeyecek derecede dikkate değer bir veri sunmaktadır. Sardeis'in kuşatılması ve *akropolis*in ele geçirilmesi sırasında olasılıkla

³⁸*Metroon*, Arslan'ın Sickinger'den özetleyerek aktardığına göre, ilk olarak İÖ 5. yüzyılın sonlarında önemli arşiv belgelerinin muhafaza edilmesi için yapılan tek bir bina iken İÖ 4. yüzyılın ortasından itibaren Ana Tanrıça'nın tapınağı olarak işlev görmüştür. Bkz., Arslan, *age*, s. 91.

³⁹Polyb. V. 34, 40, 58-71, 79-87, 107; Akhaios İsyanı detayları için de bkz., Ma, *age*, s. 54 vd.; ayrıca Kaya, *age*, 116-120.

kent tahrip edilmiş olmalı dolayısıyla onarım için de Tmolos Dağları'ndan gerekli kereste kesimine kral izin vermiştir.⁴⁰ Demek ki, ormanlar kraliyetin kontrolü altındaydı. Görülüyor ki, bu noktada söz konusu mektup, daha önce belirttiğimiz üzere, satraplıklarda bağımsız kentler ve onlara ait topraklar dışında arazilerin tasarrufunun tamamen krallara ait olup, krallar da bu arazileri bağışlayabilecek, satabilecek isterlerse kolonistler tahsis edebileceklerdi.⁴¹

Eklemek gerekir ki, bu mektupta aynı zamanda savaş sonunda Sardeis kentine sonradan kaldırılan % 5 savaş vergisi koyulduğu ve *gymnasionun* da askeri faaliyetlerde kullanılmak üzere kentin elinden alındığından da bahsedilmektedir.

Yukarıda ele alınan bütün hususların yanı sıra, mektubun sonuna yazılan "*Metrodoros da belirli konularda size bilgi verecek.*" cümlesine de özellikle dikkat çekmek isterim. Mektupta her ne kadar dile getirilen talepler detaylı bir biçimde açıklanmış olsa da bazı durumlarda yazılıandan daha fazla konunun konuşulduğu söz konusu cümleden anlaşılmaktadır.

Önemli bir başka nokta da İÖ Mart 213 tarihinde Kral III. Antiokhos'un Sardeislilere yazdığı bu mektupta kent halkına gerekli işlemler için Zeuksis'e talimat verdiğinden bahsetmesidir. Doğrusunu söylemek gerekirse, bu ifade Seleukosların devlet idaresinde uyguladıkları bürokratik işlemlerden biri konusunda göz ardı edilemeyecek derecede bir veri daha sunmaktadır. Görülüyor ki, Zeuksis İÖ 213 yılından Magnesia Savaşı'nın yapıldığı İÖ 190 yılına kadar bölgede etkin bir kişiydi. Nitekim dönemin kaynaklarının da teyit ettiği üzere, III. Antiokhos özellikle Armenia ve Media seferleri için imparatorluğun doğu sınırlarında bulunduğu yıllarda Batı Anadolu'daki kent devletlerinin inisiyatifi Zeuksis'te bulunmaktaydı.⁴²

⁴⁰Ayrıca bkz., <https://www.sardisexpedition.org/en/artifacts/m14-307> (Erişim Tarihi: 28.07.2020).

⁴¹Kaya, *age*, s. 121-122.

⁴²Zeuksis, III. Antiokhos'un generali yani *strategosu* (*στρατήγος*) idi. Apameia Barış görüşmeleri sırasında ise Syria kralı III. Antiokhos tarafından Sardeis'e gönderilen validir. Bkz., Kaya, *age*, s. 122, 274. III. Antiokhos, Zeuksis'e de mektup yazmış hatta Zeuksis'in Philotas ile karşılıklı yazışmaları da mevcuttur. Bu mektuplar için bkz., Ma, *age*, s. 288-291, no. 4; Arslan, *age*, s. 97-98.

2) - Sardeis Meclis Kararı, Kraliçe Laodike'nin Sardeis'e Mektubu ve Kral III. Antiokhos'un Mektubunun Başı⁴³

A.

Yazıt:

Ἡρακλείδης Σωκράτου εἶπεν· ἐπε[ιδὴ c.15 τ]ῆν ἐπι-
στολ[ὴν τ]ῆν γραφεῖσαν παρὰ τῆς βασιλίσσης[ς πρὸς τε τῆ]ν βουλὴν
καὶ τὸν δῆμον ὑπὲρ τῶν τιμῶν τῶν ἐψηφισμένων ὑπὸ τοῦ δήμου τῶι
τ[ε]

βασιλεῖ καὶ τῆι βασιλίσσηι καὶ τοῖς τέκνοις αὐτῶν ἀναγράψαι εἰς τὴν
παραστάδα τοῦ ναοῦ τοῦ ἐν τῶι Μητρῶιωι· δεδόχθαι τῆι βουλήι καὶ
τ[ῶι]

δῆμωι ἀναγράψαι τὸν ταμίαν· τὸ δὲ ἐσόμενον ἀνήλωμα εἰς ταῦτα
δοῦνα[ι]

ἀφ' ὧν χειρίζει προσόδων.

Ὀλωίου.

Çeviri:

"Sokrates'in oğlu Herakleides, teklif etti; ilan etmek (asmak) uygun olduğu için Metroon'daki tapınağın parastasi üzerine, kral ve kraliçe ve çocukları için halk tarafından adanan onurlarla alakalı kraliçe tarafından meclise ve halka yazılan mektup –hazinedarın ilan etme işini yapmasını ve sonraki harcamayı idare ettiği paradan karşılmasını halka iyi görünmesine izin verin."

B.

Yazıt:

Βασίλισσα Λαοδίκη Σαρδιανῶν τῆι βουλήι καὶ τῶι δῆμωι χαίρειν·
Μητρόδωρος καὶ Σοκράτης καὶ Ἡρακλείδης οἱ παρ' ὑμῖν
πρεσβευταὶ ἀπέδωκαν τὸ ψήφισμα καθ' ὃ τέμενός τε Λαοδίκειον
ἀνεῖναι

ψηφίσαισθε καὶ βωμὸν ἰδρύσασθαι ἄγειν δὲ καὶ πανήγυριν
Λαοδίκεια

καθ' ἕκαστον ἔτος ἐν τῶι Ὑπερβερεταίωι μηνὶ τῆι πεντεκαιδεκάτῃ
καὶ πονπὴν καὶ θυσίαν συντελεῖν Διὶ Γενεθλίωι ὑπὲρ τῆς τοῦ
ἀδελφοῦ

ἡμῶν βασιλέως Ἀντιόχου καὶ τῆς ἡμετέρας καὶ τῶν παιδίων ναc.
σωτηρίας, καὶ οἱ πρεσβευταὶ δὲ παρεκάλουν ἀκολούθως τοῖς ἐν
τῶι ψηφίσματι κατακεχωρισμένος, τάς τε δὴ τιμὰς ἀποδε-
[δ]έγμεθα ἡδέως καὶ τὴν τοῦ δήμου προθυμίαν ἐπαινοῦμεν

⁴³Ma, age, s. 285-287, no.2; Arslan, age, s. 92-93.

[καὶ πειρασό]μεθα ἀεὶ τι ἀγαθὸν συνκατασκευάζειν τῇ πό-
[λει·ἀπαγγελ]οῦσιν δὲ περὶ τούτων καὶ οἱ πρεσβευταί. vac.
θρ'έτους, Πανήμου ί.

Çeviri:

“Kraliçe Laodike Sardeis halkı ve meclisine selam eder. Sizin elçileriniz, Metrodoros, Metrophanes, Sokrates ve Herakleides, Laodikeion adıyla kutsal bir çevrili alan tahsis etmeyi ve bir sunak kurmayı ve Laodikeia adıyla, her yıl, Hyperberetaios ayının on beşinde bir panegyris düzenlemeyi ve kardeşimiz, kral Antiokhos'un, bizim ve çocuklarımızın selameti için bir tören alayını ve Zeus Genethlios'a bir kurbanı gerçekleştirmeyi karara bağladığınız kararnameyi teslim ettiler; elçileriniz aynı zamanda kararnamenin içeriğine uygun olarak bizi teşvik ettiler; onurları memnuniyetle kabul ettik ve biz halkın şevkini takdir ediyoruz ve her zaman kent için iyilik yapmaya gayret edeceğiz; elçileriniz bu konularda size bilgi verecekler.

Yıl 99, Panemos

10”

C.

Yazıt:

[Βασιλεὺς Ἀντίο]χος Σαρδιανῶν τῇ βουλῇ καὶ τῶι δήμωι χα[ί]-
[ρειν· οἱ παρ' ὑμῖν πρεσ]βευταί Μητροφάνης, Μητρόδωρος, Μοσ[...]
[Ἀρ]τεμιδ[ω]ρ. . . . c.9. . . . NT[]

Çeviri:

“[Kral Antio]khos Sardeis halkı ve meclisine selam eder. Elçileriniz Metrophanes, Metrodoros, Mos[khion?...Ar]temidoros ...[....kararnamenizi getirdi]”

Yorum:

İkinci yazıt; kendi içinde şu üç farklı başlıktan oluşmaktadır: “Sardeis Meclis Kararı”, “Kraliçe Laodike'nin Mektubu” ve “III. Antiokhos'un Mektubunun Başı” Bir başka deyişle ikinci mektubumuz üç farklı yazıt şeklindedir. Mektuptan anlaşılacağı üzere, hem Kral III. Antiokhos hem de Kraliçe Laodike, Sardeis kentiyile iyi bir ilişki içindeler ve hatta kral ile birlikte kraliçe bir süre burada kalmışlardır.

Üç yazıttan oluşan bu mektuptaki ilk yazıt, Sardeis Meclis Kararı'dır. Daha önce belirttiğimiz ve birazdan bahsedeceğimiz üzere kraliyet mektuplarından farklıdır. Öyle anlaşılıyor ki, bu yazıtın ışığında Seleukosların yerel idarecileri de kendi inisiyatifleri ile zaman zaman mektuplar yazmışlardır. Doğrusunu söylemek gerekirse, söz konusu

yazıt, yazdığımız bu cümlelerin doğruluğunu kanıtlayabilecek elimizdeki örnekler içinde en çarpıcısıdır. İkinci yazıt ise Kral III. Antiokhos'un eşi Kraliçe Laodike'ye aittir. III. Antiokhos'un İÖ Mart 213 yılında Sardeislilere yazdığı mektuptan üç ay sonra Kraliçe Laodike'nin Sardeis kentine yazdığı bu mektuptan anlaşılacağı üzere, Sardeis halkı kraliçe onuruna bir kutsal alan düzenleme ve bazı onurları adama konusunda bir kararname çıkarmışlardır.⁴⁴ Kraliçe de elçileri kabul etmiş ve bu onurları memnuniyetle kabul etmiştir.

Ancak hemen belirtelim ki, tıpkı bir önceki meclis kararı ve bundan yaklaşık üç ay önce Kral III. Antiokhos'un Sardeislilere yazdığı mektup gibi bu mektup da Antiokhos'un bölgede olmadığını göstermesi açısından da göz ardı edilemeyecek kadar önemli bir kaynaktır. Bize öyle geliyor ki, Kraliçe Laodike kral ile birlikte Doğu Seferi'ne gitmemiş hatta bölgede kraliyet görevlerini bir bakıma eşinin adına üstlenmiştir. Bu hususta diğer bir örnek de kraliçenin yaklaşık İÖ 196 yılında Iasos'a yazdığı mektuptur.⁴⁵

Önemli bir başka nokta da bu mektupta olduğu gibi, Hellenistik Dönem Anadolu insanları ve krallarının dine önem verdikleridir. Mektupta çok açık bir biçimde görülmektedir ki, Hellenistik Dönem'de en fazla sözü edilen ve adına tapınaklar inşa edilen tanrı olarak Zeus karşımıza çıkmaktadır. Tanrı, burada çocukları gözeten, doğdukları andan itibaren insanları, aileyi, soyu ve tüm yerleri koruyan *Zeûç Γενέθλιος* epitheti ile tapınım görmektedir. Bu cümleden olmak üzere, bu tanrı adına her yıl yapılan sunular da kral ailesinin tanrıyı selamlaması idi.⁴⁶

Bununla birlikte mektubun sonunda "*elçileriniz bu konularda size bilgi verecekler.*" cümlesi de daha önce belirttiğimiz gibi Hellenistik Dönem kraliyet yazışmalarının yapısında görülen bir standart ifadedir.

⁴⁴Sardeis'te Kraliçe Laodike'ye ait Laodikeia kültürünün kuruluşu, kült ile iktidarın genişlemiş arasındaki ilişkiye dikkatimizi çekmesi açısından oldukça önemlidir. Bu cümleden olmak üzere, Hellenistik Dönem kraliyet kültürü konusunda bkz., S. R. F. Price, *Ritüel ve İktidar: Küçük Asya'da Roma İmparatorluk Kültü, Çeviren: Taylan Esin, İmge Kitabevi, Ankara 2004.*

⁴⁵Bu mektupta da Kraliçe Laodike, halka buğday satışından gelen gelirin dağıtılması talimatını bir bakıma kral adına vermiştir. Daha fazla bilgi ve kaynak için bkz., Arslan, *age*, s. 14.

⁴⁶*Zeus Genethlios* (Zeûç Γενέθλιος) hakkında daha fazla bilgi ve kaynak için bkz., Nuran Şahin, *Zeus'un Anadolu Kültleri*, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, Antalya 2001, s. 53-54.

Demek ki, mektupta yazılanlardan daha fazla konunun konuşulması söz konusudur.

III. Antiokhos'un Sardeislilere Mektubu⁴⁷

Yazıt:

[συν]-
χωρήσαντες πάντα ἃ διέτε[ι]εν πρὸς ἐπανόρθωσιν καὶ νῦν
προαιρούμενοι γενέσθαι ὑμᾶς ἐμ βελτίονι διαθέσει πεποίηκεν τὰ
ἐνδεχόμενα· τοῖς τε γὰρ νέοις ἀποτετάχαμεν εἰς ἐλαιοχρίστιον
ἀνθ' ὧν πρότερον ἐλαμβάνετε κατ' ἐνιαυτὸν ἐλαίου μετρητὰς
διακοσίους καὶ εἰς τοῦτο τὸ πλῆθος συνετάξαμεν ἀποτάξαι να.
προσόδους ἀφ' ὧν ἐξ ὑποκειμένου λήψεσθε εὐτάκτως, καὶ εἰς
τοὺς κατασταθμευμένους δὲ παρ' ὑμῖν συνχωροῦμεν λαμβά-
νεσθαι ὧν ἔχετε οἰκίῶν ἀντὶ τῶν ἡμισέων τὰ τρίτα μέρη· ἀπο-
λύομεν δὲ ὑμᾶς καὶ τοῦ ἐνοικίου οὗ τελεῖτε ἀπὸ τῶν ἐργαστηρίων,

εἰ-

περ καὶ αἱ ἄλλαι πόλεις μὴ πράσσονται· οἴομεθα δὲ δεῖν καὶ ἐν τοῖς
ἀγομέ[με]νοις Λαοδικείοις ὑπὸ τῆς πόλεως ὑπάρχειν ὑμῖν ἀτέ-
λειαν ἐφ' ἡμέρας τρεῖς καὶ περὶ πάντων γεγράφαμεν π[ρὸς] Ζεῦξ[ι]ν
[καὶ Κτησικλῆν?]

Çeviri:

“(kentin) toparlanması ile ilgili her şeyi bağışlayarak ve sizin daha iyi bir durumda olmanız gerektiğini amacımız edinerek olası tedbirleri aldık, daha önce aldıklarının yerine konması olarak yıllık yağlanma için iki yüz metretes yağ, genç erkeklere verdik ve biz özellikle belirlenen kaynaklardan ayrı olarak düzenli bir biçimde alacağınız (yağın) paralarından, bu miktara kadar olanının bir kenara ayrılması talimatını verdik ve aranızdan üzerinde insan konaklatmış olanlara ilişkin, biz sahip olduğunuz evlerin yarısı yerine üçte birinin alınmasını kabul ediyoruz ve sizi dükkanlar için ödediğiniz kiralardan muaf tutuyoruz, zira diğer kentler böyle bir yükümlülüğe tabi değildir; biz aynı zamanda kent tarafından düzenlenen Laodikeia’da üç gün için ateleia olmanızın gerekli olduğunu düşünmekteyiz ve tüm konularla alakalı Zeuksis’e [ve Ktesikles?...] yazdık.”

Yorum:

İkinci yazıtı oluşturan bu mektuptan anlaşılacağı üzere, III. Antiokhos dayısı Akhaios’un kendisine isyan ederken desteğini aldığını düşündüğü Sardeis’i yapmış olduğu bu yanlış seçiminden dolayı

⁴⁷Ma, *age*, s. 287-288, no. 3; Arslan, *age*, s. 94.

cezalandırmış. Ancak bir süre sonra kente karşı uyguladığı cezaları kaldırmış ve hatta bunlara ek olarak kentin normal yaşamına dönmesine destek olmak adına yeni bağışlarda da bulunmuştur. Örnek vermek gerekirse; dükkânlar için diğer kentlerden alınmayan bir kira tahsis edilmiş, ancak daha sonra vazgeçilmiş. Bu hususta diğer bir örnek de “vergi dışı olma” ya da “vergiden muaf olma” anlamına gelen *ἀτέλεια*nın kente bağışlanmasıdır. Bununla birlikte erkeklerin spor aktiviteleri için kullanılan iki yüz *μετρητής* (*metretes*) yağ da kente hediye edilmiştir. Mektuptan anlaşılacağı üzere, söz konusu hediye kent tarafından düzenlenen Laodikeia’da üç gün içindir. Demek oluyor ki, bu mektup Kraliçe Laodike onuruna düzenlenen oyunun tanınması hakkında da önemli bir bilgi sunmaktadır.

Sardeis’ten Kraliyet Belgeleri⁴⁸

A.

Yazıt:

ΚΑΘ . . ΑΣ[άπ]αγγελο[ῦ]-

[σιν ὑ]μῖν καὶ οἱ πρεσβευταὶ περὶ τῶν αὐτῶν. vac. "Ἐρρωσθε

Çeviri:

"sizinle alakalı konularda (?). Elçileriniz de bu konular hakkında sizinle konuşacaklar. Selamette olun."

B.

Yazıt:

Βασιλεὺς [Ἀντίοχος Σαρδιανῶν τῆι βουλῆι καὶ τῶι]

δήμωι χαίρειν· οἱ παρ' ὑ]-

μῶν πρ[εσβευταὶ ἀπέδωκαν ἡμῖν τὸ ψήφισμα ἐν ᾧ]

ἐγγε[γράφειτε c.29]

γη[]

τοῖς []

καὶ ἐ[]

ἔσοι Μ[]

ΑΔΙΑ[]

χιστ[]

μηδ[]

Çeviri:

⁴⁸Ma, *age*, s. 360-362, no. 41; Arslan, *age*, s. 95.

“Kral Antiokhos Sardeis halkı ve meclisine selam eder, elçileriniz (üç ya da dört isim) bize... toprak(?)...ve... mümkün olduğu kadar çabuk (?)...yazdığınız meclis kararını teslim ettiler.”

C.1

Yazıt:

[Βασιλεὺς Ἀντίοχος Σ]αρδια[νῶν τῆι βουλῆι καὶ τῶι δῆμῳι χαίρειν]
[Ἀπολλ]λων[ίδης]

Çeviri:

“Kral Antiokhos, Sardeis halkı ve meclisine selam eder,
...Apollonides...”

C.2

Yazıt:

ἀτέλειαν ἐ[τῶν]
[διατ]ροφήν καὶ σπέ[ρμα]

Çeviri:

“Size... yıl için vergi muafiyeti bağışlıyoruz... tüketiminiz ve ekim için tahıl...”

C.3

Yazıt:

[]ΚΟΜΙ[]
[]ΑΕ[]
[]Γ[]

D.

Yazıt:

[ἡ] βασιλίσσα γέγρα[φεν]
[]ΕΝΕΙ τῶν περὶ ΗΜΑΣΕΙ[]
[] ἐν τῆι περὶ Σάρδεις οἶκον[ο]μία[ι]
[]Πορσουδδα κώμην καὶ ΣΑΝΝ . ΦΕ[]
[]ΤΑΙΣ κατὰ τοὺς προυπάρχοντ[ας περιορισμούς?]
[]ΣΙΝ ἐν ταῖς κώμ[αι]ς καὶ τοῖ[ς] ἀγ[ροῖς?]
[]ΤΑΙ αὐτός τε καὶ οἱ ἔγγονοι αὐτοῦ[]
[]Υ[]ΠΛΗ . WΝΤΟ[]

Çeviri:

“Kraliçe Sardeis dolaylarında oikonomiada...yazdı...Porsoudda köyü ve ...daha önceki araştırmalara göre ...köylerdeki ve arazilerdeki?...kendisi ve soyundan gelenler...”

Yorum:

Üçüncü yazıt, Arslan'ın yazdığı üzere, metin A, mermer bir blok üzerinde ve Sardeis'teki Roma sinagogunda devşirme taş olarak kullanılan *metroonun* parçalarından gelmektedir. Metin B, üç mermer parça üzerinde sinagogdaki çalışmalar esnasında bulunmuş. Epigrafik açıdan yola çıkarak bunun III. Antiokhos Dönemi'ne ait olduğu söylenmektedir. Metin C, aynı mektuba ait parçalardan oluşmakta ve burada sadece C2'nin çevirisi verilmiştir. Metin D ise sinagog yakınındaki hamam-*gymnasion* kompleksinde bulunmuştur.

Birden çok parçadan oluşan bu mektup, anlaşılacağı üzere Sardeis kentinin kraliyet belgeleridir. Hellenistik Dönem kraliyet mektuplarına ek olarak bu çalışmada yer verilmiştir. Doğrusunu söylemek gerekirse, daha önce de belirttiğimiz gibi, Seleukosların yerel idarecileri de kendi inisiyatifleri ile zaman zaman mektup yazmışlardır.

Sonuç olarak, Sardeis toprağının çok verimli oluşu, doğal maden ve kereste kaynaklarının, en eski çağlarda bile yüksek bir gelişim düzeyine ulaşmış aynı zamanda ticareti büyük ölçüde hızlandırmış önemli endüstrileri ile önce Lydia ve Pers krallarının sonra Büyük İskender'in haleflerinin daha sonra da Romalıların göz diktikleri önemli bir kenttir.

KAYNAKÇA

Antik Kaynakça

- App. Syr. Appianus, *Rhomaika*. Kullanılan Metin ve Çeviri: *Appian's Roman History*. With an English Translation by H. White, Cambridge 1912-1913 (The Loeb Classical Library).
- Diod., Diodorus Siculus, *Bibliothèque Historique*. Kullanılan Metin ve Çeviri: *Diodorus of Sicily*. With an English Translation by R. M. Geer, London 1947 (The Loeb Classical Library).
- Hdt., Herodotos, *Historia*, Kullanılan Metin ve Çeviri: Herodotos, *Tarih*, Çeviren: Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.
- Ksen. *Kyrop.*, Ksenophon, *Kyrou Paideia*, Kullanılan Metin ve Çeviri: Ksenophon, *Kyros'un Eğitimi*, Çevirmen: Furkan Akderin, Alfa Yayınları, İstanbul 2007.
- Liv., Titus Livius, *Ab urbe condita*, Kullanılan Metin ve Çeviri: Livy, *From the founding of the city: Books XXXVIII - XXXIX*. With an English Translation by W. Heinemann, Harvard University Press, London 1936.
- Plin. *nat.*, Plinius Caecilius Secundus, *Naturalis Historia*, Kullanılan Metin ve Çeviri: Pliny, *Naturalis Historia*, With an English Translation by H. R. Rackham, W. H. S. Jones, D. E. Eichholz, Cambridge 1938-1971 (The Loeb Classical Library).
- Plut. *Eum.*, Plutarkhos, *Bioi Paralleloi*. Kullanılan Metin ve Çeviri: Plutarkhos, *Paralel Yaşamlar: Eumenes & Karşılaştırma*, Çeviren: Sevgi Sarıkaya, Libri II, İstanbul 2016.
- Polyb., Polybios, *Historiai*. Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Histories*. With an English Translation by H. J. Edwards, Cambridge 1926 (The Loeb Classical Library).
- Str., Strabon, *Geographika*. Kullanılan Metin ve Çeviri: Strabon, *Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası: Kitap XII-XIII-XIV*, Çeviren: Prof. Dr. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000.

Modern Kaynakça

- Alten, Elif, *III. Antiokhos'un Hellenistik Krallıklar ve Roma ile Olan İlişkileri*, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2015.

- Alten Güler, Elif, "Seleukos Krallığı'nda İsyân ve İhanet Çemberi: Akhaios İsyânı ve Sardeis Kuşatması", *Mediterranean Journal of Humanities*, IX/2 (2019), ss. 95-105.
- Arslan, Murat, *Galatlar: Antikçağ Anadolu'sunun Savaşçı Kavmi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000.
- Arslan, Mustafa, *Anadolu'da Helenistik Dönem'de Resmi Yazışmalar: Kraliyet Mektupları, Kent Kararnameleri, Anlaşmalar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2019.
- Arslan, Mustafa-Deniz Yıldızturan, "Magnesia Savaşı ve Sonuçları", *Tarihin Peşinde*, 23 (2020), ss. 305-322.
- Grimal, Pierre, *Mitoloji Sözlüğü: Yunan ve Roma*, Çeviri Sevgi Tamgüç, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1997.
- İplikçioğlu, Bülent, *Eskibati Tarihi I: Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.
- Kaya, Mehmet Ali, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi III: Hellenistik Dönem*, Bilge Kültür-Sanat, İstanbul 2019.
- Ma, John, *Antiochos III and the Cities of Western Asia Minor*, Oxford University Press, New York 1999.
- Magie, David, *Anadolu'da Romalılar 1: Attalos'un Vasiyeti*, Çeviren Nezih Başgelen – Ömer Çapar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2001.
- Magie, David, *Anadolu'da Romalılar 2: Batı Anadolu ve Zenginlikleri*, Çeviren Nezih Başgelen – Ömer Çapar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2002.
- Magie, David, *Anadolu'da Romalılar 3: Batı Anadolu Kent Devletleri*, Çeviren Nezih Başgelen – Ömer Çapar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003.
- Magie, David, *Anadolu'da Romalılar 4: M.Ö. III. ve II. Yüzyıllarda Batı Anadolu*, Çeviren Nezih Başgelen – Ömer Çapar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007.
- Magie, David, *Anadolu'da Romalılar 5: Batı Anadolu'nun İç Taraflarındaki Uyruk Topluluklar*, Çeviren Nezih Başgelen – Ömer Çapar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2015.
- Oxford Antikçağ Sözlüğü*, Editör: M. C. Howatson, Çeviri: Faruk Ersöz, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013.
- Öncü, Fariz, *M.Ö. 6. Yüzyıl İle M.Ö. 4. Yüzyıl Arasında Batı Anadolu'da Pers Satraplık Merkezleri Arasındaki Politik İlişkiler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012.

- Özkan, Kazım, *Kentsel Araştırmalar Kapsamında Anadolu'da Akhaimenid Dönemi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tez, Van 2014.
- Price, S. R. F., *Ritüel ve İktidar: Küçük Asya'da Roma İmparatorluk Kültü*, Çeviren: Taylan Esin, İmge Kitabevi, Ankara 2004.
- Sevin, Veli, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001.
- Şahin, Nuran, *Zeus'un Anadolu Kültleri*, Suna-İnan Kıracı Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, Antalya 2001.
- Yegül, Fikret K., "Sardeis: Tarih, Mimarlık ve Şehircilik", *Anadolu Araştırmaları*, 23 (2020), ss. 135-158.
- Yıldırım, Nurgül-Meltem Temizkan, "Seleukoslar Döneminde Yaşanan Suriye Savaşları Üzerine Bir İnceleme", *Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14 (2017), ss. 117-131.

Elektronik Kaynakça

<http://www.sardisexpedition.org> (Erişim Tarihi: 25.07.2022).

MAGNESIA AD SPIYLUMLU PAUSANIAS VE İKİNCİ SOFİSTİK DÖNEM**

*Murat SATICI**

Giriş

Yaşanılan çağı anlamak ve anlamlandırmak, içinde bulunulan coğrafyayı keşfetmek ve kültürü zamanın ötesine aktarmak, klasik bilgeliğin temel özelliklerini oluşturur. Bilgeliğin günümüze taşınması ise; sanat, bilim ve felsefe gibi uygarlık tarihinin temel yapı taşlarının bazen öne çıkan bazen de geride kalan kalan failer ve onların çabalarının gün yüzüne çıkartılmasıyla mümkündür. Bu yüzden insanlık tarihinin yazımında adı öne çıkartılanlar kadar yeterince öne çıkmayan failerin etkilerinin de incelenmesi; çağımızda öncelikle kültürel mirasın ortaya çıkarılması, sonra yaşanılan çağın anlaşılıp anlamlandırılması ve son olarak da geleceğe ışık tutulabilmesi açısından son derece önemlidir.

MS 2. yüzyılda Roma imparatorluğu hakimiyeti altındaki Batı Anadolu tarihinin, felsefesinin ve kültürünün görgü tanığı olarak Pausanias da işte bu söz konusu adı karanlıkta kalan kültürel miraslardan biri olarak karşımızdadır. Pausanias'ın incelemeleri, yöntem, üslup ve içerik bakımından klasik dönemin bilgeliğinin özelliklerini taşımaktadır; dolayısıyla bu incelemeler arkeolojik, tarihsel ve kültürel miras olarak modern dönemin ilgili alanları için bir rehber niteliğindedir. Onun çabası; yaşadığı çağı anlama ve anlamlandırma, yaşanılan coğrafyayı keşfetme ve kültürü belleklerde iz bırakacak biçimde zamanın ötesine aktarma biçiminde tanımlanan klasik bilgeliğin tüm yönlerini dışa vurmaktadır.

Çalışmanın amacı, felsefe tarihi içerisinde neredeyse adı anılmayan, sadece bir gezgin ve coğrafyacı olarak tanımlanan ve anavatanı Magnesia ad Sipylum (günümüzde Manisa) olan Pausanias'ın

** "Manisa Celal Bayar Üniversitesi Bilimsel Araştırma Koordinasyon Birimi tarafından (Proje no. 2020-002) desteklenmiştir".

* Doç. Dr. Murat SATICI, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Şehit Prof. Dr. İlhan Varank Kampüsü MANİSA. murat.satıcı@cbu.e du.tr.

MS 2. yüzyılda Roma hakimiyetindeki Batı Anadolu'da hâkim olan *İkinci Sofistik Dönem* felsefesiyle ilişkisini serimlemektir. Bu açıdan çalışma, İkinci Sofistik Dönem felsefesi ve Pausanias arasındaki ilişkiye odaklanacaktır.

Roma Dönemi'nde İkinci Sofistik Dönem Felsefesi (M.S. I-3)

Felsefe tarihinin önemli felsefe ekollerinin coğrafi, ekonomik ve sosyo-kültürel bağlamlarından ayrılamayacağı görüşünden hareketle, felsefe-mekân-tarih ilişkisi temelinde İkinci Sofistik Dönem felsefesinin Roma hakimiyetindeki Ephesos, Smyrna, Pergamon gibi İonya kentlerinde hâkim olduğu görülmektedir. "Bu dönem genel olarak imparatorluğun neredeyse her yanında popüler olmuş retorik tarzı içeren MS 1. yüzyılın ilk yarısı ile MS 3. yüzyılın ikinci yarısı arasında kalan İkinci Sofistik Dönem olarak adlandırılmaktadır."¹ Döneminin temel özelliklerine bakıldığında, Antik Yunan kültürüne duyulan hayranlığı edebiyatta, felsefede ve mimaride görmek mümkündür. Bu yanı sıra Klasik Dönem Antik Yunan geleneğine imrenme, kendisini *Arkaizm* biçiminde ortaya koymuştur. İkinci Sofistik Dönem felsefesinin temel özellikleri bu arkaizm akımı ve edebiyatta, sanatta, felsefede en başarılı zamanların yaşandığı Klasik Dönem Yunan kültürüne öykünme olmuştur. Retorik de bu dönemde Yunan dilinin saflığının ve düzgün biçimde konuşulmasının önemine işaret etmektedir. "Dil kullanımı, kültürün veya Paideia'nın olduğu kadar elit statünün de en belirgin işaretlerinden biriydi"². Philostratos, Samoslu Lukianos, Naukratisli Aristokles Athenodoros ve Philagros dilde ve kültürde sofist düşünme tarzının önemli figürleridir. Dolayısıyla genel hatlarıyla "İkinci Sofistik Dönem felsefesinin özellikleri listesinde birkaç odak noktası bulunur: İdealize edilmiş bir geçmişin nostaljisi, arkaizm ve dilin saflığı, sofist performans, rekabet ve gösteriş, *Paideia* ve bilgelik, kendini ve kimliğini

¹ Philostratus and Eunapius, *Lives of the Sophists*, Ed. W. C. Wright, Cambridge, 1961, s. 481-482. Ryan Fowler, "The Second Sophistic", *Philosophy in the Later Roman Empire*, Ed. Lloyd P. Gerson, Cambridge University Press, London, 2011, s. 101.

² Lawrence Kim, "Atticism and Asianism", *Second Sophistic*, Ed. Richter, Saniel, S. and Johnson, William, A., Oxford University Press, London, 2017, s. 44.

tanımlamaya dayanan bir kaygı”³. Bunlar aynı zamanda İkinci Sofistik Dönem felsefesini öncellerinden ayıran özelliklerdir.

İS. II.-III. yüzyıllar arasında yaşamış sofist Lucius Flavius Philostratos (İS. 170-250)¹ , “βίοι σοφιστῶν (Sofistlerin Yaşamı)” adlı eserinde Klasik Dönem sofistleriyle (İÖ. V-IV. yy.) İS. I.-III. yüzyıldaki sofistleri birbirinden ayırır. Klasik Dönem sofistleri için “eski (ἡ ἀρχαία σοφιστικὴ)” kavramını, sonrakiler için “yeni (ἡν οὐχὶ νέαν)” yerine özellikle “ikinci (δευτέραν)” kavramını kullanır. Bundan dolayı da İS. I. yüzyılın ikinci yarısı ile İS. III. yüzyılları arasındaki bu dönem II. Sofistik Dönem olarak anılmaktadır. Philostratos, bu iki dönemin sofistlerini ele aldıkları konular açısından da birbirinden ayırır. Ona göre eski sofistler, felsefi konuları dağınık bir şekilde ve boylu boyunca ele alıp cesaret, adalet, kahramanlar, tanrılar ve kosmosun (dünya/düzen) oluşumu üzerine tartışmalar yaparken, ikinci dönemdeki sofistler ise fakir, zengin, tiran, prens gibi tarihin belli ve özel konularını ele alır (Philostr. VS. 481.12-20)⁴

Bu dönemde “imparatorluk toplumunda retorik eğitimin önemine ve retorik başarıların ödüllendirilmesine önem vurgulanırken, Klasik Yunan döneminin ilk dönem sofistlerinin gösterişli geleneklerine geri dönüş vurgusu vardır”⁵. Buradan çıkan sonuç; bu dönemde Ön Asya topluluklarının, Roma hakimiyeti altında yaşasalar da kendilerini Yunan kültürünün üyeleri, hatta taşıyıcıları olarak gördükleridir. Dönemin insanları için kültürel aidiyet ve kimlik hususunda bir temel oluşturan söz konusu bakış açısı, aynı zamanda İkinci Sofistik Dönem’in de felsefi zeminini olmuştur. Özellikle İmparator Hadrianus (MS 76-138)’un *Panhellen* ideali ve Marcus Aurelius (MS 121-180)’un Yunan kültürü içerisinde yetişmiş ve bu kültürü içselleştirmiş olması, imparatorluk

³ William A. Johnson and Daniel S. Richter, “Periodicity and Scope”, *Second Sophistic*. Ed. Richter, Daniel, S. and Johnson, William, A., Oxford University Press, London, 2017, s. 15. Bkz., E. Akgün Kaya, “Philostratos: Sofist ve Biyografi Yazarı”, *Eski Çağ Yazıları 7*, Ed. Ahmet Vedat Çelgin, N. Eda Akyürek Şahin, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2015, ss. 265-266.

⁴ Akt. E. Akgün Kaya, “II. Sofistik Dönem Philostratos, Bioi Sophistōn (Sofistlerin Yaşamı): Klazomenalı Sofist Skopelianos”, *Sofist*, sayı 4, 2022, s: 114. Akt. E. Akgün Kaya, “Philostratos: Sofist ve Biyografi Yazarı”, 2015, ss. 265-266.

⁵ William A. Johnson and Daniel S. Richter, *age*, s. 23.

içerisinde bir karşıtlık veya ayırım yaratmamakta, tersine İkinci Sofistik Dönem filozoflarının varlıklarına meşruiyet kazandırarak onları ayrıcalıklı bir yere oturtmaktadır.

İkinci Sofistik Dönem filozoflarının yukarıda bahsedilen konuları, sadece Roma imparatorlarının siyasi veya kültürel ideallerinden ve Klasik Dönem Yunan kültürüne yönelik bakış açılarındaki müştereklikten kaynaklanmamaktadır. Dönemin sofistlerinin özellikle retorik yetenekleri ve eğitimleri itibariyle toplumsal ve politik yaşamda etkin ve önde olmalarının da bunda önemli etkisi olmuştur.

II. Dönem sofistleri şehirlerine maddi olarak yardımda bulunabilen varlıklı ailelerden geldikleri için hem İ. Ö. V.-IV. yüzyıl sofistlerinden hem de çağdaşları filozoflardan farklı olarak vergiden muaf tutulma, vatandaşlık hakkı elde etmek gibi birtakım ayrıcalıklara ve dokunulmazlıklara sahiptiler. ...Anlaşılacağı üzere sofistler buldukları şehrin övünç ve gelir kaynağıydılar. Bir şehrin iyi bir sofiste sahip olması çok önemliydi. Aksi takdirde kentlerin savunmalarını yapmaları için başka şehirlerin sofistlerinin getirildiği de oluyordu. Sofistlerin mutlaka doğdukları kenti savunmaları gibi bir zorunlulukları yoktu, başka şehirlerin de savunuculuğunu yapabiliyorlardı⁶.

Sofistler bu özellikleriyle neredeyse ayrıcalıklı bir sınıf haline gelmişler ve işte bu sınıf Pergamonlu hekim Galenos, Philostratos, Smyrnalı Polemon, Publis Aelius Aristides, Herodes Attikos gibi büyük üstatların mensup olduğu İkinci Sofistik Dönem felsefesi olarak karşımıza çıkmaktadırlar. "Onlar gerek aile yapıları gerekse de eğitimleri sonucunda elde ettikleri retorik sanatı ile sorunları çözme konusundaki başarılarından dolayı kamusal işlerin üstlenilmesinde aranan kişiler olup politikacı, danışman, avukat ve *panegyrist*⁷ olarak toplumdaki yerlerini almışlardır"⁸. Onlar kentlerin askeri savunmasında *strategos* olarak komutanlık da yapmışlar; fakat şöhretleri daha çok çatışmaların

⁶ Elif Akgün, "II. Sofistik Dönem: Yunan Kültürünün Yeniden Uyanışı", *Akron 7: Eskiçağ Yazıları*, 5, 2013, s. 55.

⁷ Savaşta ölmüş kahramanlar için övgü konuşmaları yapan kişiler.

⁸ Elif Akgün Kaya, "Roma İmparatorluk Dönemi'nde Anadolu'daki Sofistlerin-Retorların Sınıfsal Özellikleri ve Toplumsal Yaşamdaki Etkileri", *Cedrus*, IV, 2016, s. 262.

çözümünde, uzlaşmalarda ve hakların korunmasındaki üstün retorik becerilerinden gelmektedir⁹. Yaşadıkları şehirlerin yaşam standartlarının yükselmesine bağlı olarak refahın artması, onların popülerliklerini daha da artırmıştır. “Retorik konusunda başarılı olan sofistlerin, toplumsal ve siyasal yaşamda bu derece ön planda olmaları, İ. S. Geç I. ve Erken III. yüzyıllar arasında kalan dönemin II. Sofistik Dönem olarak adlandırılmasında belirleyicidir”¹⁰. Ayrıca sofistlerin kentlerdeki varlığı, o kentlerin büyüklükleri için önemli bir ölçüt olarak görülmektedir; hatta “Atina, Smyrna ve Ephesos gibi kentlerin görkemini o kentlerle ilişkilenen sofist sayısı kanıtlamaktaydı”¹¹. Nihayetinde pek çok kent, aynı zamanda bir sofist merkezi olarak anılmaya başlanmıştır. “Ephesos, Smyrna, Aleksandreia, Pergamon Asklepieion’u, Byzantion, Kilikia’nın Aigai kentindeki Asklepios Tapınağı ve Tarsos Anadolu’daki önemli sofist merkezleriydi”¹².

MÖ 5. yüzyılda Sokrates ve özellikle Platon’un felsefelerinin temellerine de işlemiş olan sofist retoriğe yönelik eleştiriler¹³ bu

⁹ Bkz. E. Akgün Kaya, *Anadolu’da II. Sofistik Dönem: Sofist, Retor ve Filozofların Kamusal Alandaki Etkinlikleri*, Akdeniz Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya 2016.

¹⁰ Ilaria Romeo, “The Panhellenion and Ethnic Identity in Hadrianic Greece”, *Classical Philology*, Vol. 97, No. 1, 2002, s. 32-37. Akt. Elif Akgün, “II. Sofistik Dönem: Yunan Kültürünün Yeniden Uyanışı”, 2013, s. 52.

¹¹ G. W. Bowersock, *Greek Sophist In the Roman Empire*, Oxford University Press, London, 1969, s.18.

¹² Elif Akgün, *age*, 2013, s. 57.

¹³ MÖ 5. yüzyıl Sofist felsefenin merkezinde hakikatin değişebilir olduğu, genel-geçer evrensel bilginin ve kendinde hakikatin var olmadığı, bu nedenle bilinmeyeceği yatmaktaydı. Bu yanıla sofistlerin hakiki bilgiye karşı aldıkları felsefi tavır, felsefi yöntemlerini de belirlemiş ve onlar böyle bir hakikatin bulunmadığı yerde iknayı temel metod olarak belirlerken bunu para karşılığı edinilebilen bir sanat olarak retorik eğitimin gerekliliğinin merkezine koymuşlardır. Elbette ki Platon’un sofistlere yönelik eleştirisinin merkezinde sadece onların para karşılığı eğitim vermeleri yatmamaktadır. Platon’un eleştirisinde hakiki, genel-geçer evrensel bilginin varlığından ve bilinebilirliğinden hareketle ikna ve retoriğin düzen karşısında kaos, felsefe yerine sahte bir felsefe ortaya çıkardığı iddiası önemli bir yer kaplamaktaydı. Bu eleştirileriyle, özellikle Sokrates’in öldürülmesiyle birlikte Platon, Sofist felsefeyi, retorik yöntemlerini ve onların demokrasiye yaptıkları vurguyu suçlamıştır.

dönemde sofistlere yöneltmemiş tersine İkinci Sofistik Dönem filozofları ve retorlar arasındaki ayrım öne çıkartılmıştır.

Philostratos ele aldıkları konu açısından Klasik Dönem sofistlerinin filozof olarak görülmesi, eski sofist sanatın felsefi retorik olarak düşünülmesi gerektiğini söyler. Ona göre eski sofistler aslında düşüncede filozof olmalarına rağmen sofist olarak adlandırılmışlardır; oysaki filozoflarla aynı konular üzerinde konuşurlar. Ancak filozoflar soru metotlarıyla araştırmalarının küçük noktalarını kuvvetlendirirken ve küçük şeylerin felsefi araştırmalarını yaparken adım adım ilerlemelerine rağmen hala bilmediklerini iddia ederler. Eski sofistler ise bunları sanki biliyormuş gibi söyler ve söylevlerinin başlangıçlarını “Ben biliyorum.”, “Ben farkındayım.”, “Uzunca bir süre farklı şekillerde gözlemledim.”, “İnsan için hiçbir şey değişmez değildir.” gibi cümlelerle yaparlar. Philostratos, konuşmaya bu tür girişle başlanmasını söylevlerin mükemmelliğine ve gösterişine hem de varlığın apaçık kavrayışına yol açtığını belirtir. Ayrıca bu tarz bir başlangıç söylemlerin haysiyetini, yüksek bir benlik kavramını ve gerçekliğin kesin bir anlayışını ifade eder. Philostratos, filozofun yönteminin sayısız yıldızların yardımıyla gerçeği tahmin etmeye çalışan Hintliler, Khaldaioslar ve Mısırlıların kehanet sanatına; sofist metodunu ise kâhinlerin bilicilik sanatına benzetir.¹⁴

“Philostratus’a göre, sofist sanat, ‘felsefi retorik’ olarak görülmelidir”¹⁵. Bu bakımdan Roma hakimiyetindeki Yunan ideali etrafında varlığını sürdüren sofist felsefe geleneği neredeyse tüm kentlerde retorik aracılığıyla etkinliğini sürdürmekteydi. Fakat elbette,

Yunan şehirlerinin kültürlerinin çoğu, retorik meselesinden daha fazlasını içermekteydi; felsefe, atletizm, müzik, heykel ve mimari onların kimliklerinin tüm kısımlarını oluşturmaktaydı. Yine de tüm pratik amaçlar için gereken yüksek eğitim, retorik

¹⁴ Akt. E. Akgün Kaya, *age*, 2022, ss. 114-115.

¹⁵ Philostr. *age*, s. 480. Bkz. Ryan Fowler, “The Second Sophistic”, *Philosophy in the Later Roman Empire*, Ed. Lloyd P. Gerson, Cambridge University Press, New York, 2011, s. 102.

ve felsefe arasında bir seçimi veya bunların bir kombinasyonunu yansıtmaya eğilimindeydi¹⁶.

İkinci Sofistik Dönem’de felsefi bilgelik ve filozof olma yerine retoriğin öne çıkarılması onları öncellerinden ayırır. İkinci Sofistik Dönem’de felsefe açısından bakıldığında Klasik Yunan Dünyasının felsefi başarısı yakalanamamış ve özgün eserler ortaya koyulamamıştır. Fakat hitabet konusundaki yeteneklerinden dolayı ve oldukça seçkin ailelerden geldikleri için iyi eğitim alabilen sofistler, retorlar muazzam bir prestij, siyasi ve ekonomik güç elde etmişlerdir. Kentlerde önemli ve oldukça masraflı memuriyet görevleri üstlenmişlerdir.¹⁷ Ünlere doğdukları kenti aşip imparatorlara kadar ulaşmıştır. İmparatorlarla yakın ilişkiler kurmuşlar ve bu sayede kentleri için birçok ayrıcalıklar elde etmişler ve imparatorluk düzeyinde de önemli görevler üstlenmişlerdir. Smyrnalı Polemon¹⁸, Aelius Aristides¹⁹, Herodes Attikos gibi. Sonuçta “Sofist, erken dönem İmparatorluğun bir fenomeni, seçkin kültür lideri, eğlendirici ve imparatorluğun ışıltısına katılan çağın bir çocuğu olarak görülür”²⁰.

Tüm yönleriyle İkinci Sofistik Dönem, kültürü ve felsefeyi merkeze alan bir düşünce sistemi içerisinde retoriğin önemini yeniden vurgulayarak dönemin Yunan kültürüne katkı sağlamıştır. Bu anlamda Yunan kültürüne atfedilen değer onları *Paideia*’ya, yani eğitim ve kültüre yöneltmiş, toplumun Yunan dili, grameri ve klasiklerine eğilimini

¹⁶ Graham Anderson, *The Second Sophistic, A Cultural Phenomenon in the Roman Empire*. Routledge, London, 2005, s. 8.

¹⁷ Bk. E. Akgün Kaya, “Sofist-Retor Filozoflar: Eyalet Memurlukları”, E. Akgün Kaya, *Anadolu’da II. Sofistik Dönem: Sofist, Retor ve Filozofların Kamusal Alandaki Etkinlikleri*, Akdeniz Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya 2016; P. Ö. Aytaçlar, *Yazıtlar ve Antik Kaynaklar Işığında Batı Anadolu’da Entelektüeller*, Ege Yayınları, İstanbul 2007.

¹⁸ Polemon ve Herodes Attikos için bkz. E. Akgün Kaya, “Roma İmparatorluk Dönemi’nde Doğu Kökenli Sofistler: Marcus Antonius Polemon ve L. Vibullius Hipparkhos Tiberius Claudius Attikos Herodes”, Ed. A. Vedat Çelgin-N. Eda Akyürek Şahin, *Eskiçağ Yazıları 9 -Akron*, ss. 213-266.

¹⁹ Aelius Aristides hitabet yeteneğini kullanarak imparator Marcus Aurelius’u etkiliyor ve kent için yardım alıyor. Bkz Ayşe Yakut. “Smyrna’yı M.S. 177 yılı Depreminden Kurtaran Aelius Aristides’in 18. 19. ve 20. Söylevleri”, TAD, C. 34/ s. 58, 2015, ss. 489-506.

²⁰ Graham Anderson, *The Second Sophistic, A Cultural Phenomenon in the Roman Empire*. 2005, s. 17.

artırmıştır. Sofistler, dil eğitimini kültürün bir ifadesi olarak görmekle birlikte eğitimi olmayı (*pepaideumenoi*) ayırıcı bir nitelik olarak görmüşlerdir²¹.

Eğitimde ilk aşama öğrenmektir; okuma, yazma ve muhtemelen temel aritmetik öğreniliyordu. Çoğu durumda, bu temel beceriler evde hem kız çocuklarına hem de erkek çocuklarına aynı zamanda evin kölelerine öğretiliyordu. En zengin aileler eğitimin ileri aşamaları için öğretmen tutuyorlardı. Eğitimine devam edenlerin çoğu için örgün eğitimin ilk aşaması okulda gramer ve şiir öğrenimiydi; gramer, ardından retor okulunda konuşma ve yazma sanatı²².

Yukarıda genel hatlarıyla serimlenen İkinci Sofistik Dönemin MS. 1. yüzyılın ikinci yarısı ve MS. 3. yüzyılın ilk yarısında Batı Anadolu'daki toplumsal, siyasi ve felsefi hakimiyetinin dönemin ve bölgenin entelektüel ve kültürel yaşamı üzerinde hatırı sayılır bir etkisi olmuştur. Roma'da hâkim olan Stoa felsefesinin Geç Stoa²³ dönemiyle eş zamanlı olarak Batı Anadolu'da varlığını sürdürmüş olan İkinci Sofistik Dönem, Stoa'nın gölgesinde kalmış olsa da lokal sınırları içerisinde bölgenin toplumsal ve felsefi yaşantısında etkili olmuştur. Bu yanı sıra İkinci Sofistik Dönem, önemli gezginlerden Pausanias'ın entelektüel eğitimini ve faaliyetlerini sıkı biçimde etkilemiştir. Hatta bu, Pausanias üzerindeki bir etkiden daha fazlası olmuş ve Pausanias'ın, İkinci Sofistik Dönem felsefesinin etkilerini izleyebileceğimiz önemli kaynaklardan biri olduğunu söylemeye imkân vermiştir.

Pausanias: Yaşamı, Kimliği ve Eseri

MS 2. yüzyılda yaşayan Pausanias, Antik Yunan uygarlığına dair yaptığı coğrafi ve kültürel tasvirleri içeren ve tarihçiler ve arkeologlar

²¹ Tim Whitmarsh, *The Second Sophistic*, Cambridge University Press, New York, 2005, s. 43.

²² Ruth Webb, "Schools and Paideia", *Second Sophistic*. Ed. Richter, Saniel, S. and Johnson, William, A., Oxford University Press, New York, 2017, s. 116.

²³ Geç Stoa felsefesi Seneca (M.Ö. 4-M.S. 65), Epiktetos (M.S. 50-?), Marcus Aurelius (M. S. 121-180) gibi önemli temsilcilere sahiptir. Stoa felsefesinin Roma döneminde bütünlüklü bir felsefi gelenekten ahlak öğretilerine daralan bir bakış açısına sahip olduğu yorumlarıyla birlikte yine de dönemin önemli felsefi ekolu olarak Roma'nın kültürel ve felsefi perspektifinde etkili olduğu söylenebilir.

tarafından son derece değerli görülen yorum ve analizlerini *Periegesis tes Hellados* (*Description of Greece, Yunanistan'ın Tasviri*) adlı eserinde toplamıştır. Zamanının yapıtlarını, mimarisini ve sanatsal eserlerini tasvir etmesinden dolayı o sadece bir seyyah veya kâşif değil, aynı zamanda bir arkeolog ve sanat tarihçidir. Bununla birlikte Pausanias, karşılaştığı insanların ve toplulukların gündelik yaşamlarını, geleneklerini, dini adetlerini, törenlerini ve kültürlerini yansıtan mit ve efsanelerini de serimleyip yorumlamıştır. Dolayısıyla o, bu yönüyle döneminin kültürlerine yönelik bir analiz ve yorumlama edimi içerisinde bulunan bir düşünür olarak da tanımlanır.

En yakın tahminler Pausanias'ın MS. 110 ve 125 yılları arasında doğmuş olduğu yönündedir. Bununla birlikte eseri *Periegesis tes Hellados*'ta MS 176 yılından sonrasına dair herhangi bir kayıt olmamasından dolayı onun ölüm yılı olarak MS 176 veya 180 kabul edilmektedir. Pausanias'ın "gençlik yıllarının Roma imparatoru Hadrianus (MS 117-138) egemenliğinde geçtiğine dayanarak önceleri eserini Hadrianus döneminde yazdığı düşünülmesine rağmen daha sonraki bulgular, Pausanias'ın İmparator Marcus Aurelius (MS 161-180) döneminde eserini yazdığını ortaya koymaktadır"²⁴. Bu nedenle eserinde aktardığı tarihsel örneklerden onun MS 180 yılında öldüğü çıkarılabilir. Yaşadığı dönemde Pausanias, eserini tamamladıktan sonra pek fazla tanınırlık kazanmamış, eseri *Periegesis* neredeyse MS 6. yüzyıla kadar karanlıkta kalmıştır. Stephanos Byzantios'un²⁵ şehir isimlerine dair çalışmasında *Periegesis*'e referans ettiği görülmektedir. "Stephanos Byzantios'un, muhtemelen *Periegesis*'i keşfetme ve karanlık çağ boyunca pek çok antik literatürü unutulmaktan koruma payesine sahiptir"²⁶.

Pausanias'ın hem tarihsel hem de yazınsal bir referans kaynağı olarak uzun süre isminin karanlıkta kalması, *Periegesis*'in yazarının kim

²⁴ Aubrey Diller, "The Authors Named Pausanias", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, Vol. 86, 1955, s. 269.

²⁵ Bizans imparatoru Justinianus döneminde yaşamış, Anadolu kentlerinin isimlerinin kökenlerine dair *Ethnica* isimli eserinden günümüze kısa bir özet kalmış olan dilbilimci. Bkz. Betty Radice, *Who's Who in the Ancient World: A Handbook to the Survivors of the Greek and Roman Classics*, Penguin, 2003, s. 656).

²⁶ Aubrey Diller, "Pausanias In the Middle Ages", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, Vol. 87, 1956, s. 85.

olduğuna dair bir tartişmanın da çıkmasına neden olmuştur. Bu tartişma içerisinde Pausanias ile en fazla karıştırılan Damoskoslu Pausanias²⁷ olmuştur. Damoskoslu Pausanias da MÖ 2. yüzyılda antik sahil kentleri ile ilgili bir çalışma yapmıştır; fakat Magnesia ad Sipylumlu Pausanias ile aralarındaki zaman farkı ve Pausanias'ın MS 2. yüzyıl Roma hakimiyeti altındaki seyahatlerine dayanan tasvirlerinden dolayı *Periegesis*'in yazarının Manisa ad Sipylumlu Pausanias olduğu açıkça görülmektedir. Bunun dışında Philostratos "*Sofistlerin Yaşamı*" eserinde Kapadokyalı sofist Pausanias'tan da bahsetmektedir²⁸. Fakat Kapadokyalı Pausanias'ın Philostratos'un verdiği bilgiler arasında *Periegesis*'in yazarı olabileceğiyle ilgili herhangi bir veri bulunmamaktadır. Eğer Kapadokyalı Pausanias *Periegesis*'in yazarıysa neden hiç doğduğu yere vurgu yapmadığı, Pausanias'ın neden Magnesia ad Sipylum'a *lkem* derken Kapadokya için böyle bir ifade kullanmadığı sorularının cevapsız kalması onun *Periegesis*'in yazarı olduğu iddialarını öznel ve belirsiz kılmaktadır²⁹.

Periegesis'e odaklanılarak Pausanias'ın anavatanının Magnesia ad Sipylum olduğu ve *Periegesis*'in yazarı olduğu sonucuna varılabılır. Nitekim Pausanias, MS 2. yüzyılda Roma hakimiyeti altındaki Magnesia ad Sipylum'un bir yurttaşı olarak karşımıza çıkmaktadır. Pausanias'ın doğum yerine ilişkin en kesin bilgi, onun anavatanının İonia kıyılarında sofistik kültür çevresine yakın Lydia Bölgesi kentlerinden biri olarak bilinen Magnesia ad Sipylum olduğu ynndedir³⁰. Pausanias eseri *Periegesis*'te, günümüzde Manisa il sınırları içinde yer alan *Magnesia ad*

²⁷ Damaskoslu Pausanias, MÖ 2. ikinci yüzyılda antik kıyı bölgeleriyle ilgili betimleyici bir çalışma yapmış olan bir yazardır. Onun alışmaları da Magnesia ad Sipylumlu Pausanias ile benzer nitelik gösterdiği için bu iki yazar karıştırılmıştır. Buna rağmen Damaskoslu Pausanias ile Magnesia ad Sipylumlu Pausanias arasında dört yüzyıllık zaman farkı mevcuttur. Ayrıca Damaskoslu Pausanias'ın MÖ 100 yılında şimdi İznik olan Bithynia Krallığı'na yerleştiği bilgisi onun *Periegesis*'in yazarı olduğu iddialarını rtmektedir Bkz. Diller, *age*,1955, s, 278.

²⁸ Philostr. *age*, 594.

²⁹ Aubrey Diller, "The Authors Named Pausanias", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, Vol. 86, 1955.

³⁰ William Hutton, "Pausanias", *Second Sophistic*, Ed. Richter, Saniel, S. and Johnson, William, A., Oxford University Press, New York, 2017, s. 272 ve Aubrey Diller, *age*, s. 270.

Sipylum'un anavatanı olduğunu açıkça kendisi dile getirmektedir. Tantalos ve oğlu Pelops'un mezarlarını tasvir ettiği bölümde "Pelops ve Tantalos bir zamanlar *ülkemde* yaşadılar ve bugüne kadar izleri kaldı. Tantalos denilen ünlü bir mezar ve göl bulunmakta ve Sipylos Dağı'nın zirvesinde *Meter Plastene* Kutsal Alanının ötesinde Pelops'un bir tahtı bulunmaktadır"³¹ ifadelerini kullanır. Nitekim "bugün kabul edilen ve Pausanias tarafından ileri sürülen bir geleneğe ve bir yerlerin incelenmesiyle karşılaştırılması gibi tarihi araştırmalara göre bu tepe, Tantalem mezarı olarak tanınmıştır"³². Pausanias, Manisa kentinin önemli simgelerinden biri olan *Niobe* (Tantolos'un kızı olduğu düşünülüyor) efsanesine dayandığı söylenen *Ağlayan Kaya'yı* konumu, şekli ve nitelikleri bakımından ayrıntılı biçimde tanımlamış³³ ve bizzat gördüğünü belirtmiştir:

Tiyatronun tepesinde, Akropolis'in altındaki kayalarda bir mağara bulunmaktadır. Bunun üzerinde Apollon ve Artemis'in Niobe'nin çocuklarını öldürdüğü üç ayaklı bir sehpa da bulunmaktadır. Bu, Spilyos Dağı'na çıktığımda bizzat gördüğüm Niobe'ydi. Yakındayken yas tutan bir kadına en ufak bir benzerliği olmayan sarkık bir kayalık; ama daha uzağa giderseniz, gözyaşları içinde, başını öne eğmiş bir kadın gördüğünüzü düşüneceksiniz³⁴.

Yine Pausanias'ın Magnesia ad Sipylum'a yakın bir konumda Akriai kenti ve Kybele heykelinin bulunduğu tapınaktan bahsettiği görülür. Nitekim heykel, onun tarif ettiği konum ve şekilde halen varlığını sürdürmektedir³⁵.

³¹ Pausanias, *The Complete Works of PAUSANIAS*, Delphi Classics, Sussex, 2014, 5.13.7.

³² Charles Texier, *Küçük Asya*, Çev. Ali Suat, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara, 2002, s. 13.

³³ Yasemin Sargin, "Epigrafik Belgeler ve Antik Edebi Eserler Işığında Magnesia ad Sipylum", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2020, 18, s. 442.

³⁴ Pausanias, *age*, 1.21.3.

³⁵ Gülcan Tekin, *II. Yüzyıl Müelliflerinden Pausanias'ın "Yunanistan'ın Tarifi Adlı Eserine Göre Spor ve Spor Mekanları*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla, 2017, s. 7.

Ve yaklaşık 30 stade³⁶ ötede Akriai kenti bulunur. Burada görülmeye değer Tanrıların Annesi'nin mermer görüntüsü ve bir tapınak bulunmaktadır. Sipylus Dağı'nın kuzeyinde yaşayan Magnesyalılar, Coddinus kayası üzerindeki bu tapınağın tanrıların annesinin tüm imgeleri arasından en eskisine sahip olduğunu, onun Tantalos'un oğlu Broteas tarafından yapıldığını söylemeler de Akriai halkı, Peloponnesos'taki bu tanrıçanın en eski tapınağının bu olduğunu söylerler³⁷.

Yukarıda da görüldüğü gibi Pausanias'ın anavatına yönelik kendi eserlerinde birinci şahıstan kullandığı "benim ülkem" ve "bizzat gördüm" gibi ifadeleri, onu Magnesia ad Sipylum'a bağlayan önemli kanıtlardır. Bu yanılla Bowie'ye göre "Pausanias'ın doğduğu kentin Magnesia ad Sipylum olduğu son derece güçlü biçimde görülmektedir"³⁸.

Pausanias'ın sosyal ve kültürel kökenlerine bakıldığında da onun dönemin ve bölgenin kültürel ve felsefi yapısıyla ilişkisi açık hale gelmektedir. Elbette her entelektüelin, ait olduğu kentin kültür ve geleneğinden etkilendiği gibi Pausanias'ın da kültürel kökenlerinin onun entelektüel faaliyetlerinde etkili olduğu söylenebilir. Bu, onun seyahatlerini, amacını, rotasını ve yorumlarını etkilemiştir. Bu yanılla örneğin Tantalos ve Pelops efsaneleri³⁹ onu siyasi ve kültürel bakımdan Roma hakimiyeti altında olan bir kentin yurttaşı olarak Yunan anakarasına yöneltmiştir. Pausanias'ın seyahatlerinde Yunan kültürünün, mitolojisinin ve eserlerinin izlerini takip etmesinde bunun önemli bir rolü olduğu açıktır.

Pausanias'ın Roma'ya dair değerlendirmeleri, Roma kültürüne bağlılığı değil, Antik Yunan kültürüne yeniden değer kazandırmayı önemsedğini gösterir. O, Romalıların inşa ettiği yapıları görmezden gelmiş, Roma'dan siyasi ve kültürel olarak bağımsız bir Yunan kültürü tasavvuruna odaklanmıştır. Bu yönüyle Roma karşıtı bir tavır onun eserinin neredeyse tamamına yön vermiştir. Örneğin büyük

³⁶ 30 stade, yaklaşık 2 kilometreye denk gelen antik bir ölçü birimidir.

³⁷ Pausanias, *age*, 3.22.4.

³⁸Ewen Bowie, "Inspiration and Aspiration: Date, Genre, and Readership. Pausanias", *Travel and Memory in Roman Greece*, Ed. Susan E. Alcock, John G. Cherry, and Jas Eslner, Oxford University Press, New York, 2001, s. 24.

³⁹ Efsane için bkz. Hom. Odyss. XI, 582, Çev. Azra Erhat, 1989, ss. 304-305.

Mithridates⁴⁰ savaşlarıyla Roma'nın Ön Asya'da hakimiyete ulaşması, Pausanias'ın Roma'nın Yunan dünyası ve kültürü üzerindeki hakimiyetine odaklanmasında belirleyici etkiye sahiptir. Bu yanıla Bowie'ye göre,

Pausanias'ın Mithridates'in generali Arkhelaos üzerine yaptığı kısa yorumlarında vurguladığı Magnesia tarafından takınılan Mithridates-karşıtı tavrın onun Roma saldırısını kabullenme ve kınama arasında aradığı dengede önemli bir rol oynamış olabilir. Magnesia'nın *civitas libera* (özgür şehir) statüsü, Pausanias'a Akhaia Eyaleti veya kentlerinin özgürlüğünü kaybetmesi ve yeniden kazanması üzerine farklı bir bakış açısı vermiş olabilir⁴¹.

Bowie'nin vurguladığı bu etki Pausanias'ın *Periegesis*'inde şu şekilde görülmektedir: "Arkhelaos, Mithridates'in başka bir generaliydi, bundan daha önce Sipylos'ta yaşayanların topraklarına baskın yaptığında yaralandı, yabancıların çoğunu da öldürmüştü"⁴².

Pausanias'ın yaşamı boyunca devam eden Roma egemenliğinin etkisi, dönemin coğrafyasında ve kültüründe son derece baskındır. Pausanias özellikle hükümdarlığı boyunca diğer hükümdarlardan daha çok şehirlere yapı kazandırmış olan Hadrianus'un etkisini yansıtmıştır. Pausanias, Hadrianus'u "tüm halkına ve Atinalılar'a karşı hayırsever bir

⁴⁰ "Pontos Kralı IV. Mithridates M.Ö. 89 yılında Asia Eyaleti üzerine yürüyerek, eyalet kentlerini tek tek ele geçirdiği sırada birçok kent Mithridates ordusunu sevinçle karşılayıp savunma yapmadıkları halde Magnesia Ad Sipyllum orduya karşı koyan birkaç kent arasında yer almaktadır. Magnesia ad Sipyllum üzerine gönderilen Arkhelaos, bölgeye gelerek ani bir baskınla Magnesia'luların topraklarını işgal etti. Pontos güçlerine karşı direnenleri kılıçtan geçirdi ve kenti kuşattı. Fakat kentlerinin tahkimli kalesinin müstahkem konumu sayesinde Magnesia'lular Arkhelaos'un saldırılarına karşı koyabilmişlerdir. Hatta, kralın ünlü generalini bu hücumlardan biri sırasında ağır bir şekilde yaralamışlar ve birçok Pontos askerini öldürmüşlerdir. Bu yüzden Arkhelaos, Magnesia ad Sipyllum üzerindeki ablukayı bir süreliğine kaldırmak zorunda kalmış ve kent Sulla'nın Küçük Asya'ya gelişine dek, Roma'ya sadık kalarak, savaşın sonuna kadar kahramanca direnebilen tek kent olma ayrıcalığını elde etmiştir" Murat Arslan, *Mithradtes VI Eupator Roma'nın Büyük Düşmanı*, Odin Yayıncılık, İstanbul, 2007, s.156.

⁴¹ Ewen Bowie, *age*, s, 24.

⁴² Pausanias, *age*, 1.20.5.

imparator"⁴³ olarak betimlerken onun kendi döneminde yaptırdığı pek çok eserden övgüyle söz eder⁴⁴. Pausanias'ı en çok etkileyen şey ise Hadrianus'un kültürel ve siyasi eylemlerine biçim veren *Panhellen* perspektifi olmuştur. "Panhellen perspektifine açıkça vurgu yapmasa da Pausanias'ın büyük Yunan ve doğu kültürü planını anlamasında Hadrianus'un eserleri kaçınılmaz biçimde önemli olmuştur"⁴⁵. Hadrianus, Atina'ya Panhellen ideasında önemli bir rol vermiştir; bu, Ön Asya'daki kentler için bir referans yaratmış ve buradaki kentlerin Doğu Roma'da daha önemli bir rol oynamasını ve öne çıkmasını sağlamıştır. Pausanias "bölgenin Yunan anakarasıyla temasını özellikle belirtmiş"⁴⁶, Roma hakimiyetinin destekçisi olmamasına rağmen onun seyahatlerinde ve eserinde Hadrianus'un Panhellen ideası dikkate değer bir rol oynamıştır.

Sadece Yunan anakarasının işgali değil, aynı zamanda dönemin sosyal, kültürel ve felsefi bakımdan önemli bölgesi olan Miletos, Ephesos, Pergamon ve Smyrna gibi felsefe kentlerinin ve özellikle ikinci yüzyılın yazınsal etkinlik merkezlerinin Roma hakimiyetine girmiş olmasının Yunan kültürüne olan etkileri de Pausanias'ın düşüncelerini yönlendirmiştir. Bu etki onun Antik Yunan coğrafyasına olan ilgisini artırmasının yanında bu etki, Yunan kültürünün saklı kalmış felsefi birikimini deneyimlemesi açısından Pausanias'a görkemli bir fırsat sunmuştur. Nitekim Batı Anadolu'da "önde gelen şehirler özellikle sofist retorisi sergileme ve öğretme merkezleri olarak öne çıkmışlardır; gençler Pergamon, Ephesos ve Smyrna'daki gösterişli yıldızlardan bir şeyler öğrenmek için başka şehirlerden geliyorlardı. Ayrıca buradaki yazarlar Yunan anakarasındakinden daha fazla sayıda eser üretiyorlardı"⁴⁷. Nitekim, "Pausanias'ın Magnesia kökenleri, onu kendisini eğitecek olan Yunan anakarasındaki, Atina dışında, herhangi bir kentten daha sıkı biçimde yazınsal eyleme yönlendirmiş olabilir ve ziyaret ettiği fakat

⁴³ Pausanias, *age*, 1.3.2.

⁴⁴ Bkz, Pausanias, *age*, 1.3.2, 1.5.5, 1.18.6.

⁴⁵ K.W. Arafat, *Pausanias' Greece*, Cambridge University Press, New York, 2004, s. 13.

⁴⁶ Ilaria Romeo, "The Panhellenion and Ethnic Identity in Hadrianic Greece", *Classical Philology*, Vol. 97, No. 1, 2002, s. 37.

⁴⁷ Ewen Bowie, *age*, s.,24.

yerlisi olmadığı Yunan anakarasının geçmişine olan hayranlığını artırmış olabilir”⁴⁸.

Pausanias, *Periegesis*'te amacının “tüm Yunanistan’ın tasvirini yapmak”⁴⁹ olduğunu açıkça belirtir. Burada Pausanias’ın amacı sadece topografik bir tasvir olmamış aynı zamanda büyük ve küçük şehirler, kültürler, yazıtlar ve tapınakları kapsayan kültürel bir tasvir olmuştur. Bu çaba, Magnesia ad Sipylum’un İonia Bölgesi ile olan bağından hareketle Pausanias’ı yaşadığı kültürün mirasına sahip çıkan bir entelektüel olarak öne çıkarmıştır. Pausanias’ın yaşadığı MS 2. yüzyılda Ön Asya’da etkisini sürdüren “İkinci Sofistik Dönem” felsefesiyle olan bağı burada açığa çıkmaktadır. Nihayetinde Panhellen ideolojisinin “Yunan olma”yı Helenizmin tarihsel merkezlerinden türetmesi gerekmektedir; fakat Panhellenizmin Ön Asya’nın Yunan şehirleri çemberi içerisinde özenle vurgulanmasıyla Asya kökenli sofist hareket bu ideolojiyi Hadrianus’un desteğiyle sahiplenerek önemli bir aşamaya getirmekte başarılı olmuştur”⁵⁰. Bu yanıyla Pausanias’ın İkinci Sofistik Dönem düşünürlerinin kimliklerini aktardıkları şehirlere ve kültürel öğelere dair betimlemeleriyle dönemin felsefi karakterine katıldığını söyleyebiliriz. Bu, aynı zamanda Pausanias’ın İkinci Sofistik Dönem’in etkilerini görebileceğimiz kaynaklardan biri olduğunu söylemeye imkân verir.

Pausanias: Yaklaşımı ve Görüşleri

Yukarıda serimlendiği haliyle İkinci Sofistik Dönem felsefesinin temel niteliklerinin Antik Yunan kültürüne yönelik bir öykünme, felsefi ve kültürel birikimin canlanışına yönelik çaba, retorik ve Yunan kültürünün dili, grameri ve edebiyatına yönelik genel bir eğitim olduğunu görmekteyiz. Bu yanıyla İkinci Sofistik Dönem felsefesinin Pausanias’ın üzerindeki etkilerini incelemek mümkündür.

Tasvir ettiği yapıların, tapınakların ve kültürel mirasın “görölmeye değer” olduğunun sıkça altını çizen Pausanias’ın bundan kastının, onların Antik Yunan kültürünün işaretlerini ve mirasını taşımasına yaptığı vurguyu belirtmek olduğu söylenebilir. Bu yanıyla İkinci Sofistik Dönem filozoflarının Klasik Antik Yunan kültürüne dair öykünmelerinden

⁴⁸ Ewen Bowie, *age*, s. 24-25.

⁴⁹ Pausanias, *age*, 1.24.6.

⁵⁰ Ilaria Romeo, *age*, s.37.

kaynaklanan kültüre, retoriğe ve uygarlığa yönelik vurguları, Pausanias'ın seyahatlerinde tasvirlerinde ve yorumlarında cisimleşmiştir. Bu, bizi Pausanias'ın kamusal olarak görünür olan retorik becerisiyle değil, seyahatleri aracılığıyla İkinci Sofistik Dönem felsefesinin temel perspektifini yansıttığı sonucuna ulaştırmaktadır.

Pausanias'ın anıtlara ve gezdiği yerlere ilişkin verdiği tarihsel ve mitografikal bilgiler, onun sadece topografik veya coğrafi analizlerde bulunmadığını, eserlerin tarihsel ve mitsel temsillerini de öne çıkarttığını göstermektedir. Nitekim Pausanias, geleneklerini ve tarihlerini unuttukları için eleştirdiği çağının insanlarına bu unsurları hatırlatır⁵¹. Bu yanı sıra Pausanias, Yunan kültürünün tarihsel, mitolojik ve kültürel temellerini yeniden öne çıkarırken, aynı zamanda bize tasvirlerini, bir kataloglama faaliyetinin ötesine taşıdığına da ipuçlarını vermektedir. Nitekim İkinci Sofistik Dönem felsefesinin kültüre yaklaşımları, kimlik ve aidiyete yaptıkları vurgu, Pausanias'ın da temel eğilimidir. Yine "Pausanias'ın Yunan geçmiş ve Romalı şu an arasındaki bağıntıyı Yunan geçmişin sanatsal ve kültürel dışavurumuyla geliştirmeye olan ilgisi onun antik döneme yöneliminde etkilidir"⁵². Pausanias ve İkinci Sofistik Dönem, geçmişe dair bakış açıları, Roma imparatorluğu hakimiyeti altında eğitilmiş olmaya (*pepaideumenoı*) yapılan vurguda, Yunan kültürünün uzak görkemini vurgulamak yerine edebiyatta ve güzel konuşmada kendi dönemlerinin ilgilerini yansıtmakta ortaklaşmaktadırlar. Pausanias'ın toplumsal hafızayı canlandıran ve geçmişin mirasından öğeleri çağına taşıyan üslubunda da bu müşterekliği açıkça görmekteyiz.

Pausanias'ın *Periegesis*'ine nüfuz eden yukarıda serimlenen etkiler, onun İkinci Sofistik Dönem felsefesinden etkilendiğini göstermektedir. Hatta "İkinci Sofistik Dönem'in uygarlık ve öz-bilinçleri arasında kurduğu ilişkiyi Pausanias'ta da bulmak mümkündür"⁵³. Pausanias'ın *Periegesis*'inin yaşadığı dönemde sadece okunmadığı, aynı zamanda değerlendirici ve yorumlayıcı bir anlatı modeli olarak takdir edildiği söylenebilir. Yine, "*Periegesis*, dönemin yazınıyla yeterince ortak yönler

⁵¹ Pausanias, *age*, 1. 6. 1.

⁵² K. W. Arafat, *age*, s, 24.

⁵³ William Hutton, *age*, s, 273.

sergilemektedir; bu yüzden Pausanias'ın İkinci Sofistik Dönem'in genel ethosuna yabancı olduğunu iddia etmek zordur"⁵⁴. Diğer taraftan Pausanias'ı farklı kılan özelliğin, onun tarih perspektifinin özgünlüğü olduğu söylenebilir. Söz gelimi Pausanias, yüzyıllar boyunca Yunan kültürünün aldığı hasarları gizlemek için hiçbir şey yapmaz. O, "yıkılmış şehirleri, tapınakları ziyaret eder, dinsel mabetleri kendi zamanında nasıllarsa öyle tasvir eder"⁵⁵.

Pausanias, "antik çağlara yönelik ilgisine ek olarak, dini inançlar için de belirgin bir tercih sergilemektedir; fakat onun özellikle dikkatini çeken şey, Roma öncesi dönemde var olan Yunanlıların geleneksel dinlerinin unsurları olan anıtlar ve eserlerdir"⁵⁶. Pausanias'ın, Roma hakimiyetinde Antik Yunan dinsel törenlerinin artık ortadan kalktığını belirttiğini ve Antik Yunan arkaizmini, bu törenleri hatırlatarak sürdürdüğünü görmek mümkündür. Örneğin Pausanias, Roma hakimiyeti altındaki Korinthliler'in Antik Yunan'da önemli olan dinsel törenleri artık düzenlemediklerini belirtmekte⁵⁷ ve Roma ve Yunan dinsel kimliği arasındaki farkı yansıtmaktadır. Pausanias'ın aynı zamanda Arkadia kentini tasvir ederken Kronos ve Zeus'a gönderme yapması, Poseidon'un doğumu gibi mitolojik tasvirlerle başvurması ve mitolojinin dayandığı Yunan bilgeliğini öne çıkarması⁵⁸ onun Yunan dinsel geleneğine bağlılığını da gösterir niteliktedir. Bu, aynı zamanda Pausanias'ın *Periegesis*'inin dinsel bir hac rotası serimlediği yorumlarına da imkân sağlamıştır⁵⁹. Pausanias'ta sadece Antik Yunan unsurlar bulunmamaktadır o, aynı zamanda Roma kolonisi Korinth'i ve daha önceki Helenistik dönem kolonilerini de eserinde incelemiştir. Bu nedenle *Periegesis*'te sadece Antik Yunan uygarlığının katışıksız bir altın çağ ve tek biçimli bir uygarlık olmadığını, kozmopolit bir kimliğe sahip olduğunu da özellikle vurgulamıştır. Dolayısıyla "Pausanias, imparatorluğun kozmopolit kültürü içerisinde Hellenizmin

⁵⁴ William Hutton, *age*, s. 274.

⁵⁵ William Hutton, *age*, s. 275.

⁵⁶ William Hutton, *age*, s. 275.

⁵⁷ Pausanias, *age*, 1. 3. 7.

⁵⁸ Pausanias, *age*, 8.8.2-3.

⁵⁹ John Elsner, "Pausanias: A Greek Pilgrim in the Roman World", *Past & Present*. May, No. 135, 1992, ss. 3-29.

bütünleşmesine eşlik eden Yunan geleneklerinin tek biçimciliğine itiraz eder”⁶⁰. Yukarıdaki yorumlar, Pausanias’ı İkinci Sofistik Dönem düşüncesinden uzaklaştırmaktan ziyade, onun dini kişiliğinde, muhafazakarlıkta ve arkaizmde kararlı olduğunu ve bu özelliklerin onu diğerlerinden farklılaştırdığını gösterir. Dolayısıyla Pausanias’ın eseri “*Periegesis*, onun kendisini nasıl gördüğünü ve kendisini, kimliğini, kişiliğini, toplumsal ve kültürel aidiyetini MS 2. yüzyıl Yunan kültüründe nasıl tanımladığını ortaya koyar”⁶¹.

Pausanias’ın çağdaşlarına hem benzediği hem de onlardan ayrıldığı bir başka alan da onun tasvir etme edimine olan bağlılığıdır. Dönemin sofistlerinin retorik eğitimi, *ekphrasis*⁶² egzersizlerini yani bir nesnenin ayrıntılı betimlemesine yönelik bir çalışmayı içermektedir. Fakat Pausanias’ın tariflerinde coşkulu bir retorik aracılığıyla heyecanlı bir betimleme edimi olarak *ekpharsis* son derece az rastlanır bir özelliktir. “O daha çok tasvirlerini detaylı ve yapının veya eserin karakterine odaklanarak nesnel biçimde yapmaktaydı”⁶³. Sofist retorik’in tüm ihtişamını içermese de Pausanias’ın tasvirlerinde nesnenin mitolojik unsurlarına, evrensel, kültürel ve insansal değerine yönelik vurgular, içerik itibarıyla Pausanias’ın sofistlerinkine yakın bir üsluba sahip olduğunu göstermektedir.

Pausanias’ın diline ve üslubuna yakından baktığımızda, yukarıda serimlendiği şekliyle çağdaşlarıyla ilişkili bir üsluba sahip olduğunu söylemek mümkündür. Pausanias o hem çağdaşlarına yaklaştığı hem de onlardan ayrıldığı noktalar itibarıyla özgün bir düşünürdür ve bu, onu antik dünyanın görünür unsurlarını en iyi serimleyen düşünürlerden biri olarak değerlendirmemize imkân vermektedir. Pausanias’ın kültürel mirası tasvir ediş şekli, onu Herodotos gibi antik dünyanın anlatıcıları arasında önemli bir yere koymanın gereğini gözler önüne sermektedir. Bununla birlikte Pausanias’ı diğerlerinden ayıran özelliğin onun artık geride kalmış olan ve Roma hakimiyeti altındaki Yunan kültürüne yönelmesi olduğunu belirtmek gerek. Diğer taraftan onun, yüzyıllar

⁶⁰ William Hutton, *age*, s. 275.

⁶¹ John Elsner, *age*, s. 3.

⁶² Retorikçilerin bir şeyin betimlemesinin yapılmasına verdikleri ad.

⁶³ A. M. Sondgrass, “Another Early Reader of Pausanias?”, *The Journal of Hellenic Studies*, Volume 123, 2003, ss. 187-189.

içerisinde görkemini kaybetmiş bir kültürel mirasın aktarıcısı ve anlatıcısı olarak kendi zamanının koşullarından hareketle eserini yazdığı unutulmamalıdır. Bu haliyle Pausanias'ın, çağını anlama ve anlamlandırma çabasının ve klasik bilgeliğin temel özelliklerini taşıdığı açıktır.

Sonuç

Sonuç olarak Pausanias'ın tipik özellikleri bağlamında İkinci Sofistik Dönem felsefesiyle bir uyumundan söz etmek mümkündür. Arkaizme, dinsel ve kültürel geçmiş yaşamlara ve insansal ürünlere duyduğu ilgi ve bu ilginin onu yönelttiği entelektüel yolculuk İkinci Sofistik Dönem felsefesinin de dahil olduğu bilgelik geleneğinin bir yansıması olarak Pausanias'ı görmeyi mümkün kılar. Bu nedenle Magnesia ad Sipylumlu Pausanias'ın coğrafi ve kültürel aidiyeti ve bu aidiyeti ele alış biçiminde farklılıklar olsa da onun, kültürel perspektiften çağını anlama ve anlamlandırma çabasının ürünü olarak tanımlanan klasik bilgeliğin temel özelliklerini taşıdığı açıktır.

Nihayetinde Pausanias, özellikle pek çok antik mirasın araştırılmasında modern tarih ve arkeoloji için olduğu kadar felsefi miras bakımından da önemli referanslardan biridir. Ulusal literatürde Pausanias hakkında eser çok azdır veya eserlerde onun tarihsel veya arkeolojik tanıklığına sadece belirli konu, yapıt, eser vb. ile ilgili başvurulmuştur. Nitekim ulusal literatürde Pausanias'ı ve İkinci Sofistik Dönem felsefesini ele alan az sayıda çalışmaya rastlanmıştır. Uluslararası literatürde bu konulara daha fazla yer verilmiş olsa da yine benzer biçimde Pausanias bir seyyah olarak önemsenmiş, çabası tarihsel ve arkeolojik bir kaynak olarak değer görmüştür. Kısacası Pausanias'ın eserindeki hikâye anlatıcılığı ve tarih yazıcılığı özellikleri felsefe tarihi içerisinde yeteri kadar ele alınmamıştır. Oysa Pausanias'ın döneminin kültürüne, tarihine, edebi yapısına ve eserlerine dair betimleme, yorum ve tespitlerindeki entelektüel yaklaşımının tek bir disipline indirgenemeyeceği açıktır. Nitekim klasik felsefe geleneğinin yaşamsal sorulara dair evrensel cevap arayışında görünür olan sorgulama, eleştiri ve yorumlamanın felsefi bir çaba olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Bu yüzden Pausanias'ın klasik bilgelik ve felsefe içerisinde betimlenmesi, felsefe tarihi yazımının eksik bıraktığı noktaların açığa çıkarılması bakımından da önemlidir.

KAYNAKÇA

- Akgün Kaya E., *Anadolu'da II. Sofistik Dönem: Sofist, Retor ve Filozofların Kamusal Alandaki Etkinlikleri*, Akdeniz Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya 2016.
- Akgün Elif, "II. Sofistik Dönem: Yunan Kültürünün Yeniden Uyanışı", *Akron 7: Eskiçağ Yazıları*, 2013, 5, ss. 49-73.
- Akgün Kaya Elif., "II. Sofistik Dönem Philostratos, Bioi Sophistōn (Sofistlerin Yaşamı): Klazomenailı Sofist Skopelianos", *Sofist*, sayı 4, 2022, ss. 113-133.
- Akgün Kaya Elif, "Roma İmparatorluk Dönemi'nde Anadolu'daki Sofistlerin-Retorların Sınıfsal Özellikleri ve Toplumsal Yaşamdaki Etkileri", *Cedrus*, 2016, IV, ss. 261-285.
- Akgün Kaya E., "Roma İmparatorluk Dönemi'nde Doğu Kökenli Sofistler: Marcus Antonius Polemon ve L. Vibullius Hipparkhos Tiberius Claudius Attikos Herodes", *Eskiçağ Yazıları 9 -Akron*, Ed. A. Vedat Çelgin-N. Eda Akyürek Şahin, 2016, ss. 213-266.
- Anderson Graham, *The Second Sophistic, A Cultural Phenomenon in the Roman Empire*, Routledge, London, 2005.
- Arafat K.W., *Pausanias' Greece*, Cambridge University Press, New York, 2004.
- Arslan Murat, *Mithradtes VI Eupator Roma'nın Büyük Düşmanı*, Odin Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- Aytaçlar P. Ö., *Yazıtlar ve Antik Kaynaklar Işığında Batı Anadolu'da Entelektüeller*, Ege Yayınları, İstanbul, 2007.
- Bowersock G. W., *Greek Sophist In the Roman Empire*, Oxford University Press, London, 1969.
- Bowie Ewen, "Inspiration and Aspiration: Date, Genre, and Readership. Pausanias", *Travel and Memory in Roman Greece*, Ed. Susan E. Alcock, John G. Cherry, and Jas Eslner, Oxford University Press, New York, 2001, ss. 21-33.
- Diller Aubrey, "Pausanias In the Middle Ages", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, Vol. 871956, ss. 84-97.

- Diller Aubrey, "The Authors Named Pausanias", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, Vol. 86, 1955, ss. 268-279.
- Elsner John, "Pausanias: A Greek Pilgrim in the Roman World", *Past & Present*, No. 135, 1992, ss. 3-29.
- Fowler Ryan, "The Second Sophistic", *Philosophy in the Later Roman Empire*, Ed. Lloyd P. Gerson, Cambridge University Press, New York, 2011, ss. 100-114.
- Hutton William, "Pausanias", *Second Sophistic*, (Ed. Richter, Saniel, S. and Johnson, William, A.) Oxford University Press, New York, 2017, ss. 272-280.
- Johnson William A. Richter and Daniel S., "Periodicity and Scope", *Second Sophistic*. Ed. Richter, Saniel, S. and Johnson, William, A., Oxford University Press, New York, 2017, ss. 14-20.
- Kim Lawrence, "Atticism and Asianism", *Second Sophistic*, Ed. Richter, Saniel, S. and Johnson, William, A., Oxford University Press, New York, 2017, ss. 42-61.
- Pausanias, *The Complete Works of PAUSANIAS*, Delphi Classics, Sussex, 2014.
- Philostratus and Eunapius, *Lives of the Sophists*, Ed. W. C. Wright, Cambridge, 1961.
- Radice Betty, *Who's Who in the Ancient World: A Handbook to the Survivors of the Greek and Roman Classics*, Penguin, 2003.
- Romeo Ilaria, "The Panhellenion and Ethnic Identity in Hadrianic Greece", *Classical Philology*, Vol. 97, No. 1, 2002, ss. 21-40.
- Sargın Yasemin, "Epigrafik Belgeler ve Antik Edebi Eserler Işığında Magnesia ad Sipylum", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18, 2020, ss. 439-453.
- Sondgrass A. M., "Another Early Reader of Pausanias?", *The Journal of Hellenic Studies*, Volume 123, 2003, ss. 187-189.
- Tekin Gülcan, *II. Yüzyıl Müelliflerinden Pausanias'ın "Yunanistan'ın Tarifi Adlı Eserine Göre Spor ve Spor Mekanları*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, SBE., Muğla, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Texier Charles, *Küçük Asya*, Çev. Ali Suat, Ankara, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2002.

Webb Ruth, "Schools and Paideia", *Second Sophistic*. Ed. Richter, Saniel, S. and Johnson, William, A., Oxford University Press, New York, 2017, ss. 114-126.

Whitmarsh Tim, *The Second Sophistic*, Cambridge University Press, New York, 2005.

Yakut Ayşe, "Smyrna'yı M.S. 177 yılı Depreminden Kurtaran Aelius Aristeides'in 18. 19. ve 20. Söylevleri", *TAD*, C. 34/ S. 58, 2015, s. 489-506.

İnternet Kaynakları

Stephani Byzantii. (1839), *Etnica*, Ed. Antonius Westermann, Lipsiae. https://archive.org/details/bub_gb_sZs-AAAaAAJ/mode/2up (15.09.2020).

PHILOSOPHIA VE MAGNESIA

Haluk DOĞAN*

Bu çalışmada Platon'un ideal şehrini Magnesia olarak belirlediği *Yasalar* adlı eseri merkeze alınacaktır. Platon'un eserleri erken dönem, orta dönem, son dönem eserleri olarak üç döneme ayrılır. Yasalar, Platon'un son dönem eserlerindedir, hatta son eseri olarak kabul edilir.¹ Yasalar, aynı zamanda, Platon'un en az tartışılan ve üzerinde en az durulan diyalogu olma özelliğine de sahiptir. Az tartışılrsa da, üzerinde az durulsa da Platon'un *Yasalar*'ı büyük ve mühim projeyi hayata geçirmeyi amaçlamaktadır. Bu proje de hukuk merkezli yönetilen, adı Magnesia olan bir şehir devletinde erdemli ve sivil bir topluluğun nasıl hayata geçirileceğiyle ilgilidir.²

Kitap boyunca, Atina, Girit ve Sparta'nın üç temsilcisi tarafından yasalara dair tartışma yürütüldüğü görülür. Atinalı, beklenebileceği gibi, baş konuşmacıdır; ikinci sırada ise yeni bir koloninin liderlerinden biri olarak konuşmaya özel bir ilgisi olan Giritli yer alır. Spartalı tam bir askerdir ve diyalogun en az konuşanıdır. Eylemin konuşmadan daha değerli olduğu kanaatindedir.

On iki kitaptan oluşan eserin ilk kitabında öncelikle Sparta ve Girit'deki yasalar hakkında tartışılır. Her iki şehirde de yasaların savaş merkezli olarak belirlendiği görülür. Atinalı, böyle bir yasa tarzının yanlış olduğu kanaatindedir. Ve sadece cesur savaşçı kimliği ile şehrin var olmasının doğru olmadığını, erdemlin bir bütün olarak kişide ve şehirde var olması gerektiğini belirtir. Erdemin bütün ve tam olabilmesi için cesaret, adalet, ölçülü olmak ve bilgelik aynı anda var olmalıdır. Atinalı'ya göre yasa koyucunun tek hedefi vatandaşlarının erdemi olmalıdır. Ve yasalar ancak vatandaşlarının tamamına mutluluk getirdiği sürece gerçek yasalardır.

Birinci kitapta diğer iki önemli konu da etik ve eğitimidir. Bu, bütünüyle erdem sahibi vatandaşlara sahip bir şehrin nasıl ortaya

* Arş. Gör., Manisa Celal Bayar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü, haluk.dogan@cbu.edu.tr

¹ Oğuz Haşlakoğlu, *Platon Düşüncesinde Tekhne*, Sentez Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 20.

² Christopher Bobonich, *Plato's Laws A Critical Guide*, Cambridge University Press, Cambridge 2010, s. 28.

çıkarılacağı konusunda yapılan tartışma ile gösterilmektedir. Konuşmalar ağırlıklı olarak zevk ve acının nasıl doğru şekilde hissedileceği ile ilgilidir. Bu konuyu açıklamak için Atinalı, içki içen taraflar üzerinden örnek verir. Eğitim yolu ile acı ve zevke karşı direnç yetisi kazanılabileceğini, aşırıya kaçılmadan akıl temelinde kalınacağını belirtir. Örneğin, yaşlılığın sertliğini yumuşatmak ve onları yasalara uygun hale getirmek için biraz şaraba ihtiyaç olduğu söylenir. Eğitim, kişiye kendini kontrol etme ve ölçülü olma gibi yetiler kazandıracaktır. Bu yargıdan hareket, kişinin doğumundan ölümüne kadar ölçülü bir birey olması için eğitimin nasıl olması gerektiği konusunda tartışılır.

İkinci kitapta da eğitim, tartışmanın ana konusudur ve Atinalı, bir çocuğun eğitiminde müzik ve jimnastiğin öneminden bahseder. Platon'a göre çocuk eğitimi anne karnında başlar. Hamile kadınlar, yürüyüş yapmalıdırlar.³ Çocuk, hareket etmeye anne karnında başlamalıdır. Çünkü hareket, bireyin beden terbiyesi açısından mühim bir noktayı teşkil eder. Bu sebeple etik eğitim çerçevesinde müzik ve jimnastik merkezi bir konuma sahiptir. Zevk ve disiplin esas olarak müzik ve jimnastik pratiği ile aşılır. Bu kitapta özellikle müzik eğitimi ve müzikteki mükemmeliyetçiliğin standartları üzerinden durulur.

Üçüncü kitap hükümetin kökeni sorunu ile başlamaktadır. Platon, politikanın ilk ilkesi olarak, yasa koyucunun gerçek amacının savaş değil barış olduğunu ortaya koyduktan ve müzikten kısaca bahsettikten sonra, üçüncü kitabın başında toplumun kökeninden bahsettiği bir giriş yapar. İlk olarak aileyi, ikinci olarak ailelerin bir araya gelmesinden oluşan aşamayı, üçüncü olarak düzenli şehirlerin kuruluşunu, dördüncü olarak da askeri ve siyasi bir sistemin kuruluşunu anlatır. Bu tartışma, neyin değerli olduğu hakkında, cehaletin yıkıcı gücü ve çürümüş tek bir bireye çok fazla iktidar vermenin tehlikeleri üzerinde durur. Atinalı, iki tür anayasa olduğunu ve diğer türlerin bu ikisinden oluşturulduğunu belirtir. Bu iki anayasa türü, demokrasi ve monarşidir. Buradan yola çıkarak, ılımlı türlerin erdemleri ve ekstrem türlerin kötülüklerini örnekler. Bunu yaparken Perslilerin ılımlıdan ekstrem monarşiye nasıl geçiş yaptığını göz önüne alır. Bu tartışmanın kıssadan hissese, sadece demokrasi ve monarşinin karışımının bir devleti hem bilge hem özgür yapacağıdır.

Dördüncü kitap, Magnesia şehrinin coğrafi konumu ve özelliklerinin erdemli bir şehir kurulmasını nasıl kolaylaştırılıp zorlaştıracağı konusu ile başlar. Dördüncü kitabın başında, Atinalı, koloninin koşullarını ve durumunu sorguladıktan sonra, daha fazla düşünmeye devam eder. Devletin oluşumunda etkin olan faktörleri

³ Platon, *Yasalar*, (çev. Candan Şentuna-Saffet Babür), Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 260.

sıralar: Şans, Tanrı ve yasa koyucunun becerisi. Bunların hepsi devletlerin oluşumunda işbirliği halindedir. Ve yeni bir devletin kurulması için en elverişli koşul, hükümetin büyük bir yasa koyucunun çağdaşı olma şansına sahip erdemli bir tiranın elinde olmasıdır. Ancak erdemli bir tiran bir çelişkidir; bu sebeple, en iyi ihtimalle sadece aklın ve yasanın hizmetkârı olan yargıçlara sahip olmayı ummak gereklidir. Bu da yeni devletin yönetim biçiminin ne olacağı sorusunu akla getirmektedir. Burada birtakım etik ilkeler karşımıza çıkmaktadır: Tanrı'dan korkmalı, anne baba onurlandırmalı, erdem ve adaleti geliştirmeli... Bunlar yeni devletin ilk ilkeleri olmalıdır. Yasalar kesin olmalı ve yurttaşlarda onlara itaat etme eğilimi yaratmalıdır. Yasa koyucu emretmenin yanı sıra öğretmelidir ve bu bakış açısıyla temel yasalarına önsözler eklemelidir.

Beşinci kitap, ruhun sahip olması gereken onur hakkında belirlemelerle başlar. Bir insanın ebeveynlerine ve arkadaşlarına, yalvaranlara ve yabancılarla karşı görevlerinde bahsedilir. Buna göre, bir insan doğru ve adil olmalı, kıskançlıktan ve her türlü aşırılıktan uzak durmalı, tedavisi mümkün olmayan ve kısmen istem dışı olan suçları affetmeli ve gerçek bir zevke sahip olmalıdır. En soylu yaşam en büyük zevklere ve en az acıya sahip yaşamdır. Yaşam hakkındaki bu görüşlerden sonra, devletin anayasası ile başlayarak Yasalara geçilir. Bu, her şeyin ortak olduğu en iyi ya da ideal devlet değil, ancak toprak ve evlerin dört sınıfa ayrılmış 5040 yurttaş arasında dağıtılacağı en iyi ikinci devlettir.⁴

Magnesia

Yasalar'ın bundan sonraki bölümlerinde Magnesia şehrinin detaylı olarak planlaması yapılır. İnsan doğası hakkında karamsar olan Platon, Yasalar kitabında ikinci en iyi şehrin kurulması gerektiğinden bahseder. Magnesia'nın siyasal sistemi demokratik ve otoriter unsurları harmanlayarak oluşturulacaktır. Magnesia'nın Devlet'ten farklı ve özgün yönleri vardır.⁵ Bu hususlar şu şekilde sıralanabilir:

İnsanların ben merkezci tutkusunu tatmin etmek için özel mülkiyete bazı zamanlarda izin vermelidir: "Şimdi bu ikinci sıradakinden söz edelim: nasıl bir devlettir ve nasıl gerçekleştirilebilir? Her şeyden önce toprak ve barınaklar paylaşılmalı, ama toprağı ortak işlememeli,

⁴ Platon, *Yasalar*, (çev. Candan Şentuna-Saffet Babür), Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 200.

⁵ Adnan Akdağ, "Platon'da Yasalar ve Yasaların Kaynağı", *FLSF Dergisi*, 2021, 31, ss. 241 - 260.

çünkü böyle bir şeyin bizdeki doğuş, yetişme ve eğitim biçimini aştığını söylemiştik.”⁶

İnsanların gücü kötüye kullanmasını engelleyebilmek amacıyla yöneticilerden ziyade yasanın yönetimini inşa etmeli, eş deyişle, nomokrasiyi tesis etmelidir: “İçinde gerçek payı bulunan bu öyküye göre, bir tanrının değil, bir ölümlünün yönettiği ne kadar devlet varsa, insanlara felaketten ve acılardan kurtuluş yoktur; ama gene bu öyküye göre, her türlü çareye başvurup Kronos çağında olduğu söylenen yaşamı örnek almalıyız, ve içimizde ölümsüz ne varsa, toplumsal ve kişisel yaşamımızda buna uyararak, aklın bu paylaşımına "yasa" adını verip evlerimizi ve kentlerimizi yönetmeliyiz.”⁷

“Karma” bir anayasa kurulmalıdır. Üne hitap eden ve bundan ötürü tanrısal olarak nitelendirilen diğer biçimlerin aksine kişisel zevke hitap eden insanı övme biçimleri tesis edilmelidir: “Demek ki, gerçekleştirilmesi gereken uygulamalar ve her bir kişinin nasıl olması gerektiği konusunda tanrısal olanların he-men hepsini söylemiş olduk; insansal olanlara ise daha değinmedik, oysa bu da gerekli, çünkü tanrılara değil, insanlara sesleniyoruz. Hazlar, acılar ve tutkular yapısı gereği, insana özgüdür, her ölümlü canlı bunlara zorunlu olarak bağlıdır ve en önemli uğraşlarında bunlarla koşullanır; en güzel yaşamı övmek gerekir, yalnızca dış görünüşüyle iyi bir ün kazandığı için değil, aynı zamanda, insan gençliğinde bundan kaçmayıp denemek isterse, şu hepimizin aradığı, yaşam boyunca daha çok zevk alıp daha az acı duymayı da sağladığı için.”⁸

Platon, Magnesia’da uygulanacak hukuka dair bazı saptamalarda bulunur. Buna göre, mülkiyet hukukunu iki ilke üzerinden açıklar: “dokunulmaza dokunma” ve “bırakmadığın şeyi alma”. Bu ikini yapan insana hem Tanrı’nın ceza vereceğini hem de yasaların ceza vermesi gerektiğini belirtir.⁹ Ticaret hukukunda ise alışverişin, takasın, malların mübadelesinin nasıl olması gerektiğine dair hükümler belirtir.¹⁰ Aile hukukuna dair de görüşleri bildiren Platon, Magnesia’da uygulanacak miras hukukunu en ince detaylarına kadar anlatır.¹¹ Çeşitli yasaların tartışıldığı bölümde Platon, önemli bir makamdan, “denetçilerden” bahseder. Denetçilerin işlevi kentin görevlilerini denetlemek ve

⁶ Platon, *Yasalar*, (çev. Candan Şentuna-Saffet Babür), Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 203.

⁷ *age*, s. 170-171.

⁸ *age*, s. 194.

⁹ *age*, s. 421.

¹⁰ *age*, s. 425.

¹¹ *age*, s. 433-435.

gerektiğinde onları cezalandırmaktır. Denetçiler Magnesia'daki denge ve denetleme sisteminde önemli bir rol oynarlar. Ancak denetçilerin kendilerinin yolsuzluk yapmasını engelleyecek şey nedir? Denetçilerin kendilerinin yolsuzluk yapmadığından emin olmak için, iyi karakterli oldukları kanıtlanmış ve meselelere tarafsız yaklaşabilen vatandaşlar arasından seçilmiş olmaları lazımdır.¹²

Magnesia, dostluğu teşvik üzere tasarlanmıştır. Eğer bir şehir dostluğu teşvik etmek üzere tasarlanmışsa, vatandaşların siyasi faaliyetlere katılmasına izin verecektir.¹³ Perslilerin yanlışı, mutlak yönetim konusunda ileri gitmiş olmalarıdır. Halkın özgürlüklerini ellerinden almaları ve böylece onları yok etmeleridir. Magnesia ve Pers devleti iki karşıt konumda yer alır. Birincisi özgürlük temelliyen ikincisi kölelik üzerine kurulan devlettir. Magnesia'nın özgür kişisi, yönetime ve siyasi faaliyetlere katılan kişisidir.¹⁴

Platon'un Yasalar'daki ideal devleti olan Magnesia'da mutluluk, ancak adil bir düzende mümkündür. Adaletsizliğin hüküm sürdüğü bir yerde mutlu olmak ancak gülünç bir şey olacaktır. Ve utanılacak bir şeydir de: "biri, eğer adaletsiz ve küstahsa, sizce utanç verici bir yaşam sürmesi zorunlu olmaz mı?"¹⁵ Bu alıntıdan da anlaşılacağı üzere adil yaşam en iyi yaşam, adaletin hâkim olduğu düzen de en mükemmel düzendir.¹⁶

Adalet, ölçülülüğü de gerektirmektedir. Bu bakımdan, servette de ölçülü olmak Magnesia'nın temel karakteristiklerindedir. Magnesia'nın istikrarına yönelik en büyük tehditlerden biri zenginlikte ve fakirlikte ölçünün kaçmasıdır. Platon'a göre, Magnesia, 'iç savaş' olarak adlandırılması daha doğru olan en büyük hastalıktan kaçınmak zorundaysa, o zaman hiçbir vatandaş arasında ne büyük bir yoksulluk ne de zenginlik bulunmalıdır.¹⁷

Magnesia'da elit bir tabakadan oluşan belirli makamlar da olacaktır. Örneğin, yasanın koruyucuları sıradan vatandaşlardan oluşan organı denetleyecek. Yasanın koruyucularının eylemlerinin sorumluluğunu sağlamak için ise yetkileri üzerinde bir kontrol

¹² *age*, s. 460-63.

¹³ *age*, s. 149.

¹⁴ Christopher Bobonich, *Plato's Laws A Critical Guide*, Cambridge University Press, Cambridge 2010, s.107.

¹⁵ Platon, *Yasalar*, (çev. Candan Şentuna-Saffet Babür), Kabcacı Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 98.

¹⁶ Christopher Bobonich, *Plato's Laws A Critical Guide*, Cambridge University Press, Cambridge 2010, s.126.

¹⁷ Platon, *Yasalar*, (çev. Candan Şentuna-Saffet Babür), Kabcacı Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 209.

sağlayacak olan güçlü bir "denetleme" kurulu olacak. En seçkin makam Gece Konseyi'dir.¹⁸

Magnesia şehrine dair tartışmalar, her gün şafaktan gün doğumuna kadar toplandıkları için "gece konseyi" adını alan grubunun tanımıyla sona erer. Gece konseyi, onur ödülleri kazanarak değerlerini kanıtlamış ve diğer devletlerden bir şeyler öğrenmek için yurt dışına seyahat etmiş yaşlı vatandaşlardan oluşan seçkin bir gruptur. Gece konseyinin Magnesia'da üç rolü vardır. İlk olarak, yasanın orijinal ruhuna sadık kalarak değişen koşullar ışığında yasaı tamamlamak ve revize etmekten sorumlu olacaklardır. İkinci olarak, gece konseyi yasanın altında yatan etik ilkeleri inceleyecektir. Bu, erdem in doğasını incelemeyi, ölçülülük, cesaret, bilgelik ve adalet gibi bireysel erdemlerin aslında nasıl tek bir erdem olduğunu keşfetmeyi içerir. Üçüncü olarak, bu felsefi ve teolojik fikirlerin hukuka nasıl uygulanabileceğini araştıracaklardır. Yasanın mümkün olduğunca öğrendikleri felsefi ilkelerle uyum içinde olmasını sağlayacaklardır.

Gece konseyi, Devlet'in Kallipolis'ten sorumlu filozof yöneticilerini akla getirmektedir. Ne kadar benzer oldukları, gece konseyine ne tür bir yetki verildiğine bağlıdır. Kallipolis'te filozof yöneticiler mutlak güce sahiptir, ancak gece konseyi için durumun böyle olup olmadığı açık değildir. Gerçekten de bu çok tartışmalı bir konudur. Zorluk, bazı bölümlerin gece konseyine sınırsız güç verileceğini ima etmesinden kaynaklanmaktadır: "Eğer bu tanrısal konseyimiz gerçekleşirse, sevgili dostlarım, devleti onun eline bırakmalıyız ve bugünkü yasa koyucuların hiçbiri buna karşı çıkmayacaktır..."¹⁹ Burada görülmektedir ki, gece konseyine tanrısallık atfedilmektedir. Bununla birlikte, Yasalar'ın büyük bir kısmı sınırsız iktidar konusunda uyarılarda bulunur ve sınırsız iktidarın tehlikeleri uzun uzun anlatılır. İnsanlara sınırsız yetki vermenin bir illet olduğu belirtilir ve bu illetten kurtulmanın yolları araştırılır.²⁰

Magnesia'da Gece Konseyi üyeleri, seçkin kimseleridir. Seçkin olmaları hasebiyle temel teolojik bilgileri bilmelidir. Ruhun ölümsüzlüğünü, en eski varlık olduğunu ve tüm her şeyi yönettiğini bilmek; akıl-varlık ilişkisini iyi kavramak; mantıklı şeylerdeki mantığı idrak edebilmek temel teolojik bilgilerdir. Gece Konseyi üyeleri bu bilgilerin hepsini hakkıyla bilebilmelidir.²¹

¹⁸ <https://onculanalitikfelsefe.com/platon-yasalar-nicholas-r-baima-internet-encyclopedia-of-philosophy/> (Erişim Tarihi: 12.09.2022)

¹⁹ *age*, s. 463.

²⁰ *age*, s. 140-141.

²¹ *age*, s. 491.

Platon'a göre Magnesia'daki yasa koyucu sadece yasal emirler vermemelidir: Yasa bireyi ikna edemiyorsa sadece kuvvet olarak kalmaya mahkumdur. Birey, yasamanın arkasında yatan prensiplerin doğru yapıldığını düşündürecek epistemik sebepleri talep etmektedir. Bu durumda yasa koyucu, yurttaşlara nedenleri vermek ve öğrenmelerini sağlamakla yükümlüdür. Bu inandırma ve ikna etme işi rasyonel olmalıdır. Yanlıları dile getirmek değil, faydalı inançlar amaçlanmalıdır. Yurttaşlar, insan için neyin iyi olduğunu anlatan gerçek ve gerekçeli etik bir yönergeye ve eğitime sahip olmalıdır.

Platon'un Magnesia'sında üzerinde önemli durulması gereken bir konu da eğitimidir. Daha önce bahsettiğim gibi çocuklar bütünüyle erdemli bireyler olmaları için müzik ve jimnastik eğitimi almaktadır. Bir devlet için yurttaşlarının iyi eğitilmesi en önemli şeydir. Bu eğitim daha henüz anne hamileyken başlar.

Eğitim konusu, günümüzde bizi, ülkemizi en çok sarsan konulardan birisidir. Eğitim sisteminde sürekli değişikliklere gidilmesi, müfredatın, sınav sisteminin devamlı değişmesi artık alışık olduğumuz şeylerden biridir. Maalesef bu sürekli değişim, eğitimimizin kalitesinde istenilen ya da beklenen kadar olumlu bir gelişmeye neden olmamaktadır. Platon, Yasalar'da, eğitimin sürekli değişimi kabul edemeyeceğini söyler. Platon'a göre eğitimde değişim, cinayettir. Eğitim'de sürekliliğin önemini anlatmak için çocuk oyunları örneğini verir. Nasıl ki çocuk oyunlarında kurallar bir kez belirlenir ve bu nesiller boyu sürerse, eğitimde de kurallar bir kez belirlenmeli ve bu nesiller boyu devam etmelidir. Aynı oyunu aynı kurallar çerçevesinde oynayan çocuklar aynı törelere sahip olurlar. Aynı töre hassasiyeti taşıyan çocuklar da aynı ahlaki sistem içinde yaşamaya meylederler. Oyunlarının kuralları sürekli değiştirilen, sürekli farklılaşan beğeni ölçüsüne sahip olan nesiller, bozulmaya mahkumdur. Bu bozulmuş devletin de yıkımını beraberinde getirir. Platon'a göre, bir devletin yıkılışı çocuk oyunlarının değiştirilmesiyle başlar. Bu bakımdan çocuk oyunlarının devamlılığı ile devletin sürekliliği arasında sarsılmaz bir bağ vardır:

"Daha önce de dediğim gibi, herkes gençlerin oyunları değiştirildiği zaman; zaten oyun oldukları için, bundan büyük ve ciddi bir zarar gelmeyeceğini düşünür; böylece buna engel olacak yerde, ses çıkarmayıp kabul ederler; ve hiç hesaplamazlar ki, oyunlara yenilik getiren bu çocuklar bir önceki kuşaktan farklı olacaklar, farklı olunca da başka bir yaşam arayacaklar ve bu arayış içinde başka türlü alışkanlıklar ve yasalar isteyeceklerdir; bundan sonra da içlerinden hiçbiri, az önce devletlerin en büyük felaketi dediğim şeyin ortaya çıkmasından korkmayacaktır."²²

²² *age*, s. 272.

Platon, Yasalar'da adalet anlayışına büyük önem verir. Platon, adaleti bireyin ve toplumun manevi ve fiziksel ihtiyaçlarının doğru şekilde düzenlenmesi olarak tanımlayarak ikisi için ortak bir tanım getirmiştir. Platon siyaset felsefesinde toplum, eşit bireylerden oluşmaz. Eşitsizlik, Platon'un toplum fikrinin temel kabullerindedir. Bu sebeple Magnesia toplumu, hiyerarşik bir düzene göre kurulmalıdır. Yüksek kavrayışa ve anlayışa sahip kişiler toplumsal düzenin üst katmanlarında yer almalıdır. Ancak bu sayede toplumun her birimi ortak iyiye sahip olabilir. Adalet bu şekilde tesis edilebilir.²³

Yasalar'da adaletle ilgili Grekçe bir kavram olan *nemesein* fiili çok anlamlı bir şekilde geçer. Nemesein fiili, herkese kendi payını verme sorumluluğunu taşıyan kozmik tanrıçanın intikamını dile getiren he nemesis sözcüğüyle ilişkilidir. Bu tanrıça aşırı mutluluğu ve dünyanın paylaşımını, birlikte yaşamayı altüst eden aşırı gururu cezalandırır. Nemesis'in öfkesi ise yasaların çiğnenmesinden doğar. Nemesis adaleti koruyan, haklıyı haksızdan ayırt eden tanrıçadır.

Yunan dilinin *nomos*'u ile yasa ve yasaları çiğneyenlerin tavırlarına karşı öfkelenen, "paylaşım tanrıçası" Nemesis kavramları arasındaki ilişki son derece anlaşılırdır. Yasalar'da belirtildiği üzere adaletin sözcüsü Nemesis, insanların sözlerini denetleme ve onların ölçsüzlüklerini cezalandırma gücüne sahiptir. Yeryüzünün ve gökyüzünün yasalarını ve paylaşımını bildiren *Nomos*'a insanların aşırılıkları karşısında gazaba gelen adalet eklenir. Platon, adalet temsilcisi Nemesis'in ölçsüz her eylemi uygun şekilde cezalandırma gücüne sahip olduğunu belirtir. Anlaşıldığı üzere Platon için adaletin tanrısal bir yönü vardır. Adalet kozmik bir anlama sahiptir ve evrendeki düzenin korunmasıyla ilgilidir.²⁴

Sonuç

21. yüzyılda, filozoflar arasında Yasalar'ın ve bu eserin ideal şehri olan Magnesia'nın incelenmesine yönelik artan bir ilgi söz konusudur. Magnesia'daki felsefi fikirlerin birçoğu, mutlak gücün mutlak surette yozlaştırdığı ve hiç kimsenin hukukun üstünlüğünden muaf olmadığı ilkesi gibi, zamanın testinden geçmiştir. Bizi hazların değil sadece erdemın mutluluğa götüreceği fikri hâlâ canlı ve savunulur etik pozisyonlardandır.²⁵ Erdem ise hukuğa riayet etmekle kaimdir.

²³ Christopher Bobonich, *Plato's Laws A Critical Guide*, Cambridge University Press, Cambridge 2010, s. 70.

²⁴ Sebile Başok Diş, "Platon Felsefesinde Adalet, Düzen ve Yasa", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Aralık-2020, 19/2, s. 1023.

²⁵ Christopher Bobonich, *Plato's Laws A Critical Guide*, Cambridge University Press, Cambridge 2010, s. 91.

Magnesia'daki diğer önemli hususlar arasında karma bir rejime yapılan vurgu, çeşitli bir ceza sistemi, ordudaki kadınlara ilişkin politikası ve rasyonel teoloji girişimi sayılabilir. Buna ek olarak, Platon Yasalar'da diğer eserlerinde dile getirdiği fikirlerle gerilim içinde görünen bazı görüşler ortaya koyar. Belki de en büyük fark, Yasalar'daki Magnesia'nın Devlet'teki ideal şehirden çok daha demokratik olmasıdır. Diğer kayda değer farklılıklar arasında, daha önceki eserlerde reddedilen irade zayıflığı (akrasia) olasılığını kabul ediyor görünmek ve dine diğer eserlerinden çok daha fazla yetki vermek yer alır.²⁶

Yasalar kitabı, günümüze ne söyler? İnsanın insanla, insanın tabiatla, insanın Tanrıyla ilişkisinin tarumar olduğu, hatta bir "nomos"unun dahi olmadığı çağımızda; en başta şehirlerimizi, ülkemizi yönetenlerin bir bir şehir, bir ülke hayalinin olması gereklidir. Ve elbette yöneticiler kadar tek tek bireylerin, hepimizin de bir şehir hayali olmalıdır. Yasaların çiğnenmediği, insanların iyi yasalar altında yaşadığı, yasaların da iyi vatandaş olmayı teşvik ettiği bir sistemi inşa etmek hepimizin vazifesi olmalıdır. Yoksa, şehre dair bir tasavvurumuz olmazsa, akla Divan Şairi Nedim'in şu ünlü berceste beyti gelir: "yok bu şehir içre senin vafettiğin dilber nedim/bir peri suret görünmüş, bir hayal olmuş sana" Senin vafını, özelliklerini saydığın dilber (yani adil bir şehir) burada yok. Bahsettiklerin ise sadece kuru bir hayalden ibaret.

²⁶ <https://iep.utm.edu/pla-laws/#SH14f> (Erişim Tarihi: 20.10.2022)

KAYNAKÇA

Akdağ, Adnan, "Platon'da Yasalar ve Yasaların Kaynağı", *FLSF Dergisi*, 31, (2021), ss. 241-260.

Başok Diş, Sebile, "Platon Felsefesinde Adalet, Düzen ve Yasa", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19/2 (Aralık 2020), ss. 1023.

Bobonich, Christopher, *Plato's Laws A Critical Guide*, Cambridge University Press, Cambridge 2010.

Haşlakoğlu, Oğuz, *Platon Düşüncesinde Tekhne*, Sentez Yayıncılık, İstanbul 2016.

Platon, *Yasalar*, (çev. Candan Şentuna-Saffet Babür), Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2007.

ERKEN DÖNEM HRİSTİYANLIĞINDA MANİSA KİLİSELERİ

Yasemin GÜNER*

Tarihi ve kültürel zenginliğe sahip Anadolu toprakları, erken dönem olarak adlandırılan birinci ve ikinci yüzyıllarda Hristiyanlık tarihi açısından önemli gelişmelere sahne olmuştur. Bu açıdan Anadolu'nun önemli kentlerinden biri de Antik çağlarda Magnesia at Sipylum¹ ismi olarak bilinen ve tarihi Paleolitik Çağa dayanan Manisa'dır. Roma İmparatorluğu döneminde ekonomik, sosyal ve stratejik açıdan Batı Anadolu'nun en önemli şehirlerinden biri haline gelen ve imparatorluk merkezi görevini üstlenen kent, Hristiyan dininin Roma İmparatorluğu'nun batısına doğru yayılmasına tanıklık etmiş ve Philadelphia, Sardes ve Thyateira kiliseleri ile önemli bir piskoposluk merkezi haline gelmiştir.²

Hristiyanlık Dininin Ortaya Çıkışı

Din, dil ve kültürel çeşitliliğe sahip olan Roma İmparatorluğu topraklarında paganizm hâkim bir inanç olsa da devletin hakimiyet sahası genişledikçe İmparatorluk felsefesinin getirisi olarak devletin tanrılar panteonu genişlemiş ve farklı dinler Roma imparatorluğu topraklarında birlikte yaşamıştır.³ Çoktanrıci bir din olan Roma Devlet dini, Roma devletinin varlığını ve bütünlüğünü koruyan çeşitli inançların bütünü olmuş⁴ ve farklı dinlerin inanç ve uygulamalarına kendi siyasi yapısını tehdit edici düzeye gelmediği sürece hoşgörü ile yaklaşmıştır.

Roma İmparatorluğu topraklarında yaşayan dinlerden biri de Yahudi ırkının mensubu olduğu Musevilihtir. İmparatorluk diğer dini inanışlar gibi Yahudilere de dinlerini yaşamaları noktasında belli bir dini

* Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, yaseminguner2000@gmail.com

¹ <https://antikdonem.tumblr.com/post/88357146556/magnesia-spylum-antik-kenti-manisa> Erişim Tarihi 18.08.2022

² <https://manisa.ktb.gov.tr/TR-72962/tarihce.html> Erişim Tarihi :18.08.2022

³ Mehmet Çelik, Siyasal Sistem Açısından Bizans İmparatorluğu'nda Din Devlet İlişkileri I, İzmir 1999, s.3.

⁴ Çiğdem Dürüşken, *Roma'nın Gizem Dinleri*, İstanbul 2000, s.15

özerklik tanımış olsa da monoteist inanca sahip Yahudi toplumunun, pagan Roma tanrılarını aşığılayan inanışları Yahudi toplumunu Roma İmparatorluğu tarafından olumlu bakılmayan dini bir grup haline getirmiştir. İmparatorluk ve Yahudiler arasındaki bu çatışma ortamında özellikle Babil Sürgünü döneminde Yahudi toplumu arasında Mesih beklentisinin oldukça canlı olduğu bir dönemde Miladi 30 yıllarında Filistin’de İsa, beklenen Mesih olduğu iddiası ile ortaya çıkmıştır.⁵Aslen bir Yahudi olan ve yeni bir din getirmeyip kendisini hahamlar tarafından bozulan Musevi dininin reformatörü olduğunu savunan Hz.İsa’nın görüşleri Yahudi toplumu tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Kendisine ilişkin bilgiler, İncillere⁶ ve Yeni Ahit’teki mektuplara⁷ dayanan Hz. İsa Yeni Ahid’e göre mucizevi bir şekilde doğmuş ve insanları Tanrı’nın Krallığı’na davet edip çeşitli mucizeler göstermiştir. İlk dönemde Hz. İsa ve takipçilerinin inanışları sebebi ile Yahudi toplumu arasında yaşanan sorunlar Roma İmparatorluğu tarafından Yahudi toplumu içerisindeki bir mezhep tartışması olarak görülmüş olsa da, Hz. İsa’nın görüşleri Roma Devlet dini ile çakıştığı noktada İmparatorluk güçlerinin tepkisi ile karşılaşmıştır. Yahudilerin ve devletin baskı ve zulüm politikalarıyla karşı karşıya kalan Hz. İsa ve havarileri, bu dönemde vuku bulan tüm kötü olayların müsebbibi olarak kabul edilmiş ve bu inanç çatışması Hz. İsa’nın Roma Valisi Pilatus tarafından çarmıha gerilmesiyle sonuçlanmıştır. Hristiyan inanışına göre Hz. İsa öldükten sonra tekrar dirilmiş ve kırk gün havarileri ile birlikte olup onlara öğretmenlik yaptıktan sonra göğe alınmıştır.⁸

Hz. İsa’nın ölümünden sonra Hristiyanlığı yayma görevini üstlenen havarilerin on iki kişi: Petrus (Yunus oğlu Simun), Andreas (Petrus’un kardeşi), Yakup, Yuhanna (Zemedi’nin oğlu), Phillippus (Filippus), Bartholomaeus, Matta, Thomas, Küçük Yakup, Simon, Yahuda (Yakup’un oğlu; Taddeus denir), Yahuda İskariyot. Ancak on iki havariden Yahuda

⁵ Bekir Zakir Çoban, *Geçmişten Günümüze Papalık*, İstanbul 2014, s.28’den naklen Ekrem Sarıkçıoğlu, *Dinlerde Mehdi Tasavvurları*, Samsun 1997, s.193.; Oral Sander, *Siyasi Tarih*, Ankara 2003, s.45.

⁶ Matta, Markos, Luka ve Yuhanna İncilleri Hristiyan âleminde Kanonik olarak kabul edilmiştir.

⁷ Yeni Ahid’de yeralan mektupların on dört tanesi Pavlos’a aittir. Geri kalanların biri Yakup’a, iki tanesi Petrus’a üç tanesi Yuhanna’ya ve bir tanesi de Yahuda’ya aittir.

⁸ Elçilerin İşleri,1:1-3.

İskaryot Hz. İsa'ya ihanet etmiş ve çarmıha gerilmesine sebep olmuş ve havariler arasından kovulmuştur. Daha sonra bu gruba Hz. İsa'yı tanıma şerefine erişen Matta, Pavlus ve Barnabas katılmıştır. Havarilerden Pavlus'un, Hz. İsa'nın görüşlerini sadece Yahudilikle sınırlamaktan çıkarıp Romalılara tebliği ve misyon gezileri oldukça önemlidir.⁹

Havari Pavlus'un Misyon Seyahatleri

Hz. İsa'nın ölümünden sonra Havari Petrus önderliğinde bir cemaat anlayışı ile hareket edip bir arada yaşamaya başlayan İsa takipçileri, Yahudi din adamları ile karşı karşıya gelmiştir.¹⁰ Cemaatin önde gelenlerinden İstefanos'un öldürülmesiyle birlikte havariler dışındaki takipçiler Kudüs'ten ayrılarak civar kentlere dağılmış ve Hz. İsa'nın mesajını yaymaya devam etmişlerdir. Kudüs'ten ayrılan Hristiyanların gittikleri yerlerin bazıları daha sonraları Hristiyanlığın ilk dönemlerdeki merkezleri haline gelecek olan Suriye, Antakya, Kıbrıs, Kuzey Afrika ve Finike'dir.¹¹

Hristiyanlığın yayılma sürecinde Havari Pavlus'un misyon seyahatlerinin önemli etkisi olmuştur. Bu misyon gezileriyle ilgili olarak Yeni Ahit'ten edinilen bilgilere göre Pavlus, Şam seyahatinden yaklaşık üç yıl sonra Kudüs'e geçmiş ve oradan tekrar Suriye ve Kilikya bölgesine geri dönmüştür.¹² Uzun bir süre boyunca, Kilikya ve Antakya bölgesindeki misyon faaliyetlerine devam ettikten sonra, bu bölgelerdeki Hristiyanlardan toplanan yardımları Kudüs'e ulaştırmak üzere yola çıkmış¹³ ve ardından tekrar Antakya'ya dönmüştür.¹⁴ Bu dönemde Pavlus'un bölgedeki Hristiyan cemaat tarafından misyon faaliyetini sürdürmek amacıyla uzak bölgelere gitmek üzere teşvik edildiği bilinmektedir.¹⁵ Misyon faaliyetinin sistemli olarak sürdürülmesi noktasında Pavlus'un "misyon seyahatleri" bu dönemde başlamıştır.¹⁶ İlk

⁹ Ekrem Memiş, "Dinlerin Buluştuğu Nokta: Anadolu", AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi,7/2,2005, s.66.; Bekir Zakir Çoban, *Geçmişten Günümüze Papalık*, İstanbul 2014, s.30

¹⁰ Elçilerin İşleri,4. Ve 5. Bablar.

¹¹ Bekir Zakir Çoban, *Geçmişten Günümüze Papalık*, İstanbul 2014, s.28.

¹² Galatyalılara,1:18,21.

¹³ Elçilerin İşleri,11:29-30.

¹⁴ Elçilerin İşleri,12:25.

¹⁵ Elçilerin İşleri,13:1-4.

¹⁶Çiğdem Dürüşken, Pavlus'un Kutsal Görev Gezileri ve Anadolu Halklarına Mektupları, İstanbul 2003, s. 9,36.; Şinasi Gündüz, Pavlus: Hristiyanlığın Mimarı, Ankara 2001, s.67.

misyon seyahatinde Silifke'ye kadar gidip oradan deniz yoluyla Kıbrıs'a geçen Pavlus, daha sonra tekrar Anadolu'ya dönerek sırayla Perge, Konya, Listra (Hatunsaray) ve Derbe'yi gezip yine aynı güzergâhı takip ederek Antakya'ya dönmüştür.¹⁷ Pavlus daha sonra ikinci misyon seyahatine çıkmıştır. Pavlus'un bu yolculukta Anadolu'yu geçip Çanakkale üzerinden şimdiki Yunanistan topraklarına gelir ve Ege kıyıları boyunca, güney ucuna kadar tüm yarımada'yı dolaştığı bilinmektedir.¹⁸

Pavlus'un üçüncü misyon seyahatinde ise amacı daha önce ziyaret edip Hristiyan bir cemaat oluşturduğu yerlerin durumunu kontrol etmek ve bölge Hristiyanlarına destek vermek olmuştur. Pavlus son kez çıkacağı bu misyon seyahatinde ilk iki yolculuğunda faaliyet gösterdiği yerleri tekrar dolaşır.¹⁹ Ve Pavlus'un bu seyahati Kudüs'te sona ermiştir. Çünkü Pavlus'un sistematik misyon faaliyetleri yankı bulmuş bu durum ise Yahudiler arasında infiale sebep olmuştur. Yahudi ve Hristiyanlar arasındaki bu tartışma ortamı Roma İmparatorluğu tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Yahudi cemaati ve Hristiyanlar arasında çıkan bu anlaşmazlıklar Pavlus'un Roma askerleri tarafından M. 56 yılında tutuklanmasını da beraberinde getirmiş ve Pavlus İmparator Neron döneminde Petrus'la birlikte Roma'da idam edilmiştir.²⁰

Aziz Yuhanna ve Anadolu Topraklarında Hristiyan İnancın Yayılması

Anadolu topraklarında Hristiyan inancın gelişimi ve hakim bir din halini alması Doğu Roma İmparatorluğu'nun bu dine bakışı ile orantılı bir şekilde değişirken, Anadolu topraklarında Hristiyan inancın yayılmasında etkili olan şahsiyetlerden biri de Aziz Yuhanna olmuştur. Erken dönem Manisa kiliselerine yazdığı mektuplar sebebi ile konumuz açısından Aziz Yuhanna önem arz etmektedir. Aziz Yuhanna'nın havari olmadan önceki hayatı ile ilgili pek fazla bilgi bulunmasa da havari olduktan sonraki hayatıyla ilişkin bilgilere Dört İncil, Elçilerin İşleri ve Pavlus'un Galatyalılara yazdığı mektuptan bilgi edinilebilir. Bu kaynakların yanı sıra Aziz Yuhanna'nın hayatı hakkında günümüze ulaşan bilgiler ise Vahiy Kitabı'na veya eski çağ yazarlarının ifadelerine

¹⁷ Elçilerin İşleri,13:4-14:27

¹⁸ Elçilerin İşleri,15:40-18:22.

¹⁹ Elçilerin İşleri,18:23-21.

²⁰ Şinasi Gündüz, *Pavlus: Hristiyanlığın Mimarı*, Ankara 200, s82.

dayanmaktadır.²¹Öyle ki Hristiyan Kilise tarihçiliğinin kurucusu olarak kabul edilen Eusebios eserinde Aziz Yuhanna'nın Hz. İsa'nın öğretilerinin yalnızca Anadolu'da değil Asya'da yayılmasını sağlayan kişi olduğunu yazmıştır.²² Hristiyanların kutsal kitabı İncil'e göre Aziz Yuhanna, Zebedi ve Salome'nin oğlu, Yakup'un kardeşidir. Yuhanna İncili ile Matta ve Markos'ta geçen bilgilere göre ise Yuhanna ve Yakup Hz. İsa'nın kuzenleridir. Yuhanna'nın annesi Salome ise Hz. Meryem'in kız kardeşidir.²³

“Eski Ahit ve “Yeni Ahit” olmak üzere iki ana bölümden oluşan Hristiyan Kutsal Kitabı İncil'in Eski Ahit bölümü, Yahudi Kutsal Metinlerini içerirken, Yeni Ahit İnciller ve erken dönem Hristiyanlığında yazılmış bazı mektuplardan oluşmaktadır. Yeni Ahit kısmında yer alan İnciller Matta, Markos, Luka ve Yuhanna olarak adlandırılırken, aynı bölümde Resullerin İşleri, 21 Mektup ve Yuhanna'nın Vahyi kısımları da yer almaktadır.²⁴

Hristiyan dini inancına göre İncil'i yazmamış sadece tebliğ etmiş olan Hz. İsa havarilerinden İncil'i tebliğ etmelerini istemiştir. Bu nedenle ilk dönemlerde İncil yazıya geçirilmemiş şifahi tebliğ edilmiştir. Filistin topraklarında İncil'i tebliğ eden Hz. İsa²⁵ bu mesajın tüm dünyaya yayılacağını bildirmiştir.²⁶ Hz. İsa bu dini inancı tebliğ edip yayma görevini ise havarilerine vermiştir.²⁷ Havariler, Hz. İsa'nın göğe yükselişinden on gün sonra kutsal ruhun üzerlerine indiğini kabul ettikleri Pentikost gününden itibaren İncil'i tebliğ etmişlerdir. Ancak Hz. İsa'yı bizzat görüp O'nun tebliğini farklı coğrafyalara yaymaya çalışanların sayısı azalmaya başladığında İncil'in yazıya aktarılması gerekliliği doğmuştur. Hz. İsa'nın ölümünün ardından geçen kırk yıl sonrasında teşekkül eden şifahi rivayetler vaaz, ibadet ve ilmihal gibi yollarla korunup nakledilmiş ve bir kısmı yazıya aktarılmıştır. Söz konusu verilerden hareketle İncillerini yazan yazarlar sadece bu şifahi

²¹ William MacDonald, *Kutsal Kitap Yorumu*, İstanbul 2000, s.426.

²² Eusebios, *Kilise Tarihi İncil'den Dördüncü Yüzyıla Hristiyanlık*, çev. Furkan Akderin, İstanbul 2011, s.81.

²³ Matta 27:56; Markos 15:40; Yuhanna 19:25

²⁴ Kitabı Mukaddes, 2010, İstanbul

²⁵ Matta, 4/23; 9/35; Markos, 1/14

²⁶ Matta, 24/14; 26/13; Markos, 13/10; 14/9

²⁷ Markos, 16/15

rivayetlerle yetinmeyip kendi bakış açılarıyla hitap ettikleri Hristiyan cemaatlerin sorunlarını da aktarmışlardır.

Bu incillerden biri olan Yuhanna İncili, Hz. İsa'nın talebesi ve on iki havarisinden biri olan Aziz Yuhanna tarafından yazılmıştır. Hz. İsa'nın Roma askerleri tarafından tutuklanıp, yargılanmasına ve haça gerilmesine şahit olan havarilerinden biri olan Aziz Yuhanna'nın M.49 yılında Kudüs'te toplanan Havariler Konsiline katıldığı ve M.70 yılında Kudüs'ün Roma İmparatorluğu askerleri tarafından tahrip edildiği dönemde Filistin'den ayrılarak Efes'e gittiği düşünülmektedir. İmparator Dominatus döneminde Yunanistan'ın Patmos Adasına sürülen Aziz Yuhanna, İmparator Nerva döneminde Efes'e döndüğü dönemde Yuhanna İncilini yazmıştır. Yuhanna İncili, Hz. İsa'yı bir peygamberden çok insan şeklindeki bir ilah göstermesi özelliğiyle diğer incillerden ayrılmıştır.²⁸ Aziz Yuhanna'nın Patmos adasında sürgünde olduğu dönemde Anadolu'da topraklarındaki yedi kiliseye mektuplar yazdığı bilinmektedir.²⁹

Apokaliptik Manisa Kiliseleri

Anlaşılmaz, kapalı, karanlık (söz veya yazı) anlamına gelen³⁰ "Apokaliptik" kelimesi bazı akademik çalışmalarda Hristiyan dini inanışında kıyamette bile ayakta kalacağına inanılan ve günümüzde Batı Anadolu topraklarında bulunan kiliseleri tanımlamak için kullanılmıştır.³¹ Aziz Yuhanna İncilinde adı geçen bu kiliseler Ephesos, Smyrna, Pergamon, Laodikeia, Sardes, Philadelphia ve Thyateira kiliseleri olup bu kiliselerden Sardes, Philadelphia ve Thyateria kiliseleri günümüzde Manisa ili sınırları içerisinde yer almaktadır. İncil'in Yeni Ahit Bölümünün son kitabı olan ve Aziz Yuhanna tarafından yazıldığına inanılan Vahiy Kitabı bu yedi kiliseye yazılan mektupları içermektedir. Aziz Yuhanna yazdığı bu mektuplarda kiliselere övgü, nasihat ve uyarılarda bulunmuştur.

²⁸ Ömer Faruk Harman, "İncil", TDV İslam Ansiklopedisi, c.22, İstanbul 2000, s.272.

²⁹ Şinasi Gündüz, "Yuhanna", Din ve İnanç Sözlüğü, Ankara 1998 s. 309,400.; W. M. Ramsay, *The Letters to the Seven Churches of Asia*, London 1904, s.51.

³⁰ www.sozluk.gov.tr Erişim tarihi:13.09.2022

³¹ Fırat Baranaydın, Doğu Baranaydın, "Apokaliptik Kiliseler", Akademi Sosyal Bilimler Dergisi 6 / 17, Ankara 2019, s.213; R.A. Todd, *Constantinus ve Hristiyan İmparatorluğu. Hristiyanlık Tarihi*, İstanbul 2004, s.141

“Birini dışarıya çağırarak, toplantıya davet etmek, toplamak” anlamındaki Grekçe “ekklesia” kelimesinden türetilen ve “topluluk” manasına gelen kilise kelimesi İncil’de “inanılanlar topluluğu”, mahallî kiliseler, ve evrensel kiliseyi kastetmek amacıyla çeşitli anlamlarda kullanılmıştır.³² Ekklesia kelimesi Pavlus’un mektuplarında ise Allah’ın evi anlamında kullanılmıştır.³³ Hristiyan ilahiyatçılara göre Hz. İsa, havari Petrus’a “Ben de sana şunu söyleyeyim, sen Petrus’un ve ben kilisemi bu kayanın üzerine kuracağım”³⁴ diyerek başta Havari Petrus olmak üzere on iki havarisini Hristiyan inancı yaymak ile görevlendirmiştir.³⁵ Dolayısıyla İncil’de ve Aziz Yuhanna’nın mektuplarında geçen “kilise” kelimesinden kastedilen cemaat olgusudur.

Roma İmparatorluğu tarafından Musevi inanca sahip Yahudiler arasındaki heretik bir hareket olarak görülen Hristiyanlık, pagan Roma İmparatorluğu’nun devlet dini ile karşı karşıya geldiğinde 300 yıl süren bir zulüm dönemiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu sebeple Hristiyanlar, ibadet için evleri kullanmışlardır. Merkezi bir avlu ve bu avlunun çevresinde bulunan odalardan oluşan tipik Roma evleri, kilise olarak kullanılmıştır.³⁶

Yeni Ahit dönemi olarak adlandırılan Erken dönem Hristiyanlığında “Tanrı’nın evi” kavramı diye bir şey yoktur. İsa’nın mistik bedeni ve ona iştirak edenler Tanrı’nın halkı olarak kabul edilmiştir. Bu sebeple erken dönem Hristiyanlığında Kilise, inanan insanların yaşadığı sıradan evlerden oluşmuştur.³⁷ Hristiyan dininin yayılmasında ve cemaatin büyümesinde bu ev kiliselerin önemli rolü olmuştur. Günümüz tabiriyle ilk kilise binaları 4. Yüzyılda İmparator Konstantin’in Milano Fermanı’nı yayınlayıp bu dine hoşgörü ile yaklaştığında ortaya çıkmaya başlamıştır. Zamanla cemaatler ve binalar

³² Mehmet Aydın, “*Kilise*”, TDV İslam Ansiklopedisi, c.26, Ankara,2022, s.11.

³³ Timoteos’a Birinci Mektup, 3/15; Korintlular’a Birinci Mektup, 3/9-17; 6/19; Efesoslular’a Mektup, 2/20-22

³⁴ Matta 16/18

³⁵ Ayşe Dokur, Saliha Esen, “*Havariler Dönemi Mabed Anlayışı ve Ev Kiliseleri*”, Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 9/3,2022 s.245.

³⁶ Marc Madrigal, *Birinci Yüzyıl Anadolu Kiliseleri*, İstanbul 2014, s.5-6.

³⁷ Mahmut Aydın, “*Dünyayı Hristiyanlaştırmanın Yeni Yolu: Ev Kiliseleri*”, Journal of Islamic Research 20/3 (Ekim 2017), s.355.

özdeşleşmiş ve kilise kelimesi günümüzdeki anlamını kazanmıştır.³⁸ Hristiyan inancın Roma İmparatorluğu'nda resmi din olarak kabul edilmesinden sonra artan Hristiyan nüfusu kiliseler etrafında örgütlenmeye başlamış ve Kilise örgütlenmesi, devlet örgütlenmesi ile paralel olarak gelişme göstermiştir. Bu gelişme sonrasında İmparatorluğun neredeyse her yerinde kilise inşaatları yoğun bir şekilde inşa edilmeye başlamıştır. Yedi Cemaate ithaf edilen Kiliselerin çoğunluğu da bu dönemde inşa edilmiştir.³⁹

Aziz Yuhanna'nın mektuplarında sözü edilen Yedi Kilise ve dolayısı ile Manisa Kiliseleri için durum aynıdır. Mektupların en uzun olanı en az bilinen şehir Thyatira (Akhisar)'a, en kısa olanı ise çok ünlü bir şehir olan Smyrna'ya (İzmir) yazılmıştır. Mektupların çoğunda Eski Ahit'e göndermelerde bulunulmuştur. Batı Anadolu'da bulunan bu şehirler mektup taşıyıcısının Efes'ten başlayan oradan kuzeye İzmir ve Bergama'ya sonra güneydoğuya ve son olarak muhtemelen Efes'e dönmek için batıya doğru giden dairesel rotasına göre sıralanmıştır.⁴⁰

Aziz Yuhanna Vahiy Kitabında: *"Ben Yuhanna kardeşiniz, Allah'ın sözü ve İsa'nın tanıklığı için Patmos denilen adadaydım. Arkamda boru sesi gibi büyük bir ses işittim. Döndüğümde, yedi altın şamdan ve şamdanların ortasında, ayaklarını örten uzun bir giysi içinde, beline altın kuşak dolamış insanoğluna benzer birini gördüm. Başı ve saçları yapağı gibi, kar gibi aktı. Gözleri ateş alevi gibiydi. Ayakları parlak tunca benziyordu. Sesi, bütün suların sesi gibi gürdü. Sağ elinde yedi yıldız vardı, ağzından iki yanlı keskin bir kılıç çıkıyordu. Yüzü, en güçlü anında parıldayan güneş gibiydi. Onun ayaklarının önüne ölü gibi düşmüşüm. Sağ elini üzerime koyup, "korkma" dedi, ilk ve son ve diri olan benim, ölüydüm ve işte sonsuzca diriyim, ölümün ve ölümler diyarının anahtarları bendedir. şimdi gördüğün şeyleri ve göreceğin şeyleri, sağ elimde gördüğün yedi yıldızın sırrını ve yedi altın şamdanı yaz. Yedi şamdan yedi kilisedir ve yedi yıldız bu yedi kilisenin melekleridir. Gördüğünü kitaba yaz ve yedi kiliseye, Efes'e, İzmir'e, Bergama'ya, Thyateira'ya, Sardes'e, Philadelphia'ya, Laodikeia'ya*

³⁸ Marc Madrigal, *Birinci Yüzyıl Anadolu Kiliseleri*, İstanbul 2014, s.5.; Richard Wallace- Wynne Williams, *Tarsuslu Paulus'un Üç Dünyası*, çev. Zühre İlkelen, İstanbul 2012, s.30.

³⁹ Jean Claude Cheynet, *Bizans Tarihi*, Ankara 2008, s.17,35.

⁴⁰ Merve Susuz, *Yuhanna'nın Vahyi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015, s.102.

gönder.⁴¹diyerek mektuplardaki uyarı ve nasihatlerini Hz. İsa'nın ağzından bildirmiştir.

Harita1: Yedi Asya Kilisesi⁴²

Thyateira (Akhisar) Kilisesi

Bugün Manisa'nın Akhisar ilçesi sınırları içerisinde bulunan Thyatira antik kentinin adının geçtiği en erken yazıt M.Ö. 3. yy.'a aittir. Mysia'luların en uzak kenti olarak bilenen Makedonyalılara ait bir kent olan Thyateira, Lydia bölgesinin kuzey ucunda Sardes yolu üzerinde bulunmaktadır.⁴³ İlk adı Pelopeia olan şehir Seleukhoslar döneminde Makedonyalı askerlerle iskân edilmiş ve Thyateira adıyla anılmaya başlanmıştır.⁴⁴ "Thyateira" isminin Amazon Kraliçesi Myrina'nın ünlü bir komutanına ait olduğu düşünülmektedir.⁴⁵M.Ö. 281'de I. Seleukos Nikator tarafından Anadolu'da bulunan Makedonyalı askerler için kurulan en erken koloni kentlerinden biri olan Thyateira antik kenti M.Ö.

⁴¹ Vahiy 1:11

⁴² <https://guidedbiblestudies.com/?p=2880> Erişim tarihi:15.09.2022

⁴³ Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, çev.Prof.Dr. Adnan Pekman, İstanbul 2000, s.169.

⁴⁴ Feridun Emecen, "Akhisar", TDV İslam Ansiklopedisi, c.2, İstanbul 1989, s.237.; Bilge Umar, *Türkiye'de Tarihsel Adlar*, İstanbul 1995, s.803.; Baki Satış, *İlkçağdan Günümüze Akhisar*, İzmir 1994, s. 32.

⁴⁵ Yeliz Keser, *Aziz Yuhanna'nın Vahiy Kitabında Adı Geçen Yedi Kiliseler ve Arkeolojik Olarak Geçmişten Günümüze Durumu*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,2019, s.100.

190 yılında Pergamon egemenliğine girmiş daha sonra vasiyet yolu ile Roma egemenliği altına geçmiştir. İmparator Hadrianus'un imar faaliyetlerinde bulunduğu kentte İmparator Hadrianus'un adına bir yapı inşa edildiği bilinmektedir. Roma İmparatorluğu döneminde önemli yol güzergahlarının üzerinde bulunan kent, bir ticaret ve sanayi kenti halini almıştır. Doğu ve Batı Roma İmparatorluğu'nun ayrılma sürecinden sonraki dönemde mevcut durumunu koruyan kent Hristiyan inancın kabulünden sonra Sardes Metropolitliğine bağlı bir piskoposluk merkezi halini almıştır.⁴⁶

Bizans döneminde, Hristiyanlığın dininin ilk yayıldığı kentlerden biri olan "Kutsal Kilise" anlamına gelen "Ta Siyaterya" olarak anılan⁴⁷ Thyateira, çeşitli meslek gruplarının faaliyet gösterdiği önemli bir ticaret merkezidir. Roma İmparatoru Caracalla (211-217) yargı yetkisine sahip bir idare merkezi halini alan kent zengin ve refah dönemler yaşamıştır. Terziler, yün boyacıları, çömlekçiler, demirciler, deri işçileri ve ayakkabıcılar gibi meslek gruplarının dernekler çevresinde örgütlenmesiyle kent, Roma İmparatorluğu döneminde önemli bir sanayi kenti haline gelmiştir. ⁴⁸Aziz Yuhanna'nın mektuplar gönderdiği diğer kiliseler gibi önemli geçiş güzergahları üzerinde bulunan Thyateira, ekonomik ve idari açıdan güçlü bir kent olup yoğun bir nüfusa sahiptir.

Thyateira'da ikamet eden Yahudi cemaat içerisinde erken dönemde Hristiyan inancı yayılmıştır. Havari Pavlus'un 52 yılında ikinci misyon seyahati sırasında Filip'i'de karşılaştığı mor kumaş ticareti yapan Lidya adlı tüccarın Thyateira'lı olduğu ve Pavlus'un çağrısına kulak verdiği bilinmektedir.⁴⁹ İman edip vaftiz olan Lidya, ilk Thyateira'lı Hristiyan olarak bilinmektedir. Lidya'nın kilise için özverileri çalışmaları neticesinde kentte büyük bir Hristiyan cemaati oluşmuştur. Hristiyan misyonun bu kente Havari Pavlus'un Efes ziyaretlerinden sonra ulaştığı düşünülmektedir.⁵⁰

⁴⁶ Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Ankara 2007, s.183.

⁴⁷ Ekmel İzdem, *Dünkü Bugünkü Akhisar*, İstanbul 1944, s.13.

⁴⁸ Belkız Ayaz, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Akhisar Kazası (1923-1933)*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2006, s.9.; Merve Sarılar Özdemir, "Roma İmparatorluk Dönemi'nde Sikkeler Işığında Thyateira'da Agon'lar", *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi* c.11, Antalya 2021, s.206.

⁴⁹ Elçilerin İşleri; 16: 11-15

⁵⁰ Behnan Konutgan, *Anadolu'da Hristiyanlık*, İstanbul 2017, s.53.

Aziz Yuhanna'nın Anadolu'daki kiliselere gönderdiği mektuplardan en uzununu Thyateira'daki Hristiyan cemaate yazdığı mektuptur. Aziz Yuhanna mektubunda:

“Tiyatira'daki kilisenin meleğine yaz. Gözleri alev alev yanan ateşe, ayakları parlak tunca benzeyen Tanrı'nın Oğlu şöyle diyor: ¹Yaptıklarını, sevgini, imanını, hizmetini, sabrını biliyorum. Son yaptıklarının ilk yaptıklarını aştığını da biliyorum. Ne var ki, bir konuda sana karşıyım: Kendini peygamber diye tanıtan İzebel adındaki kadını hoşgörüyü karşılıyorsun. Bu kadın öğretisiyle kullarımı saptırıp fuhuş yapmaya, putlara sunulan kurbanların etini yemeye yöneltiyor. Tövbe etmesi için ona bir süre tanıdım, ama fuhuş yapmaktan tövbe etmek istemiyor. Bak, onu yatağa düşüreceğim; onun yaptıklarından tövbe etmezlerse, onunla zina edenleri de büyük sıkıntıların içine atacağım. Onun çocuklarını salgın hastalıkla öldüreceğim. O zaman bütün kiliseler, gönülleri ve yürekleri denetleyenin ben olduğumu bilecekler. Her birinize yaptıklarınızın karşılığını vereceğim.

“Ama size, yani Tiyatira'da bulunan öbürlerine, bu öğretiyi benimsememiş, Şeytan'ın sözde derin sırlarını öğrenmemiş olanların hepsine şunu söylüyorum: Ben gelinceye dek sizde olana sımsıkı sarılın. Üzerinize bundan başka bir yük koymuyorum. Ben Babam'dan nasıl yetki aldım, galip gelene, yaptığım işleri sonuna dek sürdürene ulusların üzerinde yetki vereceğim.

Demir çomakla güdecek onları,

Çömlek gibi kırıp parçalayacaktır.

Galip gelene sabah yıldızını da vereceğim. ²⁹Kulağı olan, Ruh'un kiliselere ne dediğini işitsin. ⁵¹

Mektupta sahte peygamberlik iddiasında bulunan İzebel isimli bir kadının Thyateira'daki Hristiyan cemaatini saptırmaya çalıştığından bahsedilmektedir. Aziz Yuhanna için İzebel Hristiyanları çevredeki diğer inançları hoş görmeyi hatta onların ilahlarına kesilen kurbanları yemeyi öğreten ve zinaya yönlendirilen yalancı bir peygamberdir. İlginç olan şudur ki, İzebel ismi bir dönem Yahudi halkını ahlaksızlığa ve putperestliğe sürükleyen Fenikeli bir kraliçenin adı ile aynıdır.⁵²

Thyateira'daki Hristiyan cemaatin çoğu bu tuzağa düşse de Hristiyan inanca sadık kalan imanlılarda olmuştur. Aziz Yuhanna

⁵¹ Vahiy 2:18-29

⁵² I. Krallar 16:31, 18:4

mektubunda, İzebel ve onu izleyenlere hastalık ve cezalar öngörürken, Tanrı'ya sadık kalanları takdir etmiş “Sizde olana sımsıkı sarılın”⁵³diyerek onları sadakate teşvik etmiştir. Ayrıca Tanrı'ya sadık olan Hristiyan cemaate “*Ben Babam'dan nasıl yetki aldım, galip gelene, yaptığım işleri sonuna dek sürdürene, ulusların üzerinde yetki vereceğim... Galip gelene sabah yıldızını da vereceğim. Kulağı olan, Ruh'un kiliselere ne dediğini işitsin*”⁵⁴ diyerek ödüller vaat etmiştir.⁵⁵

Günümüzdeki anlamıyla Thyateira'daki kilise binasının İmparator Büyük Konstantin'in M.S. 313 yılında Hristiyan dinine hoşgörü sağlayan Milano Fermanından sonra ya da M.S.379 yılında Hristiyanlığı Roma İmparatorluğu resmi dini yapan I. Theodosius döneminde inşa edildiği düşünülebilir. Bu dönem öncesinde ibadetlerin evlerde gerçekleştirildiği bilinmektedir.

Thyateira antik kentinde ilk arkeolojik kazı Prof. Dr. Y. Boysal başkanlığında 1962 yılında gerçekleştirilmiştir. Kısa süreli bu çalışmanın ardından “Tepe Mezarlığı” mevkiinde R. Duyuran başkanlığındaki bir ekiple 1968- 1971 yılları arasında arkeolojik kazı çalışmalarına devam edilmiştir. Thyateira antik kentindeki kazı çalışmaları, 2011 yılında Prof. Dr. Engin Akdeniz başkanlığındaki bir ekip tarafından yeniden başlamıştır.⁵⁶

Resim 1: Thyateira Kazı Çalışmaları⁵⁷

⁵³ Vahiy 2:25

⁵⁴ Vahiy 2:26-29

⁵⁵ Marc Madrigal, *Birinci Yüzyıl Anadolu Kiliseleri*, İstanbul 2014, s.18-19.

⁵⁶ Engin Akdeniz-Aydın Erön, *Thyateira'daki Tapınak Kalıntısına İlişkin Değerlendirmeler*, Anadolu Araştırmaları Dergisi, s.23 İstanbul 2020, s.162.

⁵⁷ <https://www.dha.com.tr/gundem/thyateira-kazilarinda-tapinak-ve-67-mezar-ortaya-cikarildi-1710288> Erişim Tarihi: 15.09.2022

Günümüzde Thyateira kentinde bulunan Kilisenin arkeolojik buluntusuna ulaşılammış olsa da Ulu Camii ve çevresinde böyle bir yapının olabileceği düşünülmektedir, Cami'nin doğu duvarı ve apsis kalıntıları üzerinden böyle bir yorum yapılmıştır. Ancak Kilisenin tam yeri ve net bilgiler bu bölgede yapılacak daha detaylı arkeolojik kazı çalışmaları neticesinde ortaya çıkacaktır. Akhisar Ulu Camii burada daha öncesinde bulunan bir kilisenin yerine inşa edildiği bilinmektedir. Bu durum yapının kalın güney duvarları ve nişlerinden anlaşılmaktadır. Bu bilgiler ve caminin planı göz önüne alındığında camii üç nefli bir kilisenin üzerine yapılmış olduğu düşünülmektedir. Günümüzde Thyateira kazı alanı çevresi, hastane höyük alanı ve Ulu Camii ziyarete açıktır.⁵⁸

Philadelphia (Alaşehir) Kilisesi

Gediz vadisinin doğusunda, Ege kıyılarını İç Anadolu'ya bağlayan yollara hâkim bir kale-şehir olarak gelişme gösteren ve "Lidya bölgesinin anahtarı"⁵⁹ olarak adlandırılan Philadelphia, M.Ö. 150 yılında Bergama krallarından II. Attalus tarafından kurulmuştur. Grekçe'de "Kardeş sever" anlamına gelen "Philadelphos" sözcüğü, "Kardeş severlerin memleketi" anlamına da gelmektedir.⁶⁰ Lydia, Phrygia ve Karia Bölgeleri arasında merkezi bir konumda olan Philadelphia şehri, dört yol vazifesi görüp önemli bir Yahudi cemaatini barındırmıştır. Pergamon Krallığından miras yolu ile Roma İmparatorluğuna kalan kent, önemli geçiş yolları üzerinde olması sebebiyle önemini korumuştur. Roma İmparatorluğu döneminde Anadolu topraklarında Hristiyan dininin yayılma alanlarından bir haline gelen kent, Hristiyan inancın önemli yayılma alanlarından biri haline gelmiştir. Deprem bölgesi olması sebebiyle çeşitli dönemlerde tahribatlara uğrasa da Bizans İmparatorluğu döneminde de önemli bir yerleşim yeri olma özelliğini korumuştur.⁶¹

Birinci yüzyılda Roma'dan başlayıp Troya, Pergamon ve Sardis yoluyla Philadelphia'ya gelen ve doğuya doğru devam eden İmparatorluk Yolu ile Philadelphia; İmparatorluk bağlantısının ana hattı üzerinde

⁵⁸ Fırat Baranaydın, Doğu Baranaydın, "Apokaliptik Kiliseler", Akademi Sosyal Bilimler Dergisi c.6 s.17, Ankara 2019, s.219.; Sinem Kunt, *Aziz Yuhanna'nın Vahiy Kitabı Çerçevesinde Yedi Kiliseler ve Bu Kiliselerin Hristiyanlık Tarihindeki Yeri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 2014, s.71.

⁵⁹ Feridun Emecen, "Alaşehir", TDV İslam Ansiklopedisi, c.2, İstanbul 1989, s.342.

⁶⁰ Bilge Umar, Lydia, Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi, İstanbul 2001, s.177.

⁶¹ Feridun Emecen, "Alaşehir", TDV İslam Ansiklopedisi, c.2, İstanbul 1989, s.342.

önemli bir merkez halini almıştır. Ancak M.S. 17'de Lidya'nın bölgesindeki büyük bir depreme maruz kalmıştır. Eserinde bölgedeki depremlerden söz eden Strabon, Philadelphia'yı bir deprem bölgesi olarak göstermiş ve şehrin içinde bulunduğu durumu şu sözlerle anlatmıştır:

*"...Evlerin duvarları devamlı olarak çatlar ve kentin çeşitli yerleri çeşitli zamanlarda bu şekilde etkilenir. Bu nedenle kentte az insan yaşar ve çoğu yaşamını verimli topraklara sahip olduklarından kent dışında çiftçi olarak sürdürür. Sayıları az da olsa evleri bu kadar güvensiz olan bir yere bağlananlara insan şaşabilir ve bu kenti kuranlara daha fazla hayret edebilir."*⁶²

Depremden büyük zarar gören kentin yeniden inşasında M.S. 14-37 yılları arasında hüküm süren Roma imparatoru Tiberius önemli rol oynamıştır.⁶³

Havari Pavlus ikinci ve üçüncü misyon seyahatlerinde Philadelphia'nın kuzeyinde kalan bölgeleri ziyaret etmiş ve burada Hristiyan inancı tebliğ etmiştir. Burada iman edenlerin Philadelphia'ya Hristiyan inancı taşıdıkları ve Miladi 40 Yılında Philadelphia'da Hristiyan bir cemaatin bulunduğu bilinmektedir.⁶⁴ Ancak az sayıda olan Hristiyanlar, Yahudiler tarafından zulüm görmeye başlayıp birçok engelle karşı karşıya kalmıştır. Aziz Yuhanna Philadelphia Kilisesi'ne yazdığı mektupta kentteki Hristiyan cemaati Hz. İsa'ya olan bağlılıkları ve sıkıntılı günlerde gösterdikleri sabırları nedeniyle övmüş ve kiliseye iki ödül vaad etmiştir. Buna göre Philadelphia'daki Hristiyan cemaat Hz. İsa'nın ikinci gelişiyle beraber gelecek olan sıkıntılı dönemi yaşamayacaktır. Tanrı onlara kendi tapınağında veya hizmetinde mecazi anlamda sarsılmaz bir sütun yapacaktır.⁶⁵

Aziz Yuhanna mektubunda Philadelphia cemaatine şöyle yazmıştır:

"Filadelfya'daki kilisenin meleğine yaz. Kutsal ve gerçek olan, Davut'un anahtarına sahip olan, açtığını kimsenin kapayamadığı, kapadığını kimsenin açamadığı kişi şöyle diyor: 'Yaptıklarını biliyorum. İşte

⁶² Yeliz Keser, Aziz Yuhanna'nın Vahiy Kitabında Adı Geçen Yedi Kiliseler ve Arkeolojik Olarak Geçmişten Günümüze Durumu, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2019, s.89.

⁶³ Mehmet Akif Ceylan, Şehir Coğrafyası Açısından Bir Araştırma: Alışehir, İstanbul 2004, s.33.

⁶⁴ Behnan Konutgan, *Anadolu'da Hristiyanlık*, İstanbul 2017, s.57.

⁶⁵ Marc Madrigal, *Birinci Yüzyıl Anadolu Kiliseleri*, İstanbul 2014, s.19-20.

önüne kimsenin kapayamayacağı açık bir kapı koydum. Gücünün az olduğunu biliyorum; yine de sözüme uydun, adımı yadsımadın. Bak, Şeytan'ın havrasından olanları, Yahudi olmadıkları halde Yahudi olduklarını ileri süren yalancıları öyle edeceğim ki, gelip ayaklarına kapanacak, benim seni sevdiğimi anlayacaklar.¹⁰Sözüme uyarak sabırla dayandın. Ben de yeryüzünde yaşayanları denemek için bütün dünyanın üzerine gelecek olan deneme saatinden seni esirgeyeceğim. Tez geliyorum. Tacını kimse elinden almasın diye sahip olduğuna sımsıkı sarıl. Galip geleni Tanrım'ın Tapınağı'nda sütun yapacağım. Böyle biri artık oradan hiç ayrılmayacak. Onun üzerine Tanrım'ın adını, Tanrım'a ait kentin –gökten Tanrım'ın yanından inen yeni Yerusalım'in– adını ve benim yeni adımlı yazacağım. Kulağı olan, Ruh'un kiliselere ne dediğini işitsin.”

Resim 2: Philadelphia Kilisesi⁶⁶

Philadelphia Kilisesine atfedilen St. Jean (Aziz Yuhanna) Kilisesi kalıntılarından günümüze moloz taş ve tuğladan örülmüş yıkık duvarı, temel kalıntıları ve kesme taşlardan yapılmış iki payesi ulaşmıştır. St. Jean Kilisesinin kalıntıları günümüzde ziyarete açıktır. Kilisede kullanılan malzeme, yapısal özellikler ve kubbe kullanımı İmparator Iustinianus'un

⁶⁶ <https://manisa.ktb.gov.tr> Erişim Tarihi: 15.09.2022

Konstantinapolis ve Ephesos da yaptırdığı kubbeli kiliselerle bağdaştırılmıştır. İmparator Iustinianus'un Ephesos St. Jean Kilisesinin yapımı için Ayasofya'nın mimarlarından olan Isidoros'u görevlendirdiği bilinmektedir. Prokopios'un Iustinianus dönemi yapı anlatımları, Ayasofya ve Ephesos Iustinianus dönemi kalıntılarına bakıldığında Philadelphia Kilisesinin de İmparator Iustinianus döneminde bu mimarlara yaptırıldığı düşünülmektedir. Aziz Yuhanna'nın mektuplar yazdığı bu kiliselerin büyük çoğunluğunun günümüze ulaşamamasının temel sebebi ise Anadolu içlerine kadar ilerleyen Sasani ve Arap akınlarının tahribatıdır.⁶⁷

Sardis (Salihli) Kilisesi

M.Ö. 1400 yılında kurulan Sardis kenti M.Ö. 6. Yüzyılda Lidya Krallığı'nın başkenti olması ve tarihte ilk altın paranın basıldığı yer olmasıyla tarihte ön plana çıkmıştır. İmparator Kroesus döneminde Sart çayı çevresinde keşfedilen altın madenlerinin işletilmesiyle ekonomik açıdan oldukça güçlü bir kent olan Sardis, M.Ö. 546 yılında Persler tarafından ele geçirilmiştir.⁶⁸ M.Ö. 334'te Büyük İskender tarafından fethedilen şehirde Hellenistik bir dönem yaşanmıştır.⁶⁹ M.Ö. 180 yılında Pergamon krallığının egemenliğine giren Sardis, M.S. 133 yılında vasiyet yolu ile Roma İmparatorluğu egemenliğine girmiştir. Roma döneminde ekonomik gücünü devam ettiren Sardis şehrinde Miladi 2 ve 5. Yüzyıllar arasında imar faaliyetleri sürmüştür. Günümüze ulaşan sinagog, Sardis şehrindeki Musevi nüfusunu göstermesi açısından önem taşır. Roma İmparatorluğunun Hristiyan dinini kabul etmesinden sonra büyük bir Hristiyan cemaate ev sahipliği yapan kent Lydia bölgesinin metropolitlik merkezi olmuştur. Aziz Pavlos'un misyon seyahatlerinde Hristiyan inancı tebliğ için sinagogları kullandığı bilinmektedir. Bu sebeple Sardis antik kentinden günümüze kadar gelen bölgede yaşayan Hristiyan cemaate ithaf edilmiş yapılardandır.⁷⁰

⁶⁷ Fırat Baranaydın- Doğu Baranaydın, "Apokaliptik Kiliseler", Akademi Sosyal Bilimler Dergisi c.6 s.17, Ankara 2019, s.220.; Jean Claude Cheynet, *Bizans Tarihi*, Ankara 2008, s.36.

⁶⁸ Elmar Schwertheim, *Antikçağda Anadolu*, çev.Nuran Batu, İstanbul 2009,s.39.

⁶⁹ Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Ankara 2007, s.186.

⁷⁰ Fırat Baranaydın, Doğu Baranaydın, "Apokaliptik Kiliseler", Akademi Sosyal Bilimler Dergisi c.6 s.17, Ankara 2019, s.219.; Jean Claude Cheynet, *Bizans Tarihi*, 2008, Ankara, s.219.

Aziz Yuhanna Sardis Kilisesi'ne yazdığı mektupta gündelik hayata dalan ve ekonomik refah içerisinde yaşayıp dinden uzaklaşan Hristiyan cemaati uyarmıştır:⁷¹

"Sart'taki kilisenin meleğine yaz. Tanrı'nın yedi ruhuna ve yedi yıldızla sahip olan şöyle diyor: 'Yaptıklarını biliyorum. Yaşıyorsun diye ad yapmışsın, ama ölüsün. Uyan! Geriye kalan ve ölmek üzere olan ne varsa güçlendir. Çünkü yaptıklarının Tanrım'ın önünde tamamlanmamış olduğunu gördüm. Bu nedenle neler aldığını, neler işittiğini anımsa. Bunları yerine getir, tövbe et! Eğer uyanmazsan, hırsız gibi geleceğim. Hangi saatte geleceğimi hiç bilemeyeceksin. Ama Sart'ta, aranızda giysilerini lekelememiş birkaç kişi var ki, beyazlar içinde benimle birlikte yürüyecekler. Çünkü buna layıktırlar. Galip gelen böylece beyaz giysiler giyecek. Onun adını yaşam kitabından hiç silmeyeceğim. Babam'ın ve meleklerinin önünde o kişinin adını açıkça anacağım. 'Kulağı olan, Ruh'un kiliselere ne dediğini işitsin.'"⁷²

Resim 3: Sardis Kilisesi⁷³

Sardis Kilisesi'nden günümüze dört büyük sütun gelmiştir. Sard Kilisesi paralel olarak tarihleri bilinmeyen iki Bizans Kilisesi'nin de kalıntıları günümüze ulaşmıştır. Kilisenin Hristiyan cemaatinin azalması

⁷¹ Marc Madrigal, *Birinci Yüzyıl Anadolu Kiliseleri*, İstanbul 2014, s.20-21.

⁷² Vahiy 3:1-6

⁷³ <https://manisa.ktb.gov.tr> Erişim Tarihi: 15.09.2022

ile kaderine terk edildiği ve 4. ve 5. Yüzyıllarda kiliseye yeni eklemelerin yapıldığı bilinmektedir. Ören yerinde bulunan sinagogun bölgede Yahudi cemaatinin varlığını göstermesi de oldukça önemlidir.⁷⁴

Sonuç

Din, dil ve kültürel çeşitliliğe sahip Anadolu topraklarında erken dönem Hristiyan inanç merkezlerinden biri de Manisa olmuştur. Aziz Yuhanna'nın mektupları ve arkeolojik kalıntılardan edinilen bilgilere göre günümüzdeki adıyla Akhisar, Alaşehir ve Salihli'de bulunduğu düşünölen kiliseler, Hristiyan dininin ilk yedi kilisesinin üçünü oluşturmaktadır. Hristiyan inancı açısından apokaliptik olarak adlandırılıp kıyamette bile varlıklarını sürdüreceğine inanılan bu kiliselerin bir diğer önemli özelliği de Roma İmparatorluğu topraklarındaki önemli ticaret yollarının geçiş güzergahları üzerinde bulunması ve ekonomik açıdan refah içinde bulunan şehirlerde kurulmasıdır. Söz konusu bölgede ilk dönemlerde cemaat anlayışı ile hareket eden Hristiyanların durumu ve kiliselerin yapılaşması Roma İmparatorluğu'nun bu dine olan bakış açısının değişmesi ile vuku bulmuştur.

⁷⁴ Sinem Kunt, Aziz Yuhanna'nın Vahiy Kitabı Çerçevesinde Yedi Kiliseler ve Bu Kiliselerin Hristiyanlık Tarihindeki Yeri, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 2014, s.71-73.

KAYNAKÇA

- Aydın, Mahmut, “Dünyayı Hıristiyanlaştırmanın Yeni Yolu: Ev Kiliseleri”, Journal of Islamic Research, 20/3 Ankara 2017, ss.348-364.
- Ayaz, Belkız, *Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Akhisar Kazası (1923-1933)*, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2006.
- Akdeniz, Engin, Aydın Erön, *Thyateira’daki Tapınak Kalıntısına İlişkin Değerlendirmeler*, Anadolu Araştırmaları Dergisi, s.23 İstanbul 2020, s.159-192.
- Aydın, Mehmet, “Kilise”, TDV İslam Ansiklopedisi, c.26, Ankara 2022, s.11-14.
- Baranaydın, Fırat, Doğu Baranaydın, “Apokaliptik Kiliseler”, Akademi Sosyal Bilimler Dergisi c.6 s.17, Ankara 2019, s.213-228.
- Ceylan, Mehmet Akif, *Şehir Coğrafyası Açısından Bir Araştırma: Alaşehir*, İstanbul 2004.
- Cheyne, Jean Claude, *Bizans Tarihi*, Ankara 2008.
- Çelik, Mehmet, *Siyasal Sistem Açısından Bizans İmparatorluğu’nda Din Devlet İlişkileri I*, İzmir 1999.
- Çoban, Bekir Zakir, *Geçmişten Günümüze Papalık*, İstanbul 2014.
- Dürüşken, Çiğdem, *Pavlus’un Kutsal Görev Gezileri ve Anadolu Halklarına Mektupları*, İstanbul 2003.
- Dürüşken, Çiğdem, *Roma’nın Gizem Dinleri*, İstanbul 2000.
- Dokur, Ayşe, Saliha Esen, “Havariler Dönemi Mabed Anlayışı ve Ev Kiliseleri”, Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 9/3 ,2022, s.243-271.
- Donald, William Mac, *Kutsal Kitap Yorumu*, İstanbul 2000.
- Eusebios, *Kilise Tarihi İncil’den Dördüncü Yüzyıla Hıristiyanlık*, çev. Furkan Akderin, İstanbul 2011.
- Emecen, Feridun, “Akhisar”, İslam Ansiklopedisi, c.2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s.236-237.
- Emecen, Feridun, “Alaşehir”, İslam Ansiklopedisi, c.2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s.342-343.
- Gündüz, Şinasi, *Pavlus: Hıristiyanlığın Mimarı*, Ankara 2001.
- Gündüz, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara 1998.
- Harman, Ömer Faruk, “İncil”, İslam Ansiklopedisi, c.22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s.270-276.
- İncil*
- İzdem, Ekmel, *Dünkü Bugünkü Akhisar*, İstanbul 1944.

- Keser, Yeliz, *Aziz Yuhanna'nın Vahiy Kitabında Adı Geçen Yedi Kiliseler ve Arkeolojik Olarak Geçmişten Günümüze Durumu*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2019.
- Konutgan, Behnan *Anadolu'da Hristiyanlık*, İstanbul 2017.
- Kunt, Sinem, *Aziz Yuhanna'nın Vahiy Kitabı Çerçevesinde Yedi Kiliseler ve Bu Kiliselerin Hristiyanlık Tarihindeki Yeri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 2014.
- Madrigal, Marc, *Birinci Yüzyıl Anadolu Kiliseleri*, İstanbul 2014.
- Memiş, Ekrem, "Dinlerin Buluştuğu Nokta: Anadolu" AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, c.7, s.2, Afyonkarahisar 2005, s.59-68.
- Özdemir, Merve Sarılar, "Roma İmparatorluk Dönemi'nde Sikkeler Işığında Thyateira'da Agon'lar" Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi c.11, Antalya 2021, s. 205-218.
- Ramsay, W. M., *The Letters to the Seven Churches of Asia*, London 1904.
- Sander, Oral, *Siyasi Tarih*, Ankara 2003.
- Satış, Baki, *İlkçağdan Günümüze Akhisar*, İzmir 1994.
- Sevin, Veli, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Ankara 2007.
- Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, çev. Prof. Dr. Adnan Pekman İstanbul 2000.
- Susuz, Merve, *Yuhanna'nın Vahyi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.
- Schwertheim, Elmar, *Antikçağda Anadolu*, çev.Nuran Batu, İstanbul 2009.
- Todd, Richard A., *Constantinus ve Hristiyan İmparatorluğu*, İstanbul 2004.
- Umar, Bilge, *Türkiye'de Tarihsel Adlar*, İstanbul 1995.
- Umar, Bilge, *Lydia, Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi*, İstanbul 2001.
- Wallace, R., W. Williams, *Tarsuslu Paulus'un Üç Dünyası*, İstanbul 2012.
- <https://antikdonem.tumblr.com/post/88357146556/magnesia> Erişim Tarihi 18.08.2022
- <https://manisa.ktb.gov.tr/TR-72962/tarihce>.ErişimTarihi 18.08.2022
- www.sozluk.gov.tr Erişim tarihi:13.09.2022
- <https://guidedbiblestudies.com> Erişim tarihi:15.09.2022
- <https://www.dha.com.tr/gundem/thyateira-kazilarinda-tapinak-ve-67-mezar-ortaya-cikarildi-1710288> Erişim Tarihi: 15.09.2022

BİZANS HAKİMİYETİNDE SARDES (VII-XI. YÜZYIL)

Ali GENÇ*

Giriş

Antik dönemden itibaren Anadolu'nun en büyük kentlerinden biri olan Sardes, Tmolos (Bozdağ) dağlarının kuzey yamaçlarından Hermos (Gediz) ovasına doğru uzanan arazide kurulmuş olup kentin batısından Paktolos (Sart) çayı geçmektedir. Tarihi Kral Yolu'nun batı ucunda stratejik bir noktada bulunan ve Lidya krallığının merkezi olan Sardes kenti, Paktolos çayının taşıdığı altın ile verimli tarım arazileri sayesinde ekonomik yönden gelişmiş antik bir yerleşim merkezidir¹.

M.Ö. 546'da kral Kyros tarafından ele geçirilen Sardes, Pers egemenliğine girmiş ve bu dönem M.Ö. 334'te Makedonyalı İskender'in bölgedeki Pers hakimiyetine son vermesine kadar devam etmiştir². İskender'in ölümünün ardından komutanları arasında başlayan mücadele döneminde Seleukosların hakimiyetine giren Sardes, M.Ö. 189'da Seleukos kralı Antiokhos'un Magnesia yakınlarında yapılan savaşta Romalılara mağlup olmasından sonra Pergoman krallığının idaresine girmiştir³. Pergamon kralı III. Attalos'un M.Ö. 133'te topraklarını Roma İmparatorluğuna devreden vasiyetnamesi ile başlayan süreçte Roma hakimiyetine giren Sardes, yeni kurulan Asia eyaletinin bir parçası olmuştur⁴. M.S. 17'de gerçekleşen ve Batı Anadolu'nun pek çok kentine hasar veren depremden Sardes de etkilenmiş olup para yardımları ve çeşitli imar faaliyetleri vasıtasıyla depremin kentteki izleri silinmeye çalışılmıştır⁵. İmparator Diokletianus (284-305) döneminde gerçekleştirilen idari düzenlemelerde Sardes ve çevresinde Lydia eyaleti

* Arş. Gör. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Tarih Bölümü, aligencbu@gmail.com.

¹Fikret K. Yegül, "Sardes: Tarih, Mimarcılık ve Şehircilik", *Anadolu Araştırmaları*, 23, (2020), s.139.

²Arrian, *Anabasis*, 1.17, 3-6.

³Eutropius, *Breviarum Historiae Romanae*, IV, 4, Yegül, agm, s.142.

⁴Strabo, *Geography*, XIII, 4, 2-3, *Appian's Roman History*, XII, IX-62.

⁵Tacitus, *Histories*, II, 47, Yegül, agm, s.146.

kurulmuştur. Sardes kenti yeni idari birimin merkezi olmuş ve bu konumunu VII. yüzyılda temelleri atılacak olan *thema* sistemine kadar devam ettirmiştir⁶. Nitekim Hierocles, VI. yüzyıla tarihlenen *Synecdemus* adlı eserinde Bizans'ın idari yapısı hakkında bilgi verirken Sardes'i eyaletin merkezi olarak zikretmekte ve eyalete bağlı diğer şehirlerin isimlerini sıralamaktadır⁷.

1. VII-IX. Yüzyıllar Arasında Sardes: Sasaniler ve Araplar

Antik dönemde Batı Anadolu'nun önemli kentlerinden biri olan Sardes, geç antikçağın sonlarından itibaren eski ihtişamını kaybetmeye başlamıştır. Kent yaşamındaki gerilemenin farklı sebepleri olmakla birlikte Bizans imparatorluğu ile Sasaniler ve Araplar arasında gerçekleşen savaşlar gerilemenin başlıca sebebi sayılmış ve bu teze karşı son birkaç yıla kadar herhangi bir eleştiri getirilmemiştir.

Bizans İmparatorluğu ile Sasaniler arasında fasılalarla yüzyıllar boyu devam eden savaşların nihai aşaması VII. yüzyıl başlarında gerçekleşmiştir. 602'de Bizans imparatoru Mavrikios'un öldürülmesinden sonra Sasanilerin saldırısıyla başlayan savaşın ilk aşamasında Bizans'ın doğu sınırındaki savunma hattı çözülmüş ve Sasani orduları, Anadolu'nun iç kısımlarına kadar ilerleyip Kayseri'yi ele geçirmişlerdir. Bizans orduları Kayseri'yi Sasanilerden geri almayı başarmışsa da bu durum Sasanileri durdurmak için yeterli olamamış 615'ten itibaren Sasaniler tekrar Anadolu içlerine akınlar düzenlemeye başlamıştır⁸. Bu akınlar esnasında Sasani birlikleri Khalkedon (Kadıköy) sahillerine kadar ilerlemeyi başarmıştı ve Bizanslılar onlara karşı koyabilecek durumda değildi⁹. Sasaniler, başkente doğru düzenledikleri akınlarda genellikle Caesarea (Kayseri) ve Ancyra (Ankara) güzergahı üzerinden hareket etmekle birlikte Anadolu'nun diğer bölgeleri de Sasani istilalarına karşı savunmasızdı¹⁰.

⁶Clive Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts- London 1976, s.4.

⁷Hierocles, *Synecdemus*, 669,2, s.20.

⁸Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, 8.Baskı, Ankara 2015, s.78-88, Geoffrey Greatrex-Samuel N. C. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars, Part II AD 363-630*, Routledge, London-New York 2002, s.182-195,

⁹*Chronicon Pascale AD284-628*, Trans. Michael Whitby-Mary Whitby, Second Impression, Bell and Bain Ltd., Glasgow 2007, s.159-161, Greatrex-Lieu, a.g.e., s.193-195.

¹⁰Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, s.55.

Bizans'ın doğu sınırındaki savunma hattına ağır darbe vurmasına ve Anadolu'nun iç kesimlerindeki kentlerde ciddi bir güvenlik sorunu oluşturmuş olmasına rağmen dönem kaynakları, Sardes hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir¹¹. Dolayısıyla araştırmacılar yazılı kaynaklardaki bilgi boşluğunu arkeolojik veriyi kullanarak doldurmaya çalışmışlar ve yüz yılı aşkın bir süredir kazı faaliyetlerine ev sahipliği yapan Sardes kenti ile ilgili çeşitli tezler öne sürülmüştür.

Sardes'te Sasani saldırıları ilgili ilk iddia 1950'li yılların sonunda G. Hanfmann tarafından dile getirilmiştir. Hanfmann, 616 baharındaki Sasani saldırısını Sardes tarihindeki en önemli olaylardan biri olarak nitelendirmekte ve özellikle aşağı kenti harap eden bu saldırının gelişmiş kentsel yaşama ağır bir darbe vurduğunu belirtmektedir¹². Hanfmann'ın iddiaları ilerleyen yıllarda G. Bates tarafından kaleme alınan eserlerde de kabul edilmiştir¹³. Ancak Sasani saldırıları ile en kapsamlı çalışmalar 1975 yılından itibaren Clive Foss tarafından yapılmış¹⁴ ve Foss tarafından ileri sürülen tezler o yıllarda, tarihi kaynaklardaki bilgi eksikliğini giderme konusunda arkeolojik verilerden nasıl istifade edileceğine dair klasik bir örnek olarak kabul edilmiştir¹⁵. C. Foss tarafından ileri sürülen

¹¹Kaynaklarda, Sasanilerin 622 yılında düzenledikleri seferde Ankara'yı ele geçirdikleri anlatılmaktadır. Bknz. *The Chronicle of Theophanes Confessor*, Trans. Cyril Mango and Roger Scott, Clarendon Press, Oxford 1997, s.434., Hasan Akyol, *Roma-Bizans Hakimiyetinde Ankara Siyasi, Fiziki, İdari, Sosyo-Ekonomik ve Dinî Yapı*, TTK Yayınları, Ankara, 2022, s.102. Ayrıca Agapius, Sasanilerin Ankara'yı aldıktan sonra batıya doğru ilerleyerek Rodos'u ele geçirdiğini kaydetmektedir. Bknz. Agapius (Mahboub) De Menbidj, *Kitab Al-Unvan Histoire Universelle*, Seconde Partie, Ed. et. Trad. Alexandre Vasiliev, Patrologia Orientalis, Paris 1910, s. 198; Akyol, a.g.e., s.102. Sasanilerin hem Ege kıyılarında hem de Batı Anadolu'da aktif oldukları anlaşılacakla birlikte Sardes ile ilgili herhangi bir kayda rastlanmamaktadır. Greatrex-Lieu, a.g.e., s.197.

¹²G. M. A. Hanfmann, *Sardis from Prehistoric to Roman Times*, Cambridge 1983, s.191.

¹³G. Bates, *Byzantine Coins*, Archaeological Exploration of Sardis, Cambridge 1971, s.1.

¹⁴C. Foss, "The Fall of Sardis in 616 and the Value of Evidence", *Jahrbuch Der Österreichischen Byzantinistik*, 24 (1975), s.11-22, C. Foss, "The Persians in Asia Minor and the end of Antiquity", *The English Historical Review*, 90/357(1975), s.736-738, Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, s.53-55.

¹⁵James Russell, "The Persian Invasions Of Syria/Palestine And Asia Minor In The Reign Of Heraclius: Archaeological, Numismatic And Epigraphic Evidence", *The Dark Centuries Of Byzantium (7th-9th C.)*, Ed. Eleonora Kountoura-Galake, The

tezler bazı araştırmacılar tarafından eleştirilmişse de bu durum Foss'un çalışmalarının genel kabul görmesini engelleyememiş ve hatta Sardes'in Sasaniler tarafından işgali Anadolu'daki Sasani istilasının en bariz örneklerinden biri olarak kabul edilmiřtir¹⁶.

C. Foss, savaş ve kaos ortamı olarak tanımladığı VII. yüzyıl olaylarını anlatan Bizans kaynaklarının çok sonra yazıldığını ve Anadolu'daki Sasani istilalarını aydınlatma noktasında yetersiz kaldıklarını ifade etmektedir. Dolayısıyla Sardes'in istila edilmesinden herhangi bir kaynağın bizzat bahsetmemesinin de normal karşılanabilecek bir durum olduğunu belirten Foss, yazılı kaynaklardaki belirsizliğin ancak Sardes'teki kazılardan elde edilen arkeolojik veriler sayesinde ortadan kaldırılabilceğini iddia etmiştir.

Sardes'te yapılan kazılarda özellikle 615/616 tarihlerinden itibaren bölgedeki para akışında büyük bir boşluk baş göstermekte ve bu durum imparator Herakleios döneminin sonlarına kadar devam etmektedir. Foss ayrıca kentin batısında yapılan kazılarda Gymnasium ile Artemis Tapınağı arasındaki bölgede yıkım ve büyük bir yangının varlığına işaret eden izlerin tespit edildiğini belirtmektedir. Foss, kazılarda Paktolos'un kuzeyindeki bölgede yıkım izine rastlanmamış olmasını bu bölgenin Şehir surları dışında olmasına bağlamaktadır. İstila esnasında kent halkı muhtemelen surların gerisine sığınmış ve en etin mücadeleler burada gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Foss'a göre sur dışındaki bölgelerde yıkım izine rastlanmaması olağandır. Ancak Paktolos etrafındaki bölgede IX. yüzyıla kadar nümizmatik kalıntıya rastlanmaması Sasani istilası ile alakalıdır. Benzer bir durum Artemis tapınağı için de geçerli olup, yıkıma dair herhangi bir iz taşımamakla birlikte 615'ten sonra tapınak çevresinde nümizmatik kalıntıya rastlanmamaktadır. Foss, özellikle nümizmatik verilerdeki kesinti ile Gymnasium çevresindeki yangın izlerini geniş çaplı yıkımı beraberinde getiren bir savaşın kanıtı olarak grmüřtir¹⁷. Foss, son olarak kentin geri

National Hellenic Research Foundation Institute for Byzantine Research, Athens 2001, s.64.

¹⁶Averil. Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity AD 395–600*, Routledge, London-New York 1993, s.162, John Haldon, *Byzantium in the Seventh Century The Transformation of a Culture*, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s.103-104.

¹⁷Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, s.53-55.

kalanında istilaya kanıt oluşturabilecek bir kalıntıya rastlanmamakla birlikte kentteki yıkım ve terkedilme izlenimi ile çelişebilecek bir kanıt ya da kalıntının da bulunmadığını ifade etmiştir¹⁸.

G. Hanfmann ve C. Foss gibi araştırmacıların Sasani istilası ile ilgili en büyük kanıtları hiç şüphesiz şehirde 615/616'dan başlayarak 641 yılına kadar sikke kalıntılarında rastlanmaması olmuştur. Nümizmatik kalıntılardaki yirmi beş yıllık boşluk elbette göz ardı edilecek bir durum değildir ve araştırmacıları Sardes ile ilgili yeni fikirler öne sürmeye teşvik etmiştir. Ancak VII. yüzyıl başlarında Anadolu'nun diğer kentlerinde de benzer bir tablo karşımıza çıkmakta ve 616 yılından itibaren şehirlerde para dolaşımının azaldığı görülmektedir. Bu durum 629/630 tarihlerinde İstanbul'da basılan sikkelerin dolaşıma girmesi ile sona ermiştir.

İmparator Herakleios dönemine tekabül eden para dolaşımındaki sınırlılık Sasani savaşları ile alakalı olup, doğu sınırında sürekli hareket halinde olan ordunun ihtiyaçlarını karşılama mecburiyeti ve savaşın sebep olduğu kargaşa Anadolu kentlerinde madeni para dolaşımının alt seviyelere inmesine sebep olmuştur. 629'da savaşın sona ermesi ile birlikte Anadolu kentlerindeki para dolaşımı tekrar artmaya başlamış olup bu artış arkeolojik kazılarda da kendisini göstermiştir. Bununla birlikte diğer Anadolu kentlerinin aksine Sardes'te yapılan kazılarda Herakleios döneminin sonlarına ait sikkelerin ele geçmemesi G. Hanfmann ve C. Foss gibi araştırmacıların farklı tezler ileri sürmesine ve Sasani istilası fikrinin güçlenmesine sebep olmuştur¹⁹. Ancak Sardes'te devam eden kazılar esnasında, Herakleios döneminin sonlarına tarihlenen ve İstanbul darphanesinde basılmış bronz sikkeler bulunmuştur²⁰. Böylece Sardes'in sikke kısıtlılığı konusunda diğer Anadolu kentlerine benzer bir süreç yaşadığı ve bu olgudan hareketle kentin büyük bir istilaya maruz kaldığı sonucuna varılamayacağı anlaşılmaktadır.

Sardes'te 1970'li yıllardan sonra arkeolojik kazılar yapılmaya devam etmiş ve özellikle F. Yegül ile P. Crawford kent tarihi açısından

¹⁸Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, s.53.

¹⁹Russell, a.g.e., s.67.

²⁰Jane Derose Evans, *Coins From The Excavations At Sardis Their Archaeological And Economic Contexts From 1973 To 2013*, Harvard University Press, Cambridge-London 2018, s.241.

değerli bilgiler sunan eserler kaleme almıştır²¹. Bu eserler özellikle Hamam-Gymnasium yapısı ve Bizans dönemine ait dükkanlardaki yangın ver yıkım izleri ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Hamam-Gymnasium yapısındaki yangın izleri yapının tümünü kapsamamakta ve belirli alanlar ile sınırlı kalmaktadır. Bu alanlar Hamam yapısında caldarium (sıcaklık bölümü) ve iki apsisli odasının güneyi²², Gymnasium'da ise mermer avlu ile sınırlı olup belirleyici kanıtlar sunmamaktadır²³. Bizans dükkanlarında yapılan kazılarda yapıların çoğunun yangın tarafından tahrip edildiğine dair açık kanıtlar bulunmuştur ancak bu dükkanlarda boyacılık ve metal işleme gibi her daim yangın riskinin olduğu endüstriyel faaliyetler gerçekleştirildiği bilinmektedir. Dolayısıyla dükkanlardaki izlerin bu faaliyetlerde kullanılan fırın ya da küçük demir atölyelerinde çalışan insanların sebep olduğu ve hızla büyüyen bir yangınla alakalı olması da ihtimal dahilindedir²⁴.

Sardes'teki arkeolojik çalışmalar ilerleyen yıllarda da devam etmiş ve 1977 yılından sonra Bizans dükkanlarını çevreleyen ana caddenin güneyinde yer alan büyük bir mahallede kazı çalışmaları yürütülmüştür. Bu bölgedeki kazı çalışmalarında havadar iç avluların, mermer kaplı odaların ve dekoratif fiskiyelerin bulunduğu etkileyici bir yapılar bütününe rastlanmıştır. Ancak bu yapılarda özellikle altıncı yüzyıl ortalarından itibaren birtakım değişimlerin yaşandığı görülmüş olup bazı kapıların kapatılıp odaların alt bölümlere ayrıldığı, binaların diğer bölümlerinden sökülüp getirilen devşirme malzemenin yapılarda kullanıldığı ve böylece yapı kalitesinde bir düşüş olduğu göze çarpmaktadır. Ayrıca yapılardaki yer karoları ve mermer eşyaların da çalındığı ve dolayısıyla yapıların süreç içinde yağmalandığı anlaşılmaktadır. Yapı kalitesindeki düşüş ve yağmalanma sürecinde yangın izlerine de rastlanmakla birlikte bu izler aralıklı bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla arkeolojik kazılarda, ani ve genel bir yıkıma sebebiyet veren büyük bir yangına dair belirgin bir iz bulunamamıştır²⁵.

²¹F. K. Yegül, *The Bath-Gymnasium Complex at Sardis*, Archaeological Exploration of Sardis, Cambridge 1986; J. S. Crawford, *The Byzantine Shops at Sardis*, Archaeological Exploration of Sardis, Cambridge 1990.

²²Yegül, *The Bath-Gymnasium Complex at Sardis*, s.104-116, Russell, a.g.e., s.65

²³Yegül, *The Bath-Gymnasium Complex at Sardis*, s.46-49, Russell, a.g.e., s.65.

²⁴Crawford, a.g.e., s.2, 55-56, Russell, a.g.e, s.65.

²⁵C. H. Greenewalt, Jr. - M. L. Rautman, *The Sardis Campaigns of 1994 and 1995*, *American Journal of Archaeology*, 102, (1998), s.474-87, C. H. Greenewalt, Jr. - M.

Sardes kentindeki arkeolojik kazılarda gözlenen durum Anadolu'nun diğer kentlerinde yapılan arkeolojik kazılarda da ortaya çıkan bulgularla paralellik göstermektedir. Kentin mimari dokusu, altıncı yüzyıl ortalarından başlayarak kademeli bir şekilde bozulmuş ve bu süreç yüzyıllar boyunca devam etmiştir. Aslında VII. yüzyıl başlarından itibaren Anadolu'nun pek çok kentinde yaşam düzeyi, daha küçük kırsal kasaba ya da köy seviyesine inmiş olup bu süreç Sasani savaşlarından önce başlamış ancak hem Sasani hem de Arap istilaları kentlerdeki küçülmeyi hızlandırmıştır²⁶. Sardes'te gözlenen kentsel yaşamın gerilemesi süreci de bu durumun tipik örneklerinden biridir ve bu sürecin başlangıcını ağırlıklı olarak Sasani istilalarına bağlamak tarihi gerçeklikle bağdaşmamaktadır. Zira, ilerleyen yıllarda Pergamon (İzmir), Aphrodisias (Aydın), Aizanoi (Kütahya) ve Sagalassos (Burdur) gibi antik kentlerde yapılan kazılar, mezkur kentlerdeki imar faaliyetlerinin VI. yüzyıl ortalarından itibaren yavaşladığını ya da durduğunu ayrıca bu kentlerin giderek tenhalaşmaya başladığını göstermiş olup bu gerilemenin 542'de ilk dalgası başlayan veba salgını ile yakından ilgili olduğu anlaşılmaktadır²⁷. Benzer şekilde, Sardes'teki arkeolojik kazılarda VI. yüzyıl ortalarından itibaren ortaya çıkan yapı kalitesindeki düşüş ve diğer bozulma emareleri ile veba salgını arasında bağlantı kurmak da mümkündür.

İmparator Herakleios'un Sasanilere üstünlük kurması ve 629'da yapılan barış anlaşmasından sonra Bizans topraklarındaki Sasani tehlikesi sona ermiş ancak Sasanilerin yerini Müslüman Araplar almıştır.

L. Rautman "The Sardis Campaigns of 1996, 1997 and 1998", *American Journal of Archaeology*, 104 (2000), s.643-655, Crawford H. Greenewalt Jr., Marcus L. Rautman and Nicholas D. Cahill, "The Sardis Campaign of 1985", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 25, Preliminary Reports of ASOR-Sponsored Excavations 1982-85, (1988), s.57-59, Russell, a.g.e., s.66.

²⁶M.L. Rautman, "A Late Roman Townhouse at Sardis", *Forschungen in Lydien*, Ed. E. Schwertheim, Rudolf Habelt, Bonn 1995, s.61-62, Ine Jacobs, "Late Antique Anatolia, Archaeology of", *Encyclopedia of Global Archaeology*, Ed. C. Smith, Springer Science-Business Media, New York 2013, s.5, I. Jacobs *Aesthetic Maintenance of Civic Space The 'Classical' City from the 4th to the 7th c. AD*, Peeters Publishers, Leuven 2013, s.96, Russell, a.g.e., s.66-67.

²⁷Stephen Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284-641*, Çev. Turhan Kaçar, TTK, Ankara 2016, s.664, J.H.W.G. Liebeschuetz, *Decline and Fall of the Roman City*, Oxford University Press, Oxford 2001, s.48-52.

Hz. Muhammed'in vefatından kısa bir süre sonra yayılmaya başlayan Araplar, Bizans İmparatorluğu'nun doğudaki topraklarının büyük bir kısmını ele geçirmiş ve Bizans'ın elinde sadece Anadolu kalmıştır. Hz. Osman'ın 656'da öldürülmesinden sonraki süreçte Araplar arasında başlayan iç çekişmeler Bizans İmparatorluğu'na özellikle doğu sınırında nefes alma imkanı vermiştir²⁸. Bu fırsattan yararlanmak isteyen Bizans imparatoru II. Konstans (641-668) Sardes'te bir takım imar faaliyetlerine girişmiştir. Bu imar faaliyetleri kentteki sivil yapılarla ilgili olmayıp daha çok güvenlik ihtiyacına yönelik olarak gerçekleşmiştir. Arap tehlikesinin Bizans üzerinde yarattığı olumsuz etki düşünüldüğünde imparatorluğun güvenlik ağırlıklı hamleler gerçekleştirmiş olması da olağan görülmektedir. II. Konstans kentteki savunmayı güçlendirmek adına surları tamir ettirerek on metre yüksekliğinde ve üç metre genişliğinde duvarlar inşa ettirmiştir. İlerleyen dönemde yapılan tamiratlarla birlikte bu surlar XV. yüzyıla kadar görevini etkin bir şekilde yerine getirmiştir. Surlarla birlikte kentteki yollar da onarılmış ve kaldırımlar yenilenerek yol genişletilmiştir. II. Konstans dönemindeki imar faaliyetleri ilgili herhangi bir yazıt ya da başka bir kalıntı bulunmamakla birlikte surlarda ve akropolis kısmında yapılan kazılarda II. Konstans dönemine ait pek çok sikkenin bulunması imar faaliyetlerinin bu dönemde gerçekleştiğini akla getirmektedir²⁹.

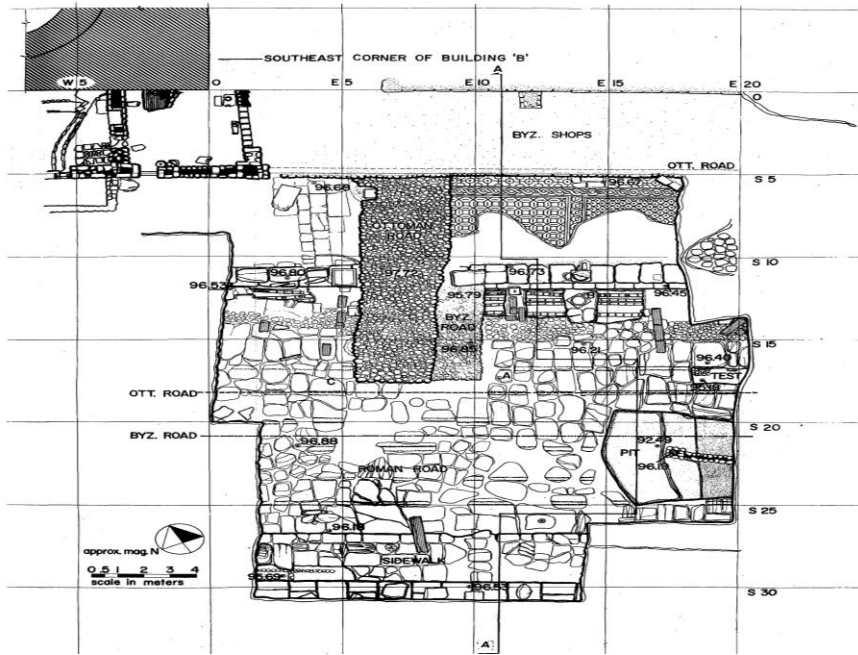

Resim1: Sardes'te Bizans dönemine ait surlar. (sardisexpedition.org)

²⁸Ostrogorsky, a.g.e., s.103-109.

²⁹Foss, Byzantine and Turkish Sardis, s.57-58.

VII. yüzyıl boyunca devam eden Arap saldırıları neticesinde Anadolu'daki pek çok kent küçülmüş ve savunma ihtiyacının ön planda olduğu yerleşim bölgeleri haline gelmiştir. Dönem kaynaklarında Sardes'in Arap akınlarından ne kadar etkilendiğine dair ayrıntılı bilgi bulunmamasıyla birlikte özellikle akropolis etrafında kentsel yaşamın devam ettiği anlaşılmaktadır. 680 tarihinde düzenlenen İstanbul Konsili'ne Sardes'ten de bir kilise yetkilisi gitmiş olup bu durum kentin en azından dini merkez olarak kilise teşkilatındaki yerini koruduğunu göstermektedir³⁰.

Resim 2: Gymnasium boyunca uzanan Bizans ve Osmanlı yolları (Foss, 1976: 204)

Bizans topraklarındaki Arap tehdidi VIII. yüzyıl başlarında Anadolu'nun batı ucuna kadar olan bölgelerde hissedilir hale gelmiş ve bu akınlardan birinde Mesleme b. Abdülmelik komutasındaki Arap birlikleri önce Amorium'u kuşatmış ardından da Pergamon³¹ ve Sardes'i

³⁰ Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, s.59.

³¹ *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.541.

istila etmiştir³². Mesleme komutasındaki Araplar 717'de İstanbul'u kuşatıp başarısız olmuşlarsa da Arapların Bizans'ı tehdidi VIII. yüzyıl ortalarına kadar devam etmiştir. Nihayet Bizans imparatoru III. Leon (717-741)'un 740'ta Amorion yakınlarındaki Akronion civarında Arap ordularına vurduğu büyük darbe Arapların Bizans varlığı üzerinde hayati bir tehdit olmaktan çıkmasını sağlamıştır. Akronion mağlubiyetinden sonra Arap akınları devam etmekte birlikte Bizans üzerindeki eski tehditkar karakterini kaybetmiştir³³.

Bizans üzerindeki Arap tehdidi imparatorluğu bazı önlemler almaya mecbur etmiş ve devletin askeri-idari yapısında esaslı değişiklikler yaşanmıştır. VII. yüzyıl ortalarından itibaren *Thema* adı verilen ve askeri yönü baskın yeni bir idari düzen hayata geçmiştir. Mezkur yeni düzen zaman içerisinde gelişerek imparatorluğun idari yapısının temelini oluşturur hale gelmiştir³⁴. *Thema* düzenin erken döneminde Anatolikon *themasının* sınırları içerisinde yer alan Sardes sonraki dönemde III. Leon tarafından kurulduğu düşünülen Thrakesion *themasına* dahil edilmiştir. Ancak antik dönemden itibaren bölgenin idari merkezi olan Sardes, Ephessos (Selçuk) kentinin *thema* merkezi olması sebebiyle bu vasfını kaybetmiştir³⁵.

III. Leon'un 741'de ölümünden sonra tahta oğlu V. Konstantinos (741-775) çıkmış ancak Konstantinos ile eniştesi Artabasdos arasında taht mücadelesi başlamıştır. Tarafların kaderini belirleyen savaş 743 yılında Sardes yakınlarında gerçekleşmiş galip gelen Konstantinos tekrar tahta hakim olmuştur³⁶. V. Konstantinos döneminin ilk yılları VI. yüzyıl ortalarında başlayan belli aralıklarla tekrar eden veba salgınlarının son büyük dalgasına denk gelmiştir. 743/744 yılları civarında Kuzey Afrika ve Mısır'da başlayan salgın Akdeniz'in doğusunda ve Ege adalarında

³²*Chronique De Michel Syrien*, Tome II, Ed. J.B. Chabot, Paris 1901, s.483, Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, s.60.

³³Casim Avcı, *İslam-Bizans İlişkileri*, Klasik, İstanbul 2003, s.85, Ostrogorsky, a.g.e., s.146.

³⁴John Haldon, *Warfare, State And Society In The Byzantine World 565-1204*, Taylor&Francis, London 2003, s.74-81, Ostrogorsky, a.g.e., s.30 vd.

³⁵Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, s.63, Ostrogorsky, a.g.e., s.147.

³⁶Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, Trans. Cyril Mango, Dumbarton Oaks, Washington 1990, s.135, Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, Stanford 1997, s.357

yayıldıktan sonra 747 senesinde İstanbul'a ulaşmıştır³⁷. Bizans kaynaklarında salgının İstanbul'dan sonraki seyri hakkında bilgi bulunmamakla birlikte, VIII. yüzyıl ile ilgili bilgiler veren Süryani kaynaklarından biri olan Zuqnin kroniğinde salgının İstanbul'dan Anadolu'ya sıçradığı ve Lydia (Lusonia)'nın da salgından etkilenen bölgeler arasında olduğu zikredilmektedir³⁸. Kaynaklarda açıkça belirtilmese de Lydia bölgesinin belli başlı kentlerinden biri olan Sardes'in mezkur veba dalgasından olumsuz etkilendiği anlaşılmaktadır³⁹.

Bizans İmparatorluğu, III. Leon döneminden itibaren yüzyıldan fazla bir süre devam edecek olan ve ikonoklazma (tasvir kırıcılık) adıyla bilinen yeni bir döneme girmiştir. Tasvirilere karşı mücadele, III. Leon'un halefi V. Konstantinos devrinde en sert şekilde devam ettirilmiş ve imparatorun sert tutumu, Thrakesion *theması* strategosu Mikhael Lakhanadrakon vasıtasıyla Lydia bölgesinde kendisini göstermiştir⁴⁰. Mikhael Lakhanadrakon, bölgedeki keşiler üzerinde baskı kurarak onlara keşişlikten vazgeçerek evlenmeyi şart koşmuş, eğer kabul etmezlerse kör edilerek Kıbrıs'a sürüleceklerini bildirmiştir. Bunun üzerine fikrinden dönmeyen pek çok keşiş öldürülmüş ve bazı keşişler de baskılar karşısında dayanamayıp ikonoklast hareketin destekçisi olmuştur⁴¹.

³⁷The Chronicle of Theophanes Confessor, s.585-586, Dionysios Stathakopoulos, "Crime and Punishment plague and Byzantine Empire 541-749", *Plague and the end of Antiquity, 541-750*, Ed. Lester K. Little, Cambridge University Press, New York 2007, s.104.

³⁸*Chronique de Denys Tell-Mahre*, Ed. J. B. Chabot, Paris 1895, s.36.

³⁹ Eserin A. Harrak tarafından neşredilen İngilizce tercümesinde, Chabot tarafından Lydia olarak tercüme edilen kelimedede yazım hatası olduğu ve dolayısıyla Lydia'nın salgından etkilenen bölgeler arasında sayılamayacağı iddia edilmektedir. Harrak, Zuqnin kroniğinde salımla ilgili bilgi verirken Efesli İoannes'i kaynak olarak kullandığını ancak İoannes'in salgından etkilenen bölgeler arasında saydığı Moesia'nın bir yazım hatası sonucu Zuqnin kroniğine *Lusonia* şeklinde aktarıldığını belirtmektedir. Bknz. *The Chronicle Of Zuqnin, Parts III and IV AD 488-775*, Trans. Amir Harrak, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto 1999, s.172. Ancak salgının genel yayılma alanı ve Anadolu'da yayıldığı diğer bölgelerin (Galatia, Asia, İkonion, Kilikya, Kapadokya, Bithynia) genişliği Lydia'nın salgının etki alanına girmiş olabileceğini akla getirmektedir

⁴⁰Ostrogorsky, a.g.e., s.149vd.

⁴¹The Chronicle of Theophanes Confessor, s.614, Leslie Brubaker-John Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era, ca.680-850*, Cambridge University Press, Cambridge 2011, s.242-243.

Mikhael Lakhanadrakon ayrıca bölgedeki manastırlara el koymuş ve onlara ait arazi, kitap ya da ikon gibi değerli olan ne varsa satmıştır⁴².

Kaynaklarda ismi açıkça zikredilmemekle birlikte tasvir kırıcı hareketin Sardes üzerinde de etkili olduğu anlaşılmaktadır. Zira, 787 yılında Patrik Tarasios tarafından Sardes'e piskopos olarak atanan ve ikonoklast hareketin aleyhtarı olan Aziz Euthymios, kentin genelinde ikonoklast hareketin hakim olduğunu görmüştür. Aziz Euthymios, oluşumunda Mikhael Lakhanadrakon dönemindeki baskıların da etkili olduğu ikonoklast havayı dağıtmak için çalışmalara başlamış kentteki pek çok insanı tasvir aleyhtarlığı fikrinden döndürmeyi başarmıştır⁴³. VIII. yüzyıl sonlarında İmparatoriçe İrene (780-792)'nin etkisiyle gerileyen ikonoklast hareket, V. Leon (813-820) devrinden itibaren tekrar güçlenmiş ancak son ikonoklast imparator olan Theophilos'un 842'de ölümüyle nihayete ermiştir⁴⁴.

Lydia bölgesinin metropoliti olarak kilise teşkilatı içerisindeki yerini korumuş ve kilise kaynaklarında Sardesli din adamlarına çokça atıf yapılmış olmasına rağmen mezkur kaynaklar Sardes kenti ile ilgili çok az bilgi vermektedir. Bu durumun başlıca sebebi, kentte görevli olan pek çok din adamının görev yerine gitmeyip başkentte kalmayı tercih etmesidir. Kente atanan din adamlarının büyük kısmı İstanbul'da kalmayı tercih etmiş olup Aziz Euthymios ve haleflerinden bazılarının tercihleri istisna kabul edilmelidir. Sardes'in kilise teşkilatı içerisindeki güçlü konumunu kullanmak isteyen din adamlarının, ekseriyetle gücün ve entrikanın merkezi olarak görülen İstanbul'da kalmayı tercih ettikleri anlaşılmaktadır⁴⁵.

2. IX. Yüzyıl ve Sonrasında Sardes: Yenilenme Dönemi ve Türk Akınları

IX. yüzyıl başlarından itibaren Arap akınlарının zayıflaması⁴⁶ ve yüzyılın ortalarından itibaren Bizans'ın Araplara karşı özellikle

⁴²The Chronicle of Theophanes Confessor, s.615, Warren Treadgold, *The Byzantine Revival, 780-842*, Stanford University Press, Stanford 1988, s.32.

⁴³Aristeides Papadakis, "The Unpublished Life Of Euthymius Of Sardis: Bodleianus Laudianus Graecus 69", *Traditio*, 26, (1970), s.64-67, Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, s.64.

⁴⁴Ostrogorsky, a.g.e., s.163vd, Brubaker-Haldon, a.g.e., s.372-404.

⁴⁵Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, s.67-69.

⁴⁶VIII. yüzyıl sonlarında Arap akınları bölgeyi halen tehdit etmekteydi. 798/799 yıllarında düzenledikleri akınlarda Lydia bölgesine ulaşan Araplar, Ephesos'a

Anadolu'da hücum eder pozisyona geçmesi ile Anadolu kentlerinde yenilenme dönemi başlamıştır⁴⁷. Bu dönemde Sardes kentinin belli bölgelerinde -geç antikçağdaki kadar parlak olmasa da- yeni yerleşim bölgeleri ortaya çıkmıştır. Nitekim imparator VII. Konstantinos (913-959) tarafından kaleme alınan *De Thematibus Et de Administrando Imperio* (İmparatorluğun Themaları Üzerine) adlı eserde Sardes kenti, Anadolu'nun önde gelen kentleri arasında zikredilmekte ve bu durum kentin en azından Batı Anadolu bölgesinde halen önemli bir konumda olduğunu göstermektedir⁴⁸.

Sardes'te kentsel yaşamın canlanmasına dair bariz örnekler özellikle akropoliste kendisini göstermiş ve X. yüzyıldan itibaren akropolis etrafındaki inşa faaliyetlerinin tekrar başladığı arkeolojik kazılar neticesinde ortaya çıkmıştır. XI. yüzyılda artarak devam ettiği görülen inşa faaliyetleri giderek geniş bir alana yayılmış ve bu bölge yüzyılın sonlarına kadar yerleşim yeri olarak kullanılmıştır. Bir küme şeklinde ve özellikle güney surları etrafında inşa edilen küçük evlerden oluşan yerleşim bölgesi içerisinde, su ihtiyacını karşılayan bir sarnıç ile bazı temel ihtiyaçların üretimi için inşa edilmiş tesisler bulunmakta ayrıca bir şapel ile mezarlık da bulunmaktadır⁴⁹. Akropolis etrafındaki yerleşim bölgesi haricinde özellikle Artemis tapınağı etrafında, Sard çayının kuzeyindeki bölgede ve Gymnasium yapısı etrafında yeni yerleşim bölgeleri oluşmuştur. Mezkur yerleşim bölgeleri, temel ihtiyaçlarını karşılayabilmekle birlikte geç antikçağ ile karşılaştırıldığında kentin daha basit ve küçük bir yapıda olduğu anlaşılmaktadır⁵⁰.

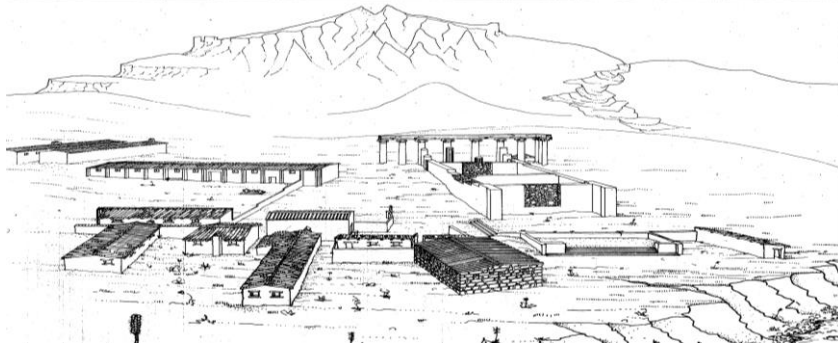
kadar ilerlemişler ve pek çok esirle birlikte geri dönmüşlerdi. Bknz. The Chronicle of Theophanes Confessor, s.651-652, *The History of Al-Tabari, Vol.XXX, The Abbasid Caliphate in Equilibrium*, Trans. C.E. Bosworth, State University of New York Press, New York 1989, s.168. Bu kaynaklarda Sardes'a dair bir kayıt bulunmamakla birlikte, bölgedeki güvenlik sorununun devam ettiği ve kentsel yaşamın gelişimi için önemli bir engel olduğu anlaşılmaktadır.

⁴⁷Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, s.66, Ostrogorsky, a.g.e., s.207-212.

⁴⁸Costantino Porfirogenito, *De Thematibus*, Ed. A. Pertusi, Vaticano 1952, s.68, Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, s.67.

⁴⁹Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, s.70.

⁵⁰Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, s.72-74.

Resim 3: Artemis Tapınağı etrafındaki Bizans yerleşiminin rekonstrüksiyonu (Foss, 1976: 206)

Sardes kentindeki canlanma XI. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu'yu tehdit eden yeni bir gücün ortaya çıkmasıyla sekteye uğramıştır. Bu yeni tehdit, XI. yüzyıl ortalarından itibaren Bizans'ın doğu sınırını aşarak kısa sürede Marmara sahillerine ve Batı Anadolu bölgesine ulaşan Türklerdir. Kuruluşlarından kısa bir süre sonra Anadolu'ya pek çok akın düzenleyen Selçukluların Anadolu'daki baskısı Malazgirt Savaşı (1071) sonrası daha da artmış ve Kutalmışoğlu Süleymanşah önderliğindeki Anadolu Selçukluları İznik'i fethederken Çaka Bey de İzmir'i ele geçirmiş ve Türkler Ege sahillerine kadar ulaşmıştır⁵¹.

Kutalmışoğlu Süleymanşah, Bizans içerisindeki taht kavgalarından faydalanmış ve devletin sınırlarını genişletme imkanı bulmuştur. Süleymanşah, önce imparator Mikhail Dukas'a isyan eden Anatolikon *theması* strategosu Nikephoros Botaniates'e daha sonra ise Botaniates'e karşı Nikephoros Melissenos'a destek vermiştir. Nikephoros Melissenos yardımları karşılığında bazı kent ve kaleleri Süleymanşah'a teslim etmiştir⁵². Bizanslı devlet adamı ve tarihçi Nikephoros Bryennios, Melissenos'un Asia (Batı Anadolu), Phrgia ve Galatia bölgelerindeki kalelere Süleymanşah tarafından gönderilen birlikleri yerleştirdiğini ifade etmektedir. İsmi açıkça zikredilmemekle birlikte Batı Anadolu'nun büyük kentlerinden biri sayılan Sardes'in bu esnada Türk hakimiyetine girdiği anlaşılmaktadır⁵³.

⁵¹Yusuf Ayönü, "İzmir'de Türk Hakimiyetinin Başlaması", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, IX/1, (2009), s.1-2.

⁵²Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, 2.Baskı, TTK, Ankara 2014, s. 522-524, Ostrogorsky, a.g.e., s.322-323.

⁵³Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2008, s.173. C. Foss, kaynaklarda isminin geçmediğini bildirmekle

Türklerin bölgedeki hakimiyeti, Çaka Bey'in Bizans imparatoru I. Aleksios Komnenos (1081-1118)'un kışkırtmaları sonucunda Anadolu Selçuklu sultanı I. Kılıç Arslan (1092-1107) tarafından öldürülmesi ve sonrasında başlayan Haçlı seferleri sebebiyle zayıflamıştır. I. Haçlı seferinde Anadolu Selçuklu kuvvetleri Haçlı orduları karşısında tutunamayarak başkentleri İznik'ten çekilmek zorunda kalmışlar ve kent Bizanslıların eline geçmiştir⁵⁴. Fırsattan faydalanarak kaybettikleri yerleri geri almak isteyen Bizanslılar, İoannes Dukas komutasındaki orduyu bölgeye göndermişlerdir. Bizans kuvvetleri önce İzmir'i daha sonra da 1098'de Philadelphia (Alaşehir) ve Sardes kentlerini Türklerden geri almıştır. Mezkur kentlerin yönetimi Mikhail Kekavmenos'a bırakılmış ve bölgede Türklere karşı Philadelphia merkezli yeni bir savunma hattı oluşturulmuştur⁵⁵.

Sonuç

Antik dönemin en parlak kentlerinden biri olan Sardes, VI. yüzyıl ortalarından itibaren başlayan veba salgınları ile VII. yüzyıldaki Sasani ve Arap saldırıları neticesinde -Anadolu'nun pek çok kentinde olduğu gibi- küçülmüş ve eski ihtişamını kaybetmiştir. Dönem şartları gereği güvenlik olgusu, kentlerin ihtiyaçlar hiyerarşisinde ilk sıraya yükselmiş ve bu durum Arap tehdidinin hissedildiği yaklaşık iki asırlık süre boyunca değişmemiştir. Sardes, bu süre zarfında eskisine göre daha küçük bir yerleşim yeri haline gelmiş ve antik dönemle kıyaslandığında kentsel yaşam fonksiyonları gerileyerek daha basit bir şekle bürünmüştür. Ancak bu gerileme ani ve askeri bir dış darbenin ürünü olmayıp, yüzyıllara yayılan ve Sasani istilasından önce başlayan uzun bir sürecin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Nihayet kent IX. yüzyıl ortalarından itibaren tekrar gelişme ve kendini yenileme imkanı bulmuş ancak kentin antik dönemdeki ün ve ihtişamına tekrar kavuşması mümkün olmamıştır.

birlikte Sardes'i Çaka Bey'in etki alanındaki kentlerden biri olarak görmektedir. Ancak Ege adalarında ve Urla ile Çeşme gibi kıyı şeridinde hakim olan Çaka Bey'in Sardes'e kadar olan bölgeyi kontrol ettiğine dair kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bknz. Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, s.71.

⁵⁴Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 12.Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013, s.127-130.

⁵⁵Anna Komnena, *Alexiad, Anadolu' da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi'nin Tarihi*, Çev. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, Ankara 1996, s.338-339, Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, s.71.

KAYNAKÇA

- Agapius (Mahboub) De Menbidj, *Kitab Al-Unvan Histoire Universelle, Seconde Partie*, Ed. et. Trad. Alexandre Vasiliev, Patrologia Orientalis, Paris 1910.
- Akyol, Hasan, *Roma-Bizans Hakimiyetinde Ankara Siyasi, Fiziki, İdari, Sosyo-Ekonomik ve Dinî Yapı*, TTK Yayınları, Ankara 2022.
- Anna Komnena, *Alexiad, Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi'nin Tarihi*, Çev. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, Ankara 1996
- Appian's Roman History*, Vol. II, Trans. Loeb Classical Library, Great Britain 1912.
- Arrian, *Alexander the Great The anabasis and the İndica*, Trans.Martin Hammond, Oxford University Press, Oxford 2013.
- Avcı, Casim, *İslam-Bizans İlişkileri*, Klasik, İstanbul 2003.
- Ayönü, Yusuf, "İzmir'de Türk Hakimiyetinin Başlaması", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, IX/1, (2009), ss.1-8.
- Bates, G., *Byzantine Coins*, Archaeological Exploration of Sardis, Cambridge 1971.
- Brubaker, Leslie-John Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era, ca.680-850*, Cambridge University Press, Cambridge 2011.
- Cameron, Averil, *The Mediterranean World in Late Antiquity AD 395-600*, Routledge, London-New York 1993.
- Chronique de Denys Tell-Mahre*, Ed. J. B. Chabot, Paris 1895.
- Chronicon Pascale AD 284-628*, Trans. Michael Whitby-Mary Whitby, Second İmpression, Bell and Bain Ltd., Glasgow 2007.
- Costantino Porfirogenito, *De Thematibus*, Ed. A. Pertusi, Vaticano 1952.
- Eutropius, *Breviarium Historiae Romanae* Roma Tarihinin Özeti, Çev. Çiğdem Menzilioğlu, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2006.
- Foss, Clive, "The Fall of Sardis in 616 and the Value of Evidence", *Jahrbuch Der Österreichischen Byzantinistik*, 24 (1975), ss.11-22.
- Foss, Clive, "The Persians in Asia Minor and the end of Antiquity", *The English Historical Review*, 90/357(1975), ss.721-747.
- Foss, Clive, *Byzantine and Turkish Sardis*, Harvard University Press, Cambridge- Massachusetts- London 1976.
- Greatrex, Geoffrey -Samuel N. C. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, Part II AD 363-630, Routledge, London-New York 2002.

- Greenewalt Jr., C. H., Marcus L. Rautman and Nicholas D. Cahill, "The Sardis Campaign of 1985", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 25, Preliminary Reports of ASOR-Sponsored Excavations 1982-85, (1988), ss.55-92.
- Greenewalt, Jr, C. H.- M. L. Rautman, The Sardis Campaigns of 1994 and 1995, *American Journal of Archaeology*, 102, (1998), ss.469-505.
- Greenewalt, Jr, C. H.- M. L. Rautman, "The Sardis Campaigns of 1996, 1997 and 1998", *American Journal of Archaeology*, 104 (2000), ss.643-681.
- Haldon, John, *Byzantium in the Seventh Century The Transformation of a Culture*, Cambridge University Press, Cambridge 1990.
- Haldon, John, *Warfare, State And Society In The Byzantine World, 565-1204*, Taylor&Francis, London 2003.
- Hanfmann, G. M. A., *Sardis from Prehistoric to Roman Times*, Cambridge 1983.
- Hierocles, *Synecdemus*, Ed. A. Burckhardt, Lipsiae 1893.
- Jacobs Ine, *Aesthetic Maintenance of Civic Space The 'Classical' City from the 4th to the 7th c. AD*, Peeters Publishers, Leuven 2013.
- Jacobs, Ine, "Late Antique Anatolia, Archaeology of", *Encyclopedia of Global Archaeology*, Ed. C. Smith, Springer Science-Business Media, New York 2013, 1-15.
- Liebeschuetz, J.H.W.G., *Decline and Fall of the Roman City*, Oxford University Press, Oxford 2001.
- Mitchell, Stephen, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284-641*, Çev. Turhan Kaçar, TTK, Ankara 2016.
- Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2008.
- Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, Trans. Cyril Mango, Dumbarton Oaks, Washington 1990.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, 8.Baskı, Ankara 2015.
- Papadakis, Aristeides, "The Unpublished Life Of Euthymius Of Sardis: Bodleianus Laudianus Graecus 69", *Traditio*, 26, (1970), 63-89.
- Rautman, M.L., "A Late Roman Townhouse at Sardis", *Forschungen in Lydien*, Ed. E. Schwertheim, Rudolf Habelt, Bonn 1995.
- Russell, James, "The Persian Invasions Of Syria/Palestine And Asia Minor In The Reign Of Heraclius: Archaeological, Numismatic And Epigraphic Evidence", *The Dark Centuries Of Byzantium (7th-9th C.)*,

- Ed. Eleonora Kountoura-Galake, The National Hellenic Research Foundation Institute for Byzantine Research, Athens 2001, ss.41-71.
- Sevim, Ali ve Merçil Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, 2.Baskı, TTK, Ankara 2014.
- Stathakopoulos, Dionysios, "Crime and Punishment plague and Byzantine Empire 541-749", *Plague and the end of Antiquity, 541-750*, Ed. Lester K. Little, Cambridge University Press, New York 2007, ss.100-118.
- Tacitus, *The Histories*, Vol. II, Trans. Clifford H. Moore, Harvard University Press, Cambridge- Massachusetts- London 1980.
- The Chronicle Of Zuqnin, Parts III and IV AD 488-775*, Trans. Amir Harrak, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto 1999.
- The Geography of Strabo*, Vol.VI, Trans. Horace Leonard Jones, Harvard University Press, London-Cambridge-Massachusetts 1929.
- The Chronicle of Theophanes Confessor*, Trans. Cyril Mango and Roger Scott, Clarendon Press, Oxford 1997.
- The History of Al-Tabari, Vol.XXX, The Abbasid Caliphate in Equilibrium*, Trans. C.E. Bosworth, State University of New York Press, New York 1989.
- Treadgold, Warren, *The Byzantine Revival, 780-842*, Stanford University Press, Stanford 1988.
- Treadgold, Warren, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, Stanford 1997.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 12.Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.
- Yegül, Fikret K, "Sardes: Tarih, Mimarcılık ve Şehircilik", *Anadolu Araştırmaları*, 23, (2020), ss.135-158.

VII. YÜZYILDAN XI. YÜZYILA KADAR MAGNESIA VE ÇEVRESİNİN İDARİ YAPISI

Cüneyt GÜNEŞ*

Giriş

İmparator Diokletianos (284-305) dönemi, Roma İmparatorluğu'nun tamamında büyük değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Kendisi ve ardılarının uyguladığı oldukça merkezileşmiş, bürokratik ve despotik idare biçimi, imparatorluğun erken evrelerine ait geleneklerden açık bir farklılaşmayı gösterir. Onun ardılı, İmparator I. Konstantinos (306-337) Hıristiyanlığı kabul etmiş ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti, Konstantinopolis [İstanbul] olmuştur. Nitekim bu başkent, Türklerin eline geçinceye kadar devam edecek olan bir siyasi yapı oluşturmuştur. Bu dönemde imparatorluk eyaletleri, daha küçük idarî ve askerî birimlere bölünerek merkezi idarenin karmaşık bir hiyerarşisine tabii olmuş ve ordu yeniden düzenlenmiştir. Hıristiyanlığın kabul edilmesiyle idarî merkezler, kısa zaman içinde kilise örgütlenmesinin metropolitliği haline geldi ve diğer şehirlerin piskoposları da ona tabî oldu. Kilise örgütlenmesi, devletinkinden daha istikrarlı-muhafazakâr ve de esinlendiği idarî sistemden daha uzun ömürlü ve etkili oldu. Bu etkinliği, özellikle imparatorluğun hakim olduğu Batı Anadolu bölgesinde de ciddi anlamda hissedildi ve bu coğrafya, Hıristiyanlığın yayıldığı ve etkisini gösterdiği en önemli coğrafyalardan birisi oldu. Nitekim Hıristiyanlığın Batı Anadolu'daki hâkimiyeti sürdüğü sürece bölgenin en önemli kentlerinden birisi olan Sardes, Lydia eyaletinin metropolitliği statüsüne getirildi¹ ve bu kent, hem idarî-askerî hem de iktisadî ve dinî önemini yüzyıllarca devam

* Dr. Öğr. Üyesi, Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu, Tarih Bölümü. cgunes@kho.msu.edu.tr

¹ C. Foss, *Bizans ve Türk Dönemlerinde Sardis*, Çeviren: Çiğdem Önal Emiroğlu, Salihli Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 2011, s. 4-5; Ayrıca bkz. Stephen Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284-641*, Çeviren: Turhan Kaçar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s. 5.

ettirdi. VI. yüzyılda *Synekdemos* adlı eserinde Hierokles, Lidya Eparkhiasi'na bağlı olarak aralarında Sardes [Salihli]'in de olduğu yirmi üç kente atıf yapmaktadır.² Hierokles'in bu eseri, Erken Bizans döneminde Bizans Anadolu'sunun idarî yapısını göstermesi bakımından oldukça kıymetlidir.³

A. Thrakesion Theması Bağlamında Magnesia ve Çevresi

638'de imparatorluğun, Arap saldırılarına karşı korumak için Mısır'a gönderilen ve Balkanlar'da konuşlu bulunan *magister militum per Thracias* birliği, Araplara karşı başarısız oldu ve bu birlik, bir müddet sonra Anadolu'nun merkezinde kurulan Anatolikon *themasına* destek olmak, Balkanların doğusu dâhil Aşağı Tuna'nın güney kıyısına kadar olan bölgeyi ve Batı Denizi'nin kıyılarını Arap saldırılarından korumak amacıyla Batı Anadolu'ya kaydırılmıştır. Bu amaçlarla bir müddet sonra Anatolikon *themasının* art bölgesi ya da özel birliklerin yerleştirildiği "Thrakesion" adında yeni bir *thema* bölgesi oluşturulmuştur. İmparator II. Iustinianos'un, 687'de Papa Kanon'a yazmış olduğu ve *themaların* kökeni hakkında bilgiler edindiğimiz mektup, Thrakesion *theması* hakkında önemli çıkarımlar yapılabilecek bir kayıttır. Bu mektupta, diğer *themalara* atıf yapıldığı gibi Latince adıyla *per Thrakias* adına da atıf yapılmaktadır ki *per Thrakias* birliklerinin, Batı Anadolu'ya konuşlandırılması sonucunda, bu birliklerin adının hem Thrakesion *theması* hem de coğrafyasını ifade ettiği anlaşılmaktadır. Bu birlikler, muhtemelen 640'larda kuzeyde bulunan Opsikion *themasının* politikalarına karşı İmparator II. Iustinianos döneminde kurulmuştur. Dolayısıyla Thrakesion *theması*, Anadolu'da Arap saldırılarına karşı kurulan ilk beş büyük *thema*dan birisidir.⁴

² Hierokles, *Synekdemos*, Rec. Augustus Burckhardt, Leipzig 1893, 669.2-6; 670.1-9; 671.1-9.

³ Johannes Koder, "Bizans Anadolu'sunun Coğrafyası", *Bizans Döneminde Anadolu*, Çeviren: Deniz Sever Georgousakis, Hazırlayan: Engin Akyürek-Koray Durak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021, s. 4.

⁴ Diğer *themalar*, Anatolikon, Armeniakon, Opsikion ve Kibyrraioton *themalarıdır*. Geniş bilgi almak için bkz. Cüneyt Güneş, *Bizans Anadolu'sunda Askerî ve İdarî Bir Sistem: Thema Sistemi (VII. Yüzyıldan XI. Yüzyıla Kadar)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2021; Nitekim erken VIII. yüzyıla tarihlendirilen bir mühürde Thrakesioi Strategosu ve Patrikiosu Leo'ya atıf yapılmaktadır. Bk. *Catalogue of Byzantine Seals*, Vol. III, Ed. J. Nesbitt-N. Oikonomides, Dumbarton Oaks 1996, s. 17.

Thrakesion bölgesi, sadece thema birliklerinin değil aynı zamanda imparatorluğun özel birliklerinin de yerleştirildiği bir bölgedir. Nitekim 758-759 yılında Theophanes, bu bölgenin *strategosu* yani idari ve askeri yöneticisinden bahsetmekle birlikte V. Konstantinos (741-775)'un, Bulgarlara karşı yapmış olduğu bir seferde, Thrakesion birliklerinin de sevk edildiği bilgisini vermektedir. Nitekim İmparator II. Iustinianos (685-695/705-711) döneminde de Kherson [Kırım] bölgesine sevk edilen birlikler arasında yine seçkin üç yüz Thrakesionlu askerin gönderilmesi, bu bölgede teçhizatlı, seçkin ve güvenilir birliklerin teşkil edildiğini göstermektedir. XI. yüzyılda bununla ilgili bir bahsinde Skylitzes ise, bölgede Varangian (Vareg) askerlerinin yaşadıkları bilgisini vermektedir. Savaşçılık nitelikleriyle ön plana çıkan ve özel-seçkin birlikler olan Varegler, XI. yüzyılda muhtemelen iklimi elverişli olmasından dolayı Thrakesion *themasında* kışlamaları için imparatorluk tarafından bu bölgeye yerleştirilmiştir. Ancak bu yerleştirmeler, kimi zaman yerleşik halk arasında bazı problemlerin de yaşanmasına neden olmuştur.⁵

Theophanes'in vermiş olduğu bilgiye göre, Thrakesion *themasında* adı geçen ilk *strategos* Sisinnios adındaki kişidir. Bu *strategostan* Theophanes, İmparator V. Konstantinos'a karşı 741'de Armeniakon *themasının* *Strategosu* ve Opsikion *Komesi* olan Artabasdos'un imparator olmak adına girişmiş olduğu isyan dolayısıyla bahsetmektedir.⁶ Bu bahiste, tahta çıktıktan sonra doğuya, Araplar üzerine sefere giderken Artabasdos'un saldırısına uğrayan İmparator V. Konstantinos, Anatolikon *themasının* merkezi olan Amorion [Hisarköy]'a kaçmış ve buradan Thrakesion *themasının* *Strategosu* Sisinnios'un yanında mücadele etmesi için haber göndermiştir.⁷ Theophanes'in vermiş olduğu bilgiye göre, İmparator V. Konstantinos, 766-767'de *themalara*, hem kendi yönetimini hem de ikonakırıcılık politikasını destekleyen *strategoslar* atamıştır. Böylece Thrakesion *themasına* ise, ikonaklast bir yönetici olarak Mikhael Lakhanodrakon'u *strategos* olarak görevlendirmiştir. Lakhanodrakon,

⁵ Güneş, *age*, s. 189-190.

⁶ Bu isyan hakkında geniş bilgi almak için bkz. Cüneyt Güneş, "Bizans Kurşun Mühürleri'nde Artabasdos ve İsyanı (741)", *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, Cilt. 6, S. 14, s. 624-643.

⁷ Theophanes, *Khronographia*, Ed. Ioannis Classeni, Bonn 1839, A.M. 6233; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, Texts, Trans. Cyril Mango, Dumbarton Oaks 1990, 64.1-40; Ayrıca bkz. Güneş, *age*, s. 190.

tarihi süreç içerisinde Thrakesion *themasının* en önemli ve doğuda Araplara karşı mücadele eden ilk *strategos*udur.⁸ Lakhanodrakon, hem İmparator V. Konstantinos'u hem de onun ikonakırıcılık politikasını ciddi anlamda destekleyen ve uygulayan aynı zamanda görevini 766/767-790 yılına kadar uzun bir süre devam ettiren bir *strategos* olmuştur. Nitekim IV. Leo (775-780) döneminde yine Araplara karşı düzenlenen bir seferde Thrakesionluların başında Lakhanodrakon vardır. Dolayısıyla Lakhanodrakon, imparatorluğun hem iç hem de dış politikasında oldukça etkili bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. İkonakırıcılık politikası çerçevesinde Lakhanodrakon, Thrakesion *themasında* bulunan tüm rahip ve rahibeleri, Ephessos'ta toplayarak İmparator V. Konstantinos'un ikonakırıcılık politikasının desteklenmesini; desteklemeyenlerin kör edilerek Kıbrıs'a sürgüne gönderileceği tehdidinde bulunmuştur ve anlaşılan Lakhanodrakon bölgedeki yetkililerine acımasızca davranmıştır.⁹

⁸ Hakkında ayrıca bkz. *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*, E. R. Jonannes Lilie vd., Berlin 2000, Michael Lakhanodrakon (#5027).

⁹ Theophanes, *age*, A.M. 6270; 6262.

Resim 1- Thrakesionluların Strategosu Mikhael Lakhanodrakon'a ait bir kurşun mühür¹⁰

VII. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar Magnesia ve çevresi de burada mevzu bahis edilen Thrakesion *themasının* idarî ve askerî yönetimindedir. *Themanın* idarî yerleşimleri/kastronları hakkında en önemli bilgiler, İmparator VII. Konstantinos Porphyrogennetos'un *De Thematibus* adlı eserinde verilmektedir. Bu eserde, Ephesos, Smyrna, Sardes, Miletos, Priene, Kolophon, Thyrateira, Pergamon, Magnesia, Tralles, Hierapolis, Khonia, Laodikeia, Nyssa, Stratonikeia, Alabanda, Alinda, Myrina, Teos, Lebedos, Philadelphia'nın dâhil olduğu yirmi kent saymaktadır.¹¹ Nitekim bu kentler arasında Magnesia, Sardes, Thyateira, Stratonikeia ve Philadelphia günümüzde Manisa il sınırları içerisindedir.

¹⁰<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1947.2.181/view>. Erişim Tarihi: 06.09.2022.

¹¹ Konstantinos Porphyrogennetos, *De Thematibus*, Ed. A. Pertusi, Vaticana 1952, IV.26-41.

Resim 2- Thrakesionluların Strategosu, Imperial Protospathariosu ve Patrikiosu Konstantinos'a ait bir kurşun mühür¹²

¹²

<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.757/view>. Erişim Tarihi: 05.09.2022.

B. *Notitia Episcopatum* [Kilise] Kayıtları ve Magnesia Çevresi

II. Konstantinos Porphyrogennetos'un eseriyle birlikte bölgenin idarî ve özellikle dinî teşkilatlanması hakkında bilgi edinebileceğimiz diğer önemli kaynak ise, kilise kayıtları olan *Notitiae*dir. Bu *Notitiae*ler, her ne kadar taşradaki dinî teşkilatlanmayı gösteriyor olsa da aynı zamanda imparatorluğun idarî, askerî yapısı ve sınırları hakkında da önemli bilgiler sunmaktadır. Nitekim *Notitiae Episcopatum Ecclesia Constantinopolitanae (Notitia)* kayıtlarına göre, VII. yüzyılın ikincisi yarısından itibaren Lydia *Eparkhiasi*'nda Sardes [Salihli] Metropolitliği'ne bağlı yirmi altı; Asia *Eparkhiasi*'nda Ephesos Metropolitliği'ne bağlı ise bir piskoposluk kaydedilmekle birlikte tespit edilebilenlere göre, bu piskoposlukların on dokuzu "Magnesia" çevresinde bulunmaktadır. Bu piskoposluklar, Philadelphia [Alaşehir], Thyateira [Akhisar]¹³, Saittai [İcikler], Aureliopolis [Gökçekaya], Gordos [Gördes], Siland(r)os [Karaselendi], Hyrkani [Alibeyli], Maonia [Menye/Gökçeören], Mostene [Çobanisa], Akrasos [İlyaslar], Attaleia [Selçikli], Hierokaisareia [Sazoba], Daldis [Kemerköyü], Stratonikeia [Siledik], (G)Tabala [Yurtbaşı], Satala [Karataş] ve Hermokapeleia [Süleymanköy]'dir.¹⁴ IX. yüzyıldan sonra bu piskoposluklara Sosandra¹⁵ piskoposluğu da eklenmiştir.¹⁶ *Notitia* 10'da ise, Asia *Eparkhiasi*'nda Ephesos Metropolitliği'ne bağlı olarak Khliara piskoposluğu kaydedilmektedir. Kayıtlardan anlaşılan bu piskoposluk sadece *Notitia* 10'da kaydedilmiştir.¹⁷

¹³ *Notitia* 3'te ayrıca Ephesos Metropolitliği'ne bağlı olarak da kaydedilmiştir. Bk. *Notitia*.141.

¹⁴ *Notitia*.1.144-170; *Notitia*.2.164-190; *Notitia*.3.200-225; *Notitia*.4.154-180; *Notitia*.7.193-218; *Notitia*.9.90-116; *Notitia*.10.94-133; *Notitia*.13.99-127.

¹⁵ Sosandra için bkz. Ekaterini Mitsiou, "The Monastery of Sosandra: A Contribution to Its History, Dedication and Localisation", *Bulgaria Mediaevalis*, 2, (2011), s. 680.

¹⁶ *Notitia*. 7.702; *Notitia*. 10.632; *Notitia*. 13.674.

¹⁷ *Notitia*.10.47.

Resim 3- X-XI. Yüzyıla tarihlendirilen Silandros Piskoposu Kallistos'a ait kurşun mühür¹⁸

Kayıtlarda Magnesia Aneliou şeklinde bir piskoposluk kaydedilmekle birlikte Darrauzés, bu piskoposluğun, Sipylos'un kötü bir

¹⁸

<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4653/view>. Erişim Tarihi: 05.09.2022.

okunuşu şeklinde düşünmektedir.¹⁹ Eğer Darrouzés'in fikrine katılacak olursak, "Magnesia" adında bir piskoposluk mevcuttu ve bu piskoposluk, düzenli olarak Asia Eparkhiasi'nda bazen Ephesos bazen de Smyrna metropolitliğine bağlı olarak kaydedilmiştir.²⁰ Bu piskoposlukların çoğunluğu, bugünkü Manisa il sınırları içerisinde yer almaktadır. Ancak şu ifade edilmelidir ki, kayıtlarda geçen piskoposluklar, kendi bölgelerinde Hıristiyanlığın yerleşmesi ve yayılmasında ciddi öneme sahiptirler ve bunların çoğu, Türk saldırıları sırasında da savunulabilir dağlık bir alanda bulunmaktaydı.

C. Bizans Kurşun Mühürleri ve Magnesia Çevresi

VII. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar Thrakesion theması'nda görevli olan idarî, askerî, malî²¹ ve dinî yöneticilere dair çok sayıda kurşun mühür mevcuttur. Nitekim bu kurşun mühürler, özellikle imparatorlukta çeşitli görevleri üstlenenlerin adlarıyla birlikte yer almakla beraber hem bölge idarî yapısının hem de imparatorluk bürokrasisinin üst-ast hiyerarşisini tespit edilebilmesi açısından oldukça önemlidir.²² Bölgenin bu yönünün anlaşılması için en azından birkaç örnek vermek yerinde olacaktır. Dinî öneminden dolayı bölgede çok sayıda metropolit ve piskopos görev yapmış ve bu görevleri dolayısıyla bu piskoposlara ait mühürler mevcuttur.

Erken IX. yüzyıla tarihlendirilen bir mühürde, Sardes Metropolit ve Papazı Anthonios; 787-815 yılına tarihlendirilen başka bir mühürde

¹⁹ Jean Darrouzés, "Listes épiscopales du concile de Nicée (787)", *Revue des études byzantines*, 33, (1975), s. 29.

²⁰ *Notitia*.1.98; *Notitia*.2.113; *Notitia*.3.122-225; *Notitia*.4.107; *Notitia*.7.650; *Notitia*.9.30, 524; *Notitia*.10.626; *Notitia*.13.669; *Notitia*.16.143-144.

²¹ X.-XI. yüzyıla tarihlendirilen bir mühürde Thrakesioi Khartoulariosu ve Spathariosu Konstantinos'a; XI. yüzyıla tarihlendirilen başka bir mühürde ise, Thrakesioi Khartoulariosu ve Protospathariosu Leo'a atıf yapılmaktadır. Bk. *Catalogue of Byzantine Seals*, Vol. III, s. 2-3; Khartoularios: IX. ve X. yüzyılda themalarda malî görevlerinin özellikle orduya yapılan ödemelerin kontrolünün yanı sıra "askerî kayıtların" tutulmasından ve arşivlendirilmesinden sorumlu kişidir. Her thema bölgesinde, merkezden görevlendirilen bir thema khartoulariosu mevcuttu. Bk. Cüneyt Güneş, *Bizans İmparatorluğu Kurumları ve Unvanları (IX. ve XI. Yüzyıllar)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 205.

²² J. Claude Cheynet, "Bizans Mühürleri, Bir Toplumun Görüntüleri", *Bizans Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, Çeviren: Buket Kitapçı-Bayrı, Editör: Annie Pralong, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, s. 319-336.

ise, yine Sardes Metropolitliği yapan Euthymios'a atıf yapılmaktadır.²³ IX. yüzyıla tarihlendirilen başka bir mühür ise, bölgede malî bir yetkilinin olduğunu kanıtlamaktadır. Bu mühürde, Sardes Dioiketes'i²⁴ Georgios'a²⁵ ve yine VIII. yüzyıla tarihlendirilen başka bir mühürde bölgeye özel, Lydia Dioiketes'i Theodoros'a atıf yapılmaktadır.²⁶ X. yüzyıla tarihlendirilen bir mühürde, Silandros Piskoposu Kallistos'a²⁷; XI.-XII. yüzyıla tarihlendirilen bir mühürde, Hyrkanis Piskoposu Ioannes'e²⁸; XI. yüzyıla tarihlendirilen bir mühürde, Akrasos Piskoposu Basileios'a²⁹ ve Sosandra Piskoposu Konstantinos'a atıf yapılmaktadır.³⁰ Ayrıca Thrakesion themasının idarî ve askerî yöneticileri olan *strategos*lara³¹ ve onların astı olan *tourmarkhos*lara dair yine çok sayıda mühür mevcuttur.³² Yine VII-VIII. yüzyıla tarihlendirilen ve bölgeye özel bir mühürde ise, Lydia Tourmarkhosu Maurianos adındaki bir idarî ve askerî yöneticiye atıf yapılmaktadır.³³ Bu mühürler, genelde Thrakesion coğrafyasında özelde ise, Magnesia ve çevresinde idarî, askerî ve dinî hiyerarşinin ve yönetiminin olduğunu kanıtlamaktadır. Bunun yanı sıra, anlaşılan VIII. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar Thrakesion themasında, kaynaklardan bilinen kırk altı *strategos* görev yapmıştır³⁴ ve bu da en azından bölgeye

²³ G. Zacos-A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Vol. I/2, Basel 1972, No. 1327; 1332.

²⁴ Dioiketes: Themalarda vergileri toplayan resmî görevli. Bk. Güneş, *age*, s. 197.

²⁵ Zacos-Veglery, *age*, Vol. I/2, No: 1918; IX.-X. yüzyıla tarihlendirilen başka bir mühürde ise, Sardes Dioiketes'i ve Kandidatosu Basileios'a atıf yapılmaktadır. Bk. *Catalogue of Byzantine Seals*, s. 46.

²⁶ *Catalogue of Byzantine Seals*, s. 40.

²⁷ <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4653>. Erişim Tarihi. 20.08.2022.

²⁸ <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.400/view>. Erişim Tarihi. 20.08.2022.

²⁹ <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4639>. Erişim Tarihi. 20.08.2022.

³⁰ <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.5302/view>. Erişim Tarihi. 20.08.2022.

³¹ G. Zacos-A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Vol. I/1, Basel 1972, No: 753; Zacos-Veglery, *age*, Vol. I/2, No: 1819, 2050 A, 2132, 2189, 2190, 2405, 2406, 2462, 2612 A, 2615 A, 2616, 2623, 2633, 2634.

³² Zacos-Veglery, *age*, Vol. I/2, No: 2644, 2644 A; G. Zacos-A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Vol. I/3, Basel 1972, No: 3140; *Catalogue of Byzantine Seals*, s. 23.

³³ *Catalogue of Byzantine Seals*, s. 40.

³⁴ Güneş, *Bizans Anadolu'sunda Askerî ve İdarî Bir Sistem: Thema Sistemi*, s. 190.

Türkler gelinceye kadar idarî yönetim anlamında bir istikrarın olduğunu göstermektedir.

Resim 4- IX. Yüzyıla tarihlendirilen Sardes Dioiketes'i Georgios'a ait bir kurşun mühür³⁵

³⁵

<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.2318/view>. Erişim Tarihi: 05.09.2022.

İmparatorluğun doğu sınırında da olduğu gibi batı bölgesinin de iyi tanımlanmış bölgesel birimlerle değil “siyasal denetimin temel bağlantı noktaları olarak” şehir ve müstahkem mevkiilerden oluşan bir ağla birbirine bağlanmış oldukça geçirgen bir sınır boyu kuşağına sahiptir.³⁶ Nitekim bu durum, XI. yüzyılda Türklerin bölgeye ulaşmasıyla akınlarını rahat bir şekilde gerçekleştirmelerini de sağlamıştır. Bu kuşakta, bölgenin coğrafi ve iklimsel özellikleri dikkate alındığında, hem askerî birliklerin hem de bölgede yaşayan yerleşiklerin temel besin ihtiyaçlarını Kaikos, Hermos ve özellikle de Maender vadilerinden karşıladıkları düşünülebilir. XI. yüzyıla kadar Thrakesion *themasına* tehditlerin doğusundan değil daha çok batısından yani denizden geldiği düşünüldüğünde askerî birlikler, birçok olumlu niteliklerinin yanı sıra *themanın*, coğrafi ve iklimsel özelliklerinden dolayı tek bir garnizona/kastrona sıkışıp kalmak yerine garnizonların dışına da yerleştirilmişlerdir. Nitekim özel birliklerin kısa süreli yerleştirilmeleri, imparatorluk idarî ve askerî sistemine de uygundur.

Resim 5- 850-900 yılına tarihlendirilen ve Hermokapeleia Piskoposu Nikephoros'a ait bir kurşun mühür³⁷

³⁶ Alexander Daniel Beihammer, *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu'nun Doğuğu (1040-1130)*, Çeviren: Tarık Özbek, Koyusiyah Yay., Ankara 2022, s. 57.

³⁷<https://www.coinarchives.com/a/lotviewer.php?LotID=2069337&AucID=4923&Lot=4127&Val=9e2ab1d0eb755cff76a390f641f5cb83>. Erişim Tarihi: 05.09.2022.

Sadece Batı bölgesinde değil imparatorluğun diğer bölgelerinde de kastronlar, devletin ayakta kalmasında önemli bir rol oynamıştır. Ordu birliklerinin yerel nüfustan asker alması, yerel yönetimlerinin kademeli olarak yarı bağımsız, sağlıklı kişilerin düşman akınlarını püskürtmek için hazır olması ile bütün toplum askerileşmiş gibi görünmektedir. Bizans, nüfusunu korumak için kastronları inşa etmiştir. Kent merkezlerine odaklanan surların çoğu, tamiri yapılmış eski duvarları ve daha eski ve geniş olan yerleşimlerin küçük bir parçasını korumak için yeniden organize edilen bir savunma sistemi içermekteydi. Örnekler arasında Sardes'in duvarlarını da gösterebiliriz.³⁸ Burada özellikle Sardes'in imparatorluğun idarî, askerî ve iktisadî hayatında önemli bir rolünün olduğu belirtilmelidir.

Dönem itibarıyla elbette askerî çatışmaların bir sonucu olarak nüfus gruplarının azaldığı ve halkın yerlerinden edildiği örnekler söz konusudur. Ancak eldeki veriler ve özellikle kurşun mühürler, verimli tarım kuşaklarına, sulama sistemlerine ve yol ağlarına dayalı yüksek düzeyde kesintisiz bir sürekliliğe ve ekonomik feraha; aynı zamanda da idarî ve askerî yönetimin istikrarına işaret eder.³⁹ Ancak bölgeye Türklerin ulaşmasıyla savunma tedbirlerinin alınması gerekti. Dolayısıyla savunma tedbirleri, Çanakkale Boğazı ve Biga Yarımadası (Mysia) kıyılarından Menderes havzasına kadar batı sahil bölgesinde yoğunlaştı. Burada Philadelphia, Orta Anadolu platosundan İzmir Körfezi yönünde erişim yollarını kontrol ederek hayati öneme sahip bir mukavemet noktası olmaya devam etti. 1098'de Bizans'ın yeniden fethinden itibaren bu şehir, her ikisi de İmparator I. Aleksios (1081-1118)'un en yakın subaylarından olan Konstantinos Gabras ve Monastras komutasındaki güçlü bir garnizon tarafından zapt edildi.⁴⁰ 1097 yılında I. Aleksios, Ioannes Doukas'ı bölgenin tekrar kontrol altına alınması için görevlendirdi ve Smyrna, Ephesos, Sardis ve Philadelphia tekrar imparatorluğun hâkimiyetine girdi. Türklerden geri aldığı şehirlerde yeni

³⁸ Nikos D. Kontogiannis, "Bizans Anadolu'sunda Savunma", *Bizans Döneminde Anadolu*, Çeviren: Deniz Sever Georgousakis, Hazırlayan: Engin Akyürek-Koray Durak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021, s. 51-52.

³⁹ Alexander Daniel Beihammer, *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu'nun Doğuşu (1040-1130)*, Çeviren: Tarık Özbek, Koyusiyah Yay., Ankara 2022, s. 56.

⁴⁰ Beihammer, *age*, s. 380.

bir idarî düzen kuran Doukas, Sardis'i Philadelphia'ya bağlamış, Philadelphia'nın idaresini de Mikhael Kekaumenos'a bırakmıştır.⁴¹

Sonuç

Hem Antik hem de Geç Antikçağ'daki önemi bilinen Magnesia ve çevresi, VII. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar geçen süre içerisinde de imparatorluk için önemli bir coğrafyadır. VI. yüzyıldaki Sasani saldırılarının ardından bölgeye, VII. yüzyılın ortalarından itibaren Araplar ulaşmış ve Arapların, Batı Anadolu'ya olan saldırılarını engellemek ve Anatolikon bölgesine destek olmak amacıyla Thrakesion theması teşkil edilmiştir. Bu thema, sadece imparatorluğun Batı Anadolu kıyı bölgelerini değil aynı zamanda iç bölgelere kolay ulaşımı sağlayan Kaikos, Hermos ve Maender gibi önemli nehir yollarının yanı sıra Sardis, Philadelphia, Tyrateira gibi önemli stratejik bölgelerin korunmasını da üstlenmiştir. Bu bölge, stratejik ve Anatolikon themasının bir art bölgesi olması dolayısıyla imparatorluk tarafından özel birliklerin yerleştirildiği bir bölge de olmuştur. Bunun yanı sıra VII. yüzyıldan başlayarak XI. yüzyıla kadar bölgenin ciddi bir saldırıya maruz kalmadığı, özellikle idarî ve askerî yönetim kademelerindeki istikrarın bozulmadığı anlaşılmaktadır. Hem dönem kaynaklarının vermiş olduğu bilgiler hem de kurşun mühürler, Magnesia ve çevresinde bu yüzyıllar arasında sadece dinî değil aynı zamanda imparatorluğun idarî, askerî ve iktisadî yönetim birimlerinin/yetkililerinin olduğunu da kanıtlamaktadır. XI. yüzyılın sonlarına doğru ise bölgeye Türklerin gelmesi, bölgenin bir müddet istikrarsızlaşmasına neden olmuştur. Bu istikrarsızlaşmanın bir sonucu olarak özellikle Maender Nehri, uzun yıllar imparatorluk ve Türkler arasında stratejik bir sınır hattı oluşturmuştur. Bunun yanı sıra Sardis ve Philadelphia gibi şehirler, Türklerle yapılan mücadeleler çerçevesinde sınır garnizonları olarak önemini devam ettirmiştir.

⁴¹ Mehmet Yağcı, "Bizans'ın Anadolu'daki Son Kalesi: Philadelphia (XI-XIV. Yüzyıllar), *Geçmişten Günümüze Manisa-Şehzade II. Mehmet ve Manisa Tarihi-Kültürü-Ekonomisi*, C. I, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Basımevi, Manisa 2018, s. 84.

KAYNAKÇA

- Beihammer, Daniel, Alexander, *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu'nun Doğuşu (1040-1130)*, Çeviren: Tarık Özbek, Koyusiyah Yay., Ankara 2022.
- Catalogue of Byzantine Seals*, Vol. III, Ed. J. Nesbitt-N. Oikonomides, Dumbarton Oaks 1996.
- Cheyne Claude, J., "Bizans Mühürleri, Bir Toplumun Görüntüleri", *Bizans Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, Çeviren: Buket Kitapçı-Bayrı, Editör: Annie Pralong, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, ss. 319-336.
- Darrouzés, Jean, "Listes épiscopales du concile de Nicée (787)", *Revue des études byzantines*, 33, (1975), ss. 5-76.
- Foss, C., *Bizans ve Türk Dönemlerinde Sardis*, Çeviren: Çiğdem Önal Emiroğlu, Salihli Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 2011.
- Güneş, Cüneyt, *Bizans Anadolu'sunda Askerî ve İdarî Bir Sistem: Thema Sistemi (VII. Yüzyıldan XI. Yüzyıla Kadar)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2021.
- _____, *Bizans İmparatorluğu Kurumları ve Unvanları (IX. ve XI. Yüzyıllar)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.
- _____, "Bizans Kurşun Mühürleri'nde Artabasdos ve İsyanı (741)", *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, Cilt. 6, S. 14, ss. 624-643.
- Hierokles, *Synekdemos*, Rec. Augustus Burckhardt, Leipzig 1893.
- Koder, Johannes, "Bizans Anadolu'sunun Coğrafyası", *Bizans Döneminde Anadolu*, Çeviren: Deniz Sever Georgousakis, Hazırlayan: Engin Akyürek-Koray Durak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021, ss. 4-13.
- Kontogiannis, D. Nikos, "Bizans Anadolu'sunda Savunma", *Bizans Döneminde Anadolu*, Çeviren: Deniz Sever Georgousakis, Hazırlayan: Engin Akyürek-Koray Durak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021, ss. 50-57.
- Mitchell, Stephen, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284-641*, Çeviren: Turhan Kaçar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016.
- Mitsiou, Ekaterini, "The Monastery of Sosandra: A Contribution to Its History, Dedication and Localisation", *Bulgaria Mediaevalis*, 2, (2011), ss. 665-684.
- Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, Texts, Trans. Cyril Mango, Dumbarton Oaks 1990.
- Notitiae Episcopatum Ecclesia Constantinopolitanae*, Ed: J. Darrouzés, Paris 1981.

- Porphyrogegnetos, Konstantinos, *De Thematibus*, Ed. A. Pertusi, Vaticana 1952.
- Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*, E. R. Jonannes Lilie vd., Berlin 2000.
- Theophanes, *Khronographia*, Ed. Ioannis Classeni, Bonn 1839.
- Yağcı, Mehmet, "Bizans'ın Anadolu'daki Son Kalesi: Philadelphia (XI-XIV. Yüzyıllar)", *Geçmişten Günümüze Manisa-Şehzade II. Mehmet ve Manisa Tarihi-Kültürü-Ekonomisi*, C. I, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Basımevi, Manisa 2018, s. 83-103.
- Zacos, G.,- Veglery, A., *Byzantine Lead Seals*, Vol. I/1-2-3, Basel 1972.
- <https://www.coinarchives.com/a/lotviewer.php?LotID=2069337&AuclD=4923&Lot=4127&Val=9e2ab1d0eb755cff76a390f641f5cb83>.
Erişim Tarihi: 05.09.2022.
- https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine_seals/BZS.1955.1.4653. Erişim Tarihi. 20.08.2022.
- https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine_seals/BZS.1958.106400/view. Erişim Tarihi. 20.08.2022.
- https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine_seals/BZS.1955.1.4639. Erişim Tarihi. 20.08.2022.
- https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine_seals/BZS.1958.1065302/view. Erişim Tarihi. 20.08.2022.
- https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine_seals/BZS.1955.1.757/view. Erişim Tarihi: 05.09.2022.
- https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine_seals/BZS.1955.1.4653/view. Erişim Tarihi: 05.09.2022.
- https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine_seals/BZS.1958.1062318/view. Erişim Tarihi: 05.09.2022.
- https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine_seals/BZS.1947.2.181/view. Erişim Tarihi: 06.09.2022.

SARUHANOĞULLARI'NIN KURULUŞUNDA HAREZMLİLER

*Ahmet TOKSOY**

XII. Yüz yılda Türk Dünyasında büyük olayların vuku buldu. Moğolistan'da ortaya çıkan Türk-Moğol İmparatorluğu veya Cengiz İmparatorluğu olarak da bilinen devlet, kurulduktan kısa bir süre sonra Moğolistan'daki boyları bileştirdikten sonra yavaş yavaş Türkistan'da doğru sarkmaya başladı. Onun beklediği fırsatı Harezmsahlar Devleti'nin başında bulunan Muhammed Harezmsah verdi. Türkistan'da başlayan olaylar dizisi hem Kafkasları hem de Anadolu'yu da oldukça etkiledi. Öyle ki bu etki Kafkasların ve Doğu Anadolu'nun kaderinde olduğu gibi Batı Anadolu'da beyliklerin kurulmasında da rol oynadı.

Sultan Alaeddin Muhammed'in büyük oğlu olan Celâleddin Harezmsah'ın doğum tarihi belli değildir. Babası Sultan Alaeddin Muhammed, Balişan, Gur ve Gazne bölgelerini hâkimiyet altına alınca oğlu Celâleddin'i Gazne merkez olmak üzere Bamyân Gur, Herat, Garcistan ve Sicistan bölgelerine melik olarak tayin etmişti³⁸⁷. Ona Şems ü'l-mülk Şihabüddin Alp ü'l Herevi/Şehap Alp'i vezir olarak atadı. Ancak bir süre sonra çok sevdiği ve değer verdiği oğlunu merkezde, kendi yanında bırakmayı ve adı geçen eyaletlere de onun naibi olarak Kerber Melik'i göndermeyi uygun buldu³⁸⁸.

Yapılan bütün seferlere babasının yanında katılan Celâleddin, onun başarılarında önemli bir rol oynamıştır. Bilhassa Çingiz/Cengiz'in oğlu Cuci komutasındaki Moğol ordusu ile vuku bulan savaşta (1216) sağ cenah kumandanlığını yapmış ve bozulmaya yüz tutmuş olan Harezm

* Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü

¹ Mohammed Nesevi, Histoire du Sultan Djelal ed-din Mankobirti Prince du Kharezmi, Paris 1895, s. 44-45

² Muhammed b. Ahmed Nesevi, Celâleddin Hârezmsah Biyografisi, trc. Necip Asım, İstanbul 2021, s. 46; İbrahim Kafesoğlu, Harezmsahlar Devleti Tarihi, Ankara 1992, s. 196

ordusuna zaferi kazandırmıştır³⁸⁹. Celâleddin, babası tarafından çok takdir edilip sevilmesine rağmen büyük annesi Terken Hatun tarafından pek sevilmemiştir. Bu nedenle onun sultan olma şansı gittikçe azaltılmıştır. Çünkü Sultan Muhammed'in annesi olup, devlet işlerinde oğlundan daha çok nüfuz ve iktidara sahip olan Terken Hatun, hiç sevmediği torunu Celaleddin'in veliaht gösterilmesine razı olmamış ve onun arzusu ile kendisi gibi Kıpçak Türklerinden bir hanımdan dünyaya gelen Uzlag-Şah'ı veliaht olarak tayin ettirmiştir³⁹⁰.

Sultan Muhammed Harezmsah, İran ve Maverâünnehr'in fethini tamamladıktan sonra etrafında kendisiyle boy ölçüşecek hükümdar kalmadığına hükmettikten sonra Çin ile ilgilenmeye başladı. Hatta Harezmsah ile Uzak-doğu arasında gidip gelen tüccarlardan bu hususta yeterince bilgi alması, bu muazzam kıtanın ele geçirilmesini düşünmeye kadar götürdü. O, Çin'i ele geçirmeyi düşündüğü sıralarda, Cengiz bu bölgeyi hâkimiyet altına aldı. Harezmsah bir türlü bu duruma inanmak istemiyordu. Hatta bu haberin doğruluğunu teyit etmek maksadıyla Seyyid Bahaüddin-i Razî başkanlığında bir heyeti Çin'e gönderdi³⁹¹.

Cengiz Han, sultanın elçisini büyük bir alaka ile karşılayarak çok iltifat gösterdi. Zira o, Yakın-şark ile Uzak-şark arasındaki ticari faaliyeti ellerinde bulunduran Müslüman ve Uygur tebaalarından Muhammed Harezmsah'ın imparatorluğu hakkında malumat sahibi olmuş ve iki memleketin dostane münasebetleri sonunda daha da canlanacak olan ticaretin kendi devleti nokta-i nazarından faydalarını hakkıyla takdir etmiş bulunuyordu. Cengiz Han, ticari faaliyet temini bakımından Harezmsah elçilerinin gelişini mükemmel bir fırsat saymıştı. Cengiz Han bu görüşme sırasında kendisini doğunun efendisi, Harezmsah'ı da batının efendisi olarak ifade ederek Harezmsah ile müteakabil dostluk kurmak istediğini açıkça vurguladı. Kurulacak barış ve dostluk neticesinde her iki taraf kervanlarının serbestçe gidip gelmelerini memnunlukla karşılayacağını, ticaret erbabının, imparatorluğu dâhilinde tam bir emniyet içinde bulunacaklarını bildirdi³⁹².

³⁸⁹ Mükrimin Halil Yinanç, "Celâleddin Harezmsah", İslam Ansiklopedisi, III, İstanbul 1956, s. 49

³⁹⁰ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, Tarih-i Cihangüşa, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1999, s. 337

³⁹¹ Kafesoğlu, Harezmsahlar Devleti Tarihi, s. 229

³⁹² Kafesoğlu, Harezmsahlar Devleti Tarihi, s. 231-232

Cengiz Han devrinin sonlarına doğru emniyet, huzur ve asayiş artmış, halkın gelini ve zenginliği en yüksek seviyeye çıkmıştı. Yolların güvenliği sağlanmış yol kesme ve eşkıyalık gibi kötü hareketler ortadan kalkmıştı. Gerçekten de Cengiz Han, devletini güçlendirdikten sonra geçitleri şakilerden temizlemiş, kervan güzergâhlarındaki önemli yerlere “Korakçı/Karakçı”denilen muhafızlar dikerek gelip giden her tacirin selametle yola devamını sağlamalarını kendilerine emretmiştir³⁹³.

Bu sırada Harezmsahlardan Ahmed Hocendî, Emir Hüseyin ve oğlu Ahmed Belhî adlı üç tüccar yanlarına sırmalı elbiseler, keten ve zendeci kumaşlar ve başka birtakım eşyalar alarak doğuya doğru yola çıktı. Adı geçen bu üç tüccar sınıra geldikleri zaman malları arandı. Karakçı’lar Ahmed Belhî’nin mallarını beğenerek Han’ın yanına götürdüler. Cengiz Han’ın malların fiyatlarını sorması üzerine Belhî çok yüksek fiyat söylediğinden dolayı tutuklandı³⁹⁴. Daha sonra onun ortakları huzura getirildi. Onlar, birkaç defa kumaşların fiyatı sorulmasına rağmen fiyatları söylemeyerek, “*kumaşları hana hediye olarak getirdiklerini*” söylediler. Cengiz Han, tüccarların bu hareketlerini çok beğendiğinden dolayı kumaşların hepsini altın vererek satın aldı. Belhî’nin de kumaşları satın alınarak serbest bırakıldı. Harezmliler tüccarlara çok saygı gösterildikten sonra beyaz ve temiz keçeden yapılan çadırlara yerleştirildiler. Cengiz Han, bu üç tüccarın ülkelerine dönecekleri sırada oğullarına haber göndererek onlarla birlikte Harezşah’ın ülkesine ticaret yapabilecek adamlar seçerek gerekli sermayeyi vermelerini emretti. Bunun üzerine toplanan 450 kişilik bir tüccar grubu toplandı. Cengiz Han, sultana, “*Ülkenizin tüccarlarından buraya gelenler oldu. Onları memnun edip sağ salım gönderirken, onlarla birlikte ülkenizde alışveriş yapıp güzel ve nadide şeylerle geri dönsünler diye adamlar gönderiyoruz. Böylece ticari ilişkiler, aramızdaki anlaşmazlıklar ve düşmanlıkları kaldırıp yerine sevgi ve dostluk getirmeye, kin ve husumetin sürüp gitmesini önlemeye vesile olacak*” cümlelerini içeren bir mektup yazdırdı. Anlaşma şartlarının tayin ve münasebetleri takviye maksadıyla Mahmudü’l Harezmi, Ali Hâce-i Buharî ve Yusuf

³⁹³ Cüveyni, Tarih-i Cihangüşa, s. 116-117

³⁹⁴ Belhî’nin malların fiyatını fazla yüksek söylemesi üzerine Cengiz Han, “*Bu adan bizim hiç kumaş görmediğimizi mi sanıyor? Gidin hazineden kumaşlarımızı getirin de adamın gözü kumaş görsün?* Demesi üzerine gidip hazineden kumaşları getirip gösterdikten sonra, tüccarın kumaşlarına el konuldu. Bkz. Cüveyni, Tarih-i Cihangüşa, s. 116-117

Kenkâ-i Otrarî adlı elçilerini sultanın elçileriyle birlikte gönderdi ve iki taraf arasındaki ticaretin en müsait şartlarla gelişmesinin teşvikine karar verildi. Adından da 450 kişilik bir kabile Harezmsâhlar devletine gitmek üzere hazırlanarak yola çıkarıldı. Ukuna'nın başkanlığındaki bu kabile Harezmsâhlar Devleti'nin sınır şehri olan Otrar'a geldiği vakit vali tarafından durduruldu ve kafilenin tamamı katledilerek zengin mallara el koyuldu. Cengiz Han, Otrar katliamını haber aldıktan sonra ilk olarak "haince ahit bozma" olarak telakki ettiği faciayı protesto etti. Ardından da elçilerini göndererek Otrar valisi İnalçık'ın teslimini istedi. Ancak sultan, valiyi teslim etmedi³⁹⁵. Böylece gelişmekte olan iyi ilişkiler yerini büyük bir mücadeleye bıraktı.

Nihayet Cengiz, 1220 yılı başlarında 150 bin kişilik bir kuvvet ile Otrar'a geldiğinde Sultan Muhammed Harezmsâh, imparatorluğunu korumak için hiçbir ciddi tedbir almadı. Moğollara karşı yer yer gösterilen direnişler ise netice vermedi. Böylece Buhara, Semerkand, Cend, Hokand ve Otrar Moğolların eline geçti. Nihayet başkent Gurgenc (Gürgenç) sokak muharebeleri sonunda bir enkaz yığını haline geldikten sonra ele geçirildi (1220-1221)³⁹⁶. Moğol taarruzu başladığı andan itibaren kaçan Sultan Muhammed Harezmsâh, sonunda Hazar Deniz'inde Abiskun (Abaskun) adalarından birine sığınmaya mecbur oldu. Ölümünden birkaç gün önce oğullarını çağırarak "Hükümdarlığın bağları gevşedi, hanedanın temelleri kuvvetle sarsılmaya başladı ve yıkılma tehlikesi gösterdi. Düşmanımızın hareket vasıtaları kuvvetlendi, hükümeti pençesine aldı. Mengüberti'den başka öcümü alacak alımdan lekeyi silecek oğlum yoktur. Kendisini bunun için halef naspediyorum. Kendisine itaat ve sancağına dehalet ediniz" diyerek ona itaat etmelerini söyledi³⁹⁷. Ancak bu durumdan hoşlanmayan bazı Türk emirleri,

³⁹⁵ Cüveyni, Tarih-i Cihangüşa, s. 118-119; İbnü'l- Esir, El-Kâmil Fi't-Tarih, Çev. A. Ağırakça, A. Özeydınli, İstanbul 1987, XII, s. 320; İsenbike Togan, "Chinggis Khan And The Mongols", The Mongols History and Culture for the 800th Anniversary of the Mongolian State, Editors; Bülent Arı, Selim Aslantaş, Ankara 2006, s. 27

³⁹⁶ Manghol-un Niuça Tobça'an (Moğolların Gizli Tarihi), Çev. Ahmet Temir, Ankara 1995, s. 182-183; Ahmet Temir, "Mongolian (Or Turco-Mongolian) Khanate", The Mongols History and Culture for the 800th Anniversary of the Mongolian State, Editors; Bülent Arı, Selim Aslantaş, Ankara 2006, s. 67; İsenbike Togan, "Chinggis Khan And The Mongols", s. 28

³⁹⁷ Nesevi, Sîretu Celâl ed-Din Mengubirtî, Nşr. M. Minovi, Tahran 1986, s. 88-89; Nesevi, Celâleddin Hârezmsâh Biyografisi, s. 71; İbrahim Kafesoğlu,

kardeşleri (Uzlak-şah ve Ak şah) ile beraber önce Mangışlak bölgesine, oradan da Gürgenç'e gelen Celaleddin'i öldürmek için anlaşmışlarsa da Celâleddin, Horasan'a kaçmak suretiyle tehlikeden kurtulabildi. Buradan da Gazne'ye geçerken yolda karşısına çıkan Moğol ordusunu mağlup ettikten sonra Gazne'ye ulaşmaya muvaffak oldu. Burada tekrar asker toplayıp, Moğol ordusunun bir kısmını Parvan civarında hezimate uğrattıysa da yanındaki kuvvetlerin bir kısmının kendisinden ayrıldı. Nihayet o, Moğolların sürekli olarak kendisini takip etmelerinden dolayı Hindistan'a gitmeye karar verdi³⁹⁸.

Hindistan'a sığınan Celâleddin, orada üç sene kaldı. Burada bulunduğu zaman içinde Kirman, Fars, Luristan bölgeleri kendisinin hâkimiyetini tanıdı. Ancak Delhi'nin Türk hükümdarı Şemseddin İltutmuş ve Türk prenslerinden Kabaca'nın kendisine şiddetli mukavemet göstermesi karşısında Hindistan'da fazla durmayarak Kirman'a geldi (1224). Ancak kısa süre sonra buradan ayrılarak Fars'a gitti. Fars hükümdarı Atabeg Sa'd b. Zagi, Celaleddin'e itaat ederek kızını sultan ile evlendirdi. Celâl ed-Din bundan sonra İsfahan ile Irak-ı Acem bölgesine doğru ilerledi. 1224 kışını Huzistan'da geçirerek Lori (Lur) prenslerini kendisine bağladı. Ayrıca halife El-Nasır'a elçi göndererek Moğollara karşı kendisinden yardım istedi. Ancak halife, onun Irak-ı Arap'a inmesinden kuşkulanasından dolayı bu teklife olumsuz cevap verdi. Ardından da ona karşı ordu göndermesi ilişkileri gerginleşerek iki taraf arasında mücadelenin başlamasına neden oldu. Celâleddin, karşısına çıkan halifenin ordusunu yenilgiye uğratarak Irak-ı Arap'a girdi ve bütün havalıyı yağmalayarak Merağa'ya geldi³⁹⁹.

Esasında Merağa halkı, Celaleddin'in veziri Şeref'ül-Mülk'e Gürcülerin yaptıkları hareketlerden şikâyet ederek yardım istemişlerdi. Bunun üzerine Celâleddin Harezmsah, bu şehir üzerine hareket etmiş ve hiçbir engelle karşılaşmadan Azerbaycan'a girip⁴⁰⁰ Merağa üzerine yönelerek kısa bir süre sonra şehre hâkim oldu⁴⁰¹. Burada yapılacak işler

"Harezmsahlar Devleti", Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1992, I, s. 343; Aydın Taneri, Celaleddin Harezmsah ve Zamanı, Ankara 1977, s. 20

³⁹⁸ Yinanç, Harezmsah, s. 49

³⁹⁹ Yinanç, Harezmsah, s. 49

⁴⁰⁰ M. Brosset, Histoire De La Georgia, St. Petersburg 1851, s. 309; Vardan, "Türk Fütuhât Tarihi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Dergisi, 1/2, s. 224

⁴⁰¹ Taneri, Celaleddin Harezmsah ve Zamanı, s. 62

ve ulaşılacak hedefler konusunda fikir alışverişinde bulundu. Bundan sonra Şehrin hâkimi olarak imar faaliyetlerine başladı. Buradan Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubat'a Harezm imamlarından İmam-ı Muazzam Sadr-ı Azam Mucireddin Tahir b. Harezm tarafından yazılan mektubu gönderdi⁴⁰². Bu mektupta aynı milletin evladı olduklarını belirtmesi, Celaleddin'in bu dostluğa büyük önem verdiği göstermektedir. Çünkü Azerbaycan'a gelir gelmez bu bölgede var olan küçük hükümdarları bırakıp batının en büyük hükümdarı Alaeddin Keykubad ile ilişki kurnası hatta ittifak etmeleri hususunda teşebbüste bulunması hususiyle Moğollar ve Gürcüler karşısında tehlikelerle çevrili bulunmasıyla alakalı olarak ele alınabilir⁴⁰³. Azerbaycan'ı fethettiğini ve bölgeyi Gürcülerden temizlediğini bildirdi.

Ancak o, Merağa'da ikamet ettiği günlerde eniştesi Yıgan Taysı'nın isyan ederek, Hemedan'a gidip Şehri ele geçirdiğini haber aldı. Yıgan Taysı, etrafına topladığı beş bin kişilik bir kuvvet ile Azerbaycan taraflarında yağmalarda bulunduktan sonra Arran'a gelerek kışı geçirdi. Daha sonra o, Hemedan'a tekrar dönerken ikinci kez Azerbaycan'ı yağmaladı. Esasen Yıgan Taysı'nın Hemedan'a gitmesinin sebebi, Abbasi Halifesi En-Nasır Lidinillah'ın, ona yazdığı mektupta Hemedan ve çevresini bazı Őehirlerle birlikte kendisine ikta olarak verdiğini bildirmesiydi. Celâl ed-Din bu durumu öğrenince süratle harekete geçip Yıgan Taysı'nın arkasından giderek gece yarısı karargâhına ulaştı. Kuşatma altına alınan Yıgan Taysı, hanımını kardeşine (Celâleddin'e) göndererek aman diledi. Bu isteği kabul eden Celâleddin, Yıgan Taysı'yı huzuruna getirtip onu yanında alıkoydu. Askerlerini ise kendi ordusuna kattı. İşleri yoluna koyan Harezmşah, tekrar Merağa'ya geri dönerek burada ikamet etti⁴⁰⁴.

Bu sıralarda Azerbaycan Atabegi olan Özbek b. Pehlivan, Celaleddin'in bölgede faaliyette bulunması dolayısıyla korkuya kapılarak Tebriz'den ayrılarak Gence Şehrine çekildi. Tebriz'e ulaşan Celâleddin, burada bulunan vali, emir ve bütün boy beylerine haber göndererek askerlerinin Şehre girip ihtiyaçlarına karşılayacaklarını ve buradan gıda

⁴⁰² İbn Bibi, El-Evamiŕû'l-Alaiye, Fi'l-Umurri'l-Alaiye, Neşr. Adnan Erzi, Ankara 1956, s. 367; Osman Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar, Ankara 1988, s. 85-86; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1993, s. 363

⁴⁰³ Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar, s. 87

⁴⁰⁴ İbnü'l- Esir, El-Kâmil, s. 391-392

maddeleri alacaklarını bildirdi. Tebriz’de bulunan görevliler, onun bu isteğini kabul edip itaat edince Harezmliler askerler Tebriz’e gidip gelmeye, buradan arzu ettikleri her türlü yiyecek ve giyecek maddeleriyle benzeri şeyleri alıp satmaya başladılar. Fakat askerler aldıkları malların fiyatlarını kendi istedikleri bedelde ödüyorlardı. Bunun üzerine Tebriz halkı durumu Harezmsah’a bildirerek şikâyetinde bulundu. Bu şikâyetleri dikkate alan Celâleddin Harezmsah, derhal şehirde bir şahne görevlendirerek, burayı yönetmesini emretti. Şahne Tebriz’de ikamet edip, askerlerin bu gibi davranışlarını ve halka olan eziyetlerini önleyerek insanların birbirlerine zarar vermesine imkân vermedi. Diğer taraftan Atabeg Özbek eğlence âlemlerine daldığı için, Özbek’in hanımı ülkede yönetimi tamamen eline geçirdi⁴⁰⁵.

Kısa bir süre sonra Tebrizliler, ağır vergiler koymasından dolayı şehrin şahnesinde de şikâyetçi olmaya başladılar. Hatta bu durumu görüşmek üzere Harezmsah’ın yanına geldiler. Bunun üzerine de o, halka güçlerinin yettiği vergileri ödemelerini, güçlerini aşan vergileri de ödememelerini söyledikten sonra da Tebriz üzerine yürüyerek şehri tekrar muhasara altına aldı. Kuşatma sırasında şiddetli çarpışmalar olduysa da şehir halkı, zor duruma düştüklerini anladıklarından dolayı sultana haber göndererek itaat ettiklerini ve aman dilediklerini bildirdiler. Bundan başka Özbek’in hanımına aman verilmesini ve Azerbaycan’da ona ait olan Hoy şehri ve çevresine de dokunulmamasını, ayrıca burada kendisine ait olan malların alınmamasını talep ettiler. Sultan, halkın bu isteklerine olumlu cevap verdi ve Tebriz’i 25 Temmuz 1225’te ele geçirdikten sonra Özbek’in hanımını, yanına kattığı bir miktar asker ile birlikte Hoy’a gönderdi. Mengübirti, Tebriz’de bulunduğu sıralarda Tebriz halkı ile tek tek görüşmeler yaparak ve onlara çeşitli ihsanlarda bulundu⁴⁰⁶.

Celâleddin Harezmsah, Azerbaycan ile Arran’ı yeni kurduğu devletine katıp Tebriz’i başkent yaptıktan sonra, Gürcülere karşı harekete geçti. Yukarıda da işaret edildiği gibi Erzurum’da kurulmuş olan Saltuklu Beyliği’nin gücünü kaybetmeye başladığı dönemde Gürcü kralı Davit, Deşt-i Kıpçak’ta yaşayan ve daha çok Ruslarla mücadele içinde bulunan Kıpçakların Gürcistan’a yerleşmelerini sağladı. Ardından da bunlardan faydalanma yoluna giderek Kıpçakların da desteyi ile büyük

⁴⁰⁵ İbnü’l-Esir, El -Kâmil, s. 392-393

⁴⁰⁶ İbnü’l-Esir, El -Kâmil, s. 393, Vardan, Türk Fütuhât Tarihi, s. 224

bir ordu kurdu. İşte Türk-Gürcü ilişkilerinin gergin olduğu bir dönemde bölgeye gelerek burada bir devlet kuran Harezmsah, Gürcülerin Türk illerine yaptıkları akınları durdurup onları hâkimiyet altına almaya karar verdi⁴⁰⁷. Aslında o, İbnü'l-Esir'in kaydına göre "Azerbaycan'a geldiği günden beri sürekli olarak Gürcülerin üzerine bir sefer yaparak ülkelerini ele geçirmek istemekteydi"⁴⁰⁸. Böylece ileri harekâta başlayarak Aras'ı geçtikten sonra Divin/Duveyn ve Beylakan şehirlerini hâkimiyet altına alıp Gökçe-Göl'ün güneyinde bulunan Duvin yolu üzerindeki Gerni mevkiine geldi⁴⁰⁹.

Harekât haberini alan Gürcüler, bir taraftan ona haber göndererek kendisinden korkmadıklarını bildirirken, diğer taraftan da süratle ordu toplamaya başlamışlardı. Esasen her iki taraf arasında savaş rüzgârları eserken yine de barış görüşmeleri yapılmış, fakat bu görüşmelerden herhangi bir olumlu sonuç alınmamıştı⁴¹⁰. Bu sırada Gürcüler, ovaya hâkim bir tepe üzerinde bulunuyordu. Sultan, düşman ordusunu görünce hemen savaş düzenine geçip ordusunun merkezine süvarileri, sağ cenaha savunma askerleri olan okçuları, sol cenaha ise piyadeleri yerleştirerek düşmanlarını beklemeye başladıysa da Gürcü ordusu bulunduğu tepeyi terk etmedi. Ertesi gün sultan ordusunun sağ kanadını hızla tepeye hücumla geçirtti. Sağ kanadı idare eden Orhan ve pek çok Türk emiri Gürcüleri aşağı indirmeyi başarabildi. Böylece iki taraf arasında şiddetli bir savaş başladı. Türklerin taarruzlarına maruz kalan Gürcüler kaçmaya başladılar. Türk askerleri, onların çoğunu öldürüp, birçok esir ve ganimet ele geçirdiler⁴¹¹.

Genceli Kiragos ise bu savaşı biraz daha farklı anlatmaktadır; "Celâl ed-Din, Gence üzerine yürümüş ve burada adeta katliam yaptı. Bu olaylara şahit olan İvane, olup biteni kraliçe Rosudan'a (Gürcü kraliçesi) anlattı. Kraliçe de gittikçe tehlikeli bir duruma gelen Celaleddin'e karşı koymak için ordu toplamaya başladı. Onlar (Gürcüler) sultanı durdurdukları takdirde, Ermenileri de kendi mezheplerini kabule zorlayacaklardı. Sultan, Gdayık eyaletine girince İvane ile Şalva Türk

⁴⁰⁷ Yinanç, Celâl ed-Din Harezmsah, s. 50

⁴⁰⁸ İbnü'l-Esir, El -Kâmil, s. 395

⁴⁰⁹ Yinanç, Celâl ed-Din Harezmsah, s. 50

⁴¹⁰ Brosset, Georgia, s. 309

⁴¹¹ Cüveyni, Tarih-i Cihangüşa, 354-355; Nesevi, Mankobirti, s. 187, Brosset, Georgia, s. 309-310; İbnü'l-Esir, El-Kâmil, s. 395; Vardan, Türk Fütuhât Tarihi, s. 223-224

ordusunun karşısında savaş vaziyeti aldı. Türk ordusunun yaklaştığını görünce taarruz etmeye başladılar. Fakat daha savaşın başında Gürcü askerleri kaçmaya başladılar. Kaçanlar karargâhın aşağısındaki vadiye gitmişlerdir. Bunu gören Türk askerleri bütün güçleri ile Gürcülerin üzerine yüklenerek mağlup ettiler⁴¹². Ata Melik Cüveyni ise, “savaş meydanından kaçan Gürcü askerlerin vadide bulunan bir mağaraya sığındıklarını bildirmektedir⁴¹³.

Esir edilenler arasında savaş idare eden Gürcü komutan Şalva da bulunuyordu. Kaynakların ifadelerine göre Gürcü ordusunun komutasını elinde bulunduran İvane ile Şalva Kıpçakların başbuğlarından⁴¹⁴. İvane bu mağlubiyetten sonra kaçarak bir kaleye sığındı. Celâleddin ise Hacib-i Has Taceddin Kılıç’ı, esir komutan Şalva ile birlikte Tebriz’e göndererek zaferini ilan etti. Bununla beraber, Harezmşah’ın bu zaferin sonucundan tam manasıyla faydalandığı söylenemez. Çünkü Tebriz’de Atabeg Özbek taraftarlarının isyan çıkardıkları haberini alınca Azerbaycan’a döndü. Tebriz’i tekrar itaat altına alıp Özbek’in hanımı ile evlendikten sonra ikinci defa Gürcistan üzerine yöneldi⁴¹⁵.

Harezmşah, Gürcü seferine çıkarken daha önce esir ettiği Şalva’dan yararlanmak istemiş ve onu öncü olarak gönderdikten sonra Taşt-dar Meliki’ni kraliçe Rosudan’a elçi olarak yolladı. Türk elçisi, Harezmşah’ın öncü olarak gönderdiği Şalva’nın Kür ırmağı kenarında ihanetini görünce bu durumu sultana bildirdi. Bunun sonucunda Şalva yaptığı ihanet sonucunda öldürüldü⁴¹⁶. Az sonra da sultan ordusuyla Aras nehrini geçerek Gürcü ülkesine girdi. Gürcüler, Kıpçaklardan aldıkları yardımla, sultanın karşısına çıktı. Yapılan şiddetli savaştan sonra yenilgiye uğrayan Gürcü ordusu kaçarak savaş meydanını Harezm ordusuna bıraktı. Böylece Gürcüler bir kez daha mağlup edilmiş oldu. Harezmşah, zaferden sonra harekâtına devam ederek Beylakan, Gence, Şemkur ve bütün Arran bölgesini ele geçirdi ⁴¹⁷. Kazanılan zaferlerden sonra komutanlarından

⁴¹² Genceli Kiragos, “Ermeni Müelliflerine Nazaran Moğollar”, E. Daulaurie, Türkiyat Mecmuası, II, s. 144-145; Galstyan, “Sebastatsi Vakayinamesinden Bir Bölüm” Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, Çvr. İlyas Kamalov, İstanbul 2005, s. 42

⁴¹³ Cüveyni, Tarih-i Cihangüşa, s. 354

⁴¹⁴ Kırzioğlu, Kıpçaklar, s.144-145

⁴¹⁵ Taneri, Harezmşah, s. 49, Yinanç, Harezmşah, s. 50

⁴¹⁶ Cüveyni, Tarih-i Cihangüşa, s. 356

⁴¹⁷ İbnü’l-Esir, El Kâmil, s. 412, Kırzioğlu, Kıpçaklar, s. 144-145

birisinin Bagratlı (Gürcü) başkenti Tiflis üzerine yürümesini salık vermesi üzerine sultan, mevsimin kış olmasına bakmaksızın Tiflis üzerine yöneldi. Kraliçe Rosudan Tiflis'in muhafazasını Ahıska-Ardahan bölgesi Kıpçak beylerinden Boço'nun oğulları Memne ile Boço'nun idaresine vererek Kutayıs'a kaçtı⁴¹⁸.

Tiflis üzerine yürüyen Türk ordusu, şehrin yakınlarında karargâhını kurdu. Harezşah, burada kaldığı süre içerisinde yanındaki askerlerin az bir kısmıyla şehre yaklaşarak şehrin durumunu iyice öğrendi. Şehir kuşatıldığı takdirde nerelerde karargâh kurulup, nerelerde savaşacaklarını tespit etmeye çalıştı. Mutad olarak yaptığı keşiflerin birinde şehre doğru bir hayli yaklaşarak askerlerinin büyük bir kısmını pusulara yatırdı. Yanına aldığı üç bin kişilik bir süvari kuvvetiyle birlikte şehre sokuldu. Gürcüler, bunu görüp Türk askerlerinin azlığına inanarak bir çıkış hareketiyle karşı saldırıya geçtiler. Harezşah onlarla savaşa başladıktan sonra sahte ricat taktiğini uygulayarak geri çekilmeye başladı. Gürcüler, sultanın kaçtığını düşünerek kovalamaya başladılar. Bu geri çekilme pusuda bekleyen Harezmliler askerlerin bulunduğu mevkie kadar devam etti. Düşmanın iyice yaklaştığını gören Türk askerleri birden pusulardan çıkıp onların üzerine saldırıya geçerek kısa sürede mağlup ettiler. Sağ kalabilen Gürcüler, şehre doğru kaçmaya başladılar. Onları takip eden Türk ordusu, şehrin kapılarından girerek Mart 1226'da Tiflis'i ele geçirdiler⁴¹⁹. Böylece bir asır önce Türklerin elinden çıkan Tiflis yeniden Türk hâkimiyetine girdi. Bundan başka İvane'nin elinde bulunan Anı ve Kars şehirleri de Gürcülerden temizlendi. Fethin bir nişanı olarak Tiflis kilisesi yıktırılarak yerine camiler, medreseler ve mescitler yaptırıldı⁴²⁰. Tiflis, bölge şehirlerinin en müstahkem kalelerinden birine sahipti. Kür nehrinin her iki tarafında kurulmuş olan şehir, Türkler tarafından ele geçirilince İslam dünyasında büyük bir sevinç yarattı.

Harezşah bundan sonra Kirman'da Barak Hacib'in isyan ettiğini haber alınca, veziri Şerefü'l-Mülk'ü ordunun başında bırakarak birkaç yüz atlı ile süratle Kirman'a giderek asi emiri itaat altına aldıktan sonra yeniden İsfahan'a döndü. Bu arada Şerefü'l-Mülk'de Doğu Anadolu'da

⁴¹⁸ İbnü'l-Esir, El Kâmil, s. 412; Kırzioğlu, Kıpçaklar, s. 145

⁴¹⁹ İbnü'l-Esir, El Kâmil, s. 412-413; Vardan, Türk Fütuhât Tarihi, s. 224, Kiragos, Ermeni Müelliflerine, s. 145-146; Brosset, Georgia, s. 313

⁴²⁰ Cüveyni, Tarih-ı Cihangüşa, s. 358

Erzurum havalisine ve Ahlat bölgesine kadar askerler sevk etti⁴²¹. Ahlatşahlardan Emir Balaban'ın hayatını kaybetmesinden sonra şehir Eyyubi emirlerinden El Melikü'l-Evhad b. El-Adil'in eline onun ölümünden sonra da Melik Eşref'in idaresine geçti. Bu tarihten sonra Ahlat, Eyyubi hükümdarının gönderdiği valiler tarafından idare edilmeye başladı. Melik Eşref, bu durumda şehri idare etmesi için Hüsameddin Ali'yi vali olarak gönderdi. Onun vali olarak oturmasından az sonra Celaleddin Harezşah'ın birinci Ahlat kuşatması 1226 güzünde vuku buldu. Harezşah, şehrin dış mahallelerini ele geçirdiyse de Hüsameddin Ali'nin kumandasındaki Ahlat'lı askerlerin cesaretle savaşarak hisarı korumaları ve ardından da karın yağması üzerine Celaleddin muhasarayı kaldırarak ülkesine geri döndü. Bu dönemde Azerbaycan'da hareket halinde olan Yiva Türkmenlerinin yağma yaptıkları haberinin gelmesi de kuşatmanın kaldırılmasında etkili oldu⁴²². Ancak Melik Eşref, Hüsameddin Ali'yi valilikten azlederek yerine İzzeddin Aybeg'i tayin etti⁴²³.

Celâleddin Harezşah, Ahlat muhasarasıyla meşgul olduğu sıralarda Şerefü'l-Mülk'ten Gürcülerin Tiflis'e saldıracakları yönünde mektuplar aldı. Esasen, Harezmliler askerlerin Tiflis halkına iyi davranmaması üzerine halkın ileri gelenleri, Gürcüleri davet ederek şehri onlara bırakacaklarını söylediler. Gürcüler de askerlerinin kışlaklara çekildikleri bir sırada Tiflis'e gelerek şehre hâkim oldular. Burada bulunan Türkler kılıçtan geçirilerek şehir ateşe verildi. Olup biteni öğrenen sultan, derhal bölgeye hareket ettiyse de Gürcüler şehri bırakarak kaçtılar. Celaleddin Harezşah bundan sonra ordusuna Gürcistan'ın çeşitli bölgelerine seferler yaptırttı. Sefer yapılan bu bölgelerde büyük mücadeleler verildi⁴²⁴. Prof. Dr. Fahrettin Kırzioğlu, bu mücadelelerden sonra, Somkhat, Kambeçyan, Yor çayı kıyıları, Kartel, Tıryalet, Cavakhet (Ardahan'a kadar), Samçikhe, Tao (Oltu ve Yusufeli bölgesi), Gerni-Pora ve Anı gibi şehir ve bölgelerin ele geçirildiğini zikretmektedir⁴²⁵.

⁴²¹ Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, II, Yay. Ali Öngül, İzmir 2001, s. 71; Yinanç, *Harezşah*, s. 50

⁴²² İbnü'l-Esir, *El Kâmil*, s. 422; Faruk Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belleten*, L, 197, Ağustos 1986, s. 457

⁴²³ Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", s. 457

⁴²⁴ Brosset, *Georgia*, s. 315; İbnü'l-Esir, *El -Kâmil*, s. 431

⁴²⁵ Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s. 145-146

Harezmşah, 1228 yılında Lori şehrini ele geçirmiş ve çevresini ise yağma ettirdi. Çok geçmeden kraliçe Rosudan 1229 başlarında Kıpçak, Ermeni, Alanlardan oluşan bir ordu meydana getirterek bu ordunun komutasını İvane'ye verdi. Gürcülerin bu faaliyetlerinin haberini alan sultan, derhal ordusunu tanzim ederek Lori yakınlarında bir ova olan Mindori'ye (Mindar) geldi ve burada karargâhını kurdu. İki ordunun sayısına bakıldığında Harezmli ordusu daha az bir durumdaydı. Türk ordusu burada bir savaş planı yaparak savaş düzenine geçti. Bagratlı (Gürcü) ordusu yaklaşınca, sultan düşman ordusunu görebilmek için yüksek bir tepeye çıktı. Gürcü ordusundaki Kıpçak Türklerini görünce, Kaşgar sultanını yanına çağırarak ona ekmek ve bir miktarda tuz vererek Kıpçaklara götürmesini ve onlara; "Kıpçaklar esir olup zincire vuruldukları sırada babasının onları, o beladan nasıl kurtardığını hatırlatmasını ve yapılan iyiliğe karşı savaşarak mı cevap verecekler" diye sormasını emretti. Kıpçakları komutanı bu haberi alınca bulunduğu mevzii terk ederek sultanın yanında yerini aldı. Önce teke tek başlayan, daha sonra yapılan genel bir hücum ile devam eden savaşta yenilen Gürcü ordusu imha edildi. Ordunun arta kalanları ise gece karanlığından faydalanarak kaçarak canlarını kurtardılar. Savaştan sonra Harezmlielerin eline çok miktarda ganimet geçti⁴²⁶.

İkinci Ahlat kuşatması ise 1229 Ağustos-Eylül aylarında oldu. Kuşatma sekiz ay sürdü. Şehrin kumandanı İzzeddin Aybeg ve askerleri ellerinden gelen her şeyi yaptılar. Mevsimin kış olmasına bakılmaksızın kuşatma bütün kış boyunca da devam ettirildi. Fakat şiddetli soğukların gelmesi çok fazla kar yağmasından dolayı Harezmşah, kuşatmayı kaldırarak askerlerinin büyük kısmını çevrede bulunan köy ve kasabalara yerleştirdi. Yiyecek sıkıntısı yüzünden halk çok kötü durumlara düştü. Ahlat'ın ele geçirilmesini siyasetinin büyük bir parçası haline getiren sultan, baharın gelmesiyle birlikte tekrar kuşatmayı başlattı. Kuşatma nihayet Nisan 1230'a kadar devam etti. Nihayet 14 Nisan 1230 günü şehir ele geçirildi. Harezmşah, Ahlat'ı yağmadan kurtarmak istediye de kumandanlarının itirazları yüzünden buna muvaffak olamadı ve şehir üç gün yağma edildi⁴²⁷.

⁴²⁶ Cüveyni, Cihangüşa, s. 362 vd. ; Mirzabala, "Gürcistan", s. 840

⁴²⁷ İbnü'l-Esir, El Kâmil, s. 450-452; Cüveyni, Tarih-i Cihangüşa, II, s. 143; Bar Hebraus, Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 526-527; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", s. 457

Ahlat kuşatması aynı zamanda Anadolu'da yeni ittifaklar kurulmasına yol açtı. Erzurum Meliki Rükneddin Cihan-şah, Harezmsah'ın durumunu görünce ona elçilerini gönderdi. Gelen Erzurum elçisi, Cihan-şah'ın sultanı metbu tanıdığını ve onun adına hutbe okutmak istediğini ve af talep ettiğini bildirdi. Sultan ise Cihan-şah'ın arzusunu kabul ederek elçiyi geriye gönderdi. Bundan cesaret alan Erzurum Meliki sultanın yanına gitmek üzere yola koyuldu. Celaleddin Harezmsah onu bir günlük yoldan divan üyeleri ile karşılaması için Şerefü'l-Mülk'e emretti. Vezir, Ahlat ile Malazgirt arasındaki Nazik Gölü kenarındaki karargahında geceledi. Cihan-şah geldiği zaman devlet adamları teşrifat sırasına göre tazimde bulundular. Sultan Celaleddin Harezmsah, at meydanının girişindeki otağında ayakta bekledi. Cihan-şah, at meydanına girdiği gibi yere indi ve yere kapandı. Sultanın yanına gelince elini öptü. Cihan-şah, sultanın yanında birkaç gün kaldı. Kendisine çeşitli hediyeler verildi. Daha sonra memleketine geri döndü⁴²⁸.

İki Türk hükümdarı arasında yukarıda bahsettiğimiz dostane ilişkiler Harezmsah'ın dönemin önemli bir şehri olan Ahlat'ın muhasara altına alınmasıyla yerini düşmanlığa bıraktı. Alaeddin Keykubad, Ahlat'ın yağmalanmasından sonra Şemseddin Altun-aba'yı elçilik göreviyle görevlendirerek çeşitli hediyelerle birlikte Harezmsah'a gönderdi. Ancak Altun-aba'nın elçilik günleri uzayınca Türkiye Selçuklu Sultanı Kemaleddin Kamyar'ı elçi olarak sultana gönderdi⁴²⁹. El-Hamavi'nin bildirdiğine göre, "*Selçuklu Sultanı, Harezmsah'a Eyyubilere yakınlık duyduğunu bildirdikten sonra yanlış yolda olduğunu söyledi*". Mektubu okuyan Harezmsah, Selçuklu elçisini geri gönderdi ve cevabını kendi elçisiyle bildireceğini söyledi⁴³⁰.

Selçuklu elçileri Altun-aba ve Kamyar Harezmsah'ın yanından ayrılarak Erzurum'a geldiler. Cihan-şah, onları büyük bir izzet ve ikramla karşıladı. Ancak elçilerin Erzurum'dan ayrılmaları üzerine Harezmsah'ın yanına giderek ona tabi olduğunu bildirdikten sonra Alaeddin Keykubad üzerine saldırmaya teşvik etti. Esasen Harezmsah'ın da böyle bir niyeti olacak ki Türkiye Selçuklu Devleti'ni kendisine bağladıktan sonra

⁴²⁸ Nesevi, Celâleddin Hârezmsâh Biyografisi, s. 177-178

⁴²⁹ İbn Bibi, El-Evahirü'l-Ala'ie, s. 381-383; Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri", Belleten, S. 41, XI, Ankara 1947, s. 198-199

⁴³⁰ Nazif El-Hamavi, Kitabü'l-Mansur, Almanca trc. Hans L. Cottschalk, "Der Bericht Des İbn Nazif al-Hamavi Über Dieschlacht Son Jasyminen WZKM, (65 Bond) Wien 1960, s. 58; İbn Bibi, El-Evahirü'l-Ala'ie, s. 383

yönetimini Erzurum Meliki Cihan-şah'a vereceğini söyledi⁴³¹. Böylece Anadolu'da yeni bir ittifak dönemi kurulmaya başladı. Zira Kamyar ve Altun-aba, Türkiye Selçuklu hükümdarına Harezşah ile Cihan-şah'ın ittifak yaptıklarını anlattıktan sonra Kamyar'ı Eyyubi meliklerini yardıma çağırarak üzere gönderdi. Ayrıca Mübarizeddin Kemahî komutasında on bin kişilik süvariye Erzincan geçitlerini önlemek üzere görevlendirdi. Az sonra da Eyyubi melikleri Melik Kamil ve Melik Eşref ordularıyla Selçuklu Sultanına katıldılar⁴³².

Harezşah da bu sırada Erzurum üzerine hareket etti. Cihan-şah, Harezşah'ı uyararak harekete geçirdi. Zira Harezmliler askerleri Ahlat'ın ele geçirilmesinden sonra askerlerinin bir kısmını evlerine dağıtmıştı. Harezmliler Sultanı eski Türk geleneği icabı komutanlara ok göndererek toplanmalarını istedi. Böylece kısa zamanda ordu toplandı ve Erzurum Meliki ve askerleriyle Harput'ta buluşarak Sivas üzerine yöneldiler. Selçuklu Sultanı Akşehir ovasına geldi. Selçuklu ordusunun Akşehir'e geldiğinin haberini ulaştığı zaman Harezşah, Cihan-şah'a ne yapılmasını sordu. O da, "*Selçuklu ordusunun Yassı-Çimen ovasını tutmasından önce buranın ele geçirilmesinin gerekli olduğunu*" söyledi⁴³³.

Nihayet Çimen ovası Harezşah tarafından ele geçirildi. Bu arada Harezmliler ordusuna doğru harekete geçen Mübarüzüddin Çavlı komutasındaki Selçuklu öncülerini mağlup edilerek esir alındılar⁴³⁴. Ertesi gün müttefik ordusu ovayı çevreleyen yamaçlardaki Harezmlilere hücum ettiler (10 Ağustos 1230). Yapılan hücumda, Celaleddin de karşılık verdi ve savaş bütün gün devam etti. Sultan bir tepenin üzerinden savaşı idare ediyordu. Gece savaş durdu. İkinci gün Harezmliler ordusu, Türkiye Selçuklu ordusunun sol cenahını mağlup etti ise de püskürtüldüler. Fakat ikinci hücumda geri çekilmeye mecbur bıraktılar. Melik Eşref sol cenaha takviye kuvvetler göndererek durumu düzeltti. Bu sırada Harezşah, savaşı kaybedeceğini anlayınca savaş alanını terk etti. Cihan-şah esir düştü. Harezmliler ordusu da ricat ederek büyük kısmı Trabzon tarafına kaçtı. Harezşah'ın kıymetli eşyası ve hazinesi Selçukluların eline

⁴³¹ Nazif El-Hamavi, Kitabü'l-Mansur, 56; İbn Bibi, El-Evamirü'l-Ala'iyeh, s. 384

⁴³² Nazif El-Hamavi, Kitabü'l-Mansur, 61; İbn Bibi, El-Evamirü'l-Ala'iyeh, s. 385-386

⁴³³ İbn Bibi, El-Evamirü'l-Ala'iyeh, s. 392

⁴³⁴ Nazif El-Hamavi, Kitabü'l-Mansur, 63; Yazıcızâde Ali, Tevârîh-i Âl-i Selçuk, Hzl. Abdullah Bakır, İstanbul 2009, s. 542

geçti⁴³⁵. Ermeni kaynakları Türkiye Selçuklu Sultanı Keykubat'ın firar eden Harezmi ordusunu kendi ırk ve dindaşları olmalarından dolayı onları takip ettirmediği anlatılmaktadır⁴³⁶.

Yassı-Çimen Savaşından sonra Türkiye Selçuklu Sultanı, Harezmli komutanlarından yararlanmak amacıyla onları kendi komutasına almak için davet etti⁴³⁷. Ahlat bölgesi Su-başısı Sinâneddin Kaymaz büyük Harezmi beylerinden Kayır-Han'ın askerleri ile Tatvan'da konakladığını bölge halkının Harezmlilerden zarar gördüğünü ve kervanların yollarını kestiğini öğrendi ve durumu Selçuklu Sultanına bildirdi. Alaeddin Keykubad, Kaymaz'a Harezmli komutanların güzel vaat ve sözlerle hizmete davet etmesini ve gönüllerini kazanmasını emretti. Bu emir üzerine o da Tatvan'a giderek Kayır-Han ile görüştü. Kendisini ve hatununu teselli edip sultanın irade ve arzusunun onlara bildirdi. Kayır-Han'ın yemeklerini yedikten sonra Kuranı Kerimi çıkarıp Selçuklu emirlerinin kendisine ve diğer Harezmi beylerine karşı hiçbir fenalık düşünmediklerine dair yemin etti. Bu başıboş hayatı bırakıp sultanın itaatine girmelerini ve devlet emirlerinin arasına girmelerini teklif etti⁴³⁸.

Böylece başta Kayır-Han olmak üzere Berke Han, Saru Han, Arslan Togu Han, Can Birdi ve Küçlü Han gibi Harezmi beyleri Türkiye Selçuklu Devleti'nin hizmetine girerek and içtiler. Yazıcızâde Ali'nin kaydına göre Harezmi Beyleri ikinci defa da Taceddin Pervane'nin huzurunda and içtiler⁴³⁹. Ayrıca Harezmlilerin Erzurum'a yerleşmelerine izin verildi ki bu sırada Erzurum dağlarında ve Erzincan yörelerinde oldukça fazla Harezmli bulunuyordu. Onlarında Selçukluların hizmetine girmeleri sağlandı⁴⁴⁰. Alaeddin Keykubad daha sonra Kayır Han'a Erzincan'ı, Berke Han'a Amasya'yı, Küçlü Han'a Larende'yi ve Niğde'yi de Arslan Togu

⁴³⁵; Nesevi, Celâleddin Hârezmşah Biyografisi, s. 199-200; Yazıcızâde Ali, Tevârîh-i Âl-i Selçuk, s. 542 vd.; Nazif El-Hamavi, Kitabü'l-Mansur, 63-65; Bar Hebraus, Abu'l-Farac Tarihi, Çvr. Ö. Rıza Doğrul, II, Ankara 1987, s. 527-528; Taneri, Celaleddin Harezmişah ve Zamanı, s. 72

⁴³⁶ Genceli Krigos, "Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar", Yay. Mahmud Kemal, Türkiyat Mecmuası, II, İstanbul 1928, s. 148

⁴³⁷ Yazıcızâde Ali, Tevârîh-i Âl-i Selçuk, s. 586

⁴³⁸ İbn Bibi, El-Evâmirü'l-Alâ'iyye Fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye Selçukname, Çvr. Mürsel Öztürk, Ankara 2020, s. 419; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 378

⁴³⁹ Yazıcızâde Ali, Tevârîh-i Âl-i Selçuk, s. 587; İbn Bibi, El-Evâmirü'l-Alâ'iyye Fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye Selçukname, 420; Mükrimin Halil Yinanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, II, Ankara 2014, s. 105

⁴⁴⁰ Yazıcızâde Ali, Tevârîh-i Âl-i Selçuk, s. 589-591

Han'a verdi⁴⁴¹. Saru Han ve diğler Harezmliler sultanın hizmetinde buldular.

Alaeddin Keykubad'ın vefatından sonra Selçuklu tahtına geçen Gıyaseddin Keyhüsrev, Saadeddin Köpek'in de mahareti ile Harezmliler hanların kendisine sadık kalacaklarına inanmıyordu. Bundan dolayı Saadeddin Köpek, tehlikenin Kayır-Han'dan geleceğini telkin etmesinden dolayı sultan, Kayır-Han'ı tutuklatarak hapsedirdi. Kayır-Han ağır hapis şartlarına dayanamayarak hayatını kaybetti. Bunun üzerine kendi hayatlarını tehlikede gören diğler Harezmliler Selçuklu hizmetini terk edip Kayseri'den uzaklaştılar. Arapgir yolundan Fırat Nehri'ni geçtiler ve yol üzerindeki bütün vilayetleri yağmaladılar⁴⁴².

Bu durumda telaşa düşen Selçuklu yöneticileri Kemalettin Kâmyâr'ı merkez ordusunun başına geçirerek Harezmlilerin geri döndürülmesi amacıyla gönderildi. Harezmliler, Kayır-Han'ın haksız yere öldürüldüğünü dolayısıyla Selçuklulara hizmet etmeyeceklerini söylediler. Ardından da savaşmadan Selçuklu ordusunun çekilmesini istediler. Fakat Harput ve Malatya Su-başları'nın anlaşmaya yanaşmaması üzerine savaş başladı. Harezmliler, Selçuklu ordusunu yenerek hayli ganimet aldıktan sonra Siverek, Sumeysat/Samsat bölgelerini yağma ettiler. Urfa, Suruç ve Harran bölgelerini istila edip Berke Han, Saru Han, Berdi Han, Küçlü Han ve diğler aldıkları bu bölgeleri Türk devlet teşkilatı icabı aralarında taksim ettiler⁴⁴³. Bu bölgede bir yandan Eyyubilerle ilişkiye girerken diğler yandan da Memluklerle sıkı bağlar kurmuşlardır.

Selçuklu Devleti'nin İlhanlı hâkimiyetine girmesinden sonra uçlardaki Türkmenler arasında bir hareketlenme vuku bulmaya başladı. Bunun sonucunda da yer yer kendi hâkimiyetlerini ilan etmeye başladılar. İlhanlı hükümdarı Muhammed Hudabende zamanında Anadolu birkaç vilayet dışında İlhanlılara tabi durumdaydı. Aydın ve çevresinde Aydın Bey ve çocukları hâkimdi. Yazıcızâde Ali, Aydın Bey'i Muhammed Bey'in oğlu olarak değerlendirmektedir. Ona göre Aydın Bey, bu bölgeye kışlağa gelen Türkmenlerle ittifak yaptıktan sonra bu bölgeyi fethetti⁴⁴⁴.

⁴⁴¹ Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 378

⁴⁴² Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 407-408

⁴⁴³ Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 408

⁴⁴⁴ Yazıcızâde Ali, Tevârîh-i Âl-i Selçuk, s. 907

Bütün bunların yanında Saru Han Bey'in adı bir de Şikari'de geçmektedir. Şikari, Saru Han Bey'i Selçuklu Sultanı'nın kapıcı-başısı olarak göstermektedir. O bir elçilik görevi ile Karamanoğlu Mehmed Bey'in yanına geldiğini bir daha geri dönmediğini dolayısıyla Karamanoğulları hizmetine girdiğini ifade etmektedir. Hatta az sonra yapılacak Selçuklu-Karamanlı savaşında serdar olarak görev yaptığına şahit olmaktadır. Yine Saru Han Bey, 1276 Mehmed Bey ile Konya muhasarasına katılarak⁴⁴⁵. Eğer bu kayıtları dikkate alacak olursak Saru Han Bey'in Selçuklu yöneticilerinin Harezmi beylerine baskı uyguladığı dönemde Mehmed Bey'in yanına gelerek bir daha geri dönmediğini ifade edebiliriz.

Burada kabiliyeti ve cesareti ile kendini sevdirmiş ve Karamanoğulları içinde yüksek bir mertebeye ulaşmıştır⁴⁴⁶. Ancak Yazıcıoğlu Ali, Saru Han Bey ile Karasi beyini Sultan Mesud'un hizmetinde bulunan beyler olarak gösterilmektedir ki bu da 1281'li yıllara rastlamaktadır⁴⁴⁷. Öyle anlaşılıyor ki uzun bir hayat süren Saru Han Bey, Karamanoğullarından ayrılarak tekrar Selçuklu hizmetine girmiş ve Sultan Mesud'un bir uç beyi olarak görevlendirilmiştir⁴⁴⁸. Görüldüğü kadarıyla Saru Han Bey ve oğlu Alpago, Sultan Mesud zamanında Manisa ve çevresine gelerek bölgede gaza faaliyetlerinde bulunmaya başladılar. Ancak hemen belirtmemiz gerekir ki Yazıcızade Ali, Aydın, Menteşe ve Teke beyleri gibi Saru Han Bey de Hamid-İli başbuğu Dünder Bey'e bağlı bulduklarını ifade etmektedir⁴⁴⁹.

Burada açıklanması gereken bir husus daha var ki kaynaklarda geçen Saru Han adı tek bir şahsiyet için mi yoksa iki şahsiyet için mi geçmektedir. Bu isim dede ve torun şeklinde ele alınabilir. Eğer beyliği kuran Saru Han Bey, Harezmli ise Alaeddin Keykubad'ın hizmetine giren Saru Han Bey'in torunu olabilir. Yukarıda da dediğim gibi Saru Han Bey'in

⁴⁴⁵ Şikari, Karamanoğlu Tarihi, Nşr. M. Koman, Konya 1946, s. 36

⁴⁴⁶ Kemal Ramazan Haykıran, "Aşiretten Beyliğe: Batı Anadolu'da Saruhanoğulları Beyliğinin Kuruluşu", Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-IV, Saruhanoğulları Beyliği Bildiriler, Ankara 2021, s.109

⁴⁴⁷ Yazıcızâde Ali, Tevârîh-i Âl-i Selçuk, s. 907

⁴⁴⁸ Münecimbaşı, Sahaifu'l-Ahbar, İstanbul 1285, s. 33; Haykıran Aşiretten Beyliğe: Batı Anadolu'da Saruhanoğulları Beyliğinin Kuruluşu, s. 110

⁴⁴⁹ Yazıcızâde Ali, Tevârîh-i Âl-i Selçuk, s. 908

babasının adı Alpago olup onun Çuga/Cuğa ve Ali Paşa adlarında iki kardeşi vardı. Ali Paşa Nif yani Kemal Paşa bölgesinin emiriydi⁴⁵⁰.

Saru Han Bey'in hâkimiyet döneminde yani 1333'te Manisa'ya gelen İbn Battuta' eserinde Saru Han Bey'in adından açıkça bahsetmektedir⁴⁵¹. Yine Saru Han Bey'in 1346'lı yıllarda öldüğü düşünüldüğü zaman onun daha yirmili yaşlarda fetih hareketlerine başladığı tahmin edilmektedir⁴⁵². Feridun Emecen, "*Harezmlî boylarının kalabalık gruplar halinde Batı Anadolu bölgesindeki izlerine Osmanlı dönemine ait tahrir kayıtlarında rastlanması, ayrıca Batı Anadolu'da Horzumlu veya Harezm adını taşıyan oymaklarının mevcut olması, bölge adı olarak da bugüne kadar ulaşmasını dikkat çekici olarak*" nitelendirmektedir⁴⁵³.

İster Harezmlî bir bey olan Saru Han tarafından kurulsun isterse Saru Han adını taşıyan bir bey tarafından kurulsun Saruhanoğulları beyliği tarihte yerini almış ve Batı Anadolu'nu fethinde üzerine düşen görevi hakkıyla yerine getirmişti. Şurası bir gerçek ki Türk milleti, Oğuz boyları ile Kıpçak boyları veya diğer boylarla Anadolu'yu bir Türk yurdu haline getirmekle tarihin seyrini değiştirmiştir.

⁴⁵⁰ Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, s. 84

⁴⁵¹ İbn Battuta, İbn Battuta Seyahatnamesi, I, Çvr. A. Sait Aykut, İstanbul 2004, s. 426

⁴⁵² Feridun M. Emecen, "Saruhan Beyliğinin Kurucusunun Kimliği Meselesi Üzerine Notlar", Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-IV, Saruhanoğulları Beyliği Bildiriler, Ankara 2021, s. 11

⁴⁵³ Emecen, "Saruhan Beyliğinin Kurucusunun Kimliği Meselesi Üzerine Notlar", s. 12

KAYNAKÇA

- Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa*, II, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1999
- Bala, Mirza, *Gürcistan*, İslam Ansiklopedisi, IV, İstanbul 1956
- Brosset, M., *Histoire De La Georgia*, St. Petersburg 1851
- Emecen, Feridun M., "Saruhan Beyliğinin Kurucusunun Kimliği Meselesi Üzerine Notlar", *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-IV, Saruhanoğulları Beyliği Bildiriler*, Ankara 2021
- Galstyan, "Sebastatsi Vakaynamesinden Bir Bölüm" *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, Çev. İlyas Kamalov, İstanbul 2005
- Genceli Kiragos, "Ermeni Müelliflerine Nazaran Moğollar", II, E. Daulaurie, *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1928
- Gregory Abû'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987
- Haykıran, Kemal Ramazan, "Aşiretten Beyliğe: Batı Anadolu'da Saruhanoğulları Beyliğinin Kuruluşu", *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-IV, Saruhanoğulları Beyliği Bildiriler*, Ankara 2021
- İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, I, Çev. A. Sait Aykut, İstanbul 2004
- İbn Bibi, *El-Evamirü'l-Alaiye, Fi'l-Umurri'l-Alaiye*, Neşr. Adnan Erzi, Ankara 1956
- İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye Fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye Selçukname*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2020
- İbnü'l- Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, , XII, Çev. A. Ağırakça, A. Özaydınlı, İstanbul 1987
- Kafesoğlu, İbrahim, "Harezşahlar Devleti", I, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1992
- Kafesoğlu, İbrahim, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1992
- Kırzioğlu, Fahrettin, *Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar*, Ankara 1992
- Muhammed b. Ahmed Nesevi, *Histoire du Sultan Djelal ed-din Mankobirti Prince du Kharezm*, Paris 1895
- Muhammed b. Ahmed Nesevi, *Siretu Celâl ed-Din Mengubirti*, Nşr. M. Minovi, Tahran 1986
- Muhammed b. Ahmed Nesevi, *Celâleddin Hârezşah Biyografisi*, trc. Necip Asım, İstanbul 2021

- Manghol-un Niuça Tobça'an (Moğolların Gizli Tarihi)*, Çevr. Ahmet Temir, Ankara 1995
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiud'-Düvel*, II, Yay. Ali Öngül, İzmir 2001
- Müneccimbaşı, *Sahaifu'l-Ahbar*, İstanbul 1285
- Muhammed b. Ahmed Nesevi, *Jelal üd-dins Mengubirti*, Nşr. M. Minovi, Tahran 1986
- Nazif El-Hamavi, *Kitabü'l-Mansur*, Almanca trc. Hans L. Cottschalk, "Der Bericht Des İbn Nazif al-Hamavi Über Dieschlacht Son Jasycimen WZKM, (65 Bond) Wien 1960
- Sümer, Faruk, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belleten*, L, 197, Ağustos 1986
- Şikari, *Karamanoğlu Tarihi*, Nşr. M. Koman, Konya 1946
- Taneri, Aydın, *Celeddin Harezşah ve Zamanı*, Ankara 1977
- Temir, Ahmet, "Mongolian (Or Turco-Mongolian) Khanate", *The Mongols History and Culture for the 800th Anniversary of the Mongolian State*, Editors; Bülent Arı, Selim Aslantaş, Ankara 2006
- Togan, A. Zeki, Velidi; *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981
- Togan, İsenbike, "Chinggis Khan And The Mongols", *The Mongols History and Culture for the 800th Anniversary of the Mongolian State*, Editors; Bülent Arı, Selim Aslantaş, Ankara 2006
- Turan, Osman, *Türkiye Selçuklular Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara 1988
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2004
- Turan, Osman, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri", *Belleten*, S. 41, XI, Ankara 1947
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1988
- Vardan, "Türk Fütihat Tarihi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Dergisi*, 1/2,
- Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, Hzl. Abdullah Bakır, İstanbul 2009
- Yinanç, Mükrimin Halil, "Celâl ed-Din Harezşah", *İslam Ansiklopedisi*, III, İstanbul 1956
- Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, II, Ankara 2014

SARUHANOĞULLARI'NDA KOLONİZATÖR BİR TÜRK DERVİŞİ: ŞEYH İSHAK ER-RUMÎ

*İlker Mümin ÇAĞLAR**

Giriş

Çalışmaya temel kaynak teşkil eden vakfiye, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 582 numaralı defterin 10. sayfasında 5 sıra numarası ile kayıtlı olup, vakfiyenin tescil tarihi, hicri 10 Muharrem 783/miladi 6 Nisan 1381'dir. Mevcut vakfiyeye, 1452 yılında II. Mehmet tarafından yenilenen beratında geçmektedir. Vakfiyenin aslı Arapça olup, 4/4/1946 tarihinde yapılan Türkçe çevirisi de VGMA'da mevcuttur. VGMA'dan hem vakfiyenin aslı, hem de Türkçe çevirileri temin edilmiştir.

Vakfiye, Saruhan Beyi İshak Çelebi tarafından Şeyh İshak er-Rumî'ye verilen ve sonrasında vakfedilen bir çiftliğe aittir. Çiftlik Belen nahiyesine bağlı Babasuluk köyü dâhilindedir. Günümüzde bu köy Halitpaşa adını taşımakta olup, Manisa'nın Saruhanlı ilçesine¹ bağlıdır. Köy zaman içerisinde çeşitli sebeplerle meydana gelebilecek iskân değişiklikleriyle, vakfiyenin tanzim edildiği tarihteki yerinden farklı bir konuma, ova içinden tepeye doğru intikal etmiş olabilir.

Şeyh İshak er-Rumî vakfiyesi, Nakşibendîliğin Anadolu'da ortaya çıkışına dair bilinenden daha erken bir zamanla ilişkilmesi itibariyle, Hasan Demirtaş tarafından ele alınarak, mezkûr vakfın işaret ettiği yapının bu güne kadar elde edilen bilgiler dâhilinde Anadolu'da tespit edilen ilk Nakşibendî kurumsal yapısını içerdiği ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır.² Bu bakımdan mevcut çalışmada ise, vakfiyenin tahliliyle beraber, Şeyh İshak er-Rumî'nin manevi şahsı üzerinden, Saruhanoğulları zamanında bölgenin Türkleşmesindeki yeri ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Ayrıca vakfiyede geçen bilgiler ışığında, Şeyh

*Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak. Tarih Bölümü. ORCID NO: 0000-0002-8979-8113, magnisa45@hotmail.com

¹ Bugünkü Saruhanlı ilçesinin mülki taksimatı dâhilindeki bölgenin tarihsel gelişimini, idari ve demografik veriler üzerinden ele alan Ferhat Berber'e ait çalışmada, Halitpaşa köyünün de izlediği tarihsel süreci görmek mümkündür. Bkz. Ferhat Berber, Bir Köyün İlçeye Dönüşüm Hikâyesi:Manisa İli Saruhanlı İlçesi, MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C. 16, S. 3, Eylül 2018, ss. 435-464.

² Hasan Demirtaş, Nakşibendîlik'in Anadolu'da Ortaya Çıkışının Belgesi: Şeyh Hâce İshak er-Rumî Vakfiyesi, Vakıflar Dergisi 50 - Aralık 2018, ss.23-45.

İshak er-Rumi'nin çiftliğinin hudutlarını içeren arazinin tespiti, yaptırdığı zaviye ve caminin yerlerinin belirlenmesi amaçlanmaktadır.

1. Mevlânâ Şeyh İshak er-Rumî Vakfiyesinin Tahlili

Ele alınan vakfiyede hicri 826/miladi 1423 yılında II. Murat tarafından, vakfın tevliyetinin ve çiftliğin mutasarrıflığının necl-i necib ifadesiyle, Şeyh İshak'ın soyundan geldiği anlaşılan Ahmet Hüsametdin efendinin uhdesine bir berat ile verildiği görülmektedir. Sonrasında hicri 855/miladi 1452 tarihinde ise II. Mehmet tarafından bu berat yenilenmiştir. Vakfiyenin baş kısmında dönemin Manisa kadısı olarak seyyid Mustafa Nureddin el-Hüseyni'nin adı geçmektedir. Manisa kadısı vakfiyedeki ifadesinde vakfın tesisi ve şartlarına dair geçen hususların, kendi huzurunda kararlaştırıldığını ifade ederek, vakfın sıhhatine hükmettiğini belirtir.³

Bu vakfiyeye göre, Saruhan Bey'in torunu İshak Çelebi tarafından Şeyh İshak'a bir çiftlik temlik edilmiştir. Kendisi vakfiyedeki ifadelerle "Mevlânâ", "Tâcü'd-dîn", "Şeyh", "Hâce" sıfatlarıyla anılmaktadır. Şeyh İshak'ın, Hz. Hüseyin'in soyundan geldiği, Hanefi mezhebinden olduğu ve Nakşibendiye tarikatına mensup bulunduğu, Kuruçay'da (Karaçay) doğduğu, Belen nahiyesinde ikamet ettiği ve babası Şeyh Ubeydullah (Abdullah) el Bakkali el Buhari'nin Nakşiliğin piri Bahaeddin Nakşibend'in halifelerinden olduğu ifade edilmektedir. Vakfiyede, Şeyh İshak er-Rumi'ye verilen çiftliğin hudutları ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir. Buna göre çiftliğin sınırları genel itibariyle, doğuda Babasuluk/Babaslu ve Alibeyli köylerine, kuzeyde Tatarocağı köyüne ve Cabarişbey köyü geçidine, batıda Kemaleddin köyü üstündeki mezarlıklara, güneydeyse Kazgan köyüne kadarlık bir araziyi içermektedir.⁴

Vakfiyede Şeyh İshak er-Rumî, içerisinde birçok tasavvuf terimini de bulunan övgü ifadeleriyle şu şekillerde tanımlanmaktadır:

Yüksek olgunluğa erişmiş tüm faziletli ulema ehlinin kaynağı ve dayanağı,

Bütün fakirlerin, mazlumların ve güçsüzlerin barınağı,
Halk üzerine cömertlikle iyilik yayan,
Tüm zamanlarda nimetler bahşeden,
Tüm zamanların emniyet ve güvenlik sığınağı,
İslam'ın parlak nurunu himaye eden,
Kefere ve eşkıyanın canlarına kıyan,
Allah yolunda cihat eden,
Resûllulâh'ın varisi ve onun nurunu himaye eden,

³ VGMA, 582: 10/5- T 1.

⁴ VGMA, 582: 10/5- T 2-3.

Taşıdığı iman ile veliler dairesinin en önde geleni,
Allah'ın sıfatlarına ve peygamberlik sırlarına ermeye vesile olan,
Varlığının en yüksek dereceyi içermesi,
Kutsal sırlara vakıf olan,
Dostluk ışığının kaynağı,
Zamanın en büyük arif ve mürşidi,
En yüksek manevi mertebede bulunan,
Nurlar şimşeğinin parıltısı,
İlahi sırlara erdiren,
Tüm hadis-i şeriflere vâkif ve asrın müceddidi,
Rabbini bilen,
Allah dostu.⁵

Şeyh İshak er-Rumî vakfiyesinde, tasavvufi düşüncenin izleriyle bezenmiş tabirler ile dünya ve ahiret hayatına dair yorumlamalara da rastlanmaktadır. Vakfiyede, Saruhan Beyi İshak Çelebi'nin, şeyh İshak'a temlik olarak bahsettiği çiftlik için menşurunu takdim etmesinden sonra, buna mukabil olarak şeyh İshak'ın dile getirdiği ve tasavvufi manada hayata bakışını anlatan kelâmı vakfiyede şu şekilde geçmektedir: Vakfiyeye göre şeyh İshak, şair Lebîd'in⁶ ağzından devam ettiği ifadesinde, "İyi biliniz ki Allah'tan başka her şey bâtıldır, her nimet de şüphesiz zevâle mahkûmdur", beytinin taşıdığı anlama gelecek sözler sarf etmiştir. Dünyanın fani nimetlerinin geçici, ahiretin ise baki nimetlerinin de kalıcı olduğunu söyler. Fani olan hayata meyletmemek gerektiğini, dünyanın vefasızlığını ve baki olanın sadece Allah olduğunu dile getirir. Ona göre kimse var olmadığı gibi vücut da hayalin gölgesinden ibarettir. İnsan ancak aynalardaki görüntü gibidir veya gölge nevi bir haldedir. Bu nedenle akıl sahibi kimsenin dünya hayatına aldanmaması gerekir. Resûllulâh'ın sergilediği ve Allah'ın buyurduğu üzere insana yakışanın, nefsi için hayır, sadaka ve ihsan sunmak olduğunu, bunların nispeti zerrece dahi olsa ahirette mükâfatına erişileceğini beyan eder.⁷

⁵ VGMA, 582: 10/5- T 3-4.

⁶ Câhiliye devrinde de yaşamış, 631 yılındaysa İslam'ı seçmiş bir şairdir. İslam öncesi hayatında kendisini, ailesini, atalarını ve kabilesini genellikle sert bir üslûpla övücü şiirler yazan Lebîd'in, İslam'ı seçtikten sonra ise tarzının yumuşayarak dünyanın fâniliği, ölüm, âhiret ve takvâ, gibi konuları şiirlerinde işlediği görülmektedir. Şairin vakfiyede geçen beyti için de, Hz. Muhammed tarafından, "Hiçbir şairin ağzından bundan daha doğru bir söz çıkmadı" ifadesinin kullandığı söylenir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Tülücü, "Lebîd b. Rebîa", DİA, C. 27, Ankara, 2003, s. 122.

⁷ VGMA, 582: 10/5- T 4.

Vakfiyede geçtiği kadarıyla, Şeyh İshak er-Rumî çiftliğin kendisine bahşedilmesinden sonra, ayan ve eşrafın katılımıyla bir meclis tertip eder. Bu meclis huzurunda ve katılan kişilerin şahitliğinde oğlu Hüsamet'tin'i tescil mütevellisi ilan ederek, vakfın tescil işleminin gerçekleşmesini sağlar. Akabindeyse vakfın şartlarını açıklar. Şeyh İshak kendisine temlik edilen çiftlikle beraber içinde ikamet etmekte olduğu evini de vakfederek, bunların kamu yararına nerelerde ve nasıl kullanılacağını belirtir. Altı odalı evinin üç odasında ailesi oturmaya devam edecek, diğer üç odadan ise gelecek misafirler istifade edecektir. Çiftlik arazilerine ait hasılatın taksimindeyse, ailesinin geçimini sağlayacak miktarın dışında kalan kısmın Nakşibendî ehli misafirler ile Müslüman dahi olmasa her nevi fakir fukaraya bahşedileceğini ifade eder.⁸

Vakfiyenin şartları içerisinde hayrata dair hükümler şu şekilde belirtilir: Sâdât-ı kiramın âdeti olduğu üzere haftada iki kere Cuma ve Pazartesi geceleri hatmi hâce okunacaktır. Bu duanın akabinde kendisinin de unutulmayarak, duaya dâhil edilmesini ister. Her sene Muharrem'ül-Haram ayında aşure pişirilmesini ve her kurban bayramında üç kurban kesilmesini buyurur. Kurbanlardan birinin sevabını Resûllulâh'ın ruhuna, birinin kendi ruhuna ve diğerinin ise sâdât-ı kiramın ruhlarına bağışlanmasını koşul olarak koyar. Çiftlikten elde edilen hasılatın bir kısmının Cabariş köyü yakınlarında inşa ettirdiği caminin bakımına ayrılmasını, ayrıca bu caminin imam, müezzin ve hatibi için günlük birer dirhem vazife ücreti verilmesini ifade eder. Aynı bölgedeki köprü'nün, çeşmenin ve su kuyularının bakımı da, yine bu çiftliğin gelirleriyle sağlanacaktır. Bir de yapılacak olan hatimlerin, Mevlid-i Nebilerin, zikirlerin, Kur'an tilâvetlerinin ve salavatı şeriflerin cümlesinden hâsıl olan sevabın Resûllulâh'ın ruhu şeriflerine armağan buyrulmasını şart koşar.⁹

Vakfiyede vakıf tevliyeti ile ilgili, çiftliğin mutasarrıflığının hayattayken Şeyh İshak er-Rumî'nin kendisinin üstleneceği belirtilir. Vefatından sonra ise vakfın yönetimi oğulları tarafından müştereken yerine getirilecektir. Sonrasındaysa mütevellilik, erkek evlatlarının neslinden gelen, yaşça en büyük ve bu vazifeye uygun olanlar tarafından yapılacaktır. Eğer oğullarının nesli kesintiye uğrarsa, o zaman tevliyet hakkı benzer şekilde kızlarının soyuna intikal edecektir. Kızlarının da nesli kesilirse, müteveli olacak kişinin Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin soyundan gelmek kaydıyla, Nakşibendiye tarikatına mensup olan bir kişi tarafından gerçekleştirileceği ifade edilir. Vakfiyenin son kısmında ise

⁸ VGMA, 582: 10/5- T 5.

⁹ VGMA, 582: 10/5- T 5.

İmâmeyn'in vakıf hususundaki içtihadına gönderme yapılarak, hiçbir vakit vakfın değiştirilmesinin, feshedilmesinin ve bozulmasının mümkün olmayacağı şartı koyulmuştur.¹⁰

2. Kolonizatör Bir Türk Dervîşi Olarak Şeyh İshak er-Rumî

Ömer Lütfi Barkan kaleme aldığı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler" adlı makalesinde, Osmanlı ile beraber Anadolu'da kurulan uç beyliklerinin, Türk ve İslam dünyasının her cihetinden gelen ulema, bürokrat, muhtelif tarikat mensupları ile dolu olduğunu, bunlar arasında bilhassa, Âşıkpaşazâde tarihinde gaziyân-ı Rûm, abdalân-ı Rûm ve ahîyân-ı Rûm şeklinde isimlendirilen zümrelerin bu bölgelerde dikkate değer bir nispette bulunduğunu belirtir. Bu kesimlerin içerisinde alp, alperen, gazi, abdal, baba ve ahi gibi unvanlarla zikredilenlerin, Osmanlı ile diğer uç beyliklerinin kurulmasında üstlendikleri rolün önemine dikkat çeker. Osmanlı'nın kuruluş hadisesinin incelenmesinde de bu hususun, Anadolu'ya cereyan eden muhaceret sürecinde devletin teşekkülü için, gerekli insan kaynağının doğru şekilde iskân edilmesine de imkân verdiğini, bu kitlelerin muhtelif mıntikalara yerleşmesiyle, fethedilen toprakların vatanlaşmasına yönelik Türk-İslam nüfusun tedarikinin de mümkün olduğunu, yerleşim bakımından تنها ve boş olan arazilerin üzerine kolonizatör Türk dervişlerinin zaviyeler kurup, buralara yerleşim için öncülük yaptığını ve kendilerine bağlı bir taraftar kitlesinin de peşi sıra yerleşmesiyle, bu metruk ve boş arazilerin iskâna açılarak, buraların şenlendiğini ifade eder.¹¹ Saruhanoğullarının kurulduğu yer ve dönem de, Barkan'ın ifade ettiği bu hususları bünyesinde taşımaktadır. Anadolu Selçuklu devletinin yıkılış süreci Anadolu ve Rumeli'de yeni Türk beyliklerinin ortaya çıkmaya başladığı süreci içermektedir. Bir yandan beylikler tarafından yeni egemenlik sahaları elde edilmekte buralarda gayrimüslim bir nüfusla karşılaşmakta, bir yandan da Anadolu'da cereyan eden istila ortamı, kitleler halinde Türklerin batıya doğru göç etmesine sebebiyet vermekteydi. İşte bu dönemde Babasuluğ/Babasuluk, sonrasında ses değişikliğine uğrayarak Babaslu/Papaslı diye bilinen, günümüzde ise Halitpaşa adıyla anılan köyde, Anadolu'da ve Rumeli'de birçok örneklerine rastlandığı gibi, Şeyh İshak er-Rumî öncülüğünde bir Türk-İslam iskânı gerçekleşmiştir.

Beyliğe ismini veren Saruhan Bey tarafından kurulan Saruhanoğulları, 1290'lı yıllardan itibaren Batı Anadolu'da faaliyet

¹⁰ VGMA, 582: 10/5- T 6-7.

¹¹ Ömer Lütfi Barkan, Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, Vakıflar Dergisi, 11/1940, ss.279-386.

göstermeye başlamış, 1310 civarında Manisa'nın fethiyle birlikte siyasi bir güç olarak bölgede yerini almıştır. Beyliğin sınırları Gediz ovası dâhilinde kuzeyden güney yönüne doğru Demirci, Borlu, Ilıca, Adala ve Kemaliye'ye; batıda Akhisar, Turgutlu, Manisa, Kemalpaşa ve Menemen'den Foça sahillerine kadar uzanmıştır.¹² Şeyh İshak er-Rumî'nin çiftliğinin bulunduğu Babasuluk (Halitpaşa) köyü de Akhisar istikametinde olup, Manisa'ya 30 km. uzaklıktadır.

Bir Nakşibendi şeyhi olan İshak er-Rumî'nin manevi şahsiyeti üzerinden oluşturduğu etki alanı, muhtemelen Saruhan Beyi İshak Çelebi'nin de dikkatini çekmiştir. Belen nahiyesinde ikamet eden bu dervişe, yine aynı nahiyeye bağlı Babasuluk köyünde İshak Çelebi tarafından bir çiftlik temlik edilmiştir. İshak Çelebi, Saruhan Bey'in torunu olup, kendisinin 1358-1379 yılları arasında yaşadığı düşünülmektedir. Beylik en parlak dönemine de onun zamanında ulaşmıştır.¹³ Bizans'tan fethedilen Saruhan diyarına Şeyh İshak gibi birçok dervişin gelerek yerleştiği, yine Saruhan Beyi İshak Çelebi tarafından, Saruhan'ın farklı kazalarında bu dervişlere de çiftlikler verildiği bilinmektedir. Döneme dair kaynaklarda, "Şeyh", "Baba", "Dede", "Ahi", "Derviş", "Sofu", "Fakih" ve "Seyyid" sıfatlarıyla anılan bu dervişler, hem iskân faaliyeti bakımından köy, kasaba gibi Türk-İslam yerleşimlerinin teşekkülüne öncülük etmişler, hem de beyliğin asker ve işgücü bakımından ihtiyacı olan insan kaynağının teminine imkân sağlamışlardır.

Şeyh İshak er-Rumî'nin çiftlik ve zaviyesinin bulunduğu Babasuluk köyü civarında, antik döneme kadar inen bir yerleşimin mevcudiyetinden bahsedilebilir. Günümüzde Halitpaşa ismiyle anılan köyün güneyinde bulunan tepelik alanda, kale harabesine benzeyen yapının varlığı, yine köylüler tarafından ifade edildiği haliyle insan eliyle yapıldığı belli olan mağaraların yakın dağlık alanlarda bulunması, bölge tarihinin eskiliğine dair işaretler taşımaktadır.

Osmanlı dönemi köy ve mahalle birimlerinin oluşumunda görülen dini ve sosyal yapıların öncelikli olarak tesis edilerek,¹⁴ arkasından iskânın şekillenmesi süreci, aynı sosyolojik tabanla Anadolu Selçuklu etkisinden dolayı aynı idari bakiyeye sahip bulunmaları itibariyle, diğer beyliklerde de benzer şekilde gerçekleşmiştir. Vakfiyede Şeyh İshak er-Rumî'nin yaptırdığı birer cami, köprü, çeşme ile su kuyularından bahsedilmektedir. Caminin imamı, müezzini ve hatibi olduğu

¹² Feridun Emecen, "Saruhanogulları", DİA, C. 36, İstanbul, 2009, s. 170.

¹³ Emecen, a.g.e., s. 172.

¹⁴ Özer Ergenç, Osmanlı Şehrindeki "Mahalle"nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine, Osmanlı Araştırmaları IV, İstanbul, 1984, s. 69.

belirtilmektedir. Camide bir hatibin bulunması Cuma ve bayram namazlarının burada kılınabileceğini göstermektedir. Hatip barındıran camiler çoğunlukla büyük köylerde yer alırdı. Küçük köylerde genelde mescitler bulunurdu. Osmanlı'da örneklerini gördüğümüz üzere Cuma ve bayram namazlarının kalabalık bir cemaatle kılınabilmesini sağlamak için, birbirine yakın birkaç küçük köyün sadece birisinde hatip bulunan cami olurdu.¹⁵ Tüm köylerin ahalisi bahsi geçen namazlarda bu camide buluşurlardı. Şeyh İshak er-Rumî'nin başta inşa ettirdiği camii, sonrasında açılan su kuyuları izah edilen doğrultuda, bölgeye yerleşen ve iskâna devam eden Türk-İslam nüfusun varlığına delâlettir.

Halitpaşa köyü çevresinde yapılan alan incelesi ve gerçekleştirilen sözlü tarih çalışması neticesinde vakfiyede geçen, zaviye ve camiye dair herhangi bir ize rastlanılmamıştır. Bu araştırmada Halitpaşa, Alibeyli ve Lütfiye köyleri ile bunların sahip oldukları araziler inceleme kapsamına alınmıştır. Bahsedilen köylerde görüşülen kişiler içerisinde, Şeyh İshak er-Rumî ve yapıları hakkında bilgi sahibi olan yoktur. Şeyh İshak er-Rumî halk belleğinde yer almamaktadır. Bunun sebeplerinden biri bölge ahalisinin büyük çoğunluğunun 1924 yılında gerçekleşen mübadele ile Türkiye'ye gelen muhacirlerden meydana gelmesi olabilir.¹⁶ Ayrıca zamanla işlevini kaybeden yapı ve kurumların unutulması toplumsal bellekten silinmesi de bu sonucu doğurabilir. Tarihsel süreçte Şeyh İshak zaviyesi belgelerden takip edilebildiği kadarıyla, 19. yüzyıla kadar varlığını devam ettirmiştir. 1568¹⁷, 1608¹⁸ ve 1732¹⁹ yıllarında muhtelif kaynaklarda zaviye hakkında bilgiler içeren kayıtlar mevcuttur. 1733 yılına ait bir hüccette, Şeyh İshak zaviyesinin beratlı zaviyedarı olan ve Manisa Saz mahallesinde ikamet eden, Recebzâde Mahmut Ağa isimli bir kişinin, zaviyenin sınırlarının tespitinde sorunlar yaşandığını belirtip, bu hududun belirlenmesini talep etmesi üzerine, zaviyenin içerdiği arazi

¹⁵ İlker Mümin Çağlar, 19. Yüzyılın İlk Yarısında Ören (Virân) İle Armutlu (Emrudlu) Köylerinin Demografik Yapılarına Dair Bir İnceleme, SSSJournal, 7/77, 2021, s. 331.

¹⁶ Osmanlı'nın son döneminde, bölgedeki Rum nüfusunun artışı ve demografik yapının değişimine dair bkz. Ferhat Berber, Temettüât Kayıtlarına Göre Manisa Koldere Çiftliği/Köyü'nün Sosyo-Ekonomik Durumu (1844-1845), Gazi Akademik Bakış, C.7, S.13, ss. 233-268.

¹⁷ M. Akif Erdoğan - Ömer Bıyık, Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Saruhan (Metin ve İnceleme), Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Yayınları, Ankara, 2014, s. 87.

¹⁸ İbrahim Gökçen, XVI ve XVII. Asırlarda Saruhan Zaviye ve Yatırları, CHP Manisa Halkevi Yayınları, İstanbul, 1946, s. 75.

¹⁹ İbrahim Gökçen, Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar II, CHP Manisa Halkevi Yayınları, İstanbul, 1946, s. 84.

tekrar tayin edilmiştir. 1733 yılında zaviyenin sınırlarının doğuda Kazgan Ören isimli mevkiden, kuzeyde Gökçe suya kadar, batıda Kemal Oğlu camiinden, güneyde Ulu Yola değin uzandığı ifade edilmiştir.²⁰

Harita 1: Şeyh İshak er-Rumî Çiftliğinin Bulunduğu Bölgenin Haritası

Şeyh İshak Er-Rumî'ye sunulduğu gibi İshak Çelebi tarafından, Saruhan Beyliğinin muhtelif kazalarında, kendilerine arazi temlik edilen başka dervişler de mevcuttur. Bu dönem bir nevi bölgenin Türk-İslam unsurlarca imar ve iskân bakımından şenlendiği, Saruhan diyarının tam manasıyla vatanlaştırıldığı bir devri içermektedir. Ayrıca bu durum mevcut mahallin demografik yapısının, Türk-İslam ahali lehine hızlıca değiştiğini göstermektedir. Bölgeye gelen derviş taifesinin çeşitli İslam telakkisine mensup olabileceği fikri, bunların taşıdıkları sıfatlardan kaynakla ileri sürülebilir. Baba, dede, ahi, fakih ve şeyh gibi farklı unvanlarla anılan bu dervişlerin, hem heterodoks, hem de ortodoks İslam anlayışına²¹ sahip kişilerden ibaret olabilecekleri ifade edilebilir. Bu

²⁰ Erdoğan - Bıyık, a.g.e., s. 302.

²¹ Türklerin İslam'ı kabulünden sonra halkın İslam telakkisinde, birbirine paralel olarak heterodoks ve ortodoks İslam anlayışları beraberce yer bulmuştur. İslam'ın heterodoks biçimi, eski inanç ve geleneklerin ağırlıklı olarak görüldüğü Kalenderilik, Bektaşilik, Alevilik gibi isimlerle anılan şeklidir. Ortodoks biçim ise,

husus ayrıca araştırmaya ve tartışmaya da açık bir konudur. Tespit edilebildiği kadarıyla Saruhan Beyliği hudutlarında, İshak Çelebi tarafından kendilerine arazi verilen dervişlerin kazalara göre dağılımı şöyledir:

Manisa kazasında;²²

Karaman Kayasında Kurşunlu isminde bir çiftlik Şeyh İsmail'e.
Çiftçilü köyünde Karaca Ağaç isminde bir çiftlik Şeyh İlyas oğlu Bayezid'e.

Esirüddin Baba'ya Manisa'da iki çiftlik.

Kılıçlı köyünde bir miktar araziyi Hortu Baba Oğlanlarına.

Yenibeğlü köyünde Kozluca isimli çiftliği Ahi Yunus'a.

Palamud nahiyesine bağlı Sir köyünde Şeyh Musa'ya bir çiftlik.

Bozüyük köyünde Kâtib Adile bir mezra.

Habib köyünde on beş kıta çiftlik Baba Ali'ye.

Ayrıca Aynı Ali Baba Sultan, Adil Şeyh, Şeyh Ahmed, Derviş Beğrek Atası Okçu Aruz, Şeyh İsa, Arap Sofu, Sofu Sevindik, Şeyh Hızır'a Manisa merkezde tarla ve çiftlikler vakfetmiştir.

Tarhanıyat (Menemen) kazasında;²³

Ahi Ahmed'e Menemen'de bir çiftlik.

Büyük Yahşili köyünde Şeyh Hızır'a on çiftlik.

Asum Beğlü köyünde Baba Haykıran'a bir çiftlik.

Çukur köyünde Satılmış isimli kişiye bir bahçe.

Özbek köyünde Ahmed Danişmend isimli kişiye bir çiftlik.

Özbek köyünde Tovca Baba'ya bir çiftlik.

Güneri köyünde Ömer Fakih'e bir çiftlik.

Menemen'de Aruz Çiftliği isimli yer Sofu Musa'ya.

Küçük Şeyhlü köyünde Şeyh İsmail'e bir çiftlik.

İli Pınar köyünde Şeyh Hasan bin Yunus'a bir çiftlik.

Büyük Şeyhlü köyünde halfetü'l- meşâyîhi'l-kirâm Musa Dede ibn-i Şeyh Ahmed bin Taşcı'ya bir mezra.

Hatun Deresi köyünde Sufiyyüddin Danişmend'e bir miktar arazi.

Nif kazasında;²⁴

Akkilise ismiyle bilinen çiftliğin Seyyid Mehmed'e verilmesi.

Saru Şeyhlü köyünde bir çiftliğin Şeyh Nusret'e verilmesi.

Karı Yolu köyünde Saru İsa'ya bir çiftlik.

Sünnî İslam'ın kitabî esaslarının daha önde olduğu halidir. Ahmet Yaşar Ocak, "Din ve Düşünce", Osmanlı devleti ve Medeniyeti Tarihi, Edt. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCİCA, C. II, İstanbul, 1998, s. 112.

²² Erdoğan - Bıyık, a.g.e., ss. 87-94.

²³ Erdoğan - Bıyık, a.g.e., ss. 136-141.

²⁴ Erdoğan - Bıyık, a.g.e., s. 277-278.

Halil Beğlü köyünde Şeyh Salur'a bir çiftlik.

Güzelhisar kazasında;²⁵

Çanak Deresi köyünde Cani oğlu Ahmed Dede'ye bir mezra.

Kilise ismiyle anılan mezranın Güvendik adlı bir kimseye verilmesi.

Kestel nâhiyesinde Lala Kilise ismiyle anılan çiftliğin Şeyh Mahmud'a verilmesi.

Marmara kazasında;²⁶

Seldirik köyünde Ahi Ali'ye bir çiftlik.

Mahmud Danişmend'e bir çiftlik.

Demirci kazasında;²⁷

Borlu nahiyesine bağlı Şeyh İlyaslar köyünde Durmuş Fakihe bir miktar arazi verilmesi.

Sonuç

İlk olarak 1381 yılında tescil edilen Şeyh İshak er-Rumî'ye ait vakfiyeye, 1452 yılında II. Mehmet tarafından vakfın beratının yenilenmesine dair yapılan kayıt işleminden ulaşılmaktadır. Daha önce de 1423 yılında, II. Murat zamanında beratının yenilendiği, yine mevcut kayıta belirtilmektedir. Vakfiyeden Nakşibendî Şeyhi İshak er-Rumî'ye Saruhan Beyi İshak Çelebi tarafından bir arazi verildiği, Şeyh İshak'ın daha sonra bu araziye vakfettiği anlaşılmaktadır. Vakfiyede bu çiftliğin Babasuluk (Halitpaşa) köyü dâhilinde yer aldığı, evinin bir bölümünün de zaviye şeklinde hizmet göreceği ifade edilmiştir. Ayrıca çiftliğinin hudutları da ayrıntılı olarak verilmiştir. Vakfiyede Şeyh İshak'ın hayratını içeren cami, çeşme, köprü ve su kuyuları gibi yapılar hakkında bilgiler de mevcuttur.

Saruhanogluları zamanında bölgeye gelmiş olan Şeyh İshak, iskâna öncülük yapan ve fethedilen yerlerin Türk-İslam kimliğine bürünmesine hizmet eden derviş zümresindedir. Bahsi geçen zamanda Anadolu ve Rumeli'de bu durumun bolca örneğine rastlamak mümkündür. Şeyh İshak'ta kendisine bağlı mürit ve taraftarlarıyla, bugünkü Halitpaşa köyü ve çevresinin Türk-İslam yerleşimine açılmasındaki önderlerden birisidir. Hz. Peygamber'in soyundan gelmesi, Nakşibendî tarikatı şeyhi olması gibi onun manevi şahsiyetini yücelten durumu, muhtemelen kısa süre içerisinde yaşadığı bölgede kuvvetli bir tesir uyandırmıştır. Batıya doğru göç eden Türkmen muhacirlerin sığınabileceği kapılardan birini teşkil etmiştir.

²⁵ Erdoğan - Bıyık, a.g.e., s. 149.

²⁶ Erdoğan - Bıyık, a.g.e., s. 212.

²⁷ Erdoğan - Bıyık, a.g.e., s. 237.

Halitpaşa merkeze alınmak üzere Alibeyli ile Lütfiye köylerinin de dâhil edildiği yüzey incelemesi ve sözlü tarih çalışması sonrasında, vakfiyede geçen zaviye ve camiye dair herhangi bir ize ulaşılamamıştır. Bahsedilen köylerde yapılan mülakatlardan da bir sonuç alınamamıştır. Hatta Şeyh İshak er-Rumî'nin ismi halk belleğinde mevcut dahi değildir. Oysa farklı arşiv belgelerden de anlaşıldığı üzere en az 19. başlarına kadar zaviye ayaktadır ve Şeyh İshak-er Rumî'nin adıyla anılmaktadır. Bölge ahali büyük oranda 1924 yılı nüfus mübadelesi kapsamında Türkiye'ye gelenlerden ibarettir. Bu durum toplumsal belleğin tarihsel hafızası üzerinde menfi bir tesire sebebiyet vermiş olabilir.

KAYNAKÇA

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Kaynakları

VGMA, 582: 10/5.

VGMA, 582: 10/5- T 1.

VGMA, 582: 10/5- T 2.

VGMA, 582: 10/5- T 3.

VGMA, 582: 10/5- T 4.

VGMA, 582: 10/5- T 5.

VGMA, 582: 10/5- T 6.

VGMA, 582: 10/5- T 7.

Araştırmalar

Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", Vakıflar Dergisi, 11/1940, ss. 279-386.

Berber, Ferhat, Temettüât Kayıtlarına Göre Manisa Koldere Çiftliği/Köyü'nün Sosyo-Ekonomik Durumu (1844-1845), Gazi Akademik Bakış, C.7, S.13, ss. 233-268.

Berber, Ferhat, "Bir Köyün İlçeye Dönüşüm Hikâyesi:Manisa İli Saruhanlı İlçesi", MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C. 16, S. 3, Eylül 2018, ss. 435-464.

Çağlar, İlker Mümin, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Ören (Virân) İle Armutlu (Emrudlu) Köylerinin Demografik Yapılarına Dair Bir İnceleme", SSS Journal, 7/77, 2021, ss. 326-342.

Demirtaş, Hasan, "Nakşibendîlik'in Anadolu'da Ortaya Çıkışının Belgesi: Şeyh Hâce İshak er-Rumî Vakfiyesi", Vakıflar Dergisi 50 - Aralık 2018, ss. 23-45.

Emecen, Feridun, "Saruhanoğulları", DİA, C. 36, İstanbul, 2009, ss. 170-173.

Erdoğru, M. Akif - BIYIK Ömer, *Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Saruhan (Metin ve İnceleme)*, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Yayınları, Ankara, 2014.

Ergenç, Özer, Osmanlı Şehrindeki "Mahalle"nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine, Osmanlı Araştırmaları IV, İstanbul, 1984, ss. 69-78.

Gökçen, İbrahim, *XVI ve XVII. Asırlarda Saruhan Zaviye ve Yatırları*, CHP Manisa Halkevi Yayınları, İstanbul, 1946.

Gökçen, İbrahim, *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar II*, CHP Manisa Halkevi Yayınları, İstanbul, 1946.

Ocak, Ahmet Yaşar, "Din ve Düşünce", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, Edt. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCİCA, C. II, İstanbul, 1998.

Tülücü, Süleyman, "Lebîd b. Rebîa", DİA, C. 27, Ankara, 2003, ss. 121-122.

Ek-1 *Halitpaşa Ovasına Ait Fotoğraflar*

BELGELER IŞIĞINDA MANİSA MEVLEVİHANESİ ŞEYHLERİ ve MANİSA MEVLEVİHANESİNİN ŞEHRİN SOSYO-KÜLTÜREL ve DİNÎ HAYATINA ETKİLERİ¹

Hasan AKYOL, Arkın ONGAN**, Selman ÇETİN****

Giriş

Türkiye Selçuklu Devleti'nin inkıraz sürecinde ortaya çıkan ve beylik olarak adlandırılan siyasi teşekküllerden biri de Manisa'yı 1313 yılında fetheden Saruhan Bey tarafından kurulan Saruhan Oğulları Beyliği'dir. Saruhan Oğulları Beyliğinden günümüze kalan eserlerin hemen tamamı İshak Çelebi binasıdır. Muzafferüddin İshak Bey (1364-1390) döneminde Mevleviliğin Saruhan Oğulları Beyliğinde de oldukça yaygın olduğu bilinmektedir.² Bâni İshak Bey, Mevleviliğin de etkisiyle Ulu Cami Külliyesi dahilinde bir de İshak Çelebi Zaviyesi adıyla anılan Mevlevihane kurmuştur.³

Mevlevihanenin kitabesi günümüze ulaşmamış olmakla birlikte 17. Yüzyılda kırk yılı aşkı sürede hemen hemen bütün Osmanlı ülkesini ve diğer memleketleri gezerek kapsamlı bir seyahatname yazan Evliya Çelebi, Manisa'yı da ziyaret etmiş ve Manisa Mevlevihanesi ile ilgili bilgiler de vermiştir. Evliya Çelebi'nin kayıtları içerisinde

¹ Bu çalışma Manisa Celal Bayar Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimince desteklenmiştir, Proje Numarası: 2022-105.

* Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

** Öğr. Gör., Manisa Celal Bayar Üniversitesi.

*** Uzman, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Manisa ve Yöresi Türk Tarihi ve Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi.

² Mevleviliğin Saruhan Oğulları Beyliği'nde etkin olmasının başlangıcı Saruhan Bey dönemine kadar götürülmektedir. Mevleviliğin Saruhan Oğulları Beyliğinde etkin hale geliş süreci için bkz. Feridun M. Emecen, "Saruhanoğulları ve Mevlevilik", *Ekrem Hakkı Ayverdi Hâtıra Kitabı*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1995, s. 288-290.

³ İshak Çelebi Zaviyesi adlı Mevlevihane binasının Mevlevihane olarak yapıлып yapılmadığını tartışan bir çalışma için bkz. Cahit Telci, "Manisa Mevlevihanesi Mevlevihane Olarak mı Yapıldı? Kitabesi Üzerinden Yeniden Düşünmek", *Sûffî Araştırmaları*, S. 15, ss. 1-22.

mevlevihanenin kitabesi de vardır. Evliya Çelebi'nin kaydına göre yapının kitabesi şöyledir:

"Emera bi-îmareti hâzihi'z-zaviyeti'l-mübâreketi'l-îshâkiyyeti el emîrû'l-âdilü'l-muzafferü'l-mansûr İshâk ibn İlyas. Sene seb'în ve seb'a mie"
[770]

Kitabeye göre Mevlevihane İshak Çelebi tarafından 1368/69 yılında yaptırılmıştır.

Bu tarihin altında;

"Ve âmiruhu el-abdü'l-fakîr ilallâhil-ganî, el-Hâc Osman bin Emetüllâh" diye yazılmıştır.⁴ Mimarı Osman b. Emetullah olan yapı Manisa'nın dinî, sosyal ve kültürel hayatında önemli bir tutmuştur.

Manisa Mevlevihanesi, İshak Çelebi tarafından Ulu Cami Külliyesi'ne dahil İshak Çelebi Zaviyesi adıyla kurulmuştur. İshak Çelebi, Ulu Cami Külliyesi ve külliyenin parçası olan Manisa Mevlevihanesinin işlevini sürdürebilmesi için bir vakıf kurmuştur. Bu vakfı sürdürebilmek için Akçahavlu, Çatalkilise ve Karaoğlanlı köylerinin gelirlerinin yanı sıra iki hamamın geliri de Mevlevihanenin de dahil olduğu İshak Çelebi Vakfı'na tahsis edilmiştir. Mevlevihane de külliyenin diğer parçaları gibi bu vakfa göre işlevlerini yürütmüş ve Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar varlığını korumuştur. Tabakhane mevkiindeki ilk Mevlevihane binası 1872 yılında şehir dışında kalması ve bazı imkansızlıklardan dolayı şehir içinde Ali Bey Camii yanındaki ikinci Mevlevihane olarak anılan yeni yapıya taşınmıştır. Buradaki faaliyet ise tekke ve zaviye kanunun yürürlüğe girmesine (30 Kasım 1925) kadar varlığını sürdürmüştür.

Mevlevihanenin işlevlerini yürüttüğü vakfiyenin aslı kaybolduğundan 1462 yılında II. Mehmed döneminde yeniden yazıldığı bilinmektedir. Yeniden yazılan İshak Çelebi Vakfiyesine göre Mevlevihane şeyhine yevmi on dirhem verilmesi şart koşulmuş buna karşılık olarak Mevlevihane şeyhine vakıf gelirlerinin zaptında ve harcamaların denetlenmesinde görev verilmiştir.

Mevlevihanede, vakfiyeye göre şeyh/post-nişin dışında mevlevihanenin masraflarından sorumlu salih, güvenilir bir nâzır, imaretin kitabet hizmetine bakan dindar, emin bir kâtib, beş vakit hazır olan cemaate imamlık yapan, namazın eda ve şartlarını bilen bir imam, namaz vakitlerini bilen ve bildiren bir müezzin, bedeni hizmeti yürüten bir kayyım, Mesnevi kitabını okuyup açıklayacak bir mesnevihan,

⁴ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman, 9. Kitap-1. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 83.

mesnevi manzumelerinden okuyacak güzel sesli iki hanende, günlük yeme-içme harcamalarına bakacak bir vekil-i harç ve belirlenen zamanlarda farklı yemekleri hazırlamayı bilen iyi halli bir aşçı bulunuyordu.⁵

İshak Çelebi tarafından düzenlenen vakfiyede mevlevihaneden imaret olarak bahsedilmesi ve yine Evliya Çelebi'nin naklettiği kitabede de zaviye olarak geçmesi, burasının bir zaviye/imaret niteliği de taşıdığı, aynı zamanda gelip-geçene hizmet eden bir yapı durumunda bulunduğunu göstermektedir.⁶

Saruhan Oğulları Beyliği de diğer Batı Anadolu beylikleri gibi I. Bayezid döneminde Osmanlı hâkimiyetine girmiş (1390), Ankara Savaşı'nın sonucu olan fetret döneminde yeniden kurulmuş ve Çelebi Mehmed döneminde kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. İshak Çelebi Zaviyesi olarak da bilinen Manisa Mevlevihanesinin, kuruluşundan (1368/69) Saruhan Oğulları'nın Osmanlı hâkimiyeti altına girdiği 1390 yılına kadar Mevlevihane olarak kullanılmadığı, İshâkiye dervişlerinin kullandığı bir zaviye olduğu ve buradaki dervişlerin de I. Bayezid ile birlikte Bursa'ya gittikleri ve Bayezid'in onlar için Bursa'da bir zaviye inşa ettirmiş olduğu iddia edilmektedir.⁷ Tarihen makul olan bu iddiaya göre Manisa'nın Osmanlı kontrolüne geçmesi sonrası İshakiye zaviyesi terk edilmiş ve muhtemelen Osmanlı şehzadelerinin taht şehri olması dolayısıyla Mevlevilerin Manisa'da etkin olmalarının sonucu olarak İshakiye zaviyesi, Mevlevilere tahsis edilmiş ve Manisa Mevlevihanesi olarak anılmaya başlamıştır.⁸ Bu iddia doğru kabul edilirse, İshak Çelebi Vakfiyesinin hatalı olduğu düşünülmelidir. Emecen'e göre, birçok vakfı kaldıran Fatih'in İshak Çelebi Vakfiyesi'ni tasdik etmesi ve tahrir defterlerindeki kayıtların da bunu doğrulaması, vakfiyenin sıhhatli olduğunu göstermektedir. Yine Emecen, 1704 yılındaki bir meselede vakfiyenin gündeme gelişini şöyle aktarmaktadır: *"...vakıf mürtezikalardan İmam Mehmed, Mevlevihane mutfağı harcamalarında yolsuzluk yapıldığını ve buranın aslında Mevlevihane olmadığını ileri sürmüştü. Bunun üzerine vakıf mütevellisi Şeyh Mehmed, devlet merkezine gönderdiği arzında, buranın en azından iki-üç yüz yıldır Mevlevihane olduğunu, bunun da vakfiye ile sabit bulunduğunu belirterek, vâki olan müdahalenin önlenmesini ve kadı sicil defterlerinde de kayıtlı olan kendi*

⁵ M. Çağatay Uluçay, *Saruhan Oğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar (773.H. – 1220 H.)*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul, 1940, s. 35, 36.

⁶ Emecen, *a.g.m.*, s. 291; Telci, *a.g.m.*, s. 17.

⁷ Telci, *a.g.m.*, s. 17, 18.

⁸ Telci, *a.g.m.*, s. 17, 18.

elindeki vakfiyenin Defterhâne'de muhafaza edilmesini istemişti. Ortaya çıkan bu problem üzerine yapılan tahkikatta, Tahrir defterlerindeki kayıtlar incelenerek, buranın imâret ve Mevlevihane olduğu tesbit edilmiş ve vakfiye de 1575 tarihli Saruhan Sancağı Vakıf Defteri'nin ilgili kısmına gelen arzlar ve yapılan işlemlerle alakalı evrakla birlikte eklenmişti..."⁹ Osmanlı Devleti'nin eski gelenek üzere binayı muhafaza ettiği düşünülebilir. Mevlevihane şehrin güney-doğusunda biraz dışında bulunduğu konum itibarıyla bir şehir zaviyesi özelliği taşımakla birlikte sürekli ikamet eden mürid veya dervişler topluluğuna sahip değildi. Burada beş vakit namaz kıldırarak bir imamdan ve vakitleri bilen bir müezzinden hareketle daimî bir cemaatin varlığı düşünülebilir. Mevlevihanede ayinler düzenlenmekte ve bu ayinlerde mesnevi okunmakta ve hanendeler mesneviden manzum eserler terennüm etmekteydiler. Vakfiyeden hareketle Saruhan Oğulları döneminde Mevlevihanenin sahip olduğunu gördüğümüz bu manevi hava, şehrin Osmanlı hâkimiyetine geçişinden sonra da sürmüş olmalıdır.¹⁰

Osmanlı hâkimiyetin başlarında Mevlevihane aktif olmasa da sonraki dönemlerde özellikle 17. Yüzyıldan itibaren oldukça faal bir şekilde işlevine devam etmiştir.¹¹ Çalışmamızda Manisa şehrinin dinî, sosyal ve kültürel hayatında önemli bir rol oynayan Mevlevihane ve Mevlevihanenin şeyhleri ile bu şeyhlerin belgelere yansıyan faaliyetleri hakkında bilgi vereceğiz.

Manisa Mevlevihanesi Şeyhleri

Mevlevihane'nin Saruhanoğulları dönemindeki işlevleri ve şeyhleri hakkında kesin bilgimiz olmamakla birlikte, Osmanlı döneminde hem işlevi hem de şeyhleri hakkında belgeler vasıtasıyla bilgi sahibi olabiliyoruz. Saruhanoğulları döneminde şeyhlerin Mevlâna soyundan olup olmadıkları hakkında bir bilgi bulunmamasına rağmen Osmanlı döneminde Mevlevihane şeyhlerinin Mevlâna ailesinden olduğu görülmektedir.¹² Manisa şehrinin şehzade sancağı merkezi olmasına paralel olarak Manisa Mevlevihanesi, Âsitâne statüsü kazanmış ve Konya'daki çelebi efendinin yerine geçecek olan kişiler şeyh olarak atanmıştır.¹³

⁹ Emecen, *a.g.m.*, s. 291, 292.

¹⁰ Emecen, *a.g.m.*, s. 292, 293.

¹¹ Emecen, *a.g.m.*, s. 293; Ş. Barihüda Tanrıkorur, "Manisa Mevlevihânesi", *DİA*, C. 28, s. 1.

¹² Uluçay, *Saruhanogullari...*, c. II, s. 93-96.

¹³ BOA, Y..MTV./302-153; Emecen, *a.g.m.*, s. 294, 295; Nevzat Sağlam, "Manisa Mevlevihânesi ve Şeyhleri Hakkında Arşiv Belgelerine Yansıyan Bazı Hususlar",

17. yüzyıla kadar şeyh ve mütevellinin ayrı kişiler olduğu ve her ikisinin de belgelerde *Çelebi* unvanıyla anıldığı bildirilmektedir. 1580'lerde mütevellinin unvanının da *Çelebi* olmasından hareketle onların mütevellilerin de Mevlevilik ile ilgisi olduğu düşünülebilir. Ancak Mevlevihane'de ayrı bir *Çelebi* unvanlı zatın görev yapmasından hareketle Mevlevihane şeyhi ile vakıf mütevellisinin farklı kişiler olduğu düşünülmektedir.¹⁴

Manisa Mevlevihanesi şeyhlerinin incelendiği bazı çalışmalarda, Çağatay Uluçay'ın şu kaydı tekrar edilmiştir: "XVI. ve XVII. asrın ilk yarısında, Mevlevihane ve camiin mütevelliliğini bu ailenin [Mevlâna ailesinin] yaptığında şüpheliyiz; daha evveleri, mütevelliler, bu aileden değildi. Fakat XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonra mütevellilik ve Mevlevihane şeyhliği, bu ailenin eline geçmiş, son zamanlara kadar devam etmiştir.

Mevlâna ailesinden, XVII. asırda ilk mütevellilik ve şeyhliği yapan Şeyh Ali Efendi'dir."¹⁵

Bu kayıttan hareketle şeyhlik ve mütevellilik ilk kez 17. Yüzyılın ikinci yarısından sonra bir kişinin elinde bulunmuştur. Bu bağlamda Şeyhliği ve mütevelliliği aynı anda elinde bulunduran ilk kişinin Ali b. Muharrem (1664-1702/3) olduğu çalışmalarda ifade edilmiştir.¹⁶ Ancak şeriyye sicillerinden hareketle, Ali b. Muharrem Efendi'nin şeyh atandığı 1664 yılından daha önce Mevlevihane şeyhliğini ve vakıf mütevelliliğini aynı anda uhdesinde bulunduran isimlere de rastlıyoruz.

4 Rebiülahir 1031 (16 Şubat 1622) tarihli beratta İshak Çelebi Evkafına müteveli olarak Şeyh Ahmed Dede'nin atandığı ve yine bu atanmanın İshak Çelebi Vakfiyesine göre olduğu, "...İshak Çelebi binâ eylediği cami-i şerif ve medresesi mevlevihanesi evkafının tevliyeti mevlevihanede şeyh olanlara şart edip bermûceb-i şart..."¹⁷ kayıtlarıyla ifade edilmektedir. Yine aynı defterin sonraki hükmünde de İshak Cami,

Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-IV Saruhanoğulları Beyliği, Haz. Mehmet Ersan, Cüneyt Kanat, Mehmet Şeker, Muzaffer Tepekaya, TTK Yayınları, Ankara 2021, s. 439.

¹⁴ Kayıtlara göre, vakfın mütevellisi Ahmed Çelebi, şeyh ise Merim Çelebi idi. Yine personel içinde de *Çelebi* unvanı taşıyanlar bulunmaktaydı: nâzır Abdurrahman Çelebi, imam Bekir Çelebi, Kilerci Lütü Çelebi, vekil-i harç Abdurrahman Çelebi. Bkz. Emecen, *a.g.m.*, s. 295.

¹⁵ Uluçay, *a.g.e.*, s. 94.

¹⁶ Mehmed Veysi Dörtbudak, "Tarihten Günümüze Manisa Mevlevîleriyle Bir Yolculuk", *Dünyada Mevlâna İzleri-Bildiriler*, SÜMAM Yayınları, 2010, s. 108; Sağlam, *a.g.m.*, s.439.

¹⁷ MŞS, 48, s. 113, b. 1. (Bkz. Ek-1)

medresesi ve Mevlevihane evkafına müteveli olarak Mevlevihane şeyhi Şeyh Ahmed'in müteveli atanması kaydı bulunmaktadır.¹⁸ Bu durumda mütevellilik ile şeyhliğin aynı anda bir kişi elinde bulunması en geç 1622 yılında gerçekleşmiştir. Mevcut bilgiler ışığında mütevellilik ile şeyhliği elinde bulunduran ilk Mevlevihane şeyhinin Şeyh Ahmed Dede olduğu söylenebilir.

Yine 28 Zilhicce 1049 (20 Nisan 1640) tarihli bir sicil kaydında Şeyh Ramazan Efendi hem Mevlevihane şeyhi hem de vakıf mütevellisi olarak görülmektedir.¹⁹ Şeyh Ahmed Dede ve Şeyh Ramazan Efendilerin mütevelliliği onlardan almak isteyen kişilerle mücadele ettikleri belgelerde gözlemlenmektedir. Belki de Mevlevihane şeyhlerinin aynı zamanda müteveli oluşları da henüz bu dönemde olduğundan, mütevelliliğin Mevlevihane şeyhlerinin uhdesinde oluşu şehirdeki diğer etkin zevât tarafından kabullenilememiştir.

Şeyh Ramazan Efendi'den sonra şeyhlik ve mütevellilik makamlarında bulunan kişi Şeyh Ali b. Muharrem Efendi'dir (1664). Şeyh Ali Efendi, mevlevihaneyi tamir için gayret sarf etmiştir. Bu dönemde Mevlevihânenin fiziki durumunun iyi olmadığı beldede şu şekilde anlatılmaktadır: *"Medine-i Manisa'da vâki' merhum Saruhan oğlu İshak Çelebi bina eylediği cami-i şerif ve Mevlevihane evkafının ber vech-i meşrutiyet mütevellisi olan fahrü'l-meşâyah bâisü'l-kitâb Eşşeyh Ali Efendi meclis-i şer'-i şerifte takrir-i kelam ve ta'bir-i ani'l-meram idüb mütevellisi olduğum zikir olunan mevlevihanenin cânib-i şarkisinde vâki' iki bâb odaları ve matbah ve kıları ve kubbe-i devr divarı murûr-ı eyyâm ile harâba müşerref olub ehemmi-i ihtiyaçla meremmete muhtaç olub ve sema'hane ve pencere ve kapu ve bazı mevazi'i ta'mire muhtaç olmuştur kibel-i şer'den üzerine varulub ala vuku'a mahallinde keşf ve tahrir olunması matlubumdur..."*²⁰

Şeyh Ali b. Muharrem Efendi'nin vefatından sonra (1702/3) yerine oğlu Mehmed Lütü Dede geçmiştir. Şeyh Mehmed Lütü Dede'nin şeyhliği ve mütevelliliği döneminde Mevlâna ailesi her bakımdan büyük bir nüfuz kazanmış ve bu durumu uzun süre muhafaza etmiştir. Aileye mensup olanların birçoğunun önemli mukataaları iltizam ettiği bilinmektedir.²¹ Esrar Dede Tezkiresinde Nakşî Ali Dede'nin oğlu Lütü Mehmed Dede olarak kaydedilen Şeyh Mehmed Lütü Efendi, ekonomik nüfuzu yanında,

¹⁸ MŞS, 48, s. 113, b. 2. (Bkz. Ek-1)

¹⁹ MŞS, 79, s. 52, b. 2.

²⁰ MŞS, 124, s. 63, b. 1.

²¹ Uluçay, *a.g.e.*, s. 94.

âlim ve şair bir kişiliğe de sahiptir.²² Mehmed Efendi'nin 1737 yılında vefatından sonra oğlu Osman Çelebi Efendi şeyh ve müteveli olmuştur.²³ Osman Çelebi Efendi'nin ölüm yılı tam olarak bilinmemekle birlikte ölümünün 1753 yılından önce olduğu anlaşılmaktadır.²⁴

Osman Efendi'den sonra oğlu Mehmed Bahaeddin Efendi, tevliyet vazifesinin yarısını kardeşi Mehmed Efendi'ye terk ederek Mevlevihane şeyhi olmuştur.²⁵ Mehmed Bahaeddin Efendi Mevlevi şeyhlerinin en zengin ve nüfuzlularından biri idi.²⁶ Şeyhlikle bağdaşmayan işler yapmış, birçok mukataanın mültezimliğini almış, haksız ve kanunsuz işler yapmıştır.²⁷

Şeyh Mehmed Bahâeddin Efendi, 22 Mart 1771 tarihinde vefat ettiğinde veraseti oğlu Şeyh Ahmed ve kızı Saime'ye kalmıştır.²⁸ Şeyh Bahâeddin Efendi'den sonra şeyhlik ve tevliyet Şeyh Ahmed Efendi'ye geçmiştir. Şeyh Ahmed Efendi'nin 1784'te erkek evlat bırakmadan vefatı üzerine Mevlevihane şeyhliğine Osman Efendi atanmıştır. Osman Efendi ile ilgili bir belgeye yansıyan husus şu şekildedir: "*Seyyid Osman Efendi'nin tarikat işiyle meşgul olmayıp, beldenin işlerine karıştığı ve ihtilafa sebep olduğuna dikkat çekilerek esas görevi olan tarikat ve tekke işleriyle ilgilenmesi tembih edilmiştir.*"²⁹

Şeyh Osman Dede'nin vefatıyla boş kalan şeyhlik ve tevliyet makamına oğlu Mustafa Dede atanmıştır (1830). Onun erkek evlat bırakmadan vefat etmesi üzerine (1850) yerine halasının oğulları Osman Efendi ve Ahmed Efendi geçmiştir. Bu aileye mensup son Mevlevihane şeyhi Nâkib-zâde Şeyh Mustafa Şefik Efendi'dir.³⁰ Bu süreçte dergâhın şehrin dışında, şeyhlerin konaklarının ise şehirde olması sebebiyle – her ne kadar gelip giden misafirlere yemek veriliyorsa da – mevlevihanenin harap halde olduğu, âyin icra edilmediği de kaydedilmektedir.³¹ Mustafa

²² Uluçay, *a.g.e.*, s. 94, 95; Sağlam, *a.g.m.*, s. 440.

²³ Dörtbudak, *a.g.m.*, s. 108; Sağlam, *a.g.m.*, s. 6. Mehmed Lütfi Efendi'nin vefat yılını Uluçay, 1726 olarak kaydetmiştir. (Uluçay, *a.g.e.*, s. 95)

²⁴ Uluçay, *a.g.e.*, s. 95; Dörtbudak, *a.g.m.*, s. 108.

²⁵ Uluçay, *a.g.m.*, s. 95.

²⁶ Bahaeddin Efendi'nin zenginliğini gösterir terekesi için bkz. Ertan Gökmen, "Manisa Mevlevîhânesi Şeyhi Mehmed Bahâeddin Efendi'nin Terekesi (1771)", *Süfi Ararştırmaları*, S. 9, ss. 1-62.

²⁷ Bahaeddin Efendi'nin belgelere yansıyan kanunsuzlukları ile ilgili bkz. Uluçay, *a.g.e.*, s. 94, 95; Sağlam, *a.g.m.*, s. 440, 441.

²⁸ MŞS, 217, s. 43, b. 1; Uluçay, *a.g.m.*, s. 96.

²⁹ BOA, HAT, 670/32740; Sağlam, *a.g.m.*, s. 442.

³⁰ Dörtbudak, *a.g.m.*, s. 109; Sağlam, *a.g.m.*, s. 443, 444.

³¹ Sağlam, *a.g.m.*, s. 445.

Şefik Efendi aynı zamanda Manisa nakibü'l-eşraflığını ve mahkeme azalığını da yapmaktaydı.

Bu dönemde ilk Mevlevihane terk edilerek Ali Bey Camii yakınında ikinci/yeni bir Mevlevihane inşa edilerek Saruhanoğullarına ait eski Manisa Mevlevihanesi, kesin olarak bilinmeyen bir sebeple terk edilmiş ve yapı zamanla atıl kaldığından harabe bir hâle dönüşmüştür.³² Nakibzade Mustafa Şefik Efendi'nin erkek çocuğu olmadığından vefatından sonra tevliyet, amcasının oğlu Mustafa Efendi tarafından icra edilmiştir. Mustafa Efendi'nin vefatından sonra da İbrahim Fahreddin Çelebi şeyh atanmıştır.³³

Fahreddin Çelebi, Said Hemdem Çelebi'nin oğludur. Fahreddin Çelebi, Konya Dergâhı postnişini Sadreddin Çelebi'nin ölümü (1881) üzerine bütün çelebilerin ve dedelerin şeyhülislama ittifakla çektikleri telgraf üzerine Konya Mevlâna Dergâhı postuna oturmuştur. Fahreddin Çelebi'nin Konya'ya postnişin olması üzerine Manisa Mevlevihanesinin şeyhliğine de kardeşi Abdülvahid Çelebi geçmiştir.³⁴

Manisa Mevlevihanesi şeyhlerinin Konya Dergâhına postnişin olarak atanmaları bir teamül olduğu gibi, Manisa Mevlevihanesine de genellikle Konya'dan Mevlâna soyundan liyakat sahibi olanların tayin edildikleri görülmektedir.³⁵

Mevlâna ailesinden bazılarının devlet tarafından nişanla taltif edildikleri görülmektedir. Abdülvahid Çelebi Efendi, 7 Ağustos 1882 tarihinde üçüncü rütbeden Mecidî nişanı ile taltif edilmiştir.³⁶ Abdülvahid Çelebi Efendi, karıştığı bir kavgada adam yaralama olayı sebebiyle arşiv belgelerine konu olmuştur. Gençlik yıllarında büyük kardeşinin kölesi

³² Ş. Barihüda Tanrıkorur, "İkinci Manisa Mevlevîhanesi", *Sûfi Araştırmaları*, S. 6, s. 35. (Keşfi Karadanışman'ın yorumuna göre, mevlevihanenin şehir içine naklinin amacı, 19. Yüzyılda artık iyice gelişmiş olan Manisa şehrinin ortasında, halkın içinde bulunmak ve böylece daha çok ilgi çekmektir. Nuri Yörükoğlu'na göre ise ağır ve şişman olan Mustafa Şefik Efendi, yaşlanıncaya kadar eski mevlevihanenin bulunduğu yüksek tepeye kadar çık için bir yorgunluk bile duymazdı. Ancak ihtiyarladığında eski mevlevihaneye gitmekte hayli zorlandığı için, şehirdeki ikinci mevlevihanenin bulunduğu mahalli satın alarak yeni bir Mevlevihane yaptırmıştır. Böylece dedegânın oraya gelmesini sağlamış ve vefat edince hürmeten kendi adına Mevlevihane dahilinde yapılan türbeye defnedilmiştir. Bkz. Tanrıkorur, *a.g.m.*, s. 35, 36.

³³ Dörtbudak, *a.g.m.*, s. 109; Sağlam, *a.g.m.*, s. 9. (Dörtbudak'ın çalışmasında *Mahmud* Fahreddin Çelebi olarak kayıtlıdır)

³⁴ BOA, Y.PRK. MŞ, 1/37, 2; Dörtbudak, *a.g.m.*, s. 109; Sağlam, *a.g.m.*, s. 446.

³⁵ BOA.Y..MTV. / 302-153. (Bkz. Ek-2)

³⁶ BOA. MB.İ... 103/40.

Çerkes Yaver'i bir kavgada yaralaması, Manisa Mevlevihanesi şeyhi iken şikâyet konusu yapılmış ve inceleme sonucunda üç yıl kürek cezasına çarptırılmıştır. Yapılan itiraz sonucunda Abdülvahid Çelebi Efendi'nin sahip olduğu sıfatı ve mevkii dikkate alınarak, işlediği suçun da cerâim-i âdiyeden sayıldığından padişahın affına mazhar olmuştur.³⁷

Şeyh Abdülvâhid Çelebi Efendi, abisi Mustafa Safvet Çelebi Konya'da vefat edince yerine çelebilik makamına geçmiştir (1888).

Şeyh Abdülvâhid Çelebi'nin Konya Mevlevihanesi'ne atanması üzerine oğlu Abdülhalîm Çelebi Manisa Mevlevihanesi şeyhliğine geçmiştir. Abdülhalim Çelebi Efendi döneminde Manisa'da nâiblik yapan Paşmakçı-zâde Zühdü Bey'in adalet, liyakat ve çalışkanlığı sebebiyle iki yıl daha görevde kalması isteğiyle Mâbeyn'e çekilen telgrafta müftü, müderris, belediye reisi ve diğer zevât ile birlikte imzası bulunmaktadır.³⁸

Abdülhalim Çelebi, İstasyon civarında mutasarrıf olduğu bir araziye kare şeklinde yüz elli zira' (150x0,757=113,55m²) ev yapmak için izin almıştır.³⁹ Yine Abdülhalim Çelebi'nin Manisa'da Çelebi Köşkü olarak bilinen bir binanın sahibi olduğu ve bu binanın Fransisken Misyoner Domari adlı bir gayri müslime satıldığı görülmektedir.⁴⁰

Abdülhalim Çelebi, 1907 yılında Konya Dergâhı'na postnişin olmuş ve yerine Murtaza Çelebi tayin edilmiştir. Ancak Murtaza Çelebi'nin kısa süren şeyhliğinden sonra son Mevlevihane şeyhi Celaleddin Çelebi şeyhliğe atanmış ve tekke-zaviyelerin kapatılmasına kadar (1925) görev yapmıştır.⁴¹

Manisa Mevlevihanesinin Manisa'nın Sosyo-Kültürel ve Dinî Yapısına Etkileri

Osmanlı Devleti sınırları içinde hükmedilen alanlarda önemli bir vazifeyi haiz olan tekke ve zaviyelerin elbette doğal olarak sosyal ve dini yaşama etkileri olmuştur.

Buldukları bölgelerde tebliğ ve irşat vazifelerini üstlenirken, devletin otorite zayıflığının olduğu yerlerde isyan vb. durumların önlenmesi, halkın manevi ruh terbiyesinin sağlanması, önemli geçit yollarında kurularak karakol ve misafirhane vazife görmesi, aynı zaman

³⁷ BOA, İ..DH., 888/70700; Sağlam, *a.g.m.* s. 447.

³⁸ BOA, Y..PRK, MŞ., 3/9; Sağlam, *a.g.m.*, s. 448.

³⁹ BOA, BEO, 1033/77407; Sağlam, *a.g.m.*, s. 448.

⁴⁰ BOA, ML.EEM. 1342/32; Sağlam, *a.g.m.*, s. 449.

⁴¹ Dörtbudak, *a.g.m.*, s. 110.

okçuluk vb. farklı sanat dallarının da talim edilmesi gibi toplum hayatında belirleyici bir rolleri olmuştur.⁴²

Bu bağlamda Manisa Mevlevihanesinin de tarihi vesikalara konu olması bakımından incelediğimiz belgelerde şehrin sosyal ve dini hayatında etkilerini görmekteyiz. Öncelikli olarak Osmanlı döneminin önemli seyyâhı olan Evliya Çelebin seyahatnamesinde Manisa şehrindeki insanların yaşamından bahsederken kıyafet konusuna geldiğinde; “Genellikle halkı çuka ferace, serhaddî, kontuş ve nazik boğası elvan bez giyerler. Nice bin fukaraları Mevlâna muhibbi olmakla Mevlevi külâhı üzere Muhammedî sarık sararlar.”⁴³ cümlesi geçmekte birçok kişinin belgelerde geçen diğer bir adıyla *Molla-yı Rum*⁴⁴ olan Mevlâna hazretlerine sevgi beslediğine ve Mevlevi külâhı takıp etrafına sarık sararak dolaştığından bahsedilmektedir. Bu da halkın dinî ve sosyal yaşamına etkisini doğrudan gözler önüne sermektedir.

Mevlevihane bulunduğu konum itibariyle Evliya Çelebi’ye göre “...Şehrin doğu tarafında bir yüksek mesiregâh yerde bir Hazret-i Mevlâna Tekkesi var, acayip dinlenme ve gezinti yeri mevlevihanedir. Semahanesi ve pek çok derviş odaları ile mamurdur. Eski zamanda kilise imiş. Suyu ve havası güzel İrem Bağı gibi bir dervişler ocağıdır. Bütün şehir oradan görünür...”⁴⁵ kayıtlarıyla mevlevihanenin inşa edildiği topografyayı anlatmaktadır. Bu tasviri tamamlayan diğer unsurlara bakıldığında ise kayıtlarda rastladığımız bir hükümde “...Budur ki Hamza efendi İbn-i Halil mahfel-i şer’de Mehmed efendi İbn-i Ahmed mahzarında ikrâr idüb Dilşikâr mahallesinde çengelli bağçe kurbünde vaki kibleten mevlevihaneye giden yol...”⁴⁶ diye sınırları belirtilen bir araziden bahsedilmekte olup buradan ise mevki itibariyle bağ ve bahçelerin olduğu bu mahalde mevcut bulunan Serabad ve Dilşikar camilerinin Mevlevihanenin aşağısında bulunması hasebiyle etraftaki bahçe ve mesken sahipleri için ibadet edip soluklanacakları bir sosyal mekan vazifesi de görmüştür diyebiliriz.

Halk arasında Mevleviliğe bağlı olan dervişler Mevlevihane vakfında görev aldıkları gibi başka vakıfların mütevelliliğinde de

⁴² Tekin Açikel. 48 numaralı *Manisa Şer’iyye sicili transkripsiyon ve değerlendirmesi*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Manisa,2019, s. 95.

⁴³ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 88.

⁴⁴ Caner Yılmaz, Hicri 1060/ M. 1650-1651 Tarihli Yüz No’lu Manisa Şer’iyye Sicili, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa, 2005, s. 33.

⁴⁵ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 83.

⁴⁶ Arzu Karaarslan, 61 numaralı *Manisa Şer’iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa, 2007, s. 310.

bulunmuşlardır. Örneklendirecek olursak; “Çaprastlar Saġîr mahallesinde gani ve fakir, saġîr ve kebircek taamiyyeleri için vakfolunan nükûdun istirbâh ve istiġlali için müteveli olan Ahmet bin Yusuf vakf-ı mezburda külli hıyânet ve fesât içinde olup kendisi görevden def’ olunup yerine Derviş Mehmet bin Hüseyin nâm Mevlevi ber-vechile mahall ve müstehak ve tevliyeti mezbureye layık olup ...”⁴⁷ diye devam eden kayıta vakfedilen nakde müteveli olan Ahmet’in hıyânet ve fesât içinde olup, kendisinin görevden alınıp yerine mahalle eşrafının itikat ettiği ve göreve layık olan Derviş Mehmed adında bir Mevlevî’ye bu tevliyetin verilmesi, Mevleviliğin halkla irtibatını göstermesi açısından önemini göstermektedir.

İncelediğimiz belgelerde Gayri müslimler için verilen hüccet vb. vesikalarda şahitlik yapanlar arasında Mevlevihane şeyhleri gibi önemli makamlarda bulunan kişilerin isimlerine rastlamaktayız ki, bu durum Mevlevihanenin ve şeyhlerinin buldukları bölgede halk arasında Müslüman olmayan toplumlara mensup kişilerce de itimat edilen bir kurum/kanaat önderi olduğu düşüncesini orta koymaktadır. Buna göre “Ermenilerin hüccetidir” şeklinde başlayıp, Yukarı Ermeniler mahallesinde tüccar Murat veled-i Çadek’in evini basıp, mallarını gasp eden eşkiya çetesinin derdestini takiben görülen mahkeme davası sonucunda belgenin şuhûdü’l-hâl kısmı dediğimiz şahitler bölümünde Mevlevihane Şeyhi Ramazan Efendi’nin adına rastlamaktayız⁴⁸

Aynı şekilde mahkeme huzurunda şahitlik yaparken, halk arasında iktisadi konularda güven verici durumlarla da karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birisi de kefillik durumu olup Mevlevihane şeyhinin hüccetidir diye başlayan bir hükümde “Mehmed çavuş ber-vech-i maktu nazar idüb deruhde ettikten sonra. Mehmet çavuş benim dükkânıma gelüb benden kırkbin akçelik cuka ve kumaş ve dülbent iştira ettikde meblağ-ı merkum tarafından emr ü kabulü hâviye kefalet ile müşârün ileyh Eş-şeyh Ramazan Efendi kefil olduktan sonra”⁴⁹ diye devam eden belgede borcunun otuzaltıbin akçesini ve kalan altıbin akçeyi aldığını söylemekte olup aynı belgenin başında “medine-i- mezburede vaki Mevlevihanenin Şeyhi baisetü’l-kitab Ramazan Efendi”⁵⁰ şeklinde bir ibare geçmektedir.

⁴⁷ Halil Atabey, Manisa’nın 79 Numaralı Şer’iyye Sicil Defteri (h. 1049-1050) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014, s. 160-161.

⁴⁸ MŞS.79, S.52, 53-B.1; Atabey, a.g.e., s.171-172.

⁴⁹ Atabey, a.g.e., s.171-172.

⁵⁰ Atabey, a.g.e., s.171-172.

Bu kayıtlardan yola çıkarak Mevlevihane şeyhleri ve müntesipleri şahitlik ve gerekse kefillik vb. arabulucu rollerinin sadece kişiler arası olmayıp aynı zamanda devlet ve reâyâ arasında da bir köprü vazifesi gördüklerini söyleyebiliriz. Buna ispat olarak ise yine bir vesikada “Mevlevihane’nin mütevellisi ve Şeyhi olan Ramazan Efendi’nin evkaftan olan Karaoğlanlı, Herdemşe, Karaca Ali köylerinde bazı reâyânın başka mahalle göç ettiği ve vakıf malları arasında üretim eksikliğini belirten arzı üzerine kendisinin bu arzına binaen yerini terk eden bu kişilerin tekrar yurtlarına döndürülmesi ve çiftini çubuğunu bozup ahar mahalle gidenlerden çiftbozan vergilerinin alınmasının ve buna muhalefet edenlerin yazılıp arz edilmesi istenmektedir”⁵¹. Burada bu gibi vakfa dahil olan yapıların, özelde ise mevlevihanenin iskân politikasına katkısı, üretimin devamlılığına katkısı, mevcut vergi sisteminin devam etmesini sağlaması, toplum adına nizam ve intizamın sağlanmasında önemli bir görev icra ettiğini de görmekteyiz.

Manisa Mevlevihanesi’nin ve şeyhlerinin önemli miktarda kitap sahibi olduğu bilinmektedir. Özellikle matbaa kullanımının yaygınlaşması öncesinde kitap ulaşılması güç bir zenginlik idi. Mesela Şeyh Mehmed Bahaeddin Efendi’nin terekesinde 190 adet kitap bulunuyordu ki, 18. Yüzyılın ikinci yarısında sahaf terekelerinde dahi bundan az sayıda kitap kayıtlı olduğu ifade edilmektedir. Şeyh Mehmed Bahaeddin Efendi’nin terekesinde bulunan kitaplar şu şekilde listelenmiştir:

“Kur’an ve cüzleri: Kalemîye Mushaf-ı Şerîf, Kalemîye En’am-ı Şerîf Tefsir Kitapları: Kalemîye Tefsîr-i Şerîf Nâkıs, Tefsîr-i Keşşâf, Hâşiye-i Keşşâf, iki cilt Ebu’s-suûd Tefsiri ve Mecmûa-i Kavâid’t-Tefsîr.

Hadis Kitapları: Câmiu’s-Sağır, Miftâhü’l-Künûz ve ismi belirtilmeyen bir hadis kitabı.

Fıkıh Kitapları: İbrahim Halebî, Molla Hüsrev’in iki cilt Dürer ve Gureri, ayrıca Molla Hüsrev, Menâr İbn-i Melek, Mecmau’l-Bahreyn, Mecmûa-i Ferâiz, Sadr-ı Şerîa, Kudûrî, Kuhistânî, Teâruzu’l-Beyyinât, Sirâciye-i Ferâiz, iki cilt Hizânetü’l-Fıkıh ve Şerh-i Fıkıh-ı Ekber, Harac-ı Ebu Yusuf, Câmiu’l-İcâreteyn, İstîâf fi Umûr-i Evâf.

Fetvâ Kitapları: Kâdîhân, Kâdîhândan bir cüz, cild-i sâni Kâdîhân, iki adet Fetâvâ-yı Abdurrahîm, Fetâvâ-yı Üskûbî, iki adet Fetâvâ-yı Ali Efendi, Behcetü’l-Fetâvâ, Fetâvâ-yı Ankaravî, Mecmau’l-Fetâvâ ve Merratü’l-Fetâvâ.

⁵¹ Atabey, a.g.e., s.115-116.

Gramer Kitapları ve Lügatlar: İbn-i Hâcib'in Arap gramerine ait Kâfiye'sine ait iki cilt Hâşiye-i Kâfiye, Birgivi'nin Avâmil ve Izharı, Avâmil Mu'ribi, Muğni'l-Lebîb, Lügat-ı Müntehab-ı Fâris ve Ahterî.

Tarih Kitapları: İki adet Tevârih-i Âl-i Osmân, Târîh-i Naîma, iki adet Târîh-i Mısır, Tarih-i Hindî ve Tarih-i Râşid Efendi.

Akâid Kitapları: Metn-i Akâid ve iki cilt Şerh-i Akâid.

Edebiyata Dair Kitaplar: Lübbü'l-Elbâb, Mustazraf, Ni'metullah, Pend-i Attâr, Teârüzü'l-Ebyât, Gencine-i Râz, üç adet Mesnevî-i Şerîf, iki adet Şerh-i Mesnevî, Dîvân-ı Sâib, Dîvân-ı Sâbit, Dîvân-ı Hâfız, Sâbit bi't-Türkî, Dîvân-ı Feyz-i Hindî ve Zühre, Kasîde-i Bürde, Gülistân-ı Serverî, Şerh-i Gülistân-ı Serverî, iki cilt Şerh-i Bahâristan, Bostân, Ali Kudsî ve Tezkiretü's-Şuarâ.

Dinî ve Tasavvufî Kitaplar: Tezkiretü'l-Evliyâ, Gunye, Şerh-i Fusûs-ı (Hikem), Tarz-ı Dervîşân, Minhâcü'l-Fukarâ, Menâkıb-ı Hazret-i Mevlâna, Tarîkat-ı Muhammediye, Münyetü'l-Musallî, Kitâbü'l-Helâl ve'l-Harâm ve Mev'iza.

Tıp Kitapları: Kitâb fi't-Tıbb, Lügat-ı Tıbb-ı Fârisî, İhtiyârât-ı Bedîi.

Astronomi: Zîc-i Ulu, Mu'rib-i Zîc, Ali Kuşçu, Umdetü'l-Hey'et ve Usturlâb.

Mantık Kitapları: Tasdikât ve Tasavvurât, Şerh-i Fenâr üzerine, Risâle-i Ağdûdiye.

Felsefe: Tehâfüd.

Kelâm İlmi: İzâh fî İlm-i Kelâm.

Ansiklopedi Tarzı Kitaplar: Kitâbü'l-Hayevân.

Rüya Tabiri ve Büyü Kitapları: Hâbnâme-i Veysî Efendi, üç adet remil kitabı ve bir remil risâlesi, Şems-i Ma'ârif ve Vefk.

Mecmûalar: Mecmûa-i Ferâiz, Mecmûa-i Arûz, Mecmûa-i Resâil, Mecmûa-i Resâil Fi'l-Kutb, Mecmûa-i Ulûm-ı Şitâ, Mecmûa-i Fârisi, dört adet Mecmûa, Gülistan Mecmûa, Rûznâme Mecmûa, Ferîde Mecmûa.

*Risaleler: Risale fi'l-Kutub, Risale, Risâle-i Fârisî, Risâle-i Kâdi.*⁵²

Şeyh Bahâeddin Efendi'nin terekesinde kayıtlı kitapların Mevlevihane'nin kitapları mı yoksa kendi kitapları mı olduğu tartışma konusudur. Ancak her iki durumda da Manisa Mevlevihanesi ve Şeyhleri entelektüel olarak şehrin kültürel hayatını desteklemişlerdir.

Sosyal hayatın bir parçası olmuşlardır. Keşfi Karadanişman'a göre Saruhanoğulları dönemine ait Yukarı/Eski Mevlevihane terk edilerek

⁵² Gökmen, a.g.m., s. 20, 21.

yeni/ikinci Mevlevihane'nin şehir içine inşasının nedeni, 19. yüzyılda iyice gelişmiş olan Manisa şehrinin ortasında, halkın içinde bulunmak ve böylece sosyal hayata daha fazla nüfuz etmektir.⁵³

⁵³ Keşfi Karadaşman, "Manisa'da Mevlevilik", *Manisa*, Manisa Turizm Derneği, 1/1, (Nisan 1982), s. 36, 37.

KAYNAKÇA

- Açikel, Tekin, *48 Numaralı Manisa Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Manisa, 2019.
- Atabey, Halil, Manisa'nın 79 Numaralı Şer'iyye Sicil Defteri (h. 1049-1050) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014.
- BOA, BEO, 1033/77407
- BOA, HAT, 670/32740
- BOA, İ..DH., 888/70700
- BOA. MB.İ... 103/40
- BOA, ML.EEM. 1342/32
- BOA, Y.PRK. MŞ, 1/37, 2; 3/9
- BOA, Y..MTV./302-153
- Dörtbudak, Mehmed Veysi, "Tarihten Günümüze Manisa Mevlevîleriyle Bir Yolculuk", *Dünyada Mevlâna İzleri-Bildiriler*, SÜMAM Yayınları, 2010, ss. 103-119.
- Emecen, Feridun M., "Saruhanoğulları ve Mevlevilik", *Ekrem Hakkı Ayverdi Hâtıra Kitabı*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1995, ss. 282-297.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman, 9. Kitap-1. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.
- Gökmen, Ertan, "Manisa Mevlevîhânesi Şeyhi Mehmed Bahâeddin Efendi'nin Terekesi (1771)", *Sûfî Ararştırmaları*, S. 9, ss. 1-62.
- Karaarslan, Arzu, 61 numaralı Manisa Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa, 2007.
- Karadanişman, Keşfi, "Manisa'da Mevlevilik", *Manisa*, Manisa Turizm Derneği, 1/1, (Nisan 1982), ss. 36-38.
- MŞS, 48, s. 113, b. 1, 2.
- MŞS, 79, s. 52, b. 1.
- MŞS, 124, s. 63, b. 1.
- MŞS, 217, s. 43, b. 1.
- Sağlam, Nevzat, "Manisa Mevlevîhânesi ve Şeyhleri Hakkında Arşiv Belgelerine Yansıyan Bazı Hususlar", *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-IV Saruhanoğulları Beyliği*, Haz. Mehmet Ersan, Cüneyt Kanat,

Mehmet Şeker, Muzaffer Tepekaya, TTK Yayınları, Ankara 2021, ss. 435-459.

Tanrıkorur, Ş. Barihüda, "Manisa Mevlevihânesi", *DİA*, C. 28, ss. 1-3.

_____ "İkinci Manisa Mevlevîhanesi", *Sûfî Araştırmaları*, S. 6, ss. 31-50.

Telci, Cahit, "Manisa Mevlevihanesi Mevlevihane Olarak mı Yapıldı? Kitabesi Üzerinden Yeniden Düşünmek", *Sûfî Araştırmaları*, S. 15, ss. 1-22.

Uluçay, M. Çağatay, *Saruhan Oğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar (773.H. - 1220 H.)*, I-II, Resimli Ay Matbaası, İstanbul, 1940.

Yılmaz, Caner, Hicri 1060/ M. 1650-1651 Tarihli Yüz No'lu Manisa Şeriyeye Sicili, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa, 2005.

EKLER

Ek-1) Şeyh Ahmed Dede'nin atanmasını gösterir belge (MŞS, 48, s. 113)

Ek-2) Konya Mevlevî Dergâhı Post-nişîni Abdülvahid Çelebi'nin vefatıyla Konya Post-nişînliği'ne büyük oğlu Manisa Mevlevîhâne Post-nişîni 'Abdülhalîm Çelebi Efendi'nin ta'yîn belgesi (BOA, Y..MTV./302-153)

بدر زکریا

باش کتابت داره سی

تذکره سجدت صورتیه

دوئلو انیم هفتده

ضباب صده عمر دستوت جراتت هفت هفتاد و نه قزاید و افزوده بیرونه قویله ده دینه فاک رحمت اولاه مولانا مهول الیه رومی قیسرداری
 درگاه شریفک پوستنی عذراهد هی انعتیک مهول اید موعودید بکره ارحام دار بقا الیهی و نفیسا مولوی شیخی بوناه بون محمدی
 عبداللیم هی افندی سار هلیانه اربع و هفت مجدی الیه بولینی جتید درگاه شریف مذکور پوستنی نیکلنت مولانا عبداللیم هی افندی توجیه
 قویله ولایتی جسی ادره سنده با مطبعت تعارف انط و درگاه مذکور ارطاز طرفه رض اولوجیه استقامت اولجه اوردنیم معرفت سایه
 ضباب تا همداری نه وجیه کرامت افزای سوچ و صدور بی بیولیس نطوره شیخی انقاد اولنور انیم
 شیخ الاسلام محمد جمال
 « ۱۷ شعبان ۱۰۴۵ هـ »

باریلده کتاسه صورتیه

رسیده دست ندیم اولده بنو تذکره علی شیخی لاری نظریاتی جو بیلر سه درگاه شریف مذکور پوستنی نیکلنت بروعه
 و پیغامه صغیر مولوی شیخی موسی الیه عبداللیم هی افندی عیده سه توجیهی هفتده اراده سه ضباب هفتده
 شرفله بولسه ارطاز اولیه « ۱۷ شعبان ۱۰۴۵ هـ »

مقاله ارنده
 قویله
 محمد جمال
 محمد جمال

XVI. YÜZYIL BAŞLARINDA SARUHAN SANCAĞI'NDAKİ KALELER VE FONKSİYONLARI

Bülent ÇELİK*

Giriş

Bugün Türkçemizde tahkim edilmiş her türlü yapıya kale denilmektedir. İnsanoğlunun en eski devirlerinden itibaren tebaanın ve sahip olunan zenginliklerin korunması, düşman akınlarının önlenmesi, caydırıcılık gibi nedenlerle yerleşim birimlerinin etrafı ya da bağımsız yapılar halinde tahkimatlar meydana getirilmiştir.

Mark L. Stein'e göre kaleler, yeniçağın başlangıcında her sınırın savunmasında en önemli unsurdu. Küçük kütük ve toprak surlu hisarlardan, Coepoonh ve Vauban tarafından mükemmelleştirilen devasa tabya tasarımlara kadar boyutları değişen kaleler hem savunma hem de hücum açısından hayati bir öneme sahipti¹. Anadolu'daki Türk varlığı ve sonrasındaki Osmanlı yayılışı ile Müslüman-Türk hâkimiyetine giren yerlerde pek çok yeni kale inşa edilmişti. Bunun yanında stratejik bakımdan önemli olan yerlerdeki bazı eski kaleler de onarılarak veya bunlara yeni bölümler eklenerek, hatta bazı durumlarda tamamıyla yeniden inşa edilerek² bunlara da işlerlik kazandırılmış, koruma, güvenlik sağlama görevleri böylece sürdürülmüştür. Genellikle kaleler yol kavşağı, ana yol, geçit yeri, dağlar arasında boğaz, denize uzanan burun, kıyıdan az uzaklıktaki adacıklar ve köprübaşları gibi stratejik yerlerde inşa edilmiş ve bu sırada arazinin tabii özelliklerinden de yararlanılmıştır³. Uzun yıllar şehir ile bir bütünlük içinde olan kalelere askeri, idari ve adli birçok görevler yüklenmiş ve şehrin fonksiyonlarına kale aracılığıyla yenileri eklenmişti. Şehrin güvenliğinin sağlanması, şehrin içinden ya da dışından gelebilecek çeşitli tehlikelerden korunmasında kale önemli bir rol oynuyordu. Değerli resmi belge ve

* Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü EFELER/AYDIN bcelik@adu.edu.tr

¹ Mark L. Stein, *Osmanlı Kaleleri Avrupa'da Hudut Boyları*. Çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları İstanbul 2007, s. 27.

² Eftal Şükrü Batmaz, "Osmanlı Devleti'nde Kale Teşkilatına Genel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, c.7, sa. 7, Yıl 1996, s. 3.

³ Semavi Eyice, "Kale", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* c. 24, İstanbul 2001, s. 234.

defterler, mali ve idari kayıtlar, devlete ait değerli para ve eşyalar, ayrıca çeşitli vakıf ve tüccarlara ait kıymetli mallar kalede, şehrin en güvenilir ve korunaklı yapısında tutuluyordu. Şehrin hapishanesi görevini de kale üstlenirdi. Çeşitli suçlar işlemiş ve hapis cezasına çarptırılmış suçlular ya da sürgün edilen kimseler kale zindanında kalırlardı. Bu tutuklularla ilgili merkezden gelen emirlerin yürütülmesi işi kale dizdarının görevleri arasındaydı⁴.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı tarafında Ankara'da 1995 yılında yayınlanan ve Osmanlı Devleti'nin Hüdavendigâr, Biga, Karesi, Saruhan, Aydın, Menteşe, Teke ve Alâiye sancaklarını ihtiva eden, 1530 tarihli, *166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defterinin* sayfaları arasında Saruhan Sancağındaki kalelere dair kayıtlar bulunmaktadır. Çalışmamızın ana arşiv kaynağını da bu defter oluşturmaktadır⁵.

Saruhan Sancağı'ndaki Kaleler

Sancakta, içinde faal olarak görev yapan mustahfızların⁶ bulunduğu üç farklı yerleşimde yer alan kaleler bulunmaktadır. Manisa şehri içinde, Foça ve Nif'te bulunan bu kalelerin farklı fonksiyonları olduğunu düşünüyoruz.

XVI. yüzyıl başlarında, 1521-22 tarihinde kalede 47 muhafız bulunmaktadır. Bunlar 1 dizdar, 1 ser-bölük, 1 kapıcı, 1 imam, 1 terzi, 5 topçu ve zemberekçi, 10 nöbetçi ve 26 kale erinden oluşmaktadır⁷. 1530

⁴ Batmaz, *agm*, s. 2-3.

⁵ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı *166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (Hüdavendigâr, Biga, Karesi, Saruhan, Aydın, Menteşe, Teke ve Alâiye)*, Ankara 1995.

⁶ David Nicolle'e göre Osmanlı fetihlerinden sonra fethedilen arazinin çoğu kısmı, uygun dirliği bulunmayan sipahilere timar olarak verilmekteydi. Bunlardan bazıları fethedilen köylere yerleşirken diğerleri *hisar-eri* veya *kale-eri* namıyla kalelerde kalırdı ki XV. yüzyılda kale mustahfızlarının ağırlığını bunlar oluşturmaktaydı. Yine Nicolle'e göre Osmanlı Balkanlar'ındaki hisar erlerinin çoğu aslen Anadolu'dan gelirken Anadolu'dakilerin çoğu da Balkanlardan gelirdi. Nicolle'in kitabının çevirisini yapan Kahraman Şakul ise bu görüşe karşı çıkmaktadır. Şakul, Heath Lowry ve Gabor Agoston'un tahrir ve kale defterlerinde yapmış oldukları çalışmalarda aksine başta topçular gelmek üzere kale muhafız askerlerinin büyük kısmının XVI. yüzyıl ortalarına kadar hep yöresel insan gücü havuzundan temin edildiğini göstermektedir der. David Nicolle, *Osmanlı Kaleleri 1300-1810*, İllüstrasyonlar Adam Hook, Çeviren Kahraman Şakul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Askeri Tarih Dizisi, 1. Baskı Mart 2019, s. 34 ve aynı sayfadaki dipnot.

⁷ Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı Ankara 2013, s. 43.

yılına gelindiğinde ise Saruhan Sancağı merkez yerleşimi olan Manisa'daki kale, personeli ve bunlara gelir sağlayan köy, mezra ile buradaki hane ve hâsıllarla ilgili defterde kayıtlı bilgiler aşağıdaki tabloda verilmiştir⁸.

Timarhâ-i mustahfizân-ı kal'a'i Mağnisa

Karye	Mezraa	Hane	Mücerred	Hâsıl (akçe)
Kuşlu. Tabi-i mezbur	-	1	-	2856
Büyük Dövk. Tabi-i mim	-	-	-	1336
Bezirgânlu. Tabi-i mezbur	-	-	-	6108
-	Küçük Şamlu Tabi-i Bezirgânlu	-	-	214
Basıkkaya. Tabi-i Manisa	-	-	-	2866
Karaburgaz ve Karkın. Tabi-i mim	-	1	-	12951
Kebece. Tabi-i mim	-	-	-	2212
Kayalu Tabi-i Palamud	-	-	-	1272
Çadırlu. Tabi-i Manisa	-	-	-	600
Sağırtemur. Tabi-i mim	-	-	-	3535
Kayırlu. Tabi-i mim	-	-	-	1237
Köseler. Tabi-i Yengi der Manisa	-	54	23	7001,5
Karayoncalu. Tabi-i mim	-	-	-	4516
-	Gölcük. Nam-ı diğer Böğürcek. Tabi-i Manisa	-	-	2064

YEKÜN

⁸ 166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s. 312.

Kal'a	Dizdar	Kethüda-i kal'a	Merdân-ı kal'a	Kura	Mezraa	Hane	Mücerred	Hâsilât (akçe)
1	1	1	26	13	2	57 ⁹	23	50092

1531'de kale muhafızı sayısı 40'a düşmüş, 1547'de tekrar 47'ye yükselmiştir¹⁰. 1548 yılında bu kalenin alt tarafında bazı dükkânlar da yer almaktaydı¹¹ Buradan Manisa yerleşiminin ve ticari merkezinin kale eteklerine kadar yayıldığı anlaşılmaktadır. Genellikle şehirde, merkezi konumda olan, şehrin kalbinin attığı mekânları meydana getiren bu türden resmi yapıların beden ya da duvarlarına bitişik olarak dükkânların eklendiği çok sık görülmektedir. Feridun Emecen Manisa kalesi için *"kuruluşu kadîm asırlara uzanan Manisa kalesi esaslı olarak Bizanslılar zamanında Türk tehdidi sırasında inşa ve tamir olunmuştur"* der¹². Şehre hâkim bir mevkiye kurulu bulunan Manisa Kalesi, Katalanlar için önemli bir engel olmuş, Katalan paralı askerlerinin başı olan Roger de Flor'un burayı alma girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Manisa Kalesi Fransız seyyah Tournefort'un şehri ziyareti sırasında çizdiği gravüründe de yer almakta, burada, öndeki surların daha harap olduğu, arkadaki iç kalenin ise sağlam bir şekilde yükseldiği görülmektedir¹³. Emecen, XVIII. yüzyıla gelindiğinde Manisa Kalesi'nin bakımsız kalarak, doğanın tahribatına terkedilmiş olduğunu belirtir. Emecen'in saydığı Tournefort, Chandler gibi bu yüzyılda Manisa'ya gelen seyyahlar, kalenin tamamıyla harap bir halde bulunduğunu kaydetmektedirler¹⁴.

İkinci olarak Foça'da bulunan iki ayrı kale kaydı karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki nefis-i kal'a-i Yenice Foça olarak kaydedilmiş yapıdır. Kale'de Cami' mahallesinde 30 hane, Birân mahallesinde 96 hane, zımmiyân olarak da 101 hane kayıtlıdır¹⁵. Cami' mahallesinde ayrıca 1 de ehl-i berat bulunmaktadır. Bu kalede görevli mustahfızlar için aşağıda tablo olarak gösterilen köyler, çiftlik ve haneler ile bunlara ait akçe cinsinden gelirler kaydedilmiştir¹⁶.

⁹ Defterde 57 olarak kaydedilen hane sayısı, toplandığında 56 olarak bulunmaktadır. Yazım yanlışlığı kâtibin yazım hatasından kaynaklanmış olabilir.

¹⁰ Feridun M. Emecen, *age*, s. 44. s. 337-340'daki iki ayı tabloda bu kale personeli gösterilmektedir.

¹¹ Feridun M. Emecen, *Tarihin İçinde Manisa*, Manisa Belediyesi Kültür Yayınları 1, Manisa 2007, s. 66.

¹² Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, s. 335-336'da X Numaralı tablo.

¹³ Emecen, *age*, aynı yer, 207 nolu dipnot.

¹⁴ Emecen, *age*, s. 46.

¹⁵ Emecen *Tarihin İçinde Manisa*, s. 315.

¹⁶ Emecen, *age*, s. 320-321.

Karye	Çiftlik	Hane	Ehl-i berat	Mücerr ed	Hâsıl (akçe)
Büyük Gök. Tabi-i Menemen	-	51	-	12	8250
Kilise. Tabi-i mezbur	-	-	-	-	5018
Kayrak. Tabi-i mezbur	-	-	-	-	3285
Korucuk. Tabi-i mezbur	-	-	-	-	3543
Kurubeylü. Tabi-i mezbur	-	-	-	-	3329
Çokviran. Tabi-i mezbur	-	-	-	-	2331
İlpınar. Tabi-i mezbur	-	4	1	-	1676
Bucak. Tabi-i mezbur	-	-	-	-	1982
Kayalu. Tabi-i mezbur	-	-	-	-	1089
-	Uzun Ek. Tabi-i mezbur	-	-	-	650
Araklu. Tabi-i mezbur	-	5	-	3	3185
Akçaköy. Tabi-i mezbur	-	-	-	-	6639
Barak. Tabi-i mezbur	-	-	-	-	1974
Karapınar ve Sakallu. Tabi-i mezbur	-	-	-	-	1000
Sükutlu. Tabi-i mezbur	-	13	-	5	11797
Bozköy ve Banaz. Tabi-i mezbur	-	-	-	-	5913

YEKÜN

Dizdar	Kethüda-i kal'a	İmam	Merdân-ı kal'a (neferen)	Ehl-i berat	Kura	Çiftlik	Hane	Mücerred	Hâsılât (akçe)
1	1	1	79	1	15	1	73	20	61661

Foça'da ikinci olarak nefis-i kal'a-i Karaca Foça başlıklı bir başka kale kaydı daha bulunmaktadır¹⁷. Bu kalede mustahfızan ve bu görevlilere ayrılmış köy, çiftlik ya da mezraa kaydı bulunmamaktadır. Kale ile ilgili grupların hane sayısı ve bazı ödemeler deftere kaydedilmiştir. Buna göre;

Hane	Müezzin	Ehl-i berat	Cemaat-i hariç (hane)	Cemaat-i Yörügân (hane)	Zimmiyân (hane)	Deştibânî (akçe)	Haraç-ı zimmiyân. Ber-veçh-i maktu' (akçe)	Asiyabhâ (hane)
207	1	1	27,5	4	122	250	2989	27

Yukarıda tablo olarak belirttiğimiz topluluklardan bazılarında başlığın altına daha ayrıntılı bilgiler de kaydedilmiştir. Örneğin hariç cemaat için *"ka'la-i mezbureye gelüb mütemekkin olmuşlardır"*, zimmiyân haneleri için de *"mezkûrlar kal'a nevbetçiliği hizmetin idüb ve hisarı gözleyüb ve seyl yolların arındırırlarmış. Hizmetleri mukabelesinde avarız vermezlermiş"* ifadeleri yer almaktadır. Asiyâb yani değirmen işleten 27 hane 3 bab, *altı ay yürür* değirmen ile 14 bab, *üç ay yürür* değirmeni işletmektedir.

Yenice ve Karaca Foçalar için toplam kayıtlar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Kal'a	Dizdar	Müezzin	Ehl-i berat	Hane	Zimmiyân (hane)	Hâsılât (akçe)
2	2	1	1	374	223	7228

Saruhan Sancağındaki üçüncü kale Nif kazasında bulunmaktadır. Timarhâ-i mustahfızân-ı kal'a-i Nif başlığı altında; kale, personeli ve bunlara gelir sağlayan köy, mezra ile buradaki hane ve hâsıllarla ilgili defterde kayıtlı bilgiler aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Karye	Mezraa	Hane	Ehl-i berat	İmam	Sipahizâde	Mücerred	Hâsıl (akçe)
Toyculu. Tabi-i Nif	-	7	-		-	3	7787

¹⁷ Emecen, *age*, s. 315.

Beylicelü nam-ı diğer Kumlucalu. Tabi-i mezbur	-	18	-	1	-	3	6514
Basıkharcı? Tabi-i mezbur	-						2056
Basıkçam. Tabi-i mim	-	23	2	-	-	11	5292,5
Basıukçam	Çameli	6	-	-	-	4	1407

YEKÜN

Kal' a	Dizdar	Kethüda-i kal' a	İmam	Merdân-ı kal' a (neferen)	Ehl-i berat	Kura	Mezraa	Hane	Mücerred	Sipahizâde	Hâsılât (akçe)
1	1	1	1	32	2	5	1	54	22	18	23116

Sancak güvenliğinin sağlanmasında hiç kuşkusuz kalelerin çok önemli görevleri vardı. Yerleşim biriminin bir surla dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı korunması, kalede bulunan güvenlik personelinin caydırıcılığı bu tehditleri azaltan unsurlardı. Elbette zamanla bu yapıların onarıma gereksinim duydukları, kalelerde baş gösteren bu türden hasar ve bozulmaların tamiri için bölge yetkililerine emirler gönderildiği de görülür. H. 23 Zilkade 983/M. 23 Şubat 1576'da Saruhan sancak Beyi Ferruh Bey; Manisa kalesinin 90 arşın yeri temelinden yıkıldığı için bazı yerlerinin ve darı ile dolu iç kalesinde mevcut 3 adet kulesinin bazı yerlerinin yamasına ihtiyaç duyulduğundan Saruhan piyadeleri beyi ile birlikte kaledeki bu tamir ve termim işleri ile görevlendirilmişti¹⁸. Kaledeki üç kulenin darı ile dolu olması bu yapının bir erzak deposu işlevi gördüğünü de göstermektedir. Muhtemelen bazı yıllarda İstanbul iaşesi için istenen zahirenin depolandığı güvenli bir mekân olarak kullanılmaktaydı ki tamiri için hüküm gönderildiği yıllarda İstanbul'da

¹⁸ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Mühimme Defteri A. {DVNSMHHM.d 27/688. Belgede kale temeli olarak esas, yama işlemi için de *murakka'* terimleri kullanılmıştır. Bkz. Ek 1.

çok ciddi anlamda bir zahire kıtlığı çekilmekteydi. Bu yıllarda aralarında Saruhan'ın da olduğu bazı sancaklardan zahire talep edilmişti¹⁹.

Kalelerdeki görevli personel arasında hizmet konularında bazen anlaşmazlıklar çıkabilmekteydi. Saruhan sancağındaki kalelerde görevli personel arasında ortaya çıkan birtakım problemler, XVI. yüzyıl sonlarına ait Osmanlı kayıtlarında yer almaktadır. H. 20 Zilhicce 986/M. 12 Aralık 1575'te Saruhan beyine gönderilen bir hükümde Manisa kalesindeki hisar erenlerinin²⁰ *dizdar ve kethüdalarının sözlerine asılmayub, hizmet tekliflerinde muhalefet ettiklerinin istima' olunduğu*, bu şekilde davrananların *muhkem şedd* olunmaları istenmekteydi. Belgenin sonunda dizdar ve kethüdaların da kale erenlerini, *mücerred mîrî hidmet yoğiken kendi hususlarına istihdâm edip kimesneye teaddî eylememeleri* konusunda uyarıldıkları görülmektedir. Manisa kalesindeki hisar erenlerinin değişik hizmetlerde kullanımı daha sonraki yıllarda da devam etmişe benzemektedir. 7 Zilkade 984/26 Ocak 1577'de Saruhan Beyi ve Manisa kadısına gönderilen bir başka hükümde; Manisa kalesindeki müstahfızların sundukları arzuhalde kendilerinin saray-ı amireye ve nazırlarına hizmet ettiklerini fakat kendilerinden başka hizmetlerin de talep edildiğini öğreniyoruz. Ayrıca bu hizmetlerde kale müstahfızları ile birlikte bölükbaşlarının da yer almaları gerekirken onların bu işlerden taallül ettikleri belirtilmekteydi. Hüküm; bu tür hizmetlerin yapılmamasını, gereken hizmetlerin bölükbaşlarla birlikte gerçekleştirilmesini emretmekteydi²¹. İleriki yıllarda, özellikle Celalî olaylarının Anadolu'da etkili olmaya başladığı XVII. yüzyıl başlarında Manisa kalesine bazı topların gönderildiği, böylelikle şehrin savunmasının güçlendirilmeye çalışıldığını görüyoruz²².

¹⁹ H. 3 Ramazan 983/M.12 Aralık 1575'te Saruhan sancak beyi Ferruh Bey, İstanbul'dan zahire yüklemeye gelen 4 mavna ve 7 karamürsel'e, sancaktan tedarik ettiği zahireyi yükleyip göndermişti. Yeni gelen 4 gönüllü teknesine yine zahire yüklenmiş ama bunlar henüz yollanmamıştı. Yeni gelecek mîrî teknelerle, İstanbul'da şiddetli zahire sıkıntısı çekildiğinden daha mîrî zahire bulunup gönderilmesi, mîrî zahire bulunamazsa ümerâ, züemâ, erbâb-ı timar, çavuş ve gayrıdan, tereke bulunan yerlerden alınıp fırsat buldukça yollanması istenmişti. *Mühimme Defteri A. {DVNSMHH.d 27/300}*.

²⁰ *Mühimme Defteri A. {DVNSMHH.d 40/34}*. Belgede *hisarereni* olarak geçmektedir.

²¹ *Mühimme Defteri A. {DVNSMHH.d 29/289}*.

²² *İbnülemin Müsted'iyat (İE. MT), 00001.00008.001*. 19 Şaban 1011/1 Şubat 1603 tarihinde İstanbul'dan Manisa kalesine 6 adet top gönderilmişti. Bu olayların görüldüğü yıllarda Manisa'ya yakın bazı şehirlerin halkının kendi paralarıyla ve güvenlik endişesi ile yaşadıkları şehirlerin etrafına sur inşa ettirdikleri de bilinmektedir Evliyâ Çelebi, bu türden şehirler içinde Aydın Güzelhisar ve Nazilli

Kaleler sadece savunma amaçlı yapılar değildi. Osmanlı Devleti'nde *memnû' metâ'* olarak görülen başta hububat olmak üzere, temel bazı besin maddelerinin dışarıya ihraç edilmelerine zaman zaman yasaklamalar getirilmekteydi²³. Bu ürünlerin kıyı iskelelerinden yabancı gemilere yüklenmemesi, kadılara yazılan emirlerde belirtilmekteydi. Kıyı yerleşimindeki kaleler bu emirlerin uygulanmasını kolaylaştırıcı yapılarıydı. Yabancı gemilere yapılacak emre aykırı yüklemeler kıyı yerleşiminde bir kale veya askeri bir garnizon olduğunda gerçekleşmemekteydi. 16 Rebiülahir 975/20 Ekim 1576'da İzmir ve Foça kadılarına gönderilen hükümde kazalara gelen Venedik gemilerine kuru meyve ve tereke yüklendiğinin işitildiği, bu gibi işlemlerin yapılmaması istenmişti²⁴. Her iki kazada bulunan kale ve askeri garnizonların kadıların gerçekleştirecekleri bu engellemeleri kolaylaştıracağına şüphe yoktur. Kilâr-ı âmire için istenilen mühimmatın başında kızıl ve siyah üzüm gelmekteydi. Devlet, üzümün kurutularak veya pekmez, turşu, köfter (=sucuk) yapılarak gönderilmesini, şıra ve şarap yapımında katiyetle kullanılmamasını ve ağdaçılara verilmemesini istiyordu. Üzümün yanı sıra, Nazilli inciri, lop incir, sarıca incir, badem, zerdali, kuru soğan, nar, süzme ve petekli bal, zeytinyağı, razakı üzümü bastırması, nardenk, armut kurusu ve kestane İzmir, Manisa ve Aydın kazalarından sağlanıyordu²⁵.

Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyıl başlarında özellikle Memlûk Devleti'nin yıkılıp Suriye, Mısır ve Arap coğrafyasının Osmanlı topraklarına dâhil olmalarıyla, başkent İstanbul ile başta Mısır'ın en önemli limanı olan İskenderiye ve diğer eski Memlûk limanları arasındaki deniz seyrüseferinin güvenli hale getirilmesi konusunda, uzun soluklu ve bir politika çerçevesinde, bir dizi çalışma başlatılmıştır. İstanbul'da tüketilmek üzere İstanbul-İskenderiye arasında zahire taşıyan gemi trafiğinin devamlılığı bu dönemde Akdeniz'deki en büyük rakip olan Venedik'in geriletilmesine bağlıydı. Olcay Pullukçuoğlu Yapucu; *"uluslararası ticaretin varlığının sürekliliği için deniz yollarının güvenli olması tüccarların gemilerinde değerli yükleriyle seyahat edebilmelerine*

şehirlerini de saymaktadır. *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, Haz: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, YKY, c. 9 İstanbul Mart 2005, s. 80 ve 97

²³ Zeki Arıkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* içinde, İstanbul 1991, s. 279-306.

²⁴ *T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:37, Divân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi:V, 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569) <Özet-Transkripsiyon-İndeks> I*, Ankara 1998, s. 186.

²⁵ Emecen, *age*, s. 183.

bağlıdır” der²⁶. Özellikle İstanbul’un iâşesi için bölgeden yerel ürünleri İstanbul’a taşıyan ya da askeri personeli nakleden bu seyrüseferde güvenlik çok önemlidir. Yine Pullukçuoğlu Yapucu’ya göre; özellikle İstanbul’a iâşe maddeleri taşıyan gemiler için Ege Denizi’nde seyahat etmek aslında oldukça tehlikeliydi. Ege’deki korsanların yolculara ve tüccar’a korku saldığı ve devlet otoritesini tehdit edebilecek kadar güçlendiği dönemler olmuştu. Devletin zahiresini veya vergisini taşıyan gemilere dahi korsanların saldırılabildiği koşullarda önlem alınması zarurîydi²⁷. Ege ve Doğu Akdeniz’in kıyılarının güvenliği bir dizi askeri yapının inşasını ve bakımını zorunlu kılıyordu.

1522 yılında Rodos, Oniki Ada ve Bodrum kalesinin Hospitalier şövalyelerinden alınması, 1538 Preveze ve 1571 İnebahtı deniz savaşları, 1565 Malta kuşatması, 1566 Sakız’ın Cenevizlilerden, 1571 Kıbrıs’ın Venediklilerden alınışı ve 1645-1669 yılları arasında Girit Adası için yapılan uzun Osmanlı Venedik savaşı hep bu coğrafyanın güvenliğini sağlamak adına yapılmış askeri mücadelelerdir. Özellikle Rodos’un alınmasıyla birlikte İstanbul’a Mısır’dan eskinin baharatı yerine artık şeker, pirinç, keten gibi ürünler akmaya başlamıştı²⁸. 1528’e geldiğinde Osmanlı Devleti’nin bütçe gelirlerinin üçte biri zengin Mısır ve Suriye eyaletlerinden geliyordu²⁹. Bu savaşların yanı sıra bazı Osmanlı devlet adamları kurdukları vakıflar eliyle bu deniz yolu arasındaki bazı duraklara ticari-askeri yapılar inşa etmişler ve bu da bölge güvenliğine belli bir katkı sağlamaya yaramıştır³⁰.

Manisa’da yukarıda fonksiyonlarını açıklamaya çalıştığımız kaleler dışında zaman içinde yeni kalelerle de karşılaşırız. Yukarıdaki

²⁶ Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, “Osmanlı Sahil Güvenliğinde Osmanlı Kaleleri”, *Geçmişten Günümüze Türkiye’de Sahil Güvenlik* içinde, Editörler: İsmail H. Demircioğlu, Yücel Yiğit, Ahmet Özcan, Ebru Demircioğlu, Cengiz Ünver, G. Salih Karabacak, Pegem Akademi 1. Baskı Ankara 2020, s. 164.

²⁷ Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, *age*, aynı yer.

²⁸ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 1 1300-1600*. Çev: Halil Berktaş, Eren Yayıncılık İstanbul 2000, s. 376.

²⁹ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ 1300-1600*. Çev: Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003, s. 134.

³⁰ Sakız Adasını da içine alan Cigalazâde Sinan Paşa vakfı ile yine Sakız, Kuşadası, Kudüs, Şam ve İskenderiye gibi şehirleri içine alan Öküz Mehmed Paşa vakfı biri XVI. yüzyıl sonları- XVII. başlarında, diğeri de XVII. yüzyıl başlarında kurulmuş iki vakıftır. Bu vakıflar içinde askeri amaçlar için de kullanılabilir bedestenler de bulunmaktadır. Özellikle Kuşadası’ndaki bedesten bu özellikte bir yapı olup, XVIII. yüzyıl’da toplarla silahlandırılmış bir halde bulunmaktadır. Bkz. Bülent Çelik, “XVIII. Yüzyıl’da Kuşadası Kalesi”, *Geçmişten Geleceğe Kuşadası Sempozyumu II, 4-9 Kasım 2009* içinde, Kuşadası s.157-162.

kaleler dışında XVII. yüzyıla gelindiğinde Manisa’da farklı kale isimlerine de rastlamaktayız. Evliyâ Çelebi Saruhan Sancağında, Alaşehir-i atik³¹, Sart ve Gördüs³², Kayacık³³, Şahin kayası³⁴ Akhisar³⁵, Nif³⁶ Manisa³⁷, Bergama³⁸ ve Kara Foça³⁹ kalelerini sayar. Evliyâ Çelebi’nin verdiği bilgilere göre bunlardan sadece Manisa ve Kara Foça kalelerinde dizdar ve neferât bulunmaktadır. Evliyâ Çelebi ziyaret ettiğinde, Manisa kalesinde 1 dizdar ve 20 kale neferi bulunmaktadır. Aslında Manisa kalesinde görev alan 80 kale neferi daha vardı. Bunlar o sırada İzmir Sancakburnu’nda yeni inşa edilen kaleye tayin olunmuşlardı⁴⁰. Manisa Kalesinin çevresini dairen 2200 adım olarak veren Evliya Çelebi kalenin 7 kapısı olduğunu bunlardan birinin şehre açıldığını, şehirden kaleye 4000 adımda çıktığını belirtir. 1920’lerde yapılan tespite göre, kalenin dış surları harab olup iki kapısı bulunmaktadır; bunlardan birisi Çaybaşı mevkiine batıya açılır, diğeri ise doğu yönündedir ve daha sağlamcadır. Sur içinde ise Hacet mescidi yer almaktadır. İç kale ise kibleye açılan bir kapıya ve iki sarnıca sahiptir. Buraya Sandikkale adı verilir⁴¹.

Evliyâ Çelebi, Kara Foça kalesi için ise “*dizdari ve neferâtı vardır İzmir gümrüğünden ulufeleri daimdir*” demekle yetinir. Kara Foça kalesinin Venedik donanması tarafından saldırıya uğradığını, içinde bulunanların cenge iktidarları olmayıp kaleyi boş ve kullanılmaz halde bıraktıklarını, küffârın kaleyi ele geçirip içinde bulunan cephane, işe yarar malları ve kapısını alıp gittiklerinden bahseder. İzmirli Ahmed Ağa adlı bir kişinin kalenin tamiri ile görevlendirildiğini, kendisinin Ahmed Ağa’yı Kara Foça’da bulduğunu, onun rızasıyla da iki gün beraber bu tamir işinde çalıştıklarını belirtir. Kara Foça’nın hanlarının, hamamlarının, cami, mescid ve sûklarının harap halde olduğunu, ancak limana nazır büyük kuleler üzerine denizden gelebilecek başka saldırılara karşı büyük balyemez toplarının konulduğunu, kara ve deniz tarafındaki kapıların da yenilendiğini anlatır. Evliyâ Çelebi buradan Menemen tuzlasına giderken yanına kale neferâtı için 20 tüfeng-endâz refikler almıştı.

³¹ Evliyâ Çelebi, *age*, s. 31.

³² Evliyâ Çelebi, *age*, s. 32.

³³ Evliyâ Çelebi, *age*, s. 33-34.

³⁴ Evliyâ Çelebi, *age*, s. 34.

³⁵ Evliyâ Çelebi, *age*, s. 35.

³⁶ Evliyâ Çelebi, *age*, s. 37.

³⁷ Evliyâ Çelebi, *age*, s. 39.

³⁸ Evliyâ Çelebi, *age*, s. 45.

³⁹ Evliyâ Çelebi, *age*, s. 46.

⁴⁰ Aydın Sancağı Güzelhisar şehrinden, kalede bulunan 40 neferin yarısı da yine İzmir Sancakburnu kalesine gönderilmişlerdi. Evliyâ Çelebi, *age*, s.79.

⁴¹ Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, s. 43.

Sonuç

Kalelerin tarih içerisinde insanın kendisini ve değerli gördüğü şeyleri savunma amaçlı olarak inşa ettiği yapıların en başta geleni olduğunu söylemeliyiz. Zaman içerisinde inşa biçimleri, planları, inşaatlarında kullanılan malzemeleri, görevlilerinin nitelik ve nicelikleri ile kullanılan silah ve bunların ateş güçlerinde değişiklikler olsa da bir kalenin ilk fonksiyonu içindekileri askeri rakiplere ve düşmana karşı korumaktır. Manisa’da bu görevi XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde üç ayrı kale üstlenmekteydi. Manisa şehrini ve yaşayanları koruyan, sancaktaki en önemli askeri yapı olan Manisa şehir merkezindeki kale bunlardan ilkiydi. Nif’te görece daha az önemli ama belki de askeri bir yapıdan çok, o çok değerli Batı Ege’nin tarımsal ürünlerinin başkent İstanbul’a gönderilmeden önceki bölgesel bir toplanma merkezi konumundaki kale bulunmaktaydı. En son olarak da Osmanlı Devleti’nin her zaman bir tehdit alanı olarak gördüğü denizden gelebilecek tehlikelere karşı Ege kıyılarında her zaman işlevsel tutmaya çalıştığı deniz kıyısındaki kalelerinden birisi olan Foça’daki kale gelmekteydi. XVI. yüzyıl’da bir sancakta bu kadar çok askeri yapının varlığı sancak idaresini ilgilendiren güvenlik problemlerinin çokluğuna delil teşkil edebilir. Gerçekten de bazen bölgeyi tehdit eden çok büyük kalkışmalar böyle yapıların varlığını zaruri kılabilmektedir. Mayıs 1511’de Alaşehir’de Şahkulu Baba Tekeli ve yanındaki asiler bölgedeki Osmanlı birliklerini çok büyük bir yenilgiye uğratmışlardı. Manisa Kalesi burada isyancıların faaliyetlerinden zarar görenlerin sığındığı bir yapı işlevi görmüştü.

Ancak kalelerin işlevi sadece savunma amaçlı yapılar oluşları değildir. Başta hububat gibi çok değerli ve saklanması kolay, uzun süre bozulmadan dayanabilen temel yiyecek maddelerinin depolanması işlevini gördükleri gibi, devlete ait para, değerli eşya, silah v.b. gibi mal, eşya ve aletlerin korunaklı bir biçimde bulundurulduğu mekânlar olarak da kullanılmaktadırlar.

Bunun dışında Akdeniz ve Ege’de faaliyet gösteren rakip Hristiyan devletlerin savaşlarda veya ortada herhangi bir savaş durumu olmasa bile zaman zaman deniz akınlarında bulunan Hristiyan korsan gemilerinin faaliyetleri Yunanistan, Mora ve Anadolu kıyılarını kapsayacak bir savunma kuşağının yaratılmasını zorunlu kılmaktadır. Önce Rodos Şövalyelerinin Bodrum ve Rodos’taki faaliyetlerinin sona erdirilmesi daha sonra Venedik gibi rakip denizci devletlerin adım adım Karadeniz ve Ege’de geriletilmeleri bu yapı ve devletlerin saldırılarını durdurmamış, kıyı güvenliğini sağlamak için uygun mevsimde devriye gezen filoların yanı sıra askeri fonksiyonları olan Osmanlı kalelerindeki silahlı garnizonlara ihtiyaç duyulmuştur. Foça’daki Osmanlı kalesi

Karaburun, İzmir, Seferihisar, Kuşadası ve Bodrum kalelerinin oluşturduğu bu güvenlik şemsiye içinde yer alan kalelerden biridir. Lojistik birer merkez de olan bu güvenli yapılar aynı zamanda bölge denizlerinde görev alan Müslüman denizcilerin ve görev aldıkları gemilerin destek aldıkları birer üstürler.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi İbnülemin Müsted'iyat(İE. MT), 00001.00008.001.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Mühimme Defterleri A.{DVNSMHM.d 27, 29, 40.

Yayınlanmış Eserler

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı 166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937-1530), Hüdavendigâr, Biga, Karesi, Saruhan, Aydın, Mentеше, Teke ve Alâiye Livâları, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 1995.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:37, Divân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi:V, 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569) <Özet-Transkripsiyon-İndeks> I, Ankara 1998.

Arıkan, Zeki, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* içinde, İstanbul 1991, s. 279-306.

Batmaz, Eftal Şükrü, "Osmanlı Devleti'nde Kale Teşkilatına Genel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, c.7, sa. 7, Yıl 1996, s.3-10.

Çelik, Bülent, , "XVIII. Yüzyıl'da Kuşadası Kalesi", *Geçmişten Geleceğe Kuşadası II Sempozyumu 4-9 Kasım 2009* içinde, Kuşadası 2010, s.157-162.

Emecen, Feridun M., *Tarihin İçinde Manisa*, Manisa Belediyesi Kültür Yayınları 1, Manisa 2007.

Emecen, Feridun M., *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı Ankara 2013.

Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi, Haz: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, YKY, c. 9 İstanbul Mart 2005.

Eyice, Semavi, "Kale", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* c. 24, İstanbul 2001, s. 234-242.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 1 1300-1600*. Çev: Halil Berktaş, Eren Yayıncılık İstanbul 2000.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ 1300-1600*. Çev: Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003.

Nicolle, David, *Osmanlı Kaleleri 1300-1810*. İllüstrasyonlar: Adam Hook, Çev: Kahraman Şakul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Askeri Tarih Dizisi, 1. Baskı Mart 2019.

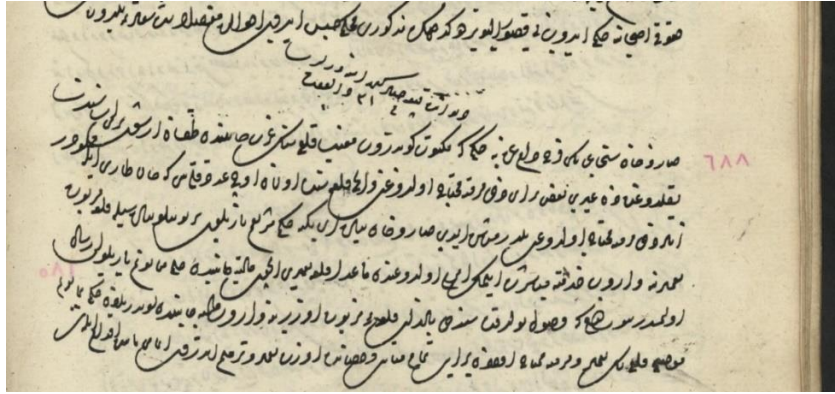
Pullukçuoğlu Yapucu, Olcay, "Osmanlı Sahil Güvenliğinde Osmanlı Kaleleri", *Geçmişten Günümüze Türkiye'de Sahil Güvenlik* içinde, Editörler: İsmail H. Demircioğlu, Yücel Yiğit, Ahmet Özcan, Ebru Demircioğlu, Cengiz Ünver, G. Salih Karabacak, Pegem Akademi 1. Baskı Ankara 2020, s. 153-174.

Stein, Mark L., *Osmanlı Kaleleri Avrupa'da Hudut Boyları*. Çeviren: Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları İstanbul 2007.

Dijital Kaynaklar

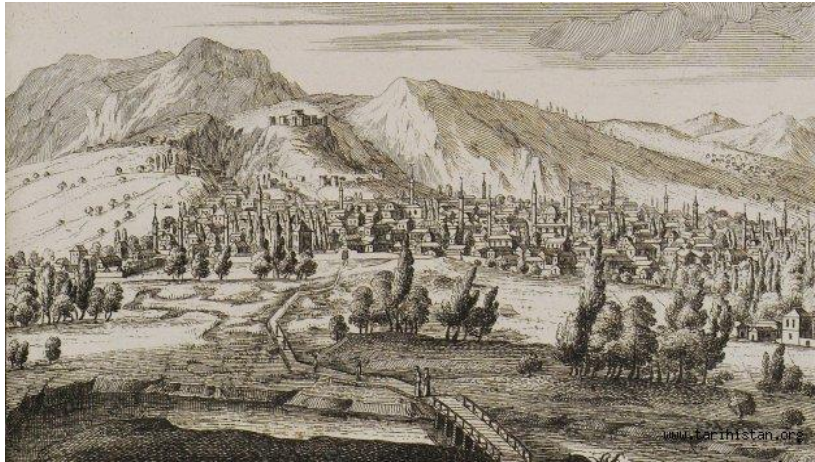
www.tarihistan.org, Erişim tarihi ve saati: 30.06.2022, 10:29.

EKLER

Ek 1.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Mühimme Defteri
A. {DVNSMHM.d 27/688.

Ek 2.

Joseph Pitton de Tournefort'un XVIII. yüzyıl başında Manisa'yı gösteren gravürü. www.tarihistan.org

1768-1774 OSMANLI-RUS SAVAŞI'NDA SARUHAN SANCAĞI VE MANISA'DAN YAPILAN KATKILAR

*Naime Yüksel KARASU**

Giriş

Osmanlı Devleti'nin seferlerde başarı sağlamasında sadece hareket halindeki ordunun değil aynı zamanda hem cephede hem de konaklarken iaşesini sağlamak amacıyla seferi ayrıntılı olarak planlamasının ve lojistik desteğe önem vermesinin büyük payı vardır. Günümüzde lojistik olarak isimlendirilen bu sefer öncesi hazırlıklar ve ortaya konulan stratejiler yapılan seferlerin başarılı olmasını sağlamıştır.¹ Bu nedenle son yıllarda Osmanlı'da savaş organizasyonu konusu çok sayıda araőtırmacının dikkatini çekmiş ve konu üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Belirli bir savaş döneminde tüm sefer organizasyonunu ele alan bu çalışmalardan başka, bir bölgenin orduya yaptığı katkıları ele alan araştırmaların sayısı da artmaktadır. Nitekim bu çalışmalar sayesinde Osmanlı ordusunun sefer yıllarında imparatorluğun her bölgesinden yararlanmak zorunda olduğuna dikkat çekilmektedir. Çalışma konumuzu kapsayan Manisa merkezli Saruhan Sancağı da savaş dönemlerinde devletin çeşitli konularda faydalandığı bölgelerden biri olmuştur.

Osmanlı öncesi Saruhan Sancağına baktığımızda, ilk olarak 1076 yılından itibaren Anadolu'ya ilk Türk akınlarının başlamasıyla, Manisa ve çevresindeki birçok kale ve şehrin Türklerin hakimiyetine girdiğini görmekteyiz. Bölge, 1313 yılında Türkiye Selçuklu uç beylerinden Saruhan

* Dr. Arş. Gör., AYBÜ, İTBF, Tarih Bölümü, Ankara/Türkiye, nykarasu@aybu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3245-5582.

¹ Lojistik hazırlıklar, genel olarak bir ülkedeki maddî ve insanî kaynakların, askerî amaçların gerçekleştirilmesine yönelik seferber edildiği ve planlı olarak yönetildiği süreçtir. Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns In Hungary. 1593-1606*, Wien 1988, s. 1.

Bey tarafından fethedilerek, Saruhan Beyliği'nin merkezi yapılmıştır.² XIV. yüzyılda Manisa ve civarına hâkim olan Saruhanoğulları, bu bölgenin Türkleşmesine hizmet etmelerinin yanı sıra beyliğin merkezini Türk-İslam şehri haline getirmişlerdir.³ Manisa ve çevresi ilk olarak Yıldırım Beyazıt döneminde (1389-1402) Osmanlı topraklarına katılırken hayli mücadeleli bir devirden sonra kesin olarak Osmanlı hakimiyetine geçmesi II. Murad döneminde (1421-1444) olmuştur. Saruhan Sancağı adı altında Anadolu Eyaleti'ne bağlanmıştır.⁴

Osmanlı hakimiyetinin tesisi ile siyasi bir merkez haline gelen Manisa, XVI. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı şehzadelerinin saltanat tecrübesi kazandıkları Batı Anadolu Bölgesi'nin en önemli merkezlerinden bir olmuş ve bu özelliği sebebiyle "Darü'l-Mülk" sıfatına layık görülmüştür.⁵ Bu durum şüphesiz Manisa ve çevresinin diğer Anadolu şehirlerine göre daha ön plana çıkmasında ve sosyo-ekonomik yönden gelişmesinde etkili olmuştur. Ancak XVII. yüzyılın sonlarından itibaren savaşların etkisi ve iç güvensizliğin artması, şehir ve kasabalarda yeni güvenlik kaynaklarına ihtiyaç duyulmasına ve bunun sonucu olarak da şehirlerde güçlü ailelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁶ Manisa ve çevresinde güçlenen Karaosmanoğulları ailesi bu dönemde ortaya çıkan ailelerdendir.⁷ XVIII. yüzyıl ile değişen dünya düzeni

² Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar: Çoban Oğulları Beyliği Candar Oğulları Beyliği, Mesalikü'l-Ebsar'a Göre Anadolu Beylikleri I*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 200-201; Şehrin Türk hakimiyetinden önceki dönemleri için bkz. Oktay Akşit, *Manisa Tarihi M.S. 3395 Yılına Kadar*, İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1983.

³ Feridun Emecen, "Saruhanoğulları", *TDVİA*, C. 36, DİA Yayınları, İstanbul 2009, s. 173; Osmanlı dönemi öncesi için Anadolu'da Türk hakimiyeti ve Türklerin durumu için ayrıca bkz. Claude Cahen, *Osmanlı'dan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, İstanbul 1979.

⁴ Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 24-25. Çağatay Uluçay, "Manisa", *İA*, C. VII, MEB Yayınları, İstanbul 1988, s. 291.

⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 123. Emecen, *a.g.e.*, s. 27.

⁶ Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Ceren Matbaacılık, Elâzığ 1997, s. 53.

⁷ Karaosmanoğulları hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Yuzo Nagata, *Tarihte Ayânlar, Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, TTK, Yayınları, Ankara 1997; Yuzo Nagata ve Feriun M. Emecen, "Bir Ayânın Doğuşu: Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa'ya Ait Belgeler", *TTK Belgeler*, C. 25, S. 29, Ankara 2004, s. 1-67.

karşısında ve özellikle askerî alanda Osmanlı kurumlarının yetersiz kalması sonucunda devlet bu aileler ile daha fazla iş birliği yapmak zorunda kalmıştır.⁸

1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı ve Saruhan Sancağının Katkıları

XVIII. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin sürekli olarak seferlerle uğraştığı ve toprak kayıplarına uğradığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde özellikle Rusya ile bir dizi savaşlar yapılmıştır. Savaşa giden süreç Rusya'nın Lehistan'a olan müdahaleleri ile başlamıştır. Rusya 1766'da ölen Kral August'un yerine, Lehistan diyet Meclisi'ne baskı yaparak Stanislav Ponyatovski'yi seçirmiştir. Buradaki durumunu sağlamlaştırmak için ise hazır bekletilen kuvvetleri ülkeye sokunca Lehistan'da iç savaş meydana gelmiştir. Lehistan'da Rus nüfuzu çoğaldıkça karışıklıklar artmış ve Rus tahrikiyle memleketinden kaçanlar Osmanlı topraklarına sığınmaya başlamışlardır.⁹ Ülkedeki Rus kuvvetlerinin daha da arttırılmak istenmesi üzerine, Lehistan Vatanseverleri Osmanlı Devleti'nden yardım isteğinde bulunmuştur. Beliren dış tehdit karşısında Osmanlı devlet adamları ikiye bölünerek bir kısmı, uzun savaş dönemi nedeniyle askerinin yıprandığını ve şimdilik Rusya ile savaşa girilmesinin uygun olmadığını belirtmişlerdir.¹⁰ Diğer grup ise zaman kaybedilmeden savaşa girilmesi gerektiği konusunda tavır sergilemiştir.¹¹ Neticede Rusya'nın anlaşmaları bozan hareketleri neticesinde savaş kararı

⁸ Hamit Karasu, *1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ayanların Rolü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2021, s. 1-2.

⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/1, TTK Yayınları, Ankara 1982, s. 359-361; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1669-1774)*, Çev. Nilüfer Epçeli, C. 5, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, s. 636.

¹⁰ Uğur Demir, *1768 Savaşı Öncesi Osmanlı Diplomasisi (1755-1768)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 295-296. Muhsinzâde Mehmed Paşa, bilhassa Rumeli'deki Osmanlı kalelerinin savunmasının kötü durumda olduğunun farkında olarak Ruslara karşı savaş ilanında ihtiyatlı davranılmasını savunuyordu. Ne var ki bu tutumu acizyet belirtisi olarak değerlendirilmiş, 7 Ağustos'ta azledilerek Bozcaada'ya sürgüne gönderilmiştir. Yuzo Nagata, "Muhsinzâde Mehmed Paşa", *TDVİA*, C. 31, DİA Yayınları, Ankara 2020, s. 49.

¹¹ Osman Köse, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. I, Editör: Güler Eren, Ankara 1999, s. 542.

alınmış¹² ve 8 Ekim 1768 tarihinde Rusya'ya savaş ilan edilmiştir.¹³ Sonuçta Osmanlı Devleti, Rusya'ya karşı girişilecek savaş için resmi adımları atmış ve hezimetle sonuçlanacak mücadelenin sonrasında 1774'te Küçük Kaynarca Antlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır.

Gerek Ege Denizi'nin hinterlandında bulunmasından ve gerekse Türkmen kitleleriyle iskân edilmiş olmasından dolayı tüm Osmanlı tarihi boyunca önemli bir yere sahip olan Saruhan Sancağı ve sancağın merkezi Manisa savaşların desteklenmesinde önemli roller oynamıştır.¹⁴ 1768 senesinde Ruslara karşı başlatılan ve 6 sene boyunca devam eden savaşta da Saruhan Sancağı Osmanlı ordusuna birçok konuda katkı sağlamıştır. Bu katkıların toplandığı başlıklar şu şekildedir: 1. Asker temini, 2. Zahire temini, 3. Ulaşım araçlarının temini ve 4. Güherçile temini.

Asker Temini

Osmanlı Devleti savaşa/sefere çıkma kararı alınmasından kısa bir süre sonra, devletin değişik bölgelerindeki askerî kuvvetleri mümkün olan en kısa zamanda bir araya getirebilmek için Anadolu ve Rumeli'deki eyalet ve sancak beylerine yazılan hükümlerle Edirne sahrasında toplanmaları için emirler gönderilirdi. Talep edilen bu askerler, ilgili bölgenin binbaşı/alaybeyi tarafından toplanmaktaydı. Bazen hükümlerde hangi kaza/sancaktan ne kadar asker toplanacağı açıkça belirtilmekteydi. Devlet geleneksel olarak bu asker toplama düzenini 1768-74 savaşı için de uygulamış savaşın ilanından önce ordunun ihtiyacını karşılamak üzere bir dizi tedbirler almaya başlamıştır. Öncelikli olarak daha önce de belirttiğimiz gibi asker gücünün karşılanmasına yönelik eylül ayı itibariyle Anadolu ve Rumeli eyaletlerinde bulunan sancaklara yazılan hükümlerle Edirne Sahası'nda baharda yapılacak savaş için toplanmaları emredilmiştir.¹⁵ Savaş öncesi hazırlık olarak asker temini dışında

¹² Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 8, Üçdal Neşriyat, İstanbul 2013, s. 400-401.

¹³ Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması*, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 11.

¹⁴ Saruhan Sancağının Alaşehir ve Atala kazalarında Bozulus Türkmenleri bulunmaktadır. Ahmed Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*, Devlet Matbaası, İstanbul 1930, s. 120 (171 nolu belge).

¹⁵ Bu bilgileri edinmemizde mühimme defterleri ve özelde ordu mühimmeleri sefer organizasyonu ve askerî tarih açısından önemli kaynak değer taşımaktadır.

askerin iaşesinin karşılanması, gerekli mühimmatların temin edilmesi için görevliler tayin edilmiştir. Seferler sırasında özellikle asker ihtiyacı ve bunların ihtiyaçlarının tedarigine yönelik tedbirlerin alınması askerî başarılarında büyük önem arz etmektedir.

Saruhan Sancağı Osmanlı Devleti için sadece savaş zamanlarında değil aynı zamanda stratejik açıdan önemli olan bölgelerin korunmasında da asker temini sağlayan sancaklardan biri olmuştur. Daha savaşın ilan edilmediği ancak savaş hazırlıklarının başladığı günlerde Saruhan Sancağı asker temini ile ilgili bazı taleplere maruz kalmaya başlamıştır. Cezayir Beylerbeyi 1768 senesi yazında Cezayir-i Garb Ocağı vekili el-Hac Mehmed'i İstanbul'a göndererek eyaletin muhafazası için bir miktar askere ihtiyaç duyulduğunu bildirmiştir. Bundan dolayı İzmir, Suğla, Saruhan ve Menteşe Sancaklarına ve bu sancaklardaki ilgili görevlilere gönderilen hükümlerle bölgelerinden Cezayir'in muhafazası için asker toplamalarına engel olmamaları emredilmiştir.¹⁶ Ancak bu asker talebinin 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı ile ilgili olmadığı Cezayir Eyaleti'ndeki genel bir muhafaza sorunu ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Zira söz konusu hükümden anlaşıldığına göre taleplerin yaklaşık 10 senedir tekrarlandığı görülmektedir.

Bununla beraber yukarıda bahsedildiği üzere Saruhan Sancağı ve çevresinin bir Türkmen yurdu olması ve bu sayede askerî anlamda insan kaynağı açısından potansiyelinin büyüklüğü Osmanlı Devleti'nin her zaman dikkatini çekmiştir. Bu sebeple savaş sürecinde Osmanlı Devleti Saruhan Sancağından ve çevre bölgeden birçok kez asker talebinde bulunmuştur. Savaş dönemi için bu taleplerin ilki savaş hazırlığı sürecinde tımarlı sipahilerin cepheye çağırılmaları ile olmuştur. 1768 (1182) yılında savaş öncesinde çeşitli Anadolu vilayetlerinden sancak beyleri, mutasarrıflar, alaybeyi gibi görevlilerin buldukları bölgelerden belirlenen asker sayısı ve kapı halkı ile baharda Edirne sahasında bulunan Anadolu Valisi Feyzullah Paşa'nın ordusuna katılmaları emredilmiştir. Çalışma konumuz olan Saruhan bölgesinden de Alaybeyi Süleyman'ın kendisinden talep edilen asker sayısı ile Edirne sahasında toplanan orduya katılması istenmektedir.¹⁷ 1769 (1183) yılı başında Ankara ve günümüz İç Anadolu Bölgesi'nin özellikle batı kısımlarını

¹⁶ BOA, MD. 166, 66/116; 244/560.

¹⁷ BOA, MD. 167, 7/59.

içine alan sancakların mutasarrıfları, alaybeyleri ve yine Saruhan bölgesinden sorumlu alaybeyinin kapı halkı ile orduya katılması emredilmektedir.¹⁸ Bu dönemden sonra artık her iki tarafın orduları karşı karşıya gelmiştir. Osmanlı birlikleri ile Rus ordusu arasında ilk çatışma Rus birliklerinin 19 Nisan 1769'da Hotin Kalesi'ne saldırmalarıyla gerçekleşmiştir. Bu ilk Rus saldırısı başarılı bir şekilde savunulmuştur.¹⁹ Ancak ilerleyen süreçte Kale'nin savunması zayıflamış ve bu duruma bağlı olarak da asker talepleri devam etmiştir.²⁰ 1769 Ağustos'unda (Rebiülahir 1183) Saruhan sancağı alaybeyine yazılan hükümde istenen asker talebi ile Anadolu valisi maiyetinde bir an evvel Hotin'e gelmeleri emredilmektedir.²¹ Aynı defterde birkaç hüküm sonra asker temini konusundaki talep yinelenmiştir. Saruhan sancağının da dahil olduğu birçok sancaktan bir an evvel Hotin'e varıp Devlet-i Aliyye için hizmet etmeleri beklenmektedir.²² Hotin Kalesi'nin savunulmasının zayıflaması ve hatta Eylül ayına gelindiğinde Kale'de kimsenin kalmaması sonucunda boş kale 18 Eylül 1769 tarihinde Rusların eline geçmiştir. Hotin'in düşmesinden sonra Rus ileri harekâtı da hız kazanmıştır.²³

Aynı yılın Eylül ayı sonlarına gelindiğinde savaşın hız kesmeden devam etmesine bağlı olarak merkezden gönderilen emirlerde asker talebi devam etmektedir. İlgili belgede Saruhan Sancağının Alaybeyinden tüm askeri birlikleri ile Anadolu Valisi maiyetine varıp onun emri üzere hareket etmesi istenmektedir.²⁴ Ekim ayı sonlarına gelindiğinde ise Saruhan Sancağı Alaybeyinin Anadolu Valisi maiyetinde hazır bulunmak üzere bir an önce Kalas'a gelmeleri, gelmeyenlerin ise mansıplarının ellerinden alınarak hak eden başka birine verileceği belirtilmektedir.²⁵ Rus hareketinin hız

¹⁸ BOA, MD. 167, 142/690.

¹⁹ Köse, a.g.e., s. 23.

²⁰ Hammer, a.g.e., s. 435-437.

²¹ BOA, MD. 168, 10/42.

²² BOA, MD. 168, 10/44.

²³ Sadrazam Moldovanî (Moldovancı) Ali Paşa'nın Kamanıçe ile Hotin arasında meydana gelen savaşta yenilmesi üzerine Osmanlı kuvvetleri geri çekilinde Hotin'deki muhafızlar da kaleyi terk etmişler ve böylece kale Ruslar'ın eline geçmiştir. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Hotin yeniden Osmanlılara bırakılmıştır. Dariusz Kolodziejczyk, "Hotin", *TDVİA*, C. 18, DİA Yayınları, İstanbul 1998, s. 254.

²⁴ BOA, MD. 168, 34/131.

²⁵ BOA, MD. 168, 46/163

kazanmasına bağılı olarak Ruslar önce Kalas'ı sonda da Yaş'ı ele geçirmişlerdir. Yaş'ın düşmesiyle tüm Boğdan şehri Rusların eline geçmiştir.²⁶ Böylece 1769 senesi seferi için Saruhan Sancağından tımarlı asker hariç asker talebinde bulunulmamıştır. Ancak takip eden sene durum değişmiştir. Osmanlı Devleti savaşın desteklenmesinde yerel ileri gelenlerle giderek daha fazla iş birliği yapmaya başlamak zorunda kalmıştır. Savaştan önceki yıllarda ve savaşın ilk yıllarında bölgenin en güçlü ailelerinden olan Kara Osmanoğulları savaştan önceki yıllarda zaman zaman kanunsuz hareketleri ile dikkat çekmiştir. Bundan dolayı aile üyelerinden bazılarının idam edilmesi için ferman çıkarılmıştır. Ancak bu fermanla idamı istenen Ataullah Ağa kaçarken yolda ölmüştür. Bundan sonra aileye mütesellimlik gibi görevlerin verilmemesi kararı alınmıştır.²⁷ Her ne kadar bu ceza ailenin gücünü bir süre için kırsa da aile üyeleri fırsat bulduklarında tekrar kanunsuz hareketlerde bulunabildikleri ve yeniden bazı görevleri ele geçirebildikleri görülmektedir. Araştırmaya konu olan dönemde ailenin en güçlü ve lideri durumunda olan Kara Osmanoğlu Hacı Ahmed başta Manisa olmak üzere çevre bölgede kanunsuz işlere bulaşmıştır.²⁸ Ne var ki savaş dönemlerinde asayışı sağlamak kadar önemli olan bir husus düşmanı mağlup etmektir. Bundan dolayı Osmanlı Devleti Kara Osmanoğlu Hacı Ahmed'den asker talep etmekten çekinmemiştir. 1770 yılı başlarında Eflak'ın başkenti Bükreş Rusların eline geçmiştir. Art arda gelen bu yenilgilerden sonra Osmanlı ordusunda yaşanan firarlardan dolayı acil asker ihtiyacı ortaya çıkmıştır.²⁹ Bu acil asker ihtiyacı sonrasında Saruhan Sancağından miri levend ile ilgili ilk talep 1770 senesi güz aylarında olmuştur. Kış döneminde sınır kalelerinin muhafazası için başta Bosna Valisi Mehmed Paşa ve birçok Arnavud ileri gelenlerinden çok sayıda talep edilirken Anadolu canibinden de Manisa havalisinden toplanmak üzere Kara Osman Zâde el-Hac Ahmed marifetiyle tahrir olunacak 1.000 nefer süvari levendatın ivedilikle toplanması istenmektedir.³⁰

Böylece savaşın ilk iki senesinde Saruhan Sancağından talep edilen askerler sadece cepheye sevk edilmiştir. Ancak 1770 senesinde savaşta yeni

²⁶ Köse, *a.g.e.*, s. 26-27.

²⁷ Nagata, *a.g.e.*, s. 32-33.

²⁸ BOA, *AE, SMST.III*, 172/13536; BOA, *AE.SMST.III*, 157/12362.

²⁹ Karasu, *a.g.t.*, s. 33.

³⁰ BOA, *MD*. 267, 7/16.

gelişmeler bu durumun değişmesine sebep olmuştur. 20 Mayıs tarihinde Rus donanması Mora yarımadasına varmalarıyla birlikte Mora'da yer yer isyan hareketleri görülmeye başlanmıştır.³¹ İki tarafın donanmasının ilk sıcak teması ise 27 Mayıs tarihinde gerçekleşmiştir.³² Temmuz 1770 senesinde Osmanlı Donanması'nın Ruslar tarafından neredeyse imha edilmesi cephenin genişlemesine ve savaşın neredeyse bir süre için Akdeniz'e kaymasına sebep olmuştur.³³ Bu bağlamda Osmanlı Devleti Akdeniz ve Ege'deki birtakım adalar ve önemli kaleleri takviye etmek zorunda kalmıştır. Bunun sonucunda Midilli Adası'nın savunması Ayazmend, Soma, Bergama ve Saruhan ayanlarına bırakılmıştır. Söz konusu ayanlardan güçlerine orantılı olarak asker talep edilirken isimleri belirtilmeyen Saruhan ayanlarından ise 300 askeri Midilli savunmasına göndermeleri emredilmiştir.³⁴ Böylece Saruhan Sancağı ayanları vasıtasıyla önce cepheye sonra ise Midilli Adası'nın savunmasına asker gönderirken bunun yeterli gelmediği anlaşılmaktadır.

Deniz savaşlarına paralel olarak karadaki durum da Osmanlı Devleti adına pek iyi gitmiyordu. 1 Ağustos Kartal Bozgunu, 1 Eylül Kilikya'nın düşmesi, 27 Eylül Bender'in işgali ve Ekim 1770 İsmail Kalesi'nin kuşatılması Rusların bu savaştaki üstünlüğünü göstermektedir.³⁵ 1771 yılına gelindiğinde Rus ordusu Kırım yarımadasının karaya birleştiği ve giriş-çıkış yeri olan Ur boğazına gelerek saldırıya geçmiştir. Bu tarihten itibaren Ruslar Kırım'ı istilaya başlamışlardır.³⁶ Abaza Mehmed Paşa yardım için Kırım'a gönderilmesine rağmen Paşa Kırım'a ulaştığında Rusların işgali tamamladığını görerek geri dönmek zorunda kalmıştır. Böylece Kırım tamamen Rusların eline geçmiştir.³⁷ Avusturya ve Prusya devletleri iki taraf arasında ateşkes sağlanabilmesi için arabuluculuk çalışmalarına başlamışlar bunların ilki 19

³¹ Aziz Berker, "Mora İhtilali Tarihçesi veya Penah Efendi Mecmuası", *Tarih Vesikaları*, C. II, S. 7, Ankara Haziran 1942, s. 71; Nikos A. Bees, "Mora", *İA*, C. VIII, MEB Yayınları, İstanbul 1979, s. 425.

³² Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 397.

³³ Köse, *a.g.e.*, s. 86-90.

³⁴ BOA, C. AS. 907/39147.

³⁵ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 4, Doğu Kütüphanesi Yayınevi, İstanbul 2011, s. 51.

³⁶ Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukû'ât Kurumlarıyla Osmanlı Tarihi*, C. I-IV, Yayına Haz. Yılmaz Kurt, Birleşik Yayınevi, Ankara 2008, s. 345.

³⁷ Köse, *a.g.e.*, s. 67-69.

Nisan 1772 tarihinde Fokşan şehrinde gerçekleşmiş ancak görüşmelerden bir sonuç alınamamıştır.³⁸ Rusya barış şartlarını kabul ettirmek Osmanlı ordusuna iyi bir darbe vurmak için Tuna'nın güneyinde bulunan Osmanlı kuvvetlerine yönelmiş ancak başarılı olamamıştır.³⁹

1772 senesi güzünde Saruhan ayanlarından asker talebi devam ederken aynı talebin bir takım yörük aşiretlerine de yapıldığı görülmektedir. Yörük Beyi Şehzade Mir Abdülhalim bunlardan biridir. Kendisinden 500 asker yazarak cepheye göndermesi istenmiştir.⁴⁰ Yine aynı yıla ait bir başka mühimme kaydında asker teminde görevli Binbaşı Gündüz Bay tarafından Saruhan Sancağında Kara (?) Cemaati Aşireti Bey'inden 500 asker temini sağlanması emredilmiştir. Devam eden hükümlerde hangi cemaatten ne kadar asker temin edilmesi yönünde sayıların da belirtildiği daha net hükümleri görmekteyiz. Buna göre Saruhan Sancağı'nda bulunan Kara Küreşli (Güreşli?) cemaatlerinin mir-i aşireti ve Binbaşı Gündüz Bey'e yazılan hükümde kendi malından 500 nefer süvari cenk-aver askeri donatması istenmektedir. Ayrıca yine kendi malından tahrir eylemek üzere Arablı Cemaati kethüdası Kadir ve İbrahim Bey'den 200 asker, Ulus Aşireti Boy Beyi Mir el-Hac zade Halil Bey'den matlub 200 asker, Kuşdoğanlı Aşireti Boy Beyi Mehmed Bey ve Ali Bey'den 150 olmak üzere toplamda 1.150 nefer süvari askerin Gündüz beyin başbuğluğunda birlikte nevrüzde ordu-yı hümayuna katılması emredilmektedir.⁴¹

1773 senesine gelindiğinde Bükreş barış görüşmelerinin olumsuz sonuçlanmasından dolayı savaş yeniden başlamıştır.⁴² Artık barış ihtimalinin ortadan kalkmış olduğundan takip eden sene de Saruhan Sancağından asker talep edilmiştir Kaza sakinlerinden ve ileri gelenlerden olduğu anlaşılan zaim Mehmed Ali'ye hitaben yazılan hükümde kendi malından Tuna sahillerinde hizmet vermesi için 500 nefer güzide ve müsellemler süvari asker tahrir ettirilip gereken şekilde donatılması istenmektedir.⁴³ Aynı sene içerisinde sancak

³⁸ Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 669.

³⁹ Köse, *a.g.e.*, s. 98-100.

⁴⁰ BOA, MD. 171, 201-202/838; BOA, AE. SMST.III, 109/80305.

⁴¹ BOA, MD. 171, 203/845.

⁴² Hammer, *a.g.e.*, s. 512.

⁴³ BOA, MD. 171, 369/1576. Hükümün devamında bu emre karşı gelmesi durumundan elinde bulunan zeametin alınacağı ve kendisinin de cezalandırılacağı hususu da belirtilmektedir. "... bî-hudeile gelmeden imtina ve

dahilinde bulunan Karakeçili ve Karatekeli cemaatlerinin askeri gücü hakkında bilgi istenmiştir.⁴⁴ Savaşın sonlarına yaklaştıkça 1773 senesi için asker talebinin artarak devam ettiğini görmekteyiz. Saruhan Sancağında Kızılcalı ayanı Taşlıoğlu İbrahim'den 250, Timurci kazasında Karataş ayanı Ahmed ve Hüseyin'den 150 asker toplamaları emredilmiştir.⁴⁵ Aynı sene içerisinde daha önce 1.000 asker talep edilmiş olan ve daha sonrasında Saruhan Sancağı mütesellimliğine atanan ve Kapıcıbaşılık unvanına layık görüldüğü anlaşılan Kara Osmanoğlu Hacı Ahmed Ağa'dan da 250 asker istenmiştir.⁴⁶ Saruhan Sancağı ve burada ele alınmayan diğer sancaklardan çok sayıda asker talep edilmesine rağmen 1774 yılına gelindiğinde sürekli gelen mağlubiyetler karşısında Osmanlı ileri gelenleri antlaşma yapmaktan başka çare kalmadığına kanaat getirmişlerdir. Fokşani ve Bükreş kongrelerinde tespit edilen noktalar üzerinde tartışmalar yapılmış nihayetinde 21 Temmuz 1774 tarihinde Küçük Kaynarca Antlaşması imzalanarak savaş sona ermiştir.⁴⁷

Sene ele aldığımız bu asker talepleri belgelerden takip edilebilmesine rağmen bu askerlerin nerelerde görevli oldukları ve çarpışmalarda ne gibi roller oynadıkları konusunda çoğu zaman belgelerde bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber sancaktan toplanan askerin sayısına bakıldığında sancağın bir Yörük bölgesi olması asker kaynağı bakımından daha önce de belirttiğimiz önemini somutlaştırmaktadır.

Ulaşım Araçlarının Temini

Osmanlı Devleti'nin seferlerde kullandığı başlıca kara ulaşım aracı beş sınıftır: Öküz arabası, beygir (bargir), deve, manda (camus) ve katır (esteran).

tereddü ve muhalefet eylemen lazım gelür ise üzerinde olan zeametın ref ve kendün dahi tedib olunacağını muhakkak bilüb ona göre amel ve hareket ve hilafından gayetü'l-gaye hazer ve mücanebet eylemen bâbında."

⁴⁴ BOA, *AE.SMST.III*, 151/11907.

⁴⁵ BOA, *MD*. 171, 199-200/786-834.

⁴⁶ BOA, *AE.SMST.III*, 270/21609; BOA, *AE.SMST.III*, 295/23652; BOA, *AE.SMST.III*, 295/23650; BOA, *AE.SMST.III*, 163/12820.

⁴⁷ Nimet Akdes Kurat'a göre, Küçük Kaynarca Antlaşması Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne kabul ettirdiği çok ağır şartları içine alan bir yenilgi vesikası olması açısından oldukça mühimdir. Fokşani ve Bükreş müzakerelerinde hazırlanmış olup Küçük Kaynarca'da son şeklini alan bu antlaşmanın metni Rus diplomatik usulleri ve başarılarını ortaya koymasına yönünden ayrı bir önemi haizdir. Nimet Akdes Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 27-28.

Osmanlı ordusunda yük hayvanlarından top arabalarının çekimi haricinde cephane mühimmatı ve zahire sevkیاتında yoğun olarak yararlanılmıştır.⁴⁸ Osmanlı Devleti bu ulaşım araçlarını her bölgeden talep etmek yerine bu araçların her birinin çok sayıda bulunduğu bölgeden o aracı temin etmeyi tercih etmiştir. Örneğin, öküz arabası ve top çekmede istihdam edilen mandaların temini Anadolu tarafından yapılmazken bunların tamamı Rumeli tarafından temin edilmiştir.⁴⁹ Böylece bahsi geçen iki ulaşım aracı Saruhan Sancağı ve Manisa kazasından talep ve temin edilmemiştir. Deve ise 1769 ve 1770 senelerinin her biri için yapılan tedarikatta sancaktan 250 adet olarak talep edilmiştir.⁵⁰ Sancak ve kazalardan talep edilen araç ve hayvanların sayısının tespitinde genel avarız kayıtlarına göre hesap yapıldığı ve avarızhane sayısına göre talepte bulunulduğu bilinmektedir.⁵¹ Ancak bu araçlarının konar-göçer gibi belli grupların elinde fazla sayıda olmasından dolayı zaman zaman avarız hane hesabına bakılmaksızın taleplerde bulunulduğu da olmuştur. Bundan dolayı devlet bu gruplardan özellikle faydalanmak istemiştir. Saruhan Sancağından da özellikle devletin deve talepleri bu konuya güzel bir örnektir. 1770 senesi için deve talebi bu şekilde makul bir seviyede olmasına rağmen 1 Ağustos 1770 tarihinde Kartal Sahrasında Osmanlı ordusunun aldığı ağır yenilgi ve bu yenilgiden dolayı çok sayıda ulaşım aracının Rusların eline geçmesi bu durumu değiştirmiştir. Ortaya çıkan açığı kapatmak isteyen Osmanlı Devleti Saruhan Sancağından 1.250 ve diğer üç sancaktan aynı sayıda deve talep ederek toplamda 5.000 develik ilave bir talepte bulunmuştur.⁵² Kartal yenilgisinin hezimetini ulaşım araçları bakımından tek sonucu bu olmamıştır. Osmanlı Devleti ortaya çıkan acil ihtiyacı giderebilmek için daha önce talep etmediği katır cinsi hayvanlardan da 4.250 adet talep etmiştir. Bunun 375 adeti Saruhan Sancağından istenmiştir.⁵³ Bu acil ihtiyaç karşılandıktan sonra savaşın ilerleyen yıllarında Saruhan Sancağından talep edilen deve sayısı sabit şekilde 250 olarak

⁴⁸ Mehmet Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu-1715 Mora Seferi'nde Organizasyon ve Lojistik*, Kronik Yayınları, İstanbul 2018, s. 83-104.

⁴⁹ Karasu, *a.g.t.*, s. 274 (Ek 18), 278 (Ek 21).

⁵⁰ BOA, *MAD.*, d. 8515, 15/1; BOA, *MAD.*, d. 7596, 36/1.

⁵¹ AE.SMST.III, 78/5760.

⁵² BOA, *MAD.*, d. 7596, 128/1.

⁵³ BOA, *MAD.*, d. 7596, 124/2.

kalmıştır.⁵⁴ Talep edilen bu ulaşım araçları avarızhanesi usulüne göre sancağın kazaları arasında bölüştürülerek toplanmıştır. Ordu için talep edilen develer dışında zaman zaman İstabl-ı Amire için de Saruhan Sancağından deve talep edilmiştir.⁵⁵

Zahire Temini

Seferlerde lojistik hazırlıklar içinde hayati öneme sahip önemli konulardan biri de orduyu meydana getiren insan gücünün ve nakliyatta kullanılan hayvanların ihtiyacı olan yiyecek-içecek gibi gıda maddelerinin tedarik edilerek istenilen yer ve zamanda ordunun kullanımına hazır hale getirmektir. Sefer zamanında ordunun ihtiyacı olan gıda maddeleri genel anlamda zahire olarak adlandırılmakla birlikte, ihtiyacın tedarik edilme şekillerinden biri de “mübayaa”dır. Devlet tarafından geniş bir saha üzerinde büyük bir organizasyon çerçevesinde yönetilen ve mübayaa olarak adlandırılan sistem toptan satın almaya dayanmaktadır.⁵⁶ Belgelerde kullanılan zahire teriminden günümüzde anlaşılan sadece hububat olmasına rağmen belgelerde bu terim daha geniş bir anlama gelmektedir.⁵⁷

İncelediğimiz savaş dönemi için Saruhan Sancağının ordunun iaşesinde doğrudan bir katkısının olmadığı göze çarpmaktadır. Ancak dolaylı bir katkı söz konusudur. Şöyle ki savaştan önceki dönemlerde başta Tuna kıyıları olmak üzere İstanbul’un iaşesini sağlayan birçok hububat üretim merkezi savaş döneminde çoğunlukla orduyu desteklemiştir.⁵⁸ Bundan dolayı İstanbul’un zahire ihtiyacı savaş döneminde farklı bölgelerden karşılanmaya başlanmıştır. Örneğin 1769 senesinde Saruhan’a bağlı sancaklardan

⁵⁴ BOA, C.SM. 170/8543; BOA, C. AS, 577/24266; BOA, C. AS, 1104/48790.

⁵⁵ BOA, C.SM. 113/5652; BOA, C.SM. 2/58; BOA, C.SM. 117/5852.

⁵⁶ Mehmet Genç, “Osmanlılar-İktisadî ve Ticarî Yapı”, TDVİA, C. 33, DİA Yayınları, İstanbul 2007, s. 530.

⁵⁷ Buna göre, zahire terimi askerlerin beslenmesinde kullanılan buğday (*hınta*), un (*dakik*), peksimet ve pirinç, hayvanların beslenmesinde kullanılan arpanın (*şair*) yanı sıra, yine hayvan beslenmesinde kullanılan saman ve ot (*giyah*) ve askerlerin ısınmasında kullanılan odun (*hatab*) ve kömürü ifade eder. Karasu, a.g.t. s. 79.

⁵⁸ Karasu, a.g.t., s. 267-273 (Ek. 14-17).

İstanbul'un ihtiyacı için 50.250 kile⁵⁹ zahire talep edilmiştir.⁶⁰ Bu arada Saruhan Sancağı ve çevre bölgeden zahirenin satın alınması ve sevki için merkezden bir mübaya mübaşirinin atanmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bu nedenle daha savaşın ilk senesinden itibaren hassa silahşörlere Tayfur Bey'in bu göreve atandığını görmekteyiz.⁶¹

Takip eden senelerde bu miktarın neredeyse yarıya düştüğü görülmektedir.⁶² Sonraki senelerde ise yeniden zahire taleplerinde bulunulmuştur.⁶³ Osmanlı Devleti'nin her sene yenilediği bu zahire talepleri savaşın sonlarına doğru sancak halkının yükümlülüğünü yerine getirememesine sebep olmuştur. 1773 senesinde Saruhan halkı talep edilen 50.250 kile zahireyi teslim edemeyeceklerini merkeze bildirerek bunun yerine bir miktar para ödemeyi teklif bile etmişlerdir. Teklif edilen miktar ise her bir kile için 1 kuruştur.⁶⁴

Güherçile Temini

Saruhan Sancağında savaşla ilgili talep edilen başka bir talep konusu da barut yapımında kullanılan güherçile olmuştur. Aydın mütesellimi Cihanzâde Mustafa Ağa'ya gönderilen hükümlerde İstanbul'daki baruthane için Saruhan ve diğer sancaklardan 10 bin vukıyye⁶⁵ güherçile temin edilerek gönderilmesi emredilmiştir.⁶⁶

⁵⁹ Cengiz Kallek'a göre bir İstanbul kilesi 20 okka yani metrik sistemdeki karşılığıyla arpa için 23,093 kg. un ve buğday için 25,6589 kg. ağırlığa sahiptir. Cengiz Kallek, "Kile", *TDVİA*, C. 25, DİA Yayınları, Ankara 2002, s. 569.

⁶⁰ BOA. C. BLD., 91/4529.

⁶¹ BOA. C. BLD., 119/5942.

⁶² BOA. D. MKF. d. 30391.

⁶³ BOA, AE. SMST. III., 338/27298.

⁶⁴ BOA, AE. SMST. III., 257/20615.

⁶⁵ Vukıyye: Okka, kıyye, ve vakıyye gibi adlarla da anılan bir ağırlık ölçüsüdür. Kaynaklarda ufak tefek farklılıklar dışında temelde 400 dirhemdir. 400 dirhem = 1,2828 kg'dır. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990, s. 30; Sadece "Liva-yı Aydın'ın bir vukıyyesi üçyüz dirhemdir" ifadesi bu yörede farklı değerlerde bir okkanın mevcudiyetini ortaya koymaktadır. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, C. II, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, s. 157; Emecen, Saruhan bölgesinde kullanılan okkanın İstanbul okkasından farklı olabileceğinin muhtemel olduğunu söylemektedir. Emecen, *a.g.e.*, s. 250. Bu bilgilere göre yaklaşık olarak 13 bin kg /13 ton'dur.

⁶⁶ BOA., C. AS. 1179/52532.

Diğer Konular

Görüldüğü üzere Saruhan Sancağı ve Manisa söz konusu savaş döneminde Osmanlı Devleti'nin nispeten yoğun taleplerine maruz kalmıştır. Her ne kadar bu taleplerin yerine getirilmesinde etkin görevlilerden yukarıda bahsedilmiş olsa da bazı görevlilerin isimleri belgelere nadiren yansımaktadır. Bu görevlilerden biri Manisa bölgesinde ikamet eden müteveli el-Hac Halil Ağa olup kendisine kapıcıbaşılık unvanı tevcih olunmuştur.⁶⁷ Bu konuda başka bir örneği 1771-72 (1185) yılına ait mukataa mallarının toplanması için görevlendirilen Manisa mütesellimi Çavuşzâde el-Hac Ahmed Ağa'ya yazılan hükümde görmekteyiz. İlgili kişiye yazılan hükümde "Kapıcıbaşılardan Manisa Mütesellimi Hasan Çavuşzâde el-Hac Ahmed" şeklinde hitap edilmiştir.⁶⁸ Esasında Kapıcıbaşılık unvanı Osmanlı Devleti'nde hükümdar sarayının kapısını bekleyen görevli için kullanılırken zamanla hem sayı hem de tayinleri bakımından değişikliğe uğramıştır. Sarayda görevli olan kapıcıbaşılar dışında artık taşrada da ileri gelen kişilere sadece paye olarak bu unvan/makam verilmeye başlanmıştır. XVIII. yüzyıl ile saray dışında soyut bir anlam kazanmış olan kapıcıbaşılık unvanı özellikle şehrin önde gelenlerine verilir hale gelmiştir.⁶⁹ Böylece Osmanlı Devleti'nin yerelde savaşın desteklenmesinde önemli roller oynayan bu kişilere onursal anlamda bu unvanı vererek onların devlete bağlılıklarını artırmaya çalıştığı sonucu çıkarılabilir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin üç kıtaya yayılabilmesinin ve bu topraklara yüzyıllar boyunca sahip olabilmesinin en önemli faktörlerinden biri de düşmanlarına karşı gerçekleştirdiği seferlerini sistemli bir lojistik koordinasyonla icra edebilmesidir. 1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı Osmanlı siyasi tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu savaş devletin önceki dönemlerde yapılan savaşlara göre daha kalabalık bir orduya sahip olmasına bağlı olarak hem askerî gücün tedarik edilmesi hem de bu gücün ihtiyaç duyacağı levazımın sağlanması açısından farklılık arz etmektedir.

⁶⁷ Karasu, *a.g.t.*, s. 155.

⁶⁸ BOA, *MD*. 267, 389-390/1061.

⁶⁹ Abdülkadir Özcan, "Kapıcı", *TDVİA*, C. 24, DİA Yayınları, İstanbul 2001, s. 345-346.

Görüldüğü üzere Saruhan Sancağı ve Manisa asker temini ve nakliye araçlarının temininde savaş süresince önemli bir rol oynamıştır. Ancak güherçile ve zahire temininde çok büyük bir katkısı yoktur. Devlet savaş sürecinde hem asker talebi konusunda hem de diğer taleplerinde ağırlaşan savaş koşullarına bağlı olarak isteklerini arttırarak devam ettirmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Mühimme Defterleri (MD)

Defter nr. 166, 167, 168, 171, 267.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)

Defter nr. 7596, 8515.

Bab-ı Defteri/Mevkufat Kalemi Defterleri (D. MKF)

Defter nr. 30391.

Ali Emiri/Sultan Mustafa III (AE, SMST.III)

78/5760; 109/80305; 151/11907; 157/12362; 163/12820;
270/21609;172/13536; 257/20615; 295/23650; 295/23652; 338/27298.

Cevdet/Askeriye (C. AS.)

577/24266; 907/39147; 1104/48790; 1179/52532.

Cevdet/Saray (C.SM.)

2/58; 113/5652; 117/5852; 170/8543.

Cevdet/Belediye (C. BLD.)

91/4529; 119/5942.

Basılı Kaynaklar

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, C. II, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990.

Altınay, Ahmed Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*, Devlet Matbaası, İstanbul 1930.

Bees, Nikos A. Bees, "Mora", *İA*, C. VIII, MEB Yayınları, İstanbul 1979, s. 413-427.

Berker, Aziz, "Mora İhtilali Tarihçesi veya Penah Efendi Mecmuası", *Tarih Vesikaları*, C. II, S. 7, Ankara Haziran 1942 s. 63-80.

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 4, Doğu Kütüphanesi Yayınevi, İstanbul 2011.

Demir, Uğur, *1768 Savaşı Öncesi Osmanlı Diplomasisi (1755-1768)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012.

Emecen, Feridun, "Saruhanoğulları", *TDVİA*, C. 36, DİA Yayınları, İstanbul 2009, s. 170-173.

_____, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTK Yayınları, Ankara 2013.

- Ertaş, Mehmet Yaşar, *Sultanın Ordusu-1715 Mora Seferi'nde Organizasyon ve Lojistik*, Kronik Yayınları, İstanbul 2018.
- Finkel, Caroline, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns In Hungary. 1593- 1606*, Wien 1988.
- Genç, Mehmet, "Osmanlılar-İktisadî ve Ticarî Yapı", *TDVİA*, C. 33, DİA Yayınları, İstanbul 2007, s. 525-532.
- Hammer, Joseph Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 8, Üçdal Neşriyat, İstanbul 2013.
- Hinz, Walther, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990.
- Kallek, Cengiz, "Kile", *TDVİA*, C. 25, DİA Yayınları, Ankara 2002, s. 567-570.
- Karasu, Hamit, *1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ayanların Rolü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2021.
- Kılıç, Orhan, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı: Eyalet ve Sancak Tevcihat*, Ceren Matbaacılık, Elâziğ 1997.
- Kolodziejczyk, Dariusz "Hotin", *TDVİA*, C. 18, DİA Yayınları, İstanbul 1998, s. 253-254.
- Köse, Osman, *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması*, TTK Yayınları, Ankara 2006.
- _____, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. I, Editör: Güler Eren, Ankara 1999, s. 536-549.
- Kurat, Nimet Akdes, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukû'ât Kurumlarıyla Osmanlı Tarihi*, C. I-IV, Yayına Haz. Yılmaz Kurt, Birleşik Yayınevi, Ankara 2008.
- Nagata, Yuzo, *Tarihte Ayânlar, Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, TTK, Yayınları, Ankara 1997.
- _____, "Muhsinzâde Mehmed Paşa", *TDVİA*, C. 31, DİA Yayınları, Ankara 2020, s. 48-50.
- Özcan, Abdülkadir, "Kapıcı", *TDVİA*, C. 24, DİA Yayınları, İstanbul 2001, s. 345-347.
- Uluçay, Çağatay, "Manisa", *İA*, C. VII, MEB Yayınları, İstanbul 1988, s. 290-294.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, TTK Yayınları, Ankara 2014.

- _____, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/1, TTK Yayınları, Ankara 1982.
- Yücel, Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar: Çoban Oğulları Beyliği Candar Oğulları Beyliği, Mesalikü'l-Ebsar'a Göre Anadolu Beylikleri I*, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- Zinkeisen, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1669-1774)*, C. 5, Çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011.

XVII. YÜZYIL MANİSA ŞER'İYE SİCİLLERİNDE DOKUMA ÜRÜNLERİ

Züleyha USTAOĞLU*

Giriş

Manisa, en eski çağlardan beri yerleşim yeri olması hasebiyle daima önemini korumuştur. Osmanlı hâkimiyetinde ise 1410-1595 yılları arasında şehzade sancağı olması ve Amasya'nın önemini yitirmesi ile tahta çıkacak şehzadelerin Manisa'ya gelmesi şehri, daha da önemli hale getirmiştir. Siyasi olarak önemli bir konumda olan şehir, coğrafi olarak da ticaret merkezlerine yakınlığı ile tebarüz etmektedir. Ayrıca bereketli topraklar üzerinde olması şehrin gelişmesin önemli bir katkı sağlamaktadır.

XVII. Yüzyılda siyasi ve coğrafi olarak önemli bir şehir olan Manisa, bu özelliği ile ilgili pek çok araştırmaya konu olmuştur. Şehir ile ilgili en kapsamlı çalışmalar Çağatay Uluçay, İbrahim Gökçen¹ ve Feridun Emecen tarafından kaleme alınmıştır. Uluçay'ın "XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı"² adlı eseri Manisa'nın sosyo-ekonomik durumu hakkında önemli bilgiler içermektedir. Emecen ise "Manisa Kazası"³ eserinde şehrin idari, teşkilat ve yerleşmesi yanında ziraat hayatından da söz etmektedir. Özellikle pamuk ziraatının ve ticareti hakkında değerli bilgiler sunmaktadır. Çalışma çerçevesinde olmak üzere Manisa ve dokumacılık konusunda bir diğer çalışma Nazmi Bayçin'in "Manisa'da Dokumacılık"⁴ eseridir.

* Arş. Gör. Dr. Züleyha Ustaoglu, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Tarih bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı.*

¹ İbrahim Gökçen, *Manisa Tarihinde vakıflar ve Hayırlar*, Manisa Halkevleri Yay., Manisa 1950.

² Çağatay Uluçay, *XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı*, Halkevi Yayınları, Manisa, 1942.

³ Feridun Emecen, *Manisa Kazası*, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

⁴ Nazmi Bayçin, *Manisa'da Dokumacılık*, Manisa Halkevi Dergisi, 1945.

Halil İnalçık tarafından kaleme alınan “Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar⁵” adlı eseri dönemin arşiv kaynaklarına dayanarak hem dokuma ürünleri hem de ithalat ve ihracat üzerine birçok bilgiyi barındırması bakımından oldukça değerlidir. Yazar’ın bir diğer eseri “Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler; Osmanlı Pamuk Pazarı, Hindistan ve İngiltere Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü⁶” ise Osmanlı’nın dokuma sanayisi hakkında bilgiler barındırması yanında dokuma ve kumaş çeşitliliğini ve bunların boyanması ve pazarlaması ile ilgili vermektedir.

Hülya Tezcan, “Osmanlı Dokumacılığı⁷” adlı eserinde ise genel Osmanlı dokuma sitilleri ve bunların ne şekilde üretildiğinden bahsettiği gibi devletin bunlara verdiği özeni de dile getirmiştir. Yüksel Çelik-Alpay Bizbirlik ise, “XVII. Yüzyıl Orta ve Batı Anadolu’da Dokuma Sanayisi⁸” adlı çalışmada Manisa, Bursa ve Ankara’da yer alan dokumacılığı ve bunların pazarlanması hakkında bilgiler sunmuşlardır.

Dokumacılık konusunda arşiv kayıtlarına dayalı tez ve eserlerde bulunmaktadır⁹. Bu çalışmada XVII. Yüzyıla ait Manisa Şer’iye sicillerinde

⁵ Halil İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi, Seçme Eserleri: 1*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı 2008, İstanbul.

⁶ Halil İnalçık, “Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler; *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar Özel Sayı II, 1-65. 1996, İstanbul.

⁷ Hülya, Tezcan, “Osmanlı Dokumacılığı”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 12, Ankara 2002, ss. 404-409.

⁸ Yüksel Çelik,- Alpay Bizbirlik, “XVII. Yüzyıl Orta ve Batı Anadolu’da Dokuma Sanayi”, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 18, (3), 2020, ss. 467-485.

⁹ Hüsnü Yücekaya, “Şer’iye Sicillerine Göre: 19. Yüzyılda Amasya, Kayseri, Tokat Ve Trabzon Şehirlerinde Dokumacılık”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara 2011; Hüsnü Yücekaya, Kayseri Şer’iye Sicillerindeki Örneklerle Göre Osmanlı Dokuma İmalatçılığında Ön Sanayileşme, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C.2, S. 2009, ss.87-92. Selime Atmaca, Sivas’ta Dokumacılık, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi*, Tokat 2008, Emek Yağcı Kılıncı , “XVIII. Yüzyılda (1735-1800) Uşak’ta Dokumacılık”, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi*, Uşak 2011; Hande Günyol, “Kuzey Batı Anadolu’ da el dokumacılığı ve dokumacılık geleneğinin kaynakları”, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, *Yayınlanmamış Sanatta Yeterlilik Tezi*, İstanbul 1992; Ahmet Aytaç, “Osmanlı Dönemi’nde Bursa İpekçiliği, Dokumacılık Ve Bazı Arşiv Belgeleri”, *Tarihin Peşinde*, S. 13, 2015, ss.1-11.

yer alan tereke kayıtları ve bunların konu olduğu mahkeme kayıtlarından yararlanılmıştır. Yüzyıla ait 11 adet şer'îye sicili incelenmiş ve bunlar içerisinde tereke kayıtları ve dokuma ürünlerin yer aldığı mahkeme kayıtları değerlendirilmiştir. Defterler 10-15 yıllık periyotlar halinde seçilmeye dikkat edilmiştir. Ancak bazı sicillerde tereke kayıtlarına rastlanılmamıştır. Bu yüzde periyot aralıkları farklılık göstermektedir.

Şer'îye sicilleri döneminde kadılar tarafından tutulan mahkeme kayıtların yer aldığı defterlerdir. Terekeler ise şer'îye sicillerin en büyük alt belge gruplarından biri sayılmaktadır. Tereke ya da *terike*, vefat eden kişinin arkasından bıraktığı eşyalara denmektedir. Muhallefat ve metrukât sözcükleri de tereke ile eş anlamlı kullanılmıştır. Terekeler İstanbul, Bursa, Edirne gibi büyük şehirlerin sicilleri dışında, defterde dağınık halde yer almaktadır¹⁰. Manisa şer'îye sicillerinde de çoğunlukla terekeler dağınık haldedir. Döneminde, her vefat eden kişinin tereke kaydı, kadı tarafından sicillere geçilmemiştir. Terekelerin kadıya bildirilmesi için üç şart gereklidir;

1. Mirasçıların kendi aralarında anlaşmaması.
2. Varisler arasında buluş çağına ermemiş çocuk veya çocukların olması.
3. Vefat eden kişinin varisinin olmaması ya da kişinin gaip olmasıdır.

Vefat eden kişinin varisin olmaması durumunda malları devlete geçmektedir. Ayrıca devlet bünyesinde çalışan askeri zümrenin mirasların taksiminde devlet olaya müdahale etmektedir. Bunların dışında miras durumu kadılara intikal etmemiştir¹¹.

XVII. Yüzyılda pamuk üretimi Saruhan ve çevresinde oldukça fazla yapılıyordu. Evliya Çelebi, Özellikle Aydın, İzmir ve Manisa pamuğundan beğenerek bahsetmiş ve pamuğun tüm dünyayı nasıl güzelleştirdiğinden söz etmiştir¹². Pamuk üretimi döneminde Saruhan'da hemen her yer de yapılıyordu. Susam ziraatı yapan kişilerin bile, bunu terk ederek pamuk

¹⁰ Alpay Bizbirlik, "Tereke Kayıtlarına Göre 17. Yüzyılın Ortalarında Manisa Ailesinin Sosyo-Ekonomik Durumu", *Tarihin Peşinde*, s.4, 2010, s.26.

¹¹ Alpay Bizbirlik, *agm*, s. 27.

¹² Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Yapı Kredi Yayınları, C. 9, 2000 İstanbul, s. 59.

ekimi yaptıkları bilinmektedir. En dikkat çeken durum bu sırada da pamuk ihracatı önemli ölçüde yapılmaktadır¹³.

Pamuk üretiminin yoğun olarak yapıldığı yerlerde pamuklu dokumacılık da yaygın olarak yapılmaktadır. Pamuklu dokumalar, Osmanlı toplumunda hem giyim hem de ev yaşamlarında yaygındı.

İncelene şer'îye sicillerinde yer alan terekelerde ve bağlı oldukları davalarda geçen dokuma ürünleri üç başlık altında ayrılabilir. İlki ev döşemeleri, ikincisi kıyafet çeşitleri ve son olarak kumaş kayıtlarıdır. Ev döşemelerinde en çok yorgan, yasdık, kilim, kaliçe, velense, minder, çarşaf, döşek, perde yer almıştır. Kıyafet çeşitleri ise oldukça zengindir. Kıyafet çeşitlerinde, dokuma ürünleri daha fazla çeşit göstermiştir. Ferace, yekta, don, entari, kavuk, zibun, yelek, çakşır, kürk, şal, fes, dülbent, arakiye, çintıyan, kaftan, mintan, ihram, yağmurluk v.b. bunlara örnektir. Kumaş çeşitleri ise keten, Magnisa dülbenti, Manisa boğasisi, Manisa alacası, beledî bağdadî, Hindî şeklinde çeşitleri vardır.

Sicillerde Geçen Dokumalar

İncelenen sicillerde on dört farklı ev eşyasında dokuma ürünleri belirlenmiştir. En çok eşyalar *beledî* şeklinde geçmektedir. Örneğin; Beledî; yasdık, yorgan, çarşeb, minder, yasdık yüzü v.b¹⁴.. Manisa şer'îye sicillerinde yer döşemelerinde de dokuma ürünleri görülmektedir. Yer döşemeleri sicillerde müstâmel, köhne, kebir ve sagir şeklinde tarif edilmiştir. Kâlîçe¹⁵; Küçük halı anlamına gelen kâlîçeler büyük, küçük, orta boyda çeşitleri olduğu gibi büyük divan, hamam kâlîçesi şeklinde çeşitleri vardır. Kâlîçe farsça küçük halı anlamına gelmekle birlikte bugün halı kelimesinin yerine kullanıldığı bilinmektedir ¹⁶. İncelenen terekelerde hamam kâlîçesi¹⁷, Acem kâlîçesi¹⁸ yer almaktadır. Ayrıca kâlîçe birçok yerde kilim ile birlikte geçmektedir¹⁹. Velense; Bir yüzü

¹³ Çağatay Uluçay, *XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı*, Halkevi Yayınları, Manisa 1942, s. 45.

¹⁴ MŞS no, 121; MŞS no: 61; no: 146; no: 79; no: 14; no: 63, no:48; no:64; no:100; no: 154.

¹⁵ MŞS 61, 91/3, 154/7; MŞS 64, 49/2, 113/1; MŞS 100, 11/3, 130/1; MŞS 124, 14/3.

¹⁶ İnalçık, H., *Türkiye Tekstil Tarihi, Seçme Eserleri: 1*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı 2008, İstanbul, s. 54.

¹⁷ MŞS no, 100, 130/1.

¹⁸ MŞS 148, 18/2.

¹⁹ MŞS no 146, 24/4- 26/1.

uzun tüylü, kalın yün battâniye²⁰. Terekelerde genellikle kaliçe ile birlikte yer almıştır. Terekelerde kıyafetlerde kumaş çeşitleri daha fazla yer almıştır. Örneğin; Bağdadî zibun, Hint alacası, İstanbul kırmızı boğası, atlas yeşil ferace, altas sarı ferace, atlas entari, kadife kavuk, kemha entari, ıskarlat ferace, Acem boğası, Sivasî kafta, Arabî yeşil zibun, keten don, Magnisa dülbentidir²¹.

Iskarlat; parlak ve çok renkli Venedik çuhasıdır. Terekelerde genellikle maî, yeşil ve meneviş²² renkleri geçmektedir. Terekelerde geçen çuha yünden dokunmuş, tüysüz ince sık kumaştır. Erkek giyim ve döşemelikte kullanılır. Selanik çuhası en meşhurlarıdır²³. Londra çuhası İngilizlerin bilinen kumaşlarıdır. Özellikle ferace, entari, yekta²⁴, dolama kıyafetlerinde kullanılmıştır²⁵.

Atlas; en eski kumaş türlerindedir, diğer adı satendir. İpeğin parlaklığının en iyi yansıttığı kumaş Osmanlı'da üretilmiştir²⁶. Genellikle tek renk sert ve parlak bir kumaştır²⁷. Çoğunlukla yorgan yüzü, perde, bohça kürk astarı, kaftan, şalvar, entari dikiminde kullanılmıştır²⁸. Terekelerde sarı, yeşil ve kırmızı renkleri geçmektedir.

Kadife; 16. Yüzyılda Bursa kadifeleri dünyaca ünlüdür. Çok fazla çeşitleri vardır. Sade desenlerine *çatma* denirdi²⁹. Terekelerde kadife

²⁰ www.lugatim.com.

²¹ MŞS 121; MŞS 61; MŞS 146; MŞS 79; MŞS 14; MŞS 63, MŞS 48; MŞS 64; MŞS 100; MŞS 154.

²² Bir yüzeyde renk dalgalanması sonucu görülen parlaklık, hare, *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları.

²³ Büken R., 16. Ve 17. Yüzyıl Osmanlı Dönemi Ev Tekstilleri, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, (73), ss. 97-108.

²⁴ Yekta: tek bütün elbise olarak değerlendirilebilir. Dolama: elbise üstüne giyilen önü açık üst. www.lugatim.com.

²⁵ MŞS 146, 37/2, 55/1.

²⁶ Fikri Salman, *Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz*, Atatürk Üniversitesi Yay, Erzurum, 2010, s.20.

²⁷ Hülya Tezcan, *agm*, s. 408.

²⁸ MŞS 61, 56/2, 79/5; MŞS 146, 6/2, 21/1, 35/2, 52/2, 54/1, 55/1, 58/2, 62/2, 67/1, 71/1, 77/1; MŞS 79, 13/2; MŞS 100, 106/2; MŞS 124, s. 75/2, 116/2; MŞS 152, 11/2.

²⁹ Tezcan, H., Çuha, Gezi, Kadife... Türk Kumaş Sanatı, *Arredamento Dekorasyon*, (8), s. 102.

kavuk³⁰, kadife serpuş, kadife entari, kadife şalvar, kadife bohça ve kadife yastık³¹ olarak yer almaktadır.

Kemha; Çatma ve kadife ile beraber en fazla kullanılan kumaş türüdür. Kumaş altın ve gümüş alaşım teller ile dokunuyordu. Saray halkının gösterişli olması hasebiyle talep ettiği tok bir kumaştır³². Sık ve kalın olması sebebiyle entari ve kaftan dikilirdi³³.

Telli bez; arasında gümüş veya altın gibi sırma teller olan tül gibi ince kumaştır. Terekelerde telli Mardin kumaşı ferace³⁴, telli kadife siyah müsta'mel kaftan ve kırmızı telli hare kaftan³⁵, telli zibun kayıtları bulunmaktadır.

Terekelerde kumaş çeşitleri arasında *alaca* çok fazla yer almaktadır³⁶. Alaca; Umumiyetle kırmızı zemin üzerine sarı çubuklu, pamuklu bir kumaş şeklinde tanımlanmakla birlikte; pamuklu alaca ve ipekli alaca diye ikiye ayrılır. Tire ve Erzincan alacaları en çok bilinirdi. En yaygın olanları; Bursa, Halep, Manisa ve Kastamonu alacalarıydı. Günümüzde Buldan, Arapkir, Gaziantep'te eski örneklerine göre dokuma yapılarak alaca kumaşlar yaşatmaya çalışılmaktadır³⁷.

Kutnî; Anadolu'da köylüler arasında oldukça yaygın bir kumaş çeşididir. Kutnî atkısı pamuk çözüğü ipekten yollu bir kumaştır³⁸. İncelenen terekelerde ağırlıklı olarak renkler kırmızı ve sarıdır³⁹. Terekelerde karşımıza çıkan Hindî kutnî den kıyafetler bulunmaktadır. Kutnî nin anavatanı Hindistan'dır. Osmanlı da Bağdat ve Şam kutnîler oldukça fazla talep görmüştür. *Şehrî kutnî* ise Bursa'da dokunurdu⁴⁰.

Bogasi; Pamuklu dokumalardan olan bogasinin menşei İtalya'dır. Kalite kalite çeşidi bulunan kumaşlar, en çok Hamid-eli, Karaman ve

³⁰ MŞS 146, s. 6/2; 55/1; 58/1;

³¹ MŞS 146, s. 77/1; 152, 11/2. 14, 121/1

³² Rengin Büken, *agm.*, s. 101.

³³ MŞS 100, s. 106/1; 25/3; MŞS 64, s. 94/1; MŞS 63, s.60

³⁴ MŞS 146, s. 58/2.

³⁵ MŞS 100, s. 98/2.

³⁶ MŞS 63, s. 60/1; 146, 4/1; 59/2, 87/1; 64/1,58/3, 87/1,

³⁷ Işıl Eraslan-Günay Atalayer, "Anadolu'da "Alaca" Üzerine Bir Karşılaştırma", *Akdeniz Sanat Dergisi*, C. 6, S. 11, 2013, s. 255.

³⁸ Halil İnalçık, H., *Türkiye Tekstil Tarihi, Seçme Eserleri: 1*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı 2008, İstanbul, s. 103.

³⁹ MŞS 146, 87/1; 38/3, 39/1.

⁴⁰ Halil İnalçık, *age*, s. 105.

Tokat bogasisi olarak bilinmektedir⁴¹. Manisa'da üretilen bogasi terekelere ve sicillerde bulunan bazı davalara da yansımıştır⁴². Nerede ve ne kadar satılacağı önceden belirlenip, kesildikten sonra yıkanması da yasaklanmıştır⁴³. Terekelerde ham boğasi, Acem boğasisi şeklinde kayıtları vardır. Ayrıca astarlık alaca, tülbent bez, makrama, gömlek olarak Manisa boğasisi kullanılmıştır⁴⁴.

Bürümcük; İpek ve pamuk karışımı olan kumaşın bazılarının tamamı ipekten dokunmuştur. Bürümcüğün hem çözgüsü hem atkısı çok iyi büküldüğünden dokuma ince, kıvrıkcık ve dökümlü şeklindedir. Bazı türlerinde çözgü telleri arasına pamuk ipliği karıştırılır. Buna helâlî veya hilâlî şeklinde ad verilmiştir. Siyah ve renkli çubuklu türleri vardır⁴⁵. Daha çok kadın kıyafetinde⁴⁶ ve yatak yorgan kumaşlarında kullanılmıştır. En meşhur bürümcük kumaşlar, Üsküp, İskodra, Bursa ve Kastamonu'da dokunmuştur⁴⁷.

Çuha; Yünden dokunmuş sık ve tok kumaştır. En fazla erkek giyimde ve döşemeliklerde kullanılır⁴⁸. 1500 Yıllarda özellikle Selanik çuhası ihracatta önemli yer tutardı. Ancak daha sonraları Felemek çuhası da Anadolu'ya gelmeye başlamıştır⁴⁹. Sicillerde ev döşemesi, ev eşyası ve kumaş olarak yer almıştır⁵⁰.

Tafta; arşiv belgelerinde tafta ve valâ birlikte yer almıştır. Tafta çözgü ve atkı sıklığı eşit dokunduğu için sert ve dayanıklı bir kumaştır. Dokuma işlemi bittikten sonra pürüzlerini yatırmak için elle zank sürülürdü. Yekta ve çifte şeklinde iki türü bulunmaktadır. Ordu için

⁴¹ Halil İncılık, *age*, s. 102.

⁴² MŞS 146, 4/1; MŞS 152, 11/2, 52/3, 56/4, 76/6; MŞS 79, 11/2; MŞS 154, 10/1, 112/1; MŞS 100, 13/4, 14/1, 29/1, 72/2, 79/2, 99/3; MŞS 61.

⁴³ Yüksel Çelik-Alpay Bizbirlik, "XVII. Yüzyıl Orta ve Batı Anadolu'da Dokuma Sanayi", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 18, (3), 2020, s. 478.

⁴⁴ Feridun Emecen, *Manisa Kazası*, TTK Yayınları, Ankara, 1989, s. 67.

⁴⁵ Hülya Tezcan, "Osmanlı Dokumacılığı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 12, Ankara 2002, s. 407.

⁴⁶ MŞS 100, 106/2.

⁴⁷ Rengin Büke, *agm*, s.101.

⁴⁸ Rengin Büken *agm*, s. 101.

⁴⁹ Halil İncılık, *age*, 82, 228.

⁵⁰ MŞS 79, 1/4; MŞS 154, 62/1.

kırmızı ve yeşil üretilmiştir⁵¹. Kıyafet için siyah tafta kullanılırdı. Sicillerde genellikle siyah ve al renkli⁵² taftadan kıyafetler geçmektedir⁵³.

Keten: XVII. yüzyıllarda Manisa'da keten ve kenevir üretimi yapılmıyordu⁵⁴. Ancak sicillerde ketenden imal edilmiş birçok eşya bulunmaktadır⁵⁵.

Sonuç

XVI. yüzyılın sonunda başlayan ve XVII. yüzyılda da kendini hissettiren Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi ve ekonomik zorlukları dokumacılığa da yansımıştır. Ele alınan şer'îye sicillerinde sadece yerel kumaşların kullanılmadığı ithal kumaşlarında kayıtlarda yer aldığı görülmektedir. Ancak Manisa bu duruma rağmen pamuk üretimi ve pamuklu dokumacılıkta varlığını korumuştur.

İncelenen sicil kayıtlarında yer alan terekelerin çoğunluğunu, yerel kumaşlar ve bunlardan elde edilen eşyalar oluşturmuştur. Ancak Manisa hem ekonomik hem de coğrafi özelliği nedeni ile birçok ithal dokuma ürünü bünyesinde barındırmaktadır. Özellikle İzmir limanına olan yakınlığı ithal kumaşlara ulaşımı kolaylaştırmıştır.

Manisa pamuk üretimi konusunda oldukça ön plana çıkmıştır. Bunu dönemin tarihçilerinden öğrenmek mümkündür. Ayrıca İzmir limanına yakınlığı pamuk ve pamuktan elde edile kumaşların da dışarıya ihracını sağlamaktadır. Pamuk ziraatı, kumaş üretimi ve bunların boyanması konusunda birçok iş imkânı sunmuştur. Bunlarla ilgili kayıtlar da oldukça fazladır.

XVII. Yüzyılda devletin siyasi ve ekonomik olarak zor bir döneme girdiği zamanlarda bile Manisa halkı verimli topraklarında yapılan pamuk üretimine devam etmiştir. Bunun sonucunda yerli dokuma önemi korumuştur. Ayrıca incelenen kayıtlarda bunlara bağlı esnaf gruplarında uzun süre varlığının devam ettirdiği gözlemlenmiştir.

⁵¹ Hülya Tezcan, *agm*, s. 657.

⁵² MŞS 146, 4/1; MŞS 63, s.60.

⁵³ MŞS 100, 106/2; MŞS 100, 26/1, 51/2, 6/2.

⁵⁴ Çağatay Uluçay, *age*, s.45.

⁵⁵ MŞS 146, 2/1, 4/1, 6/2; MŞS 61, 65/2, 95/5; MŞS 63, 60; MŞS 154, 84/2.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- Manisa Şer'ıye Sicilleri no:14, 60, 61, 63, 64, 79, 100, 124, 146, 152, 154.
Atmaca, Selime, Sivas'ta Dokumacılık, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi*, Tokat 2008.
- Aytaç, Ahmet, "Osmanlı Dönemi'nde Bursa İpekçiliği, Dokumacılık Ve Bazı Arşiv Belgeleri", *Tarihin Peşinde*, S. 13, 2015, ss.1-11.
- Bayçın, Nazmi, *Manisa'da Dokumacılık*, Manisa Halkevi Dergisi, 1945.
- Bizbirlik, Alpay, "Tereke Kayıtlarına Göre 17. Yüzyılın Ortalarında Manisa Ailesinin Sosyo-Ekonomik Durumu", *Tarihin Peşinde*, S.4, 2010, ss. 25-42.
- Büken, Rengin, "16. ve 17. Yüzyıl Osmanlı Dönemi Ev Tekstilleri", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, (73), ss. 97-108.
- Çelik, Yüksel – Bizbirlik, Alpay, "XVII. Yüzyıl Orta ve Batı Anadolu'da Dokuma Sanayi", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 18, (3), 2020, ss. 467-485.
- Emecen, Feridun, *Manisa Kazası*, TTK Yayınları, Ankara, 1989.
- Eraslan Işıl - Atalayer Güay, "Anadolu'da "Alaca" Üzerine Bir Karşılaştırma", *Akdeniz Sanat Dergisi*, C. 6, S. 11, 2013, s. 251-263.
- Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Yapı Kredi Yayınları, C. 9, 2000 İstanbul.
- Gökçen, İbrahim, *Manisa Tarihinde vakıflar ve Hayırlar*, Manisa Halkevleri Yay., Manisa 1950.
- Günyol, Hande, "Kuzey Batı Anadolu' da el dokumacılığı ve dokumacılık geleneğinin kaynakları", Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, *Yayınlanmamış Sanatta Yeterlilik Tezi*, İstanbul 1992.
- İnalcık, Halil, *Türkiye Tekstil Tarihi, Seçme Eserleri: 1*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı 2008, İstanbul.
- İnalcık, Halil, "Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler; *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar Özel Sayı II, 1-65. 1996., İstanbul

- Salman, Fikri, *Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz*, Atatürk Üniversitesi Yay, Erzurum, 2010.
- Tezcan, Hülya, "Çuha, Gezi, Kadife... Türk Kumaş Sanatı", *Arredamento Dekorasyon*, (8), 1989, ss. 102-104.
- Tezcan, Hülya, "Osmanlı Dokumacılığı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 12, Ankara 2002, ss. 404-409.
- Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2017.
- Uluçay, Çağatay, *XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı*, Halkevi Yayınları, Manisa 1942.
- Yağcı Kılınc, Emek, "XVIII. Yüzyılda (1735-1800) Uşak'ta Dokumacılık", Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi*, Uşak 2011.
- Yücekaya, Hüsnü, Kayseri Şer'ıye Sicillerindeki Örneklerle Göre Osmanlı Dokuma İmalatçılığında Ön Sanayileşme, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C.2, S. 2009, ss.87-92.
- Yücekaya, Hüsnü, "Şer'ıyye Sicillerine Göre: 19. Yüzyılda Amasya, Kayseri, Tokat Ve Trabzon Şehirlerinde Dokumacılık", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara 2011.
- www.lugatim.com.

ANADOLU AHKAM DEFTERLERİNDE MANİSA'YA DAİR KAYITLAR (1747-1750)

Hamit KARASU*

Giriş

Osmanlı devlet ve adalet yapısı içerisinde reayanın her konuda başvurabildiği ve yasal haklarını talep edebildiği şeri mahkemeler kaza seviyesinde bulunmasına ve bu mahkemelerin halk tarafından ulaşımı gayet kolay olmasına rağmen devletin en yüksek karar merci olan Divan-ı Hümayuna da halkın şikayetlerini sunabilmeleri her zaman mümkündür.¹ Reayanın bu hakkı aslında Osmanlı hükümdarlarının adaleti yerine getirme görevlerinin en göze çarpan yanı gibi görünmektedir. Reayanın şikayetleri sonucunda Divan-ı hümayunda alınan tüm kararlar devlet meseleleriyle ilgili diğer kararlar gibi Mühimme Defterlerine kaydedilmiştir. Ancak giderek kayıtların çoğalmasında bu konuda bir tasnifin yapılmasını gerektirmiş ve 1649 senesinden itibaren kişisel anlaşmazlıklara dair şikayetler için alınan kararlar şikayet defterlerine kaydedilmiştir.² Ne var ki, Feridun Emecen'in belirttiğine göre ilk şikayet defterlerinde bu ayırım çok belirgin değildir ve bu ayırımın net şekilde oluşması yaklaşık 20 seneyi bulmuştur.³ 1742 senesine gelindiğinde ise şikayet defterleri konu temelli devam etmekle beraber bu sefer eyalet bazında bir tasnife gidildiği görülmektedir. Muhtemelen bu tasnife göre hükümlere çabuk ulaşılabilmesini temin amacıyla her eyalet için ayrı bir ahkam defteri tutulmaya başlanmıştır. Bu defterlere ise "eyalet ahkam" veya "ahkam

* Dr., AYBÜ, İTBF, Tarih Bölümü, hkarasuh@gmail.com.

¹ Halil İncalcık, "Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar" *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII/7-8, İstanbul 1988, s. 33.

² Nahide Şimşir, "Ahkam Defterlerinin Tarihi Kıymeti ve 107 No'lu Anadolu Ahkam Defterindeki İzmir ile İlgili Hükümler", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, IX/1, İzmir 1994, s. 360; Halil Sahillioğlu, "Ahkam Defteri", *TDVİA*, I, İstanbul 1988, s. 551.

³ Feridun Emecen, "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkam-ı Miri, Ahkam-ı Kuyud-ı Mühimme ve Ahkam-ı Şikâyet", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/5, İstanbul 2005, s. 124.

defterleri” denilmiştir.⁴ Böylece 1742 senesinde başlayan Anadolu Ahkam Defterleri 1889 senesine kadar devam etmiştir.⁵ Toplam defter sayısı ise 186’dır.⁶ Konumuz olan 1747-1750 seneleri arasındaki döneme dair kayıtlar 11, 12, 13, 14, 15 ve 16 numaralı Anadolu Ahkam Defterlerine kaydedilmiştir. Bu defterlerde ilk hüküm Evasıt-ı Zi’l-kade 1159 (24 Kasım-3 Aralık 1746) tarihli, sonuncusu ise Evasıt-ı Muharrem 1164 (19-28 Aralık 1750) tarihlidir. Bahsi geçen tarihler arasında 56 hükmün Manisa ile ilgili olduğu tespit edilmiştir. Bu belgeler konu bakımından tasnif edilerek burada ele alınmıştır.

Vergi Meseleleri

Bilindiği gibi XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti reayaya tarh ettiği vergileri şahıslardan toplamamayı tercih etmiştir. Bunun yerine vergileri iltizam ve malikane uygulamaları yoluyla belli birimlerinden kolektif olarak toplamıştır. Toplama işini ise mültezim ve ayan gibi birtakım araçlar yerine getirmiştir. Bunun sonucu olarak verginin yerel halk arasında tevzi edilmesi ve daha sonra toplanması çeşitli sorunlara sebep olmuştur. Saruhan Sancağının da bu sorunlardan azade olmadığı açıkça görülmektedir.

Vergi meseleleri ile ilgili ilk belge 1747 senesi Manisa Kazasına bağlı Turgutlu Kasabası ahalisinin sundukları dilekçeye cevaben yazılan hükümdür. Belgede geçtiğine göre Çömlekçi mahallesi ahalisi vergileri ödemekte herhangi bir sorun çıkarmazken Bakioğlu Mehmet Ağa isimli bir kişi ayan olduğunu iddia ederek yaklaşık üç senedir merkez tarafından talep edilen vergiden daha fazlasını halktan toplamıştır. Hükümde bu kişinin mahkemede yargılanması ve halktan topladığı miktarın halka iade edilmesi emredilmiştir.⁷ Yine aynı sene içerisinde aynı kasabadan beş kişi benzer şekilde halktan fazla para toplamışlardır. Bu şikâyete cevaben yazılan hükümde de söz konusu beş kişinin tedip edilmeleri ve fazladan topladıkları meblağın hak sahiplerine iade edilmesi emredilmiştir.⁸

Yukarıda ele alınan iki şikâyet belli kişilerin fazla vergi topladıklarına yöneliktir. Ancak bir sonraki hükümde genel bir şekilde

⁴ Emecen, *agm*, s. 125.

⁵ Ayhan Ürkündağ, “Ahkam Defterlerine Göre Manisa Kazası (1742-1746)”, *Geçmişten Günümüze Manisa: Şehzade II. Mehmed ve Manisa Tarihi-Kültürü-Ekonomisi*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Yayınları, Ed. Muzaffer Tepekaya-Zafer Atar, Manisa 2018, I, s. 209.

⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2010, s. 23-28.

⁷ BOA, Anadolu Ahkam Defteri, 11, s. 68 h. 294.

⁸ BOA, AAD, 11, s. 85/371.

halka fazla vergi yüklenmemesi emredilmiştir.⁹ Dolayısıyla tahrir sisteminin neredeyse terk edilmiş olduğu bu dönemde vergi sorunlarının genel bir hal aldığı görülmektedir. Bundan sonra Turgutlu kazasından fazla vergi toplandığına dair bir şikâyet daha gelmiştir. Buna göre Cami-i Atik, Sinancık ve Orta mahalleri ahâlileri şikâyette bulunarak Sefirzade el-Hacc İbrahim'in yaklaşık yedi senedir fazladan vergi topladığını belirtmişlerdir. Bu kişinin de Bakioğlu Mehmet gibi yargılanarak fazladan aldığı meblağı iade etmesi emredilmiştir.¹⁰

Turgutlu Kasabasının vergi sorunları bununla da sona ermemiştir. 1747 senesine ait bir kayıt avarız vergisinin toplanması konusunda da sorunlar olduğunu göstermektedir. Bu kayıta Turgutlu Kasabasında Menteş Babası mahallesi ahâlilerinin avarız sandığı kurdukları ve bu sandığın başına Halil Ağa oğlu Mehmet Ağa'yı getirdikleri anlaşılmaktadır. Mehmet Ağa mahalleli tarafından vakfedilen meblağı olması gerektiği gibi işletirken elde edilen geliri ise sandığın kuruluş şartlarına aykırı olarak kendi masrafları için harcamıştır. Bunun üzerine mahalle halkının şikayetiyle Mehmet Ağa'nın yargılanarak kendisi için harcadığı meblağın sandığa iadesi emredilmiştir.¹¹ Mehmed Ağa'nın çıkardığı sorunlar bununla da bitmemiştir. Avarız vakfının parasını kendisi için harcamanın yanı sıra ayanlık iddiasında bulunarak vergiden muaf olduğunu bu sebeple vergi ödemeyeceğini de ilan etmiştir. Bundan dolayı, mahalle halkı aynı zamanda bu konu için de şikayetçi olmuştur. Sonuçta Mehmet Ağa'nın diğerleri gibi vergi ödemesi ve halktan fazla vergi toplamaması emredilmiştir.¹² Mehmed Ağa'nın zaman zaman kişisel davaları da belgelere yansımaktadır. 1747 senesi içerisinde Turgutlu kasabasında Ahmet isimli bir kişi Mehmet Ağa hakkında şikayetçi olmuştur. Şikâyete göre tımarlı sipahi olan babası söz konusu Mehmet Ağa'ya bir miktar borç vermiş ve bir süre sonra vefat etmiştir. Ahmet ise küçük yaşta olduğundan ilk önce borcu istemekten çekinmiştir. Yaşı ilerleyerek alacağını talep ettiğinde ise Mehmet Ağa babasına hiçbir borcu olmadığını iddia etmiştir. Konuyla ilgili yazılan hükümde sorgulamanın yapılarak Ahmet'in borcunun tahsili emredilmiştir.¹³

Turgutlu kasabasında vergi ile ilgili bir sorun daha yaşanmıştır. Aynı sene içerisinde belgede isimleri belirtilmeyen üç kişi şikayetlerinde belgede ağa unvanıyla bahsedilen dört kişinin ayanlık iddia ederek

⁹ BOA, AAD, 11, s. 86/374.

¹⁰ BOA, AAD, 11, s. 111/491.

¹¹ BOA, AAD, 12, s. 55.

¹² BOA, AAD, 12, s. 57.

¹³ BOA, AAD, 12, s. 71.

vergiden muaf olduklarını ilan etmelerinden dolayı şikayetçi olmuşlardır. Yazılan hükümle bu kişilerden de vergi toplanması emredilmiştir.¹⁴

Vergi ile ilgili bir diğer sorun ise dolaylı yoldan Manisa ile ilgilidir. İçel Sancağında zeamet sahibi ve aynı zamanda hassa silahşorlarından es-Seyit Ahmet eskiden beri zeameti dahilinde yaşamakta ve vergi ödemekte olan Tekeli Cemaatinden bazı kişilerin Manisa tarafına göç etmesinden şikayetçi olarak bunların iadesini istemiş ve bu talebi kabul edilmiştir.¹⁵ Reayanın göç etmesine bağlı olarak tımarlı sipahilerin vergilerinin azalmasına bir diğer örnek 1749 senesine aittir. Bahsi geçen sene Aydın Sancağında ikamet etmekte olan bazı reaya mensupları Manisa kazasına yerleşmişlerdir. Tımarlı sipahinin şikâyeti ve Subaşının devreye girmesiyle bu kişilerin Aydın Sancağındaki eski köylerine iskân edilmeleri sağlanmıştır.¹⁶

Davaya konu olan bir başka belge yine tımarla ilgilidir. Buna göre, Manisa kazasında 1746 senesinde Veli sipahiye 3.300 akçelik tımar tevcih edilmiştir. Tevcih tarihi tam olarak 30 Eylül 1746'dır. Bu tarihten sonra beratta belirtilen vergilerin kendisine ödenmesi gerekirken belgede ismi kaydedilmemiş olan iki kişi vergileri kendileri toplamak istemişlerdir.¹⁷ Yazılan hükümle bu kişilerin menedilmeleri istenmiştir. Vergi ile ilgili belgelere yansıyan son şikâyet ise Manisa sakinlerinden bazı zimmilerin raiyyet sınıfına mensup olmamalarına rağmen kendilerinden bennak resmi¹⁸ alınması ve buna dair itirazları ve cevapla ile ilgilidir.¹⁹

Görüldüğü gibi dört sene gibi kısa bir süre için Turgutlu Kasabası başta olmak üzere Manisa Kazasında vergilerle ilgili birçok sorun yaşanmıştır. Bu sorunların temel sebebi tımar sisteminin terk edilmiş olması sebebiyle vergi toplayan ve vergi veren arasında verginin miktarı konusunda anlaşmazlığın bulunmasıdır.

İdarecilerin Kanunsuzlukları

İncelenen yıllar arasından vergi ile ilgili meseleler kadar idarecilerin kanunsuzlukları da dikkat çekmektedir. Reaya veya askeri sınıfa mensup birçok kaza sakini idarecilerin haksız müdahalelerine maruz kalmıştır. Bu müdahaleleri iki başlık altında toplayabiliriz. Bunlardan ilki tımar ve zeamet sahiplerinin baskı altına alınmasında görülmektedir. Bu konuda ilk örnek belge kaza sınırları dahilinde zeameti

¹⁴ BOA, AAD, 12 s. 65; BOA, AAD, 12, s. 65.

¹⁵ BOA, AAD, 11, s.168/760.

¹⁶ BOA, AAD, 15, s. 89/338.

¹⁷ BOA, AAD, 12, s. 208.

¹⁸ Bennak resmi Müslüman evli erkek reayadan alınan bir çeşit vergidir: Mehmet Ali Ünal, Osmanlı Tarih Sözlüğü, Paradigma yayıncılık, İstanbul 2011, s. 106.

¹⁹ BOA, AAD, 14, s. 137/551.

olan Mehmet'in vergi topladığı yerlere mütesellim, voyvoda ve subaşının müdahalelerini içermektedir.²⁰ İkinci örnekte ise 1747 senesinde Zaim Hasan'ın sancak dahilindeki zeameti "serbestiyet üzere" olmasına rağmen ismi ve unvanı belirtilmeyen idareciler müdahale etmişlerdir.²¹ Bu iki şikâyete verilen cevapta müdahalelerin menedilmesi emredilmiştir.

Müdahalelerle ilgili diğer bir başlık ise gasp olaylarıdır. Örneğin, 1747 senesinde Eski Serdar Seyfi Ağa, el-Hacc Halil'i babası Kurtoğlu Hacı Mustafa vefat ettiğinde kısmet akçesi vermediğini ileri sürerek hapsedmiş ve zorla 70 kuruşuna el koymuştur.²² Sonrasında Halil diğer iki kardeşi Ahmet ve İbrahim'i yanına alarak başka bir şikâyette daha bulunmuştur. Bu şikâyete göre babaları Hacı Mustafa hayattayken bazı yerlere su getirmek için bir miktar para ayırmıştır. Vefatından sonra oğulları bu parayı su getirmek için kullanırken yine aynı kasaba sakinlerinden Arifzade Ahmet Ağa kanunlara aykırı hareket ettiklerini ileri sürerek zorla bir miktar paralarına el koymuştur.²³ Yine 1747 senesinde belgelere yansıyan bir şikâyette Turgutlu kasabasında ikamet eden altı kişi mütesellim ve "ehl-i örf"ten bazı kişilerin üzerlerinde haksız yere baskı kurduklarını belirtmişlerdir.²⁴

1746 senesinde Turgutlu kasabasından olup belgede isimleri belirtilmeyen bazı seyyid, sipahi ve yeniçeriler şikâyette bulunarak askeri sınıftan olmaları sebebiyle kendilerinin mesleki üstleri tarafından sorgu ve tevkif edilmeleri gerekmesine rağmen Voyvoda'nın bu şekilde yapmadığını ve kendilerini zincire vurduklarını belirtmişlerdir. Bu şikâyet üzerine yazılan hükümle Voyvoda uyarılmıştır.²⁵ Bu hükmün aslında sadece bir yetki meselesi olmadığı ve XVIII. yüzyılda kanunsuz vergi toplamayla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim takip eden sene Manisa kadısına gönderilen diğer bir hükümde yeniçerilerin eskiden beri sadece serdarları tarafından tevkif ve sorgulanmaları yapıldığı hatırlatılarak bazı idarecilerin kanunsuz vergi almak amacıyla yeniçeri ve yeniçeri çocukları üzerinde baskı kurarak söz konusu kanunu çiğnedikleri belirtilmiştir.²⁶

1747 senesinde Manisa Kazasında Abdurrahman isimli bir kişinin kızı şıra tavasına düşerek vefat etmiştir. Kızın vefatı kaza sonucu

²⁰ BOA, AAD, 12, s. 67.

²¹ BOA, AAD, 12, s. 293.

²² BOA, AAD, 12, s. 71.

²³ BOA, AAD, 12, s. 71.

²⁴ BOA, AAD, 12, s. 76.

²⁵ BOA, AAD, 11, s. 113/496.

²⁶ BOA, AAD, 14, s. 102/395.

olduğundan ve babasının bir hatası bulunmadığından babasına herhangi bir ceza verilmemiştir. Ancak ismi belirtilmeyerek sadece “ehl-i örf ademler” denilmekle yetinilen bazı kişiler sanki babası kızını kasten öldürerek cinayet işlemiş gibi kendisinden öşr-i diyet²⁷ istemişlerdir. Bunun üzerine İstanbul’a kadar giderek şikayetini ileten Abdurrahman bu kişilerden davacı olmuştur. Yazılan hükümde suda boğulma, yangında ölme, binek hayvanı, köprü veya ağaçtan düşme ve yıldırım çarpması gibi kaza ve doğal olaylar sonucu gerçekleşen ölümlerden diyet alınmadığı hatırlatılarak Abdurrahman’ın rahat bırakılması emredilmiştir.²⁸

Görüldüğü gibi araştırmaya konu olan 1747-1750 yılları arasında defterlere yansıyan davalar arasında idareci sınıfın hem reaya hem de askeri sınıfına mensup kişiler üzerinde baskı kurmuşlardır.

Şekavet

İlgili tarihlerde Manisa Kazasında bilindik haliyle yani eşkıya gruplarının yol kestikleri ve yerleşim yeri bastıkları sadece iki durum göze çarpmaktadır. 1747 senesi belgelerine yansıyan ilk olayda sayıları yaklaşık on olan şakiler ondan fazla kişiyi katlederek öldürmüşler ve mallarına el koymuşlardır. Sonrasında diğer bir eşkıya grubuyla beraber Öksüzler köyünde daha önce yeğenini öldürdükleri Sarı Bölükbaşı’nın kalesine sığınmışlardır. Bunun üzerine Yurt Dağı nahiyesi ahalişi şikâyetle bulunarak suçluların yakalanmasını talep etmişlerdir.²⁹ Diğer belgede ise Manisa’da sakin beş zimmi altı kişilik Müslüman ve ve gayr-ı müslim grubun saldırısına maruz kalmışlardır.³⁰ Her iki şikâyete yazılan cevabi hükümde suçluların yakalanarak cezalandırılmaları emredilmiştir.

Bu iki olaydan başka şekavete dair yaşanan olaylar münferittir. Bunlardan ilk olay dolaylı olarak Manisa ile ilgilidir. 1747 tarihli belgeye göre Iğın Kazasında İsmail isimli kişi İmam Abdurrahman isimli eşkıya tarafından öldürülmüştür. Sonra bu kişi Manisa tarafına geçerek saklanmış. Babası şikayetçi olarak Abdurrahman’ın yakalanmasını talep etmiştir.³¹ Şekavete dair diğer bir belge 1747 tarihli konar-göçer Tekeli cemaatine mensup Hacı Mehmet oğlu Ahmet’in şikâyetini ele alır. Belgeye göre aynı cemaatten İsmail isimli bir kişi 300 kuruşuna el

²⁷ Diyet, bir kişinin ölümü veya yaralanması sebebiyle faili tarafından ödenen tazminattır: Ünal, age, s. 204; Öşr-i diyet ise tazminatın dörtte biri ile onda biri arasında değişen oranlarda alınan vergidir: Ahmet Tabakoğlu, “Tekalif”, *TDVİA*, XL, İstanbul 2011, s. 337.

²⁸ BOA, AAD, 11, s. 291/1274.

²⁹ BOA, AAD, 12, s. 234.

³⁰ BOA, AAD, 14, s. 197/810.

³¹ BOA, AAD, 11, s. 157/705.

koymuştur.³² 1748 senesinde ise Manisa sakinlerinden İbrahim isimli kişi 1746 senesinde Türkmen İsmail isimli yeniçerinin sekiz baş devesine el koyduğu şikayetinde bulunmuştur.³³ Son belge ise zimmilerle ilgilidir. Belgeden anlaşıldığına göre Hemnazar isimli zimmi öldüğünde 1.000 kuruşluk muhallefatinin eşi ve çocuklarına intikal etmesi gerekirken zimmi Acem taifesinden Hacador ve Bedro isimli kişiler Hemnazar'ın mal varlığına el koymuşlardır. Bunun üzerine Hemnazar'ın çocuklarının vasisi şikayetçi olmuştur.³⁴ Bu şikayetlere yazılan hükümlerle suçluların yakalanmaları emredilmiştir.

Görüldüğü gibi ele alınan yıllarda iki olay dışında Manisa Kazasında XVII. yüzyılda olduğu gibi büyük eşkiya kitlelerinin faaliyet yürüttükleri görülmemektedir.

Vakıf

İncelemeye konu olan yıllarda Anadolu ahkam defterlerinde vakıf konusunu içeren dört belge tespit edilmiştir. Bunlardan ilki İvaz Paşa'nın Manisa'da inşa ettirdiği cami ve bu camiye finanse etmek için kurduğu vakıfla ilgilidir. Belgeye göre İvaz Paşa'nın soyundan Halil isimli kişi vakfın mütevellisi olarak yaklaşık 1722 senesinde vefat etmiştir. Bundan sonra vakfiyenin şartları gereği tevliyet Halil'in oğulları Abdullah, Ali ve Ebubekir'e geçmesi gerekirken yaşları küçük olduğundan halaları tevliyet görevini yürütmüştür. Bu üç kardeş daha sonra yaşları ilerleyince dava açarak tevliyet görevinin kendilerine iade edilmesini istemişlerdir. Bunun üzerine yazılan hükümle durumun kadı tarafından incelenerek bildirilmesi emredilmiştir.³⁵ Vakıfla ilgili diğer bir belge Karaca Ahmet Zaviyesinin zaviyedarlığını yürütmekte olan Mehmet, bazı kişilerin müdahalelerine maruz kalması ve bunun üzerine şikâyette bulunması ile ilgilidir.³⁶

Diğer bir belge ise Sultan Murat, Sultan Süleyman ve Şehzade Şehinşah (Hatuniye) camileri vakfının mütevellisi olan Mehmet'in vakıf işlerini yürütmek üzere kaymakam seçtiği İbrahim isimli kişinin işlerine kaza ve sancak yöneticileri dahil olmak üzere kimsenin karışmamasına dair hükümdür.³⁷ İbrahim'in kaymakam olarak atanmasından sonra hesaplar üzerinde birtakım incelemeler yürüttüğü anlaşılmaktadır. İncelemeler sonucunda eski Kaymakam el-Hacc Mehmet'in vekili Mustafa'nın görevi sırasında zimmetine para geçirdiğini tespit etmiştir.

³² BOA, AAD, 11, s. 169/763.

³³ BOA, AAD, 13, s. 242/949.

³⁴ BOA, AAD, 11, s. 372/1634.

³⁵ BOA, AAD, 12, s. 283.

³⁶ BOA, AAD, 14, s. 81/311.

³⁷ BOA, AAD, 14, s. 111/438.

Bunun üzerine yazılan hükümle zimmetindeki paraların teslimi emredilmiştir.³⁸ Daha sonra gönderilen bir diğer hükümle ise her sene olduğu gibi mütevellî kaymakamı İbrahim'in hesaplarının incelenmesi istenmiştir.³⁹

Vakıfla ilgili son belge Ali Bey Vakfının gelirlerindeki azalma ve buna dair şikâyeti ele alır. Belgeye göre söz konusu vakfa bağlı Demirciler çarşısında bulunan boyacı esnafı, içlerinden bazı boyacıların üretimi evlerinde yaparak reayanın rahatsız, düzenlerinin bozulması ve vakfın gelirinin azalmasına sebep olduklarına belirtmişlerdir.⁴⁰

Kişisel Davalar

Kişisel davaların çok büyük bir kısmı alacak-verecek konularından oluşmaktadır. Bu türden davaları ise kendi için ikiye ayırmak mümkündür: 1. Veraset davaları, 2. Borç-alacak ilişkileri. Bunlardan veraset davalarıyla üç belge tespit edilmiştir. İlk örnekte Seyyid Mahmud ve İzmir'de sakin olan Emine isimli bir kadın Manisa'da ikamet eden ve geçmiş yıllarda vefat eden Ekmekçibaşızade Mustafa'nın varislerinden olduklarını ancak diğer bir varis olan Hasan'ın kendi hisselerine düşen malı vermek istemediğini belirterek şikayetçi olmuştur.⁴¹ Diğer bir veraset davasında ise ismi belgeden tespit edilemeyen bir kadının babasından kalan maldan hissesine düşeni talep etmiş olduğu anlaşılmaktadır.⁴² Sonuncu veraset davasında ise reayadan Mustafa bin Muhammed'in vefatından sonra çocuğu olmadığı için tüm mal varlığı erkek kardeşinin çocuklarına kalmıştır. Ancak kız kardeşinin çocukları duruma müdahale ederek tüm mala el koymuşlardır.⁴³ Bu davalarla ilgili yazılan hükümlerde hak sahiplerine hisselerine düşen malların verilmesi emredilmiştir.

Kişisel davaların diğer kısmını oluşturan alacak verecek ilişkilerine dair birçok hüküm vardır. İlk örnek Uşak eski voyvodası ile ilgilidir. Buna göre, 1748 senesinde Uşak eski voyvodası İstefan isimli zimmiden iki seferde toplam 1.278 kuruş borç almasına rağmen bunu ödemekte direnmiştir.⁴⁴ Alacak ile ilgili bir dava ise Kara Tekeli Mukaasından el-Hacc İbrahim'in Hassa Silahşorlarından Seyyid Ahmed'e borcunu ödemek istememesini içerir.⁴⁵ Borç-alacak davalarıyla ilgili

³⁸ BOA, AAD, 14, s. 114/450.

³⁹ BOA, AAD, 15, s. 47/175.

⁴⁰ BOA, AAD, 15, s. 245; BOA, AAD, 15, s. 320.

⁴¹ BOA, AAD, 11, s. 139/620

⁴² BOA, AAD, 13, s. 258/1014.

⁴³ BOA, AAD, 14, s. 14/51.

⁴⁴ BOA, AAD, 12, s. 332.

⁴⁵ BOA, AAD, 11, s. 168/759.

diğer bir davada ise Nurullah isimli bir kişi Ali'den bir miktar borç almıştır. Borcun müddeti olan 50 gün tamamlandığında Ali Nurullah'ın borcuna 50 kuruş zam yaparak faiz almak istemiştir. Nurullah bunu kabul etmediğinde ise önce askeri taifesine mensup adamlarıyla çeşitli zulümlerde bulunmuş ve ardından 150 kuruş kadar parasına el koymuştur.⁴⁶ Manisa'da borç alacak ilişkilerinin zaman zaman kaza ve hatta sancak sınırlarını aştığı da görülmektedir. Örneğin, 1748 senesinde Divan-ı Hümayun katiplerinden el-Hacc Cafer Manisa sakinlerinden Şatiroğlu Hüseyin'e 1.390 kuruş senetli ve 100 kuruş senetsiz borç vermiştir. Bu meblağın teslimine kuyumcu esnafından Estafam da aracılık etmiştir. Vadesi geldiğinde Şatiroğlu Hüseyin borcunu ödemekte direnmiştir.⁴⁷ Diğer bir alacak davası doğrudan borç verme ile ilgili değildir. Şikâyete göre Manisa Serdengeçti ağalarından Kurtoğlu isimli kişi Han Mukataası malından 406 kuruş 25 parayı bu mukataanın mültezimi Hasan'a ödemeyi reddetmiştir.⁴⁸ Bu davaların tamamında söz konusu meblağların hak sahiplerine iadesi emredilmiştir.

Borç-alacak davalarına dair örneklerin sayısı artırılabilir. Ancak bunların tamamı buraya alınmamıştır.⁴⁹

Kolektif Davalar

Ahkam defterlerine yansıyan bazı sorunların bireyleri değil yerel toplumun tamamını ya da bir kısmını ilgilendiren davalar hakkında hükümler olduğu görülmektedir. Böyle sorunlara yönelik sadece bir belgeye rastlanmıştır. Belgeye göre geçmiş bir zamanda (?) Halil mahallesi ahalisinden Abdi Ağa, mahallelinin ihtiyacı için bir çeşmeyi tamir ettirmiştir. Ancak bir süre sonra aynı mahalleden iki kişi suyun bir kısmını mecrasından itibaren kendi ihtiyaçları için kullanmaya başlamışlardır. Bundan dolayı yaz aylarında söz konusu çeşmenin suyu kesilmiştir. Bunun üzerine mahalle halkı şikâyette bulunmuştur.⁵⁰ Aynı çeşmenin suyu ertesi sene tekrar sorun haline gelmiştir. Bu sefer Deveciler mahallesinden bazı kişiler suyu kendi evlerine bağlamışlardır. Bununla ilgili hükümde suyun tekrar eski kullanıcılarına tahsil edilmesi emredilmiştir.⁵¹

⁴⁶ BOA, AAD, 12, s. 18.

⁴⁷ BOA, AAD, 14, s. 41/573.

⁴⁸ BOA, AAD, 14, s. 119/470.

⁴⁹ Diğer bazı örnekler için bkz. BOA, AAD, 14, s. 211/867; BOA, AAD, 14, s. 236/962; BOA, AAD, 15, s. 53/196.

⁵⁰ BOA, AAD, 13, s. 83/328.

⁵¹ BOA, AAD, 14, s. 99/380.

Sonuç

Bu incelemede dört senelik süreç için ele alınan altı ahkam defterinden elde edilen bulgulardan bu defter serisinin yerel tarihe dair önemli bilgiler ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. Zira inceleme dönemi olan 1746-1750 yılları arası Osmanlı Devleti'nde ayanların güçlü olduğu bir dönemdir. Her ne kadar ele aldığımız dönemde Manisa'da güçlü bir ayanın bulunmadığı görülmesine rağmen bazı ayan adaylarının ortaya çıktığı ve bunların ayan olma yolunda tanınırlıklarını artırmak gibi bazı adımlar attıkları görülmektedir. Nitekim bu ayan adayları içinde buldukları toplumun önderliğini üstlenmişlerdir. Bunlardan bazıları görevlerini yaparken adaletsiz olmaları, yetkilerini aşmaları ve kanunsuz faaliyetlerde bulunmaları sebebiyle şikâyet edilmişlerdir. Bunlar olumsuz örnekler oldukları için adli belgelerde en fazla rastlanan ayan kesimini temsil etseler de ayanların sadece sancak ve vilayet seviyesinde değil, aynı zamanda kaza seviyesinde de toplum önderliği üstlendiklerini bize göstermektedir. Bu bakımdan ahkam defterleri yerel düzeyde bu tür değişim, gelişme ve olayların tespitinde çok önemli bir yere sahiptir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Anadolu Ahkam Defterleri (AAD)

Defter nr. 11, 12, 13, 14, 15, 16.

Basılı Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2010.

Emecen, Feridun; "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkam-ı Miri, Ahkam-ı Kuyud-ı Mühimme ve Ahkam-ı Şikâyet", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/5, İstanbul 2005, ss. 107-140.

İnalçık, Halil; "Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar" *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII/7-8, İstanbul 1988, ss. 33-54.

Sahillioğlu, Halil; "Ahkam Defteri", *TDVİA*, I, İstanbul 1988, ss. 551.

Şimşir, Nahide; "Ahkam Defterlerinin Tarihi Kıymeti ve 107 No'lu Anadolu Ahkam Defterindeki İzmir ile İlgili Hükümler", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, IX/1, İzmir 1994, s. 357-390.

Tabakoğlu, Ahmet; "Tekalif", *TDVİA*, XL, İstanbul 2011, ss. 336-337

Ünal, Mehmet Ali; *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma yayıncılık, İstanbul 2011.

Ürkündağ, Ayhan; "Ahkam Defterlerine Göre Manisa Kazası /1742-1746)", *Geçmişten Günümüze Manisa: Şehzade II. Mehmed ve Manisa Tarihi-Kültürü-Ekonomisi*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Yayınları, Ed. Muzaffer Tepekaya-Zafer Atar Manisa 2018, I, ss. 209-213.

MANİSA ŞER'İYYE SİCİLLERİNE GÖRE 17. YÜZYILIN İLK YILLARINDA MÜSLİM- GAYRİMÜSLİM İLİŞKİLERİNDE GÖRÜLEN KANUNSUZLUKLAR

Melis ALTAN*

Giriş

Dünya üzerinde farklı dinlere ve inançlara mensup olan insanlar, gerek birbirlerine komşu coğrafyalarda, gerekse aynı devletin çatısı altında yüzyıllarca birlikte yaşamışlardır. Bu sosyolojik olaya İslam devletleri zaviyesinden bakıldığında, insanların inandıkları dine göre müslim ve gayrimüslim olarak isimlendirildikleri görülmektedir. İslam hukukuna göre İslam devletlerinin vatandaşı olmaya bağlı olarak ehli-i kitap olan gayrimüslimler müste'men veya zimmi olarak ayrıca bir isimlendirmeye tabi tutulmakta idiler. Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim unsurların daha çok zimmi olarak adlandırıldıkları görülmektedir. "Öz verme, and içme ve emniyet" anlamları taşıyan zimmet kökünden gelen zimmi; ülke sınırları içinde yaşayan zimmet akdinin kendisine yüklediği görev ve sorumlulukları kabul ederek devamlı oturma hakkına sahip, devlete hukuki ve siyasi anlamda bağlı olan, kendilerine koruma sağlanan gayrimüslimleri ifade etmektedir.¹

Klasik dönemde adli ve mülki olarak önemli yere sahip olan kadıların kendilerinden önceki dönemlerde görev yapan kadırlara kıyasla farklı bir yapısı bulunmaktadır. Padişahların örfi ve şer'i hukuka dair açıklamalar içeren kanunnameleriyle kadılar farklı dava konularının da muhatabı olmuş ve böylelikle şer'i konuların kapsamı dışında kalan davalar da Osmanlı mahkemelerine taşınabilmiştir.² Osmanlı sultanları genel nüfusun Müslüman olduğu ülkede şer'i hükümleri uygulamalarının yanı sıra, aynı zamanda nüfus yapısının dini farklarını da göz önünde

* Doktora Öğrencisi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, melis_altan@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-9234-8711.

¹ M. Macit Kenanoğlu, "Zimmi", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.44, İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 2013, s.438; Halil Cin, Ahmed Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2011, s.735.

² Murat Tuğluca, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikayet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s.45-46.

tutarak örfi hukuk kurallarını da kullanmalarıyla gayrimüslimlerin hukuk, asayiş ve güvenlik açısından koruyucuları konumuna gelmişlerdir.³

Osmanlı Devleti'nin millet anlayışına göre Rum, Ermeni, Yahudi taifelerinin başında bulunan din adamları padişaha bağlıdır. Gayrimüslimlere vatandaşlık hakkı verilmesi yanında kendi aralarında gerçekleşen anlaşmazlık durumlarını kendi mahkemelerinde çözme hakkı da verilmiştir. Zimmiler genellikle aralarındaki davaları cemaat mahkemelerinde çözümlenmiştir, fakat bu mahkemelerden çıkan önemli kararların uygulanması için Osmanlı'nın resmi makamları tarafından onaylanması gereklidir ki, bu durum Osmanlı mahkemelerini gayrimüslim davalarında bir nevi hakem konumuna getirmiştir. Kadı mahkemelerinden çıkan karar cemaat mahkemelerini bağlayan bir yapıdadır. Bu hususu bilen bazı gayrimüslim vatandaşlar, aleyhlerinde karar çıkması halinde konuyu kadı mahkemelerine taşımıştır. Cemaat mahkemeleri ise güçlerini korumak adına bunu engellemeye çalışmıştır.⁴ Bu durumların dışında gayrimüslimlerin kendi aralarındaki meseleleri direkt şer'i mahkemeye taşıdıkları kayıtlardan ve yapılan çalışmalardan anlaşılmaktadır.⁵ Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki anlaşmazlıklarda ise çözüm için tek başvuru merkezi kadı mahkemeleri olmuştur.

Çalışmada şer'iyye sicillerine göre 17. yüzyıl başlarında Manisa'da yaşayan müslim-gayrimüslim unsurların arasında görülen kanunsuzlukların neler olduğu ve bunların mahkemeye nasıl intikal ettiği üzerinde durulacaktır

1. Kişisel Konularla İlgili Kanunsuzluklar

Bu başlık altında 52 kayıta konu ile ilgili verilere rastlanmıştır. Bu dava konuları da kendi içerisinde darp-yaralama, cinayet, evlenme-boşanma, hakaret-küfür ve cinsel içerikli suçlarla ilgili kanunsuzluklar olarak ele alınmıştır.

³ Kemal Karpat, "Klasik Osmanlı Dini Kültürel Düzeninden Ulus-Devlete", *Osmanlı Hoşgörüsü*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s.37.

⁴ Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan Devlet ve Toplum*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s.292-230; Kemal Çiçek, "Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine Zimmilerin Yargı Tercih", *Pax Ottomana Studies In Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, Sota&Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s.36.

⁵ Manisa şer'i mahkemesine taşınan gayrimüslimler arasındaki kanunsuzluklar üzerine yapılan çalışma için bkz: Alpay Bizbirlik, Melis Altan, "17.Yüzyılın İlk Yıllarında Saruhan Sancağı'ndaki Gayrimüslimler Arasında Görülen Kanunsuzluklar Üzerine", *3.Uluslararası Akademik Araştırmalar Kongresi (İCAR)*, Asos Yayınevi, Elazığ 2020, ss.358-369.

1.1. Darp-Yaralama

Günümüzde olduğu gibi geçmişte de çeşitli sebeplerle insanlar arasında meydana gelen anlaşmazlıklar sonucunda darp-yaralama vakaları ortaya çıkmış ve genellikle mağdur olan kişiler haklarını aramıştır. Bir kişinin darp yoluyla ya da bıçak, kama, silah, taş, sopa gibi araçlarla vücut bütünlüğüne zarar vermek yani yaralama eylemi sicillerde şikayet sebebi oluşturan unsurlardandır. Bu fiil uzuvların bedenden ayrılması katl-ı uzuv ve uzuvların görevini yapamaz duruma getirilmesi ta'til-i uzuv olarak tanımlanmaktadır. Bedende oluşan yaralar ise derinliklerine, etkisine ve yerine göre sınıflandırılmıştır. Suçun cezası fiilin oluş şekline göre değerlendirilerek kısas, diyet, tazir olarak belirlenmektedir.⁶ Yaralanan ya da kesilen bir uzuv için ödenmesi gereken diyet erşdir.⁷ Kasten yaralama suçunun cezası zarar verilen uzvun benzerine aynı fiilin uygulanmasını uygun gören kısastır ve ayetlerde bunun ne şekilde yapılması gerektiği açıkça belirtilmiştir.⁸ Bu ceza kasten uzva zarar verme ve çok ağır şartlar olması durumunda gündeme gelmektedir. Kisasın uygulanmadığı hallerde diyet uygulanmaktadır.⁹

Fatih kanunnamesinde konu ile ilgili maddelere bakıldığında uygun görülen cezaların genellikle para cezası olduğu anlaşılmaktadır. Olayın gerçekleşme şekline göre belirlenen cezalarda, kişilerin ekonomik durumu dikkate alınarak ödenmesi gereken tutar takdir edilmiştir.¹⁰ I. Ahmed dönemindeki kanunnameye bakıldığında Fatih kanunnamesindeki maddelere ilaveten yeni maddelerin eklendiği anlaşılmaktadır. Kişilerin haksız yere darp edilmesinde maddi güce göre ödenmesi gereken ceza tutarı, fiil sonucunda kısas gereken durum ortaya çıkmışsa kısas ederlerse cürm alınmaması, etmezlerse maddi duruma göre ödenmesi gereken ceza bunlardan bazılarıdır. Bahsedilen olayların kefare ve kul taifesinde olmasında ise cürmün yarısının alınması uygun görülmüştür.¹¹

Manisa mahkemesine gelen bu tarz dava kayıtlarında müslim-gayrimüslim kişiler arasında gerçekleşen olaylarda fiile maruz kalan

⁶ Cin, Akgündüz, *age*,s.313; Mustafa Avcı, *Osmanlı Ceza Hukuku Genel Hükümler*, Adalet Yayınevi, Ankara 2018,s.413.

⁷ Avcı, *age*,s.402.

⁸ Maide/5.

⁹ Cin, Akgündüz, *age*, s.313.

¹⁰ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.1, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1990,s.348-349.

¹¹ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.9, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s.497-498.

kişilerin haklarını aramak için kadiya başvurduğu anlaşılmaktadır. Bu davaları içeren 15 kayıt gayrimüslim fertler, 3 kayıt Müslüman fertler, 5 kayıt ise ahali tarafından yapılan başvurulardan oluşmaktadır. Ahali tarafından yapılan başvurularda da yaralıların gayrimüslim kişiler olduğu görülmektedir. Şikayet konusu olan darp-yaralama fiillerinde sakala yapışarak¹², boğaz sıkarak¹³, bıçak¹⁴, toyaka¹⁵, taş¹⁶, yumruk¹⁷, tabanca¹⁸ ile suçun işlendiği kayıtlardan anlaşılmaktadır.

Bazen davalarda suçlanan tarafın suçlamayı kabul etmediğini ve fiilin darp seviyesine varmadığını¹⁹ bazen ise davacının da fiile karşılık verdiğini²⁰ iddia ettiği görülmektedir.

Suçluların başlangıçta olayı inkar ettiği daha sonra şahitler vasıtasıyla fiili kabul ettiği durumların olduğu da kayıtlardan anlaşılmaktadır. Mayer isimli Yahudi, Seyyid Abdi bin el-Hâc Mehmed'in kendisini kilisede iken basıp darp edip yaraladığını söylemiş, Seyyid Abdi inkar etmiştir. İvaz Beğ ibn Yusuf ve Serdar Hasan Beğ ibn Abdullah'ın basıp darp ettiğine dair şahitlikleri üzerine Abdi ikrar etmiştir.²¹

Osmanlı'da toplumun asayişini sağlamak adına yapılan uygulamalardan biri işlenmiş bir suçun failinin bulunmadığı zaman olayın geçtiği mahalde sakin olan ahalinin sorumlu tutulmasıdır. Bu nedenle bazı dava kayıtlarında güvenlikten sorumlu devlet görevlilerinin, bazılarında ise ahalinin işlenen suçlu mahkemeye bildirdiği, yaralının keşfolunması ve kayıt altına alınmasını istedikleri görülmektedir.²² Kafirboz karyesinden Ahmed Çavuş ibn Abdullah, Ali Beğ ibn Abdullah, Ahmed Beğ ibn Koca Yeniçeri, Arslancı Ali Beğ, Muslu bin Hüdaverdi ve karyede sakin olan bazı zimmiler mahkemeye gelerek Murad veled-i Serkiz isimli zimminin kendi evi yakınlarında Mustafa bin Abdullah ve Davud Paşa'nın hizmetkarı Mustafa bin Hacı İbrahim tarafından bıçakla vurulup yaralandığını söyleyerek keşfolunması istemişlerdir. Yaralının üzerine gidildiğinde yaraları tespit edilmiş, mağdur faillerin isimlerini onaylamış ve ölmesi durumunda verese ve diyetinin bu kişilerden

¹² Manisa Şer'iyye Sicili (M.Ş.S.) 16 Numaralı Defter, 104/7.

¹³ M.Ş.S. 16, 108/5-6.

¹⁴ M.Ş.S. 18, 26/3, 52/2, 53/2, 70/3; M.Ş.S. 19, 55/3; M.Ş.S. 23, 231/4; M.Ş.S. 26, 184/2.

¹⁵ M.Ş.S. 20, 23/5.

¹⁶ M.Ş.S. 20, 117/1.

¹⁷ M.Ş.S. 27, 269/3.

¹⁸ M.Ş.S. 19, 22/2.

¹⁹ M.Ş.S. 16, 104/7; M.Ş.S. 27, 269/3.

²⁰ M.Ş.S. 16, 108/5-6.

²¹ M.Ş.S. 16, 205/4-5.

²² M.Ş.S. 18, 26/3-4; M.Ş.S. 18, 53/2.

alınmasını başkasından davası olmadığını belirtmiştir. Yakalanan Mustafa bin Hacı İbrahim iddia karşısında kendisinin yapmadığını Mustafa bin Abdullah'ın yaraladığını söylediğinde Mustafa bin Abdullah ise tam tersi suçlamada bulunmuştur. Bunun üzerine Davud Paşa Mustafa bin Hacı İbrahim'in nefesine kefil olmuştur.²³

Yaralama sonucunda ölen kişilerin diyetleri katillerinden talep edilmektedir. Murad veled-i Serkiz isimli zimminin yaralanarak ölmesi sonucunda varisi olan Çobanisa karyesinden Murad veled-i Kubat isimli zimmi, Mustafa bin Abdullah'tan gereğinin yapılmasını istediğinde Mustafa inkarla cevap vermiştir. Bunun üzerine şahitlerle olay doğrulanmıştır. Mahkeme tarafından Mustafa'nın hali ahaliden sorulduğunda türlü kötülükleri olan, kadınlara ve oğlanlara musallat olan bir kişi olduğuna dair bilgiler verilmiştir.²⁴ Bu dava ardından başka davalarda da Mustafa'nın yaptıklarına dair Müslümanlar tarafından yapılan şikayetler görülmektedir lakin ahz edilmiş olan Mustafa hakkında verilen net hüküm tespit edilememiştir.²⁵

Tespit edilen dava kayıtlarına bakıldığında ekseri olayı mahkemeye intikal ettirme amacı darp ya da yaralama olayının resmiyet kazanması, mağdurun ölmesi halinde katilin bilinmesi, diyet ve veresesinin mükellefinin belirlenmesidir. Sadece bir dava örneğinde Manas veled-i Koçador isimli zimminin, Mustafa bin Mehmed'in başına toyaka ile vurması sebebiyle yaralanıp hala yatması üzerine merhem akçesinin günlük yirmi beşer akçe takdir olduğu sicile kaydedilmiştir.²⁶ Burada yaralama olayı sonucunda mağdurun tedavi masrafının fail tarafından ödenmesi söz konusudur.

1.2. Cinayet

İnsanın yaşam hakkına karşı işlenen bir suç olan öldürme fiili, İslam hukukuna göre mutlaka cezalandırılması gereken en büyük günahlardandır. Bir kişinin haksız yere kasten canına kıymak sadece kişiye karşı işlenmiş bir suç olarak görülmeyip toplum yaşantısı ve güvenliğine yönelik tehdit olarak da düşünülmektedir.²⁷

Cinayet-i fin nefis olarak İslam fıkında karşımıza çıkan suçun kapsamı meydana geliş şekline göre katl-i amd kasten adam öldürme, katl-i şibh-i amd kasta benzer adam öldürme, hataen ve teşebbüsen katl olarak farklı çeşitlerde değerlendirilmektedir.²⁸

²³ M.Ş.S. 18, 70/3,71/1-2-3.

²⁴ M.Ş.S. 18, 71/4-5, 72/1.

²⁵ M.Ş.S. 18, 72/2-3.

²⁶ M.Ş.S. 20, 23/5.

²⁷ Vehbe Zuhayli, *İslam Fıkı Ansiklopedisi*, C.8, İstanbul 1992, s.13.

²⁸ Cin, Akgündüz, *age*, s.309-312; Zuhayli, *age*, s.16-17.

Kur'an-ı Kerim'de bulunan ayetlere bakıldığında İslam dininin can almayı nasıl değerlendirdiği ve cinayet suçunun ortaya çıktığı durumlarda neler yapılması gerektiğini açıkladığı görülmektedir.²⁹

Fatih kanunnamesinde ölüme kısas uygulanmaması durumunda failden maddi imkanları doğrultusunda cürm alınması uygun görülmüştür.³⁰ I. Ahmed kanunnamesine göre kısas edilirse cürm alınmamalı eğer kısas etmezler ya da bu gerekli görülmezse Fatih kanunnamesinde de belirtilen şekilde fail maddi gücüne göre para cezası ödemelidir.³¹ Osmanlı hukuk düzeni toplum huzurunu korumaya önem vermektedir. Failin belli olmadığı cinayetlerde mahalle ya da köy halkı suçluyu bulmada sorumlu tutulmuş ve suçlunun bulunmaması halinde ahali maktulün diyetini ödemeye mükellef olmuştur.³²

Şer'iyye sicillerinde müslim-gayrimüslim ilişkileri özelinde yapılan taramada cinayet ile ilgili 7 vakaya ait 13 dava kaydının olduğu; sadece 1 vakanın Müslüman şikayeti olduğu görülmüştür. Direkt fail olduğu düşünülen kişilerle³³, fail oldukları zannıyla³⁴ ve diyet talebi ile ilgili kayıtlar olduğu gibi³⁵ durumu merkeze bildiren³⁶, tarafların anlaşığı³⁷ dava kayıtları da tespit edilmiştir.

Diyet talebi ile ilgili örnekte; Ermeni tüccar Hızır'ın zevcesi Kúpeli, Manisa Yeni Han'da sakin İbrahim bin Abdülkerim, biraderi Nuh ve diğer İbrahim isimli kişileri dava edip Bursa'dan ticaret için gelen zevcinin ölüm haberini alarak Manisa'ya geldiğinde eşine ait eşyaları bu kişilerin

²⁹ Bakara/178, Nisa/92-93, Maide/32, En'âm/151, İsrâ/33, Furkan/68.

³⁰ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri...*, C.1, s.349.

³¹ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri...*, C.9, s.497.

³² Abdülaziz Bayındır, "Örneklerle Osmanlı Ceza Yargılaması", *Türkler*, C.10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.80; Akgündüz, *age*, s.497.

³³ Nişancı mahallesinden el-Hâc Mehmed ibn el-Hâc Osman, Saz mahallesi kurbundaki Beğ Bahçesinde bağban olan Aleksî veled-i Nikola'yı yaraladığı Piyale bin Abdullah'ın öldüğünü ve verasetinin hakkı olduğunu belirterek dava etmiş, olay şahitlerle doğrulanmıştır. Yapılan tahkikatta Aleksî'nin yol kestiği, devamlı kötü fiillerde bulunduğu ve izalesinin vacip olduğu şahitler tarafından mahkemede beyan edilmiştir. M.Ş.S. 18, 46/1,2,3. Başka bir örnek için bkz: M.Ş.S. 29, 61/1-2.

³⁴ Manisa'da yaşayan Yahudi İsrail veled-i Yaya kardeşi Yagob'un ölümüyle ilgili Çeşme Akviran karyesinden Hüseyin bin Muharrem, Halil bin Seydi ve Ahmed bin Ali isimli kişilerden zannı olduğunu belirtmiş, karşı tarafın inkar etmesi üzerine Yahudi kefil talebinde bulunmuştur. Ali Beğ'in kefil olduğu sicile kaydedilmiştir. M.Ş.S. 25, 33/4-5.

³⁵ M.Ş.S. 26, 74/1-2; M.Ş.S. 28, 3/1-2.

³⁶ M.Ş.S. 28, 324/2.

³⁷ M.Ş.S. 29, 36/1.

odasında bulunduğunu belirtip diyet, esbab ve akçesini bunlardan talep ettiğini söylemiştir. Müslümanlar Hızır'ı katletmediklerini, eşyalarını onun bıraktığını ve bazılarını tamah edip sakladıklarını yapılan tahkikatta belirtmişlerdir.³⁸ Hızır'ın oğlu ve kızına vasi olan anneleri Küpeli ile Müslümanlar bulunan eşya ve akçeler alındıktan sonra kalanlar üzerinden üç bin akçeye anlaşmış, taraflar arasında dava kalmamıştır.³⁹

Olayın mağdurlarının yakınları gerekli gördükleri halde durumu merkeze bildirerek haklarını aramışlardır. Manisa kadısı ve Saruhan sancakbeyine gönderilen fermana Yorgi isimli zimminin oğlu ve kardeşinin oğlunun Mustafa, Hüseyin, İbrahim isimli kişiler ve yoldaşları tarafından katledilmesi üzerine durumu bildirdiği görülmektedir. Kayıta gerekli tahkikatın yapılması, arz edildiği gibi ise hapsedilmeleri değil ise lazım gelenin icra edilmesi emredilmiştir.⁴⁰

1.3. Evlenme-Boşanma

Müslüman ve gayrimüslimlerin bir arada yaşamaları sosyal ilişkilerin gelişmesine ve evlilik bağlarının kurulmasına zemin hazırlamıştır. İslam hukuku Müslümanlara gayrimüslimlerle evlilik hususunda bazı sınırlar belirlemiştir. Bu sınırlardan kadınların gayrimüslim erkeklerle evlenmesinin engellenmek istendiği ve erkekler için de bazı kıstaslar olduğu anlaşılmaktadır.⁴¹

Farklı dine inanan karı-kocadan doğan çocukların dini ve ahlaki eğitiminin etkileneceği düşünülmektedir. Müslümanlıkta olduğu gibi Hristiyanlık ve Musevilikte farklı dine inanan biriyle evliliğe olumlu bakmamıştır. 12. yüzyılda Hristiyanların farklı dine inananlarla yapılan evliliği batıl sayılmış, Roma İmparatorluğu kanunlarında Hristiyanların Musevilerle evlenmesi yasaklanmış, 14. yüzyılla birlikte Hristiyanların Hristiyan olmayanlarla evlenmelerine yasak getirilmiştir.⁴² Müslüman erkekler ehl-i kitap kadınlarla evlenebilirken bu durum Müslüman kadınlar için uygun görülmemiştir. Çünkü İslam hukukunun Müslüman bir kadının ehl-i kitap gayrimüslim bir erkekle evlenmesine karşı

³⁸ M.Ş.S. 28, 3/1-2.

³⁹ M.Ş.S. 29, 36/1.

⁴⁰ M.Ş.S. 28, 324/2.

⁴¹ Evlilik konusunda dikkat edilmesi gereken hususlara Bakara/221 ve Maide/5'te değinildiği görülmektedir.

⁴² Halil Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Ankara Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1974,s.111; İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014,s.105.

olmasının temelinde yabancı ile evlenen kadının dinen kaybedileceği düşüncesi vardır.⁴³

Evlilik konusunda tespit edilen dava oldukça ilgi çekicidir, zira Müslüman bir kadının gayrimüslim bir erkekle evliliği dinen uygun görülmemesine rağmen böyle bir teşebbüsün olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır. Karaca veled-i Murad isimli Ermeni, Ali bin Abdullah'a kız kardeşini kendisine vermesi için mehr-i muaccel olarak bin altı yüz kırk akçe verdiğini fakat Ali'nin kardeşini vermediğini söyleyerek akçesini mahkeme huzurunda geri talep etmektedir.⁴⁴ İslam dininin bu konudaki tutumu belli iken bu kayıta dava edilen kişinin baba adının Abdullah olması ihtida etmiş bir gayrimüslim olabileceği ihtimalini düşündürmektedir.

İslam fihri evlilik bağının kurulması gibi yürütülemeyen sıkıntılı evliliklere son verilmesi hakkını da taraflara tanımıştır. Eşlerin rızası olması, erkeğin boşanma konusunda iradesinin ağırlıklı olması yanı sıra mahkeme kararı ile evlilik bitirilebilmektedir.⁴⁵ Evliliği sona erdiren fesih ve talak uygulamalarıdır.⁴⁶ İslam dininde evlilik sona erdikten sonra eşin ve varsa çocukların nafakalarının ödenerek geçim zorluğu çektirilmemesi ve iddet süresine riayet edilmesine önem verilmiştir.

Boşanma konusunda tespit edilen dava kaydında Midilli'den yeniçeri Mustafa Paşa ibn Abdullah'ın, Çatal Kilise'den Zahiriye veled-i İstimad zimmiyi avreti Süvaskoyani bint Sarat'ın daha önce kendi zevcesi olduğu için dava ettiği, davasından vazgeçerek kadınla talak-ı selase ile ayrıldığını mahkemede belirttiği görülmektedir.⁴⁷

1.4. Hakaret-Küfür ve Cinsel İçerikli Suçlar

Osmanlı hukukunda bir kişiye karşı hakaret içeren fiilde bulunmak ve küfür etmek suç teşkil etmektedir. Şer'i hukukun örfi hukukla harmanlandığı kanunnamelere ve verilere bakıldığında sövgünün nasıl kullanıldığı hususunun cezayı etkilediği anlaşılmaktadır.⁴⁸

Tespit edilen davaların ilkinde Ağma Mustafa isimli kişi, Yagob veled-i Mosi isimli zimminin üzerine tükürdüğünü söyleyerek yaşadığı

⁴³ M.Akif Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, Klasik Yayınları, İstanbul 2017,s.79; Cin, *age*, s.114; Vehbe Zuhayli, *İslam Fihri Ansiklopedisi*, C.9, İstanbul 1992,s.122.

⁴⁴ M.Ş.S. 16, 58/1.

⁴⁵ Cin, Akgündüz, *age*,s.521.

⁴⁶ Aydın, *age*,s.105-106.

⁴⁷ M.Ş.S. 16, 254/10.

⁴⁸ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.3, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1991,s. 91; Mehmet Salih Erkek, "Osmanlı Toplumunda Bir Psikolojik Şiddet ve Mahremiyete Saldırı Aracı Olarak Küfür", *Tarih Okulu Dergisi*, S.XXVIII, İzmir 2016, s.229.

olayı mahkemeye taşımıştır.⁴⁹ Diğer örnekte ise Minol isimli zimminin Baki'yi üzerine bıçakla geldiği ve itale-i lisan ettiği iddiasıyla şikayet ettiği görülmektedir.⁵⁰

Şer'iyye sicillerinde karşılaştığımız bir diğer dava konusunu cinsel içerikli suçlar oluşturmaktadır. İslam hukuku evlilik dışı yaşanan ilişkileri, hemcinsler arası münasebetleri ve tecavüz vakalarını zina kavramı altında değerlendirmektedir. Suçun işleniş biçimi ve zorlama faktörü cezanın muhakemesinde önemli unsurlardır. İslamiyet öncesi dönemden itibaren tecavüz ve zina suçlarının önlenmesi için sert cezai yaptırımlar uygulamıştır. İslam hukuku bu tarz suçları had cezası kapsamında yargılamaktadır, fakat zina fiilinin dört şahitle ispatlanması ve tarafların itirafı gerekli olduğu için had cezası nadiren uygulanmıştır.⁵¹ Bu konuda yapılan ihbarların asılsız olması durumunda ise kazf yani zina iftirası suçu ortaya çıkmaktadır. Kanunnamelerde suçun sabit olması durumunda erkeğin, kadının, ergenin zina sebebiyle ödeyeceği cezai miktarlar ve zina konusunda yapılmış asılsız ihbarlarda uygulanacak yaptırımlar belirtilmiştir.⁵²

İncelenen dönemde bu kapsamda 3 vakaya ait 12 dava kaydı olduğu görülmektedir. İlk davada Piyale bin Abdullah isimli kölenin, Anton veled-i Yani ve Yani veled-i Minol isimli zimmileri kendisini Yakovaç isimli zimminin evine çekip ve fiil-i şeni' ettikleri iddiasıyla mahkemeye şikayet ettiği görülmektedir. Yapılan tahkikatta Anton zimminin hali ahaliden sorulduğunda Müslümanları darp ettiği, genç oğlanlara livata ettiği ve türlü kötülükleri olduğundan izalesinin gerekli olduğu konusunda ifade verdikleri görülmüştür.⁵³ Bir başka örnekte Horos karyesinden Esmâ aynı karyeden Yanaki isimli zimminin sarhoş halde evine gelip kendisine fiil-i şeni' ettiğini ve devam eden hamileliğinin bu fiilden olduğunu belirterek mahkemeye başvurmuştur. Olay gece gerçekleştiği için şahidi olmadığını belirten kadının söylemi üzerine yapılan tahkikatta karye ahalisinin Yanaki'nin kendi halinde biri olduğunu söyledikleri, Esmâ'nın nefsinde de Muslu Beğ'in kefil olduğu kayıttan anlaşılmaktadır.⁵⁴ Konu özelinde farklı bir örnekte şehir zabiti olan Uras

⁴⁹ M.Ş.S. 20. 182/1.

⁵⁰ M.Ş.S. 23, 45/6.

⁵¹ Cin, Akgündüz, *age*,s.303-304; Belkıs Konan, "Osmanlı Hukukunda Tecavüz Suçu", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S.29, Ankara 2011,s.149-169.

⁵² Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri...*,C.1,s.347-348; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri...*,C.9,s.494-496.

⁵³ M.Ş.S. 19, 22/3, 23/4-5.

⁵⁴ M.Ş.S. 29, 369/56, 370/3-4-5-6, 371/4, 373/1.

Beğ'in Mustafa isimli Müslüman'ı gayrimüslim bir kadınla gece şehirden çıkarken bulması üzerine durumu mahkemeye intikal ettirdiği görülmektedir.⁵⁵ Örneklere bakıldığında kişilerin ifadeleri yanında şahit olup olmaması ve ahali tarafından kişinin nasıl bilindiğinin mahkeme sürecine etki ettiği anlaşılmaktadır.

2. Mal-Mülk Konularıyla İlgili Kanunsuzluklar

Bu ana başlık altında değerlendirilecek dava konuları hırsızlık-hırsızlık iddiası, eşkıyalık-gasp, mala zarar ve kullanım hakkı ile ilgili olanlardır. İncelenen defterlerde 30 vakaya ait 42 dava kaydı tespit edilmiştir.

2.1. Hırsızlık-Hırsızlık İddiası

Hukuki anlamda hırsızlık, başkasına ait olan bir malı sahibinin rızası olmadan alıp yararlanmak fiildir. Eski Türkçede uğrulama, Arapçada sirkat ya da serika olarak ifade edilen suçun cezası olarak had ya da ta'zir uygulanmaktadır.⁵⁶ Suçun ortaya çıkması için bazı şartlar vardır. Suçu işleyen kişinin tam ehliyetli ve ergenlik çağına ulaşmış olması, iradesi ile fiili gerçekleştirmesi, eşyanın başkasına ait olması ve değeri olması, koruma altında olması, gizlice alınması yanında suçun sabit olması için mağdurun şikayetçi olması gereklidir. Olay ortaya çıktığında mahkemeye intikal etmeden çalınan mal sahibine geri verilirse sirkat suçu düşmektedir.⁵⁷

Maide suresinin 38. ayetinde hırsızlık yapanlara uygulanacak cezanın caydırıcı nitelik taşıdığı görülmektedir. Fatih kanunnamesinde kümes hayvanı, eşya, büyükbaş hayvan, at çalmak ya da aile üyeleri arasında hırsızlık gerçekleştiği zaman uygulanması gereken maddi cezalar kişilerin ekonomik durumu baz alınarak belirlenmiştir.⁵⁸ I. Ahmed kanunnamesinde ise Fatih kanunnamesindeki uygulamalara ilaveten bazı yaptırımlar bulunmaktadır.⁵⁹ Osmanlı hukukunda suçu nitelikli hale getiren, daha ağır cezalar verilmesini gerektiren bazı sebepler vardır. Suçun kıyafet değiştirerek işlenmesi, devlet malının çalınması, suçun gece vakti işlenmesi, şiddet ve silahla korkutarak

⁵⁵ M.Ş.S. 29, 258/7-8.

⁵⁶ Ali Bardakoğlu, "Hırsızlık", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.17, İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 1998,s.385.

⁵⁷ Cihan Osmanağaoğlu Karahasanoğlu, *Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Hırsızlık Suçu ve Cezası*, Onikilevha Yayınları, İstanbul 2016,s.27-28; Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2008,s.350-351; Vehbe Zuhayli, *İslam Fıkhi Ansiklopedisi*, C.7, İstanbul 1992, s.393.

⁵⁸ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri...*, C.1, s.349-350.

⁵⁹ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri...*, C.9, s.499-501.

gerçekleşmesi, evden veya işyerinden hırsızlık ve bu suçun tekerrür etmesi cezai yaptırımını ağırlaştırmaktadır.⁶⁰

Sicillerde konu ile ilgili 15 vakaya ait 19 dava kaydı bulunmaktadır. Vakalardan 8 tanesini Müslümanlar, 7 tanesini gayrimüslimler tarafından yapılan şikayetler oluşturmaktadır. Kıyafet-altın-para-meta⁶¹, çuka⁶², camus gönü⁶³, öküz-sığır⁶⁴, merkeb⁶⁵, bargir⁶⁶, tay⁶⁷ gibi malların dava konusu olduğu görülmüştür. Bazı dava kayıtlarında şikayetçi olanların zayi olan, çalınan eşyalarını elinde bulduğunu iddia edip dava ettiği kişiler bahsedilen mal ya da ürünü satın aldığını ispat etmiştir. Bazı kayıtlarda ise davacı kendi malı olduğunu şahitlerle kanıtlamıştır. Mahkemede ayrıca mal sahibine zayi olan malı satıp satmadığına ve mülkünden isteğiyle çıkarıp çıkarmadığına dair sorular yöneltilerek haksız bir karar almanın önüne geçilmek istendiği anlaşılmaktadır.

Konu ile ilgili iki kayıtta hükümlerin net olduğu görülmektedir. İlk örnekte Kafirboz'dan Yani veled-i Yorgi, Ali bin el-Hâc Hasan'ın elinde bulunduğu tayın kendi mülkünden çalındığını iddia ederek mahkemeye başvurmuştur. Ali tayı Ayasuluk'tan Mehmed ibn Ahmed'den aldığını, çalıntı mal olduğunu bilmediğini belirtmiştir. Şahitlerin zimminin tayı olduğuna, satıp hibe etmediğine dair şahitliği sonucunda tayın zimminin olduğuna hükümlenmiştir.⁶⁸ Diğer bir örnekte ise kadı olan Mehmed Efendi, Sabuncu ahalisinden olan Givan zimminin bir su sığırı ineğini otlattığını, ineğin zayi olduğunu belirtip hayvanı teslim edip etmediğinin mahkeme tarafından sorulmasını istemiştir. Zimmi teslim ettiğini fakat teslim ettiğine dair şahidinin olmadığını söylemiş, bunun üzerine Mehmed Efendi'nin ineğinin kıymetinin 1500 akçe olduğuna Bereket bin Abdullah ve Abdullah bin Süleyman şahitlik etmişlerdir.⁶⁹

2.2. Eşkîyalık-Gasp

İslam hukukuna göre insanların yollarını kesip müslim-gayrimüslim ayırt etmeksizin saldıracak mallarını almak, yaralamak ve hatta ölümlerine sebep olmak hırsızlık suçudur. Maide suresinin 33. ve 34.

⁶⁰ Mustafa Avcı, *Osmanlı Ceza Hukuku Özel Hükümler*, Adalet Yayınevi, Ankara 2018,s365-366.

⁶¹ M.Ş.S. 15, 71/3; M.Ş.S. 23, 237/7.

⁶² M.Ş.S. 15,71/6; M.Ş.S. 16,283/4; M.Ş.S. 18, 36/2.

⁶³ M.Ş.S. 20, 174/10, 175/5.

⁶⁴ M.Ş.S. 18, 243/1; M.Ş.S. 29, 108/5; M.Ş.S. 22, 26/3-4-5-6.

⁶⁵ M.Ş.S. 24, 29/1; M.Ş.S. 25, 30/4; M.Ş.S. 27, 65/10.

⁶⁶ M.Ş.S. 25, 12/1.

⁶⁷ M.Ş.S. 18, 190/4, 191/1.

⁶⁸ M.Ş.S. 18, 190/4, 191/1.

⁶⁹ M.Ş.S. 22, 26/3-4-5-6.

ayetlerinde suçü işleyen kişilere verilecek cezaların neler olduğu açıklanmıştır. Asayişin sağlanması, can güvenliği, seyahat ve ticaret emniyeti düzen için önemli olduğundan cezaların caydırıcı olması gereklidir. Suça uygulanacak ceza, işleniş biçimine göre farklılık gösterirken⁷⁰; birçok kez aynı suçü işlemek, çete halinde fiilin gerçekleşmesi gibi bazı etkenler suçü nitelikli hale getirmektedir.⁷¹

Gasp bir malı sahibinin rızası olmadan zorla almaktır. Gaspın unsurlarına bakıldığında ilk sırada malın alenen ve zorla alınması gelir çünkü gizlice alınması halinde fiil hırsızlık suçü kapsamında değerlendirilmelidir. Hırsızlıkta olduğu gibi gasp edilen malın da bir değer taşıması ve dinen yasaklanmış olmaması gereklidir.⁷² Bu fiilin cezai hükümlülüğü ta'zir cezasıdır. Hukuki olarak ise malın yapısında bozulma meydana gelmediyse iadesi veya tazmininin sağlanmasıdır. Gasp edilip kullanılan mal için sahibine ecr-i misil ödenmelidir.⁷³ Osmanlı ceza hukukunda bu suç için siyaseten katl, kürek, pranga, dayak ve hapis, kamu görevinden çıkma, sürgün, para cezası, iade ve tazmin cezai yaptırım olarak uygulanmıştır.⁷⁴ I. Ahmed kanunnamesinde de cezaların miktarı ve kapsamları belirtilmiştir.⁷⁵

İncelenen sicillerde konu ile ilgili 5 vakaya ait 12 dava kaydında şikayetçi olanların hepsinin gayrimüslim olduğu anlaşılmıştır. Olaylar Tire yolu üzerinde kervan yoluna inerek⁷⁶, Sabuncubeli mevkiinde yol basarak⁷⁷ meydana gelmiştir. Failler bazı vakalarda saldırılarını gece gerçekleştirmişlerdir.⁷⁸ Gasp edilen eşyalar esbap, erzak, emval, çuka türünde metallerden oluşmaktadır. Mahkemede her dava türünde olduğu gibi bu suçta da şahitlerin bulunması, kişinin halinin iyi olması ve kefillik önemlidir. Konuyla ilgili örneğin ilkinde Duka veled-i Yorgi isimli zimmi Yurt Dağı Süleymanlı karyesinden Musa bin Hızır'ın Sökülü karyesine giderken gece refikleriyle yollarını basıp esbap ve erzaklarını aldığını, gece olduğu için şahidi olmadığını söyleyerek dava etmiştir. Musa almadığına yemin etmiş, hali karye ahalisi ve etraftan sorulduğunda iyi

⁷⁰ Ekinci, *age*, s.352-353.

⁷¹ Avcı, *age*, s.459-462.

⁷² İçki ve domuz eti gibi haram kılınan metallerin alınması gasp fiilini ortaya çıkarmamaktadır. M.Akif Aydın, "Gasp", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.13, İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1996, s.387-388.

⁷³ Cin, Akgündüz, *age*, s.627-629.

⁷⁴ Avcı, *age*, s.551-553.

⁷⁵ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri....*, C.9, s.500.

⁷⁶ M.Ş.S. 16, 197/6.

⁷⁷ M.Ş.S. 27, 99/6-7-8-9, 223/1.

⁷⁸ M.Ş.S. 25, 219/5; M.Ş.S. 29, 56/10.

halli olduğunu belirttikleri sicile kaydedilmiştir.⁷⁹ Bir diğer örnekte ise Anton veled-i Karakaş isimli zimmi, Keçelü karyesinden Hüseyin bin Hüdayi'yi öğle namazı zamanında Sabuncubeli üstünde iki refikiyle yoluna inip çukalarını zapt ettiği gerekçesiyle dava etmiştir. Hüseyin iddiayı kabul etmeyerek şehirde olduğunu kuşluk vakti geldiğini ve bu hususta şahitleri olduğunu söylemiştir. Gürliye reayası olduğundan evkaf mütevellisinin hapsine verilen Hüseyin hakkında karyesinden olan şahitler yaramazlığını görmediklerini beyan edip, içlerinden Sefer bin Yunus ve Mehmed bin Turan Hüseyin'e kefil olmuştur.⁸⁰

2.3. Mala Zarar

Mallarla ilgili sicillere yansıyan bir diğer dava türünü oluşturan bu fiilde, gasp ve hırsızlıktan farklı olarak mala zarar verilerek haksız bir eylem ortaya çıkmaktadır. Kısas gerektiren haller dışında faile aynı şekilde yaptırım uygulanmamış, verdiği zarar tazmin ettirilmiştir. Ayrıca suça karşı ta'zir, adli para cezası, kürek, tazmin ve tekrarlanması durumunda hapis cezası uygulanmıştır.⁸¹

I. Ahmed kanunnamesinde mala zarar verene karşı uygulanması gereken yaptırımlar belirtilmiştir. Bir başkasının evini, dükkanını yakanlara idam cezası verilmesi, hayvanların ekine zarar vermesi durumunda alınacak para cezalarının miktarı, bir kimsenin hayvanının öldürülürse tazmin edilmesi, insanların meralarına girenlerin men edilmesi gibi hususların üzerinde durulmuştur.⁸²

Tespit edilen 2 vakada da şikayetler Müslümanlar tarafından yapılmıştır. İlk örnekte Cevriye bint İbrahim, bağban Mihal veled-i Nikola'yı duvarının kenarında talaş yakıp, duvarına zarar verdiğini söyleyerek tazmin etmesi isteğiyle dava etmiştir. Mimarbaşı ve mahkemede bulunan kişilerin duvarın zarar gördüğüne yönelik şahitlikleri üzerine Mihal'in duvarı tamir ettirmesine hükümlenmiştir.⁸³ Diğer örnekte dergâh-ı âli çavuşlarından Mustafa Çavuş, Horos karyesinden Kayalı, Balı, Dimitri isimli zimmilerin Mahmud Efendi'nin Kara Ağaç adıyla bilinen çayırına hayvan saldıklarını söyleyerek dava etmiştir. Kişinin mülkü olan çayıra girilmesinden men edilmeleri mahkemede tembih olunmuştur.⁸⁴

⁷⁹ M.Ş.S. 25, 219/5-6-7.

⁸⁰ M.Ş.S. 27, 99/6-7-8-9.

⁸¹ Avcı, *a.g.e.*, s.546-549.

⁸² Akgündüz, *a.g.e.*, s.502-503.

⁸³ M.Ş.S. 16, 19/1.

⁸⁴ M.Ş.S. 16, 51/4.

2.4. Mülk Kullanım Hakkı

Mülkiyet ya da mülk din hükümlerinin kabul ettiği insan ve meta ilişkisidir. Bu ilişki mal sahibi olan kişiye aidiyet ve kullanım hakkı verirken, meşru yolla mal elde edilmesinde ya da intikalde sahiplik ve tasarruf hakkını da tanımıştır. Bu hak maldan başkasının tasarruf etmesine yahut yararlanmasına engel oluşturmaktadır.⁸⁵

Ölen kişinin yakınlarına kalan mal, mülk, para, terekeyi ifade eden miras; İslam hukukunda kişiye ait hak olarak görülmüştür. Ortadan kaybolan ya da vefat eden kişinin ardından kalanları taksim etmeden önce defin için gerekli masrafları ayrılıp ve hayattayken aldığı ispat edilen borçları terekesinden ödenmekte bundan sonra varislerin hakkı paylaştırılmaktadır. İslam hukukuna göre evlat edinme, yeminli hısımlık miras sebebi görülmemiş; çocuklara, anne-babaya miras payı ayrılmış, kadınların hakkı da titizlikle korunmuştur.⁸⁶

Fıkıh kaidelerine göre mirasçı olmak için üç temel unsur bulunmaktadır. Akrabalık ve hakiki neseple, evlilikle kurulan bağ ile mirasçı olunabildiği gibi kölenin azat edilmesiyle doğan hükmi akrabalık ile azat eden azat ettiği kişinin varisi olmaktadır.⁸⁷ Farklı dinlere mensup kişiler, miras sahibini öldürenler, zinadan doğan çocuklar, lian ile nesebi reddedilen çocuklar ve köleler ise mirasçı olarak kabul edilmemiştir.⁸⁸

Çalışma aralığındaki sicillerde kullanım hakkı ile ilgili 8 vakaya ait 10 dava kaydı tespit edilmiştir. Dava içeriklerine baktığımızda mirasla intikal eden malı başkasının kullanımında bulunduğu iddiasıyla davacıların durumu mahkemeye taşıdığı anlaşılmaktadır. Tespit edilen davalarda şikayetlerin hepsi Müslümanlar tarafından yapılmıştır. Dava konuları ev-mülk⁸⁹, bağ⁹⁰, yer⁹¹ türünde gayrimenkullerin kullanımından oluşmaktadır.

Kayıtlara göre mahkemede taraflar belli bir meblağ üzerinde uzlaşarak davaya sebep olan anlaşmazlıklarına son verebilmektedir.⁹² Bir davada ise Abdi Beğ'in Yosef isimli Yahudi'yi babasından kendisine

⁸⁵ Zuhayli, *İslam Fıkhi...*, C.7, s.11-12.

⁸⁶ Cin, Akgündüz, *a.g.e.*, s.548-549. Nisa suresinin 7. ayetinde kadının miras hakkının verilmesi gerektiği, 11. ayetinde çocuklara miras taksimi yapılırken, 12. ayetinde ise eşlerin ölümü halinde payları belirlenirken dikkat edilecek hususlara değinilmiştir.

⁸⁷ Zuhayli, *İslam Fıkhi...*, C.10, s.323-324.

⁸⁸ Zuhayli, *a.g.e.*, s.327-328; Ekinci, *a.g.e.*, s.466-467.

⁸⁹ M.Ş.S. 16, 259/4, 265/1; M.Ş.S. 18, 25/1; M.Ş.S. 22, 278/5.

⁹⁰ M.Ş.S. 18, 76/2.

⁹¹ M.Ş.S. 21, 92/1; M.Ş.S. 26, 6/4; M.Ş.S. 28, 293/2, 294/1, 295/1.

⁹² M.Ş.S. 21, 92/1; M.Ş.S. 26, 6/4.

intikal eden evi kullandığı gerekçesiyle şikayet ettiğinde, Yosef'in evi Abdi'nin üvey annesi Kamer'den satın aldığını beyan ettiği görülmektedir.⁹³

Davacının haklılığı ispat edildiği takdirde kanunen gerekli olan ne ise o uygulanmıştır.⁹⁴ Başka bir örnekte ise bağ ile ilgili yapılan şikayetin haksız bir şikayet olduğu şahitlerin beyanları ile ortaya çıkmıştır.⁹⁵

Bazı davalarda davacıların konuyu merkeze intikal ettirerek çözüm aradığı görülmektedir. Merkez, tarafların ellerinde olan hüccet ve temessüklerin dikkate alınmasını ilgili görevlilere emretmiştir.⁹⁶

3. Devlet-Kişi İlişkileriyle İlgili Kanunsuzluklar

İnsanların devlete karşı sorumluluklarını belirleyen kanunlar aynı zamanda devletin halka karşı görevlerini tespit eden ve aralarındaki ilişkiyi düzenleyen kurallar bütünüdür. Toplumun gerek kendi içinde gerek devlet-kişi arasında kanunlara aykırı bir durum ortaya çıkmışsa haksız görülen fiil mahkemeye taşınmıştır. Devlete karşı sorumluluğunu yerine getirmeyen bireylerde olduğu gibi devlet görevlilerinin de aykırı tutumları bulunursa konu kadı huzuruna getirilmiştir. İncelenen dönemde konuyla ilgili 10 vakaya ait 10 dava kaydında 4 şikayetin gayrimüslimler, 6 şikayetin görevliler tarafından yapıldığı tespit edilmiştir. Beytülmalın terekeye haksız yere el koyması, vergi ödemeleri, içki meclisi kurup-satma ve sipahinin işe engel olması dava konularını oluşturmaktadır.

Miras ölenin ardından kalan varislerine ait bir haktır. İslam hukuku kadılık makamının miras konusuna karışmasını uygun bulmamakta, ancak mirasçılar arasında anlaşmazlık olması, varisler arasında hakkını koruyamayacak yaşta çocukların bulunması, kişinin gaip olması ve ölen kişinin varisinin bulunmaması halinde kadı tereke taksimine müdahale

⁹³ M.Ş.S. 22, 278/5.

⁹⁴ Abdurrahman Beğ ibn el-Hâc Mehmed, Yorgi veled-i Yani'yi Çaprastlar-ı Kebir'de babasından kendine intikal eden mülkü tasarruf ettiği gerekçesiyle dava etmiştir. Şahitlerle Abdurrahman'ın babasının mülkü olduğu doğrulanmış ve mülkte Abdurrahman'ın hak sahibi olduğuna hükmolunmuştur. M.Ş.S. 16, 259/4, 265/1; M.Ş.S. 18, 25/1.

⁹⁵ Tarhaniyet'ten Mustafa bin Kara Dede'nin zevcesi Ümmü'nün vekili Muslu, Kefere mahallesinden Minol veled-i Yani'yi kadının babasından kalma bir kıta bağı tasarruf ettiği gerekçesiyle dava etmiştir. Minol bağı Mihail isimli zimmiden aldığını belirtmiş, mahkemeye getirilen Mihail bağı kadının zevci Mustafa'dan aldığını söylediğinde Mustafa inkarla cevap vermiştir. Şahitler Mihail'in belirttiği şekilde olduğunu ve kadının satışı kabul ettiğini beyan ettiklerinde mahkeme gereğinin yapılmasına karar vermiştir. M.Ş.S. 18, 76/2.

⁹⁶ M.Ş.S. 28, 293/2, 294/1, 295/1.

edebilmektedir.⁹⁷ Vefat eden kişinin terekesinden hak sahibi olan kimsenin bulunmaması durumunda tereke muhafaza edilmek ve murisin gerekli masraflarında kullanılmak için beytülmal teslim edilmektedir.⁹⁸ Tespit edilen 2 davada kişiler miras konusunda hak sahibi olduklarını iddia ederek mahkemeye başvurmuştur. İlk örnekte mürd olan Manisa Paşa Bahçesi bağbanı Yani veled-i Mihal'in kardeşi Andreye isimli zimmi, beytülmal emini olan Divane Mustafa'yı kardeşlik sebebiyle veraset hakkı bulunmasına rağmen muhallefata el koyduğunu belirterek dava etmiştir. Davada Yani'den ispat istendiğinde şahitleri bulunduğu sicile kaydedilmiştir.⁹⁹ Diğer bir örnekte Çatal Kilise karyesinden Yorgi veled-i Minol zimmi, yave keferenin cizye ve beytülmal mukatası emini olan Hacı ile ortağı Mehmed isimli kişileri karyede ölen Ebipetriz isimli zimminin terekesine el koyduklarını fakat kardeşi olarak kendisinin ve ölen zimminin zevcesinin hakkı olduğunu söyleyerek dava etmiştir. Hacı ve Mehmed zimminin zevcesinden başka varisi olduğunu bilmediklerinden terekeye müdahale ettiklerini belirtip kardeşi olduğuna dair ispat istemişlerdir. Mahkemede bulunan şahitler zimmilerin kardeş olduğuna ve Yorgi ile ölen zimminin zevcesinin varis olduğuna şahitlik etmişler, bunun üzerine Yorgi'nin varis olduğuna mahkeme tarafından hükmolunmuştur.¹⁰⁰

Toplumun devlete karşı ekonomik sorumluluğu vergi ödemesidir ve bu devletin en önemli gelir kalemlerinden birini oluşturmaktadır. Fatih döneminde düzenlenen kanunname Osmanlı'nın raiyyet rüsumuna dair en eski kaynaktır.¹⁰¹ Vergilendirme sistemi üç temel başlıkta devletin şer'i görevleri için alınan rüsum-ı şer'iyye, yürütme ve uygulama görevleri için alınan rüsum-ı örfiye, savaş zamanları ve olağanüstü hallerde alınan tekalif-i divaniye olarak toplanmaktadır.¹⁰² Sicillerde bu hususta cizye, öşür, haraç, çift bozanla ilgili kayıtlar olduğu tespit edilmiştir.

⁹⁷ Alpay Bizbirlik, "Tereke Kayıtlarına Göre 17.Yüzyılın Ortalarında Manisa Ailesinin Sosyo-Ekonomik Durumu", *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.4, Konya 2010, s.27.

⁹⁸ Ahmed Akgündüz, *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Diyarbakır 1986, s.283.

⁹⁹ M.Ş.S. 16, 197/3.

¹⁰⁰ M.Ş.S. 26, 144/2.

¹⁰¹ Halil İnalçık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsumu" *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayınları, İstanbul 2009, s.31-32.

¹⁰² Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, s.547-554.

Halk arasında daha çok haraç adıyla bilinen cizye, padişaha tabi olan gayrimüslimlerden alınan vergidir.¹⁰³ Ergenlik çağına gelmiş olanlardan alınan verginin miktarı kişilerin ekonomik durumu temel alınarak belirlenmiştir.¹⁰⁴ Haraç-cizye konulu dava kayıtlarının ilkinde cizye emini olan Receb bin Ali, Miranşah isimli zimmiyi cizye ödemesinde zorluk çıkardığı gerekçesiyle dava ettiğinde Receb'in elindeki emr-i şerife uygun davranılmasına ve zimminin haracını ödemesine hükmolunmuştur.¹⁰⁵ İki davada haraç toplamaya görevlendirilen kişilerin mükellef zimmlere ödeme yapıp yapmadıklarını mahkeme huzurunda sorduğu ve ödeme yapılmadığına dair cevap aldığı kayıtlardan anlaşılmaktadır.¹⁰⁶ Osmanlı haraç, cizye gibi şer'i vergiler ve örfi vergilerden bazı zimmleri sorumlu tutmayarak, deftere muaf ve müsellemler olarak kaydetmiştir. Coğrafi konumları, yaptıkları hizmetler, devlet görevinde yer almaları gibi etkenlere göre bazı durumlarda az vergi ödemişler, bazen geçici bazen ise sürekli olarak vergiden muaf olmuşlardır.¹⁰⁷ Kanunnamelerden devlet işinde çalışanlar veya miri işe yardım edenlerin cizyeden muaf oldukları ya da az miktarda ödeme yaptıkları anlaşılmaktadır.¹⁰⁸ Konu ile ilgili tespit edilen kayıta Kiryako isimli zimmi, yavecî Mehmed'i sultan reayasından olmasına rağmen kendisinden haraç talep ettiğini söyleyerek engel olunması için dava etmiş ve mahkeme Mehmed'i bu isteğinden men etmiştir.¹⁰⁹

Sicillerde devlet görevlileri ile gayrimüslim reayayı karşı karşıya getiren diğer vergi türlerinin öşür ve çift bozan olduğu anlaşılmaktadır. Zirai ürün ve meyvelerden alınan vergi olan öşür ile ilgili davada Çınar Tımarı sipahisi olan Ahmed Beğ ibn Emirşah, Niko veled-i Miyo isimli zimmiyi bağını bahçe yapıp öşür ödemediği zorluk çıkardığı iddiasıyla dava ettiğinde zimmi yaptığı değişikliği kabul etmiş ve öşür ödemesine hükmolunmuştur.¹¹⁰

¹⁰³ Halil İncalcık, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İSAM Yayınları, İstanbul 2011, s.60; Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001, s.251.

¹⁰⁴ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S.V, Ankara 1947, s.493-495.

¹⁰⁵ M.Ş.S. 19, 12/8.

¹⁰⁶ M.Ş.S. 20, 182/12, 183/1.

¹⁰⁷ Ercan, *a.g.e.*, s.257-259.

¹⁰⁸ Çağatay, *a.g.m.*, s.490.

¹⁰⁹ M.Ş.S. 20, 182/4.

¹¹⁰ M.Ş.S. 19, 14/2.

Osmanlı, toprak üretiminin devamlılığını sağlamak adına tedbirler olarak, toprağını işlemeyenleri çift bozan vergisi mükellefi saymış, böylece toprakların boş kalmasının önüne geçmeyi amaçlamıştır. Tespit edilen dava örneğinde çift bozan mukataasına iltizam nazırı olan Süleyman Çavuş'un vekili olan İbrahim Beğ, Vasab veled-i Mihal isimli Ermeni'den elindeki berat gereğince çift bozan akçesi olarak otuz iki akçe talep etmiş, mahkemede berat dikkate alınarak zimminin akçeyi vermesi tembih olunmuştur.¹¹¹

İslam dini Müslümanlara sarhoşluk verecek içeceklerin kullanılmasını haram kılmış ve dinen uzak durulması gerektiğini Maide suresinin 90. ve 91. ayetlerinde belirtmiştir. İçki konusu fıkıh kurallarına göre had cezası gerektiren suçlardandır.¹¹² Kanunnamelerde içki içen kişiye kadı tarafında uygulanması gereken cezanın niteliği belirlenmiştir.¹¹³ Devlet gayrimüslimlerin evlerinde kendileri için yeterli olacak miktarda içki bulundurmaları ve kendi aralarında ticaretini yapmaları konusunda kısıtlama uygulamamıştır. Gayrimüslimlere Müslümanlara içki satmaları halinde ve kurallara riayet etmediklerinde yaptırım uygulanacağı belirtilmiştir.¹¹⁴ Bu konuda tespit edilen dava kaydından şehir zabiti Receb Beğ, Hacı İlyas-ı Kebir mahallesinde Ferhad oğlu isimli kişinin evinde bulunan zimmilerden Kosta isimli zimmiyi haram meclisler kurduğu iddiasıyla mahkemeye bildirmiştir. Mahalle ahalisinden olan kişilerin, zimminin şarap sattığını ve meyhanecilik yaptığını belirttikleri sicile kaydedilmiştir.¹¹⁵

Devlet görevlileri ve kişi arasındaki son örnekte ise Manisa'da bulunan Yahudi hayvancılar ve kasapların iş konusunda sipahi tarafından engellenince durumu mahkemeye taşıdığı görülmektedir. Yetiştirdikleri hayvanları kesmelerinde bir sıkıntı olmadığına dair merkezden verilen fetvalar ve emirleri ibraz ettiklerinde, şer'an bu hususta bir sorun olmadığı anlaşılmış, sipahi ya da bir başkası bu konuda müdahaleden men edilmiştir.¹¹⁶

Sonuç

Manisa'nın önemli ticaret liman şehirlerinden biri olan İzmir'e olan yakınlığı ve yol güzergahında bulunması ticari etkinliğine katkı sağladığı

¹¹¹ M.Ş.S. 20, 190/2.

¹¹² Cin, Akgündüz, *a.g.e.*, s.305.

¹¹³ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri..*, C.1, s.349; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri..*,C.9, s.499.

¹¹⁴ M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2017, s.422.

¹¹⁵ M.Ş.S. 22, 185/4.

¹¹⁶ M.Ş.S. 26, 108/1.

gibi farklı inançlara sahip kişilerin şehre temasına da imkan tanımıştır. Şehirde yerleşik olan gayrimüslimler ile nüfusun ana unsuru olan Müslümanlar birlikte yaşamının getirisi olarak birçok alanda ilişkiler kurmuştur. Bu ilişkilerde zaman zaman sorunların yaşandığı ve bunların mahkemeye intikal ettirildiği kayıtlarından anlaşılmaktadır.

Osmanlı hukuk sistemi Müslümanların olduğu kadar zimmi statüsünde olan gayrimüslimlerin de hakkını güvence altına almıştır. İncelenen yıllar arasında Manisa'nın müslim-gayrimüslim ilişkileri özelinde görülen kanunsuzlukların neler olduğu tespit edilmeye çalışılmış, konu hakkında genel olarak 72 vakaya ait 104 dava kaydının olduğu saptanmıştır. Dava kayıtlarında karşılaşılan 13 vaka türü 3 ana başlık altında tasniflenmiştir.

Kişisel konularla ilgili kanunsuzluklarda bulunan dava kayıtları içinde darp-yaralama hususundaki kayıtların sayısal oranı (%22) diğerlerinden yüksektir. Gayrimüslimler tarafından yapılan şikayetler, Müslümanlara oranla oldukça fazladır. Aynı durum cinayet davalarında da görülmüş, şikayetçi olanların neredeyse tamamını gayrimüslimler oluşturmuştur. Evlilik-boşanma (%2) ve küfür-hakaret konulu davalarda iki taraftan da birer dava kaydı olduğu görülmüştür. Küfür-hakaret ve cinsel suçlarla ilgili oran %13'tür. Cinsel içerikli suçlarla ilgili şikayetlerin tamamı Müslümanlar tarafından yapılmıştır.

Mal-mülk konulu davalarda hırsızlık-hırsızlık iddiası %17, eşkıyalık ve gasp ise %11 oranına sahiptir. Hırsızlık-hırsızlık iddiası hakkında yapılan şikayetlerde tarafların başvuru sayısı birbirine yakınken, eşkıyalık ve gasp başlığında şikayetçilerin tamamı gayrimüslimdir. Mala zarar (%2) ve kullanım hakkı (%10) konulu davalarda ise şikayetçi olanların tamamı Müslüman'dır. Kullanım hakkıyla ilgili meselelerin genellikle miras yoluyla intikal eden gayrimenkuller üzerinden olduğu ve bazı davalarda Müslümanların haksız şikayetlerinin bulunduğu anlaşılmıştır.

Devlet-kişi ilişkilerindeki kanunsuzluk örneklerinde (%10) ağırlıklı olarak davacı olan Müslüman görevliler iken bazı davaların gayrimüslimler tarafından mahkemeye intikal ettirildiği görülmüştür. Devlet görevlileri tarafından yapılan şikayetler genel olarak vergi ödemelerinde yaşanan sıkıntı üzerine olurken, bir kayıta satışı yasak olan içki ile ilgilidir. Gayrimüslimler tarafından yapılan başvurular beytülmalın muhalefata el koyması ile ilgili olup, bir dava mükellefi olunmayan vergi talebi, bir dava da sipahinin iş konusunda engel çıkarması üzerinedir.

Genel olarak bakıldığında gayrimüslimler tarafından yapılan şikayetlerin (%60) daha fazla olduğu anlaşılmıştır. Bunda Müslüman

nüfusun gayrimüslimlere nazaran hakim unsur olmasının yanında bir nevi üstünlük psikolojisinin de etkili olduğu düşünülebilir. Özellikle darp-yaralama, cinayet, eşkıyalık-gasp olaylarında gayrimüslimlerin daha fazla mağdur olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır.

Dava açmanın öncelikli amacı duruma resmiyet kazandırma düşüncesi olmalıdır, zira bazı kayıtlarda sadece durumun ve beyanların sicile kaydedildiği görülürken verilen hükme dair bilgiye rastlanmamıştır. Tüm dava örneklerinde yapılan incelemeler gerek Müslüman gerekse gayrimüslim olsun kişinin haklılığını ispatlayan belgelere ve şahitlerin beyanlarına dikkat edilerek hareket edildiğini göstermektedir. Bazı durumlarda kişiler çözüme ulaşmak ve haklarını aramak adına durumu merkeze bildirmişler ve buradan gelen emirler doğrultusunda haklarını elde etmişlerdir. Kayıtlardan haklarını arayanların sadece erkeklerden ibaret olmadığı kadınların da Müslüman ya da gayrimüslim fark etmeksizin mahkeme yoluyla sorunlara çözüm aradığı anlaşılmaktadır. Kadınlar bazı kayıtlarda kendi haklarını bazılarında ise vasisi oldukları evlatlarının haklarını gözetmişlerdir.

1600-1610 yıllarında Manisa'nın müslim ve gayrimüslimlerinin en çok kişisel konularda (%50) karşı karşıya geldiği, bunu mal-mülk meseleleri (%40) ve devlet-kişi ilişkilerinin (%10) takip ettiği söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Manisa Şer'iyeye Sicilleri(M.Ş.S.)
15, 16, 18, 19, 20,21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29.
- Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018.
- Akgündüz, Ahmed, *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Diyarbakır 1986.
- Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.1, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1990.
- Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.3, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1991.
- Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.9, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1996.
- Avcı, Mustafa, *Osmanlı Ceza Hukuku Genel Hükümler*, Adalet Yayınevi, Ankara 2018.
- Avcı, Mustafa, *Osmanlı Ceza Hukuku Özel Hükümler*, Adalet Yayınevi, Ankara 2018.
- Aydın, M. Akif, "Gasp", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.13, İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1996, ss.387-392.
- Aydın, M. Akif, *Osmanlı Aile Hukuku*, Klasik Yayınları, İstanbul 2017.
- Bardakoğlu, Ali, "Hırsızlık", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.17, İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 1998, ss.384-396.
- Bayındır, Abdülaziz, "Örneklerle Osmanlı Ceza Yargılaması", *Türkler*, C.10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.69-82.
- Bizbirlik, Alpay, "Tereke Kayıtlarına Göre 17.Yüzyılın Ortalarında Manisa Ailesinin Sosyo-Ekonomik Durumu", *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.4, Konya 2010,ss.25-42.
- Bizbirlik, Alpay, Altan, Melis, "17.Yüzyılın İlk Yıllarında Saruhan Sancağı'ndaki Gayrimüslimler Arasında Görülen Kanunsuzluklar Üzerine", *3.Uluslararası Akademik Araştırmalar Kongresi (İCAR)*, Asos Yayınevi, Elazığ 2020, ss.358-369.
- Cin, Halil, Akgündüz, Ahmed, *Türk Hukuk Tarihi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2011.
- Cin, Halil, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Ankara Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1974.
- Çağatay, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S.V, Ankara 1947,ss.483-511.

- Çiçek, Kemal, "Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine Zimmilerin Yargı Tercihî", *Pax Ottomana Studies In Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, Sota&Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, ss.31-50.
- Ekinci, Ekrem Buğra, *Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2008.
- Emecen, Feridun M., *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan Devlet ve Toplum*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.
- Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001.
- Erkek, Mehmet Salih, "Osmanlı Toplumunda Bir Psikolojik Şiddet ve Mahremiyete Saldırı Aracı Olarak Küfür", *Tarih Okulu Dergisi*, S.XXVIII, İzmir 2016,ss.223-247.
- İnalçık, Halil, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsümü" *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayınları, İstanbul 2009, ss.31-66.
- İnalçık, Halil, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İSAM Yayınları, İstanbul 2011.
- Karahasanoğlu-Osmanağaoğlu, Cihan, *Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Hırsızlık Suçu ve Cezası*, Onikilevha Yayınları, İstanbul 2016.
- Karpat, Kemal, "Klasik Osmanlı Dini Kültürel Düzeninden Ulus-Devlete", *Osmanlı Hoşgörüsü*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.
- Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2017.
- Kenanoğlu, M. Macit, "Zimmi", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.44, İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 2013, ss.438-440.
- Konan, Belkıs, "Osmanlı Hukukunda Tecavüz Suçu", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S.29, Ankara 2011,ss.149-172.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.
- Tuğluca, Murat, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikayet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016.
- Zuhayli, Vehbe, *İslam Fıkhi Ansiklopedisi*, C.7, İstanbul 1992.
- Zuhayli, Vehbe, *İslam Fıkhi Ansiklopedisi*, C.8, İstanbul 1992.
- Zuhayli, Vehbe, *İslam Fıkhi Ansiklopedisi*, C.9, İstanbul 1992.
- Zuhayli, Vehbe, *İslam Fıkhi Ansiklopedisi*, C.10, İstanbul, 1992.

MANİSA'DA KADINLAR TARAFINDAN YAPILAN KANUNSUZLUKLAR (17. VE 18. YÜZYIL ÖRNEKLERİYLE)

Mustafa KAYA*

Osmanlı toplumunda kadının statüsü dini, ahlakî ve çevresel etkiler (şer'î hukuk ve örfî kanunlar) bağlamında erkeklerin yaşantılarına göre farklılıklar göstermekle birlikte genel çerçevede bazı yönleriyle sınırlandırılmıştır. Öyle ki, bu sınırlamalar şehir ve taşra hayatına göre de değişiklikler gösterebilmekteydi. Bu durum sosyal hayata dair önemli veriler sağlamamıza yardımcı olan şer'îye sicilleri ve şikâyet defterlerindeki mevcut hükümlerde kadınların yer alma durumlarının sayısal olarak erkeklere göre düşük olmasından da takip edilebilmektedir. Ancak bununla birlikte kadınların yaşantılarındaki bu sınırlamalar pek çok alanda faaliyette bulunmalarının tamamen yasaklanması anlamına gelmemektedir¹. Nitekim Osmanlı toplumunda kadınların, ekonomik yaşamın içerisinde bulunmalarına karşı çıkılmamış, taşınır ya da taşınmaz mal sahibi olabilmişler, ekonomik yaşama katılarak ticari faaliyetlerde bulunmuşlardır. Mülk sahibi olan kadınların, mülklerinin kullanım hakkı kendilerinde olmuş ve bu mülklerini Müslim-Gayrimüslim fark etmeksizin istedikleri kişilere satabilmişlerdir. Yine kendilerinin izni olmadan aileden hiç kimse onların malları üzerinde bir tasarrufta bulunamamış ve kiralama ya da malı geçici

*Dr. Öğr. Üyesi Manisa Celal Bayar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi E Posta: mustafakaya73@hotmail.com

¹ Örneğin, Kanuni dönemi merkez ve umumi, Aydın sancağı, Bolu sancağı, Karaman eyaleti ve Bosna sancağı kanunnamelerinde yer alan "ve dahi bir ra'yyet fevt olub oğlu kalmasa kızı kalsa, dahi atam yeridir, hakkından gelürüm deyü taleb eylese, sipahi yeri kızına vermek memnû'dur." şeklindeki hüküm gereğince kız evlada yer intikali yasaklanırken bu durum II.Selim devri Celâlzade kanunnameleri, Gürcistan eyaleti ve ilbasan sancağı kanunnameleri ile III.Murad devri umumi kanunnamelerinde kız evladların lehine olarak değişikliğe uğramıştır. (Ahmet Akgündüz *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, I. Kitap (Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnameleri), 4.Cilt, s.309, md.106, 7.Cilt, s.281, md.3. İstanbul 1990).

süre ile kullanamamıştır². Evlilik süresince mülk edinme ve bu mülk üzerinde tasarruf yetkisi olan kadınların eşleri ile ortak ticari faaliyetler yürüttükleri de olmuştur³. Bazı eyaletlerin kanunnamelerinde ise kadınlar, hak iddialarına uyacak biçimde değişiklik yapıldıktan sonra çiftlik mirasçısı olabilmişlerdir. Diğer yandan kırsal üretici, mal sahibi, ücretli işçi ve küçük ölçekli girişimci konumunda olan kadınlar özellikle büyük kentlerde iplik işinde, dokumacılıkta ve nakış işlerinde çalışıp becerilerinin ürünlerini özel kadın pazarlarında satarak ve ayrıca hamamlarda zengin ailelerin yanında hizmetçi olarak çalışarak para kazanmışlardır⁴. Ancak Sosyal hayattaki serbest ya da sınırlandırılmış yaşantılarında cinsiyet fark etmeksizin pek çok kişiyle mecburi ilişki ve iletişim içerisine giren kadınlar, kimi zaman sahip oldukları haklarını suistimal ederek kimi zaman da gündelik yaşamlarında karşılaştıkları durumlar üzerine isteyerek ya da istemeyerek birtakım kanunsuzluklar da yapmışlar ve yapılan bu kanunsuzluklar kayıtlara geçmiştir.

Şikâyet defterlerinde ve Şer'îye sicillerinde kanunsuzluklar kapsamında daha çok eşkıyalık, hırsızlık, öldürme, gasp, tecavüz, fuhuş, yaralama, cana ve mala kast gibi olayların kayıtlarını görmekle birlikte maddi manevi zarar verici pek çok olaya ilişkin hükümler de görmek mümkündür. Olayların failleri genelde yetişkin erkekler olup az da olsa kadın ve çocukların yaptıkları kanunsuzluklara da rastlanmaktadır. Bu kişilerden kadınlar, özellikle yetişkin erkekler tarafından yapılan kanunsuzluklarda maruz kalan taraf olarak belgelere sıklıkla yansımış olup boşanmaya dayalı hak ihlali, darp, tecavüz gibi kanunsuzluklar ise en fazla maruz kalınan olaylar olarak dikkat çekmektedir. Kadınların yapmış oldukları kanunsuzluklarda ise farklı olay türleri olmakla birlikte namahrem olan kişilerle gayrimeşru ilişkilerde bulunmak (zina, fuhuş, yemeli-içmeli eğlence) dikkat çekici sayıda belgelere yansımıştır.

Yapılan kanunsuzlukların kadınlar üzerinden bir değerlendirmesi olan bu çalışmada Manisa'da kadınlar tarafından yapılan

² Sibel Dulum, Osmanlı Devleti'nde Kadının Statüsü, Eğitimi ve Çalışma Hayatı (1839-1918), Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2006, s.16; Okan Gümüşdoğan, Üsküdar Şer'îyye Sicillerinde Kadın Ve Çocuklarla İlgili Davaların Analizi, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı Türkiyat Araştırmaları Yüksek Lisans Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019, s.11.

³ Nurcan Abacı, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s.148.

⁴ Suraiya Faroqi, *18. Yüzyıl Anadolu Kırsalında Suç, Kadınlar ve Servet, Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, Ed. Madeline C. Zilfi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul-2000, s.9,12.

kanunsuzluklar ele alınacaktır. Bu kapsamda Manisa şer'îye sicillerinden 17. ve 18. yüzyıllara ait sicillerden konuyla ilgili tespit edilen hükümler ile daha önce çalışılmış sicillerdeki ilgili hükümler üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır.

Kadınlar tarafından yapılan ya da kadınların müdahil olduğu kanunsuzlukların erkekler tarafından yapılan kanunsuzluklara göre sayıca nispeten çok düşük olduğu görülmektedir. Burada en temel ayrıştırıcı faktör Osmanlı toplumunun erkek egemen bir yapıya sahip olmasıdır. Ancak kadınlar tarafından yapılan kanunsuzlukların sayıca düşük olması onların toplum içindeki faaliyetlerinin kısıtlılığına delalet etse de yapılan kanunsuzlukların çeşitliliği bu faaliyetlerin tek bir alanda toplanmadığının birer göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Manisa'da kadınların yaptığı kanunsuzlukların başında aynı anlamı kapsayan fuhuş ya da zina gelmektedir. Bu suçta dair kayıtları Osmanlı Devleti'nin hemen her bölgesine ait sicillerde görmek mümkündür⁵.

İslâm ve Osmanlı Ceza Hukuku'nda zina ile fuhuş kavramları arasında kesin bir ayırım olmayıp İslam hukukunda bir zina suçu olarak sınıflandırılan fuhuş kelimesi, İslâm dininde ve Müslümanlar arasında daha geniş bir kullanım alanına sahip olmakla birlikte genellikle, "bir kadının evlilik dışında meslek edinerek veya başta para olmak üzere herhangi bir karşılık gözeterek vücudunu bir erkeğin cinsî tatminine sunması" anlamına gelir. Bu terim, evlilik dışındaki her türlü cinsel ilişkiyi açıklayan tek bir yasal kategori altında birçok modern suçu kapsadığı ölçüde birden çok anlama sahip olup kadının kadınla ve erkeğin erkekle veya erkeğin anılan şartlarda başka bir kadınla olan cinsî münasebeti de fuhuşun tanımına girer ve buna hem erkek hem de evli taraflarca yapılan zina da dâhildir⁶. İslam hukukunda zina, miktarı hukuken kesin olarak

⁵ Bu konuda bkz: Okan Gümüüşdoğrayan, *agt*, s.35; Ayşe Güngören, *12 Numaralı Konya Şer'îye Sicili (1074-1075 / 1663-1664) Değerlendirme ve Transkripsiyon*, T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2020, s.18; Şeyda Sümeyye Hacıhasanoğlu, *1818 (H.972-973/M.1564-1566) No.Lu Trabzon Şerîye Sicilinin Transkripsiyonu Ve Değerlendirmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Samsun-2019, s.41.

⁶ Orlin Sabev (Orhan Salih), Ahlâkın Arka Sokakları: "18. Yüzyıl Osmanlı İstanbulu'nda Fuhuş ve Ceza", *Osmanlı İstanbulu IV. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu*, Bildiriler, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul-2016, s.626; Günay Tümer, "Fuhuş", *DİA*, XIII, 1996, s.209; Elyse Semerdjian, "Sinful Professions: Illegal Occupations of Women In Ottoman Aleppo", *Syria*, Hawwa, 1 (1), 2003, s 68.

bildirilmiş olan Hadd suçu kapsamında olup, bu suç kesin olarak sabit olunca belirlenen cezanın verilmesini gerektirmektedir⁷.

Fuhuş ve zina kelimeleri, Manisa'da kadınların işlediği suçlarda ayrı ayrı kullanıldığı gibi bazı belgelerde her iki isimle birlikte de kullanıldığı görülmektedir. 1648 yılı Haziran ayında Hacı İlyas-ı Kebir mahallesinde Mustafa ve Fatma isimli kimseler, şeriata aykırı harekette buldukları ve zinaya yöneldikleri esnada mahallelinin ihbarıyla yakalanırlarken⁸ ve 1662 yılı Mayıs ayında Danişmend Halil mahallesinden Salur ve annesi Meryem ile birlikte yaşayan Himmet, Salur isimli kadınla iki aydır ilişkisi olduğunu söyleyerek zina yaptığını itiraf ederken⁹ yaşanan gayrimeşru ilişkiler zina kelimesi ile vurgulanmıştır. 1625 yılı Haziran ayında Ali Ağa mahallesinde Aişe isimli fahişenin birkaç nefer namahrem ile bir arada olması¹⁰, 1625 yılı Ağustos ayında Arab Alâ mahallesinden fahişeliği ile bilinen Fahriye isimli kadının fuhuş yapması ve erkek odalarında yatıp kalkması¹¹, 1647 yılı Mayıs ayında Saz mahallesinden Fatma Hatun'un namahremden çekinmeyerek fuhuş yaptığı iddiası¹² ile 1662 yılı Şubat ayında Recayi mahallesinden fuhuş yapmakla bilinen Meryem ve Raziye adlı kadınların Değirmencioğlu menziline yakalanmaları¹³ ise fuhuş kelimesi ile vurgulanmıştır.

Kadınların ve erkeklerin birlikte yapmış oldukları ve fuhuş suçu kapsamında değerlendirilmesi gereken yaklaşımlar ve birliktelikler bazı belgelerde zina ya da fuhuş terimleriyle nitelendirilmeyip bunun yerine farklı ifadelerle açıklanmıştır. 1664 yılı Aralık ayında Haki Baba mahallesinden Rahime Hatun'un erkeklerle beraber kötülük üzere olduğu¹⁴, 1665 yılı Mayıs ayında Yarhasanlar mahallesinden Aişe isimli

⁷ Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku-Adalet ve Mülk-*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul-2016, s.344.

⁸ BOA, Osmanlı Arşivi. Meşihat Şer'iyeye Sicili Defterleri [MŞH.ŞSC.d.] Manisa Şer'iyeye Sicili No.94/75.

⁹ BOA.MŞH.ŞSC.d. Manisa Şer'iyeye Sicili 119/162(1).

¹⁰ Şahin Sonyıldırım, *17. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa*, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yeniçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara-2007, s.78; BOA.MŞH.ŞSC.d. Manisa Şer'iyeye Sicili 52/26-3.

¹¹ Sonyıldırım, *agt*, s.79; BOA.MŞH.ŞSC.d. Manisa Şer'iyeye Sicili 52/63-2.

¹² BOA.MŞH.ŞSC.d. Manisa Şer'iyeye Sicili 96/87-1.

¹³ BOA.MŞH.ŞSC.d. Manisa Şer'iyeye Sicili 102/18-2.

¹⁴ Ferdi Gökbuğa, *H.1075/M.1665-1666 Tarihli 124 No'lu Manisa Şer'iyeye Sicili Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, T.C. Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa-2008, s.39.

kadın ile kızının erkeklerle ilişki kurmaları¹⁵, 1681 yılı Ekim ayında Alaybeyi mahallesinden Mehmed ve Receb isimli kimselerin Fatma isimli bir kadınla ilişki kurmaları¹⁶ ile 1753 yılı Kasım ayında Ebe mahallesinden Fatma ve Ümmü Gülsüm isimli kadınların erkeklerle ilişki içinde olmaları¹⁷ kendi hallerinde olmayarak namahremden çekinmedikleri ifadeleriyle açıklanmıştır. 1662 yılı Mart ayında ise Nazlı isimli kadının uzun zamandır erkeklerle olan birlikteliği oturup kalkma olarak ifade edilirken yine aynı yılın Temmuz ayında Karahisar mahallesinden Belkıs isimli kadının üç erkek ile bir evin avlusunda yakalanmaları yenilip içilme meclisi olarak ifade edilmiştir¹⁸. 1644 yılı Eylül ayında Fatma isimli kadının kocasını terk ederek başka bir erkeğin yanına kaçması ise “yanına uyub firar etme” olarak belirtilmiştir¹⁹. Özellikle bazı örneklerde yapılan kanunsuzluklar fuhuş ya da zina fiilinin yapıldığını kuvvetle işaret ediyor olsa da diğer örneklerde olduğu gibi faillerin itiraf etmemeleri ve bizzat yakalanma esnasında zinaya fiili olarak şahit olunmaması gibi etkenler nitelik olarak davanın seyrini etkileyebilmekteydi. Zira İslam hukukuna göre zina suçunun sabit olabilmesinde şahitlik çok önemlidir. Zina suçu, dört erkek, hür, adil, Müslüman şahidin beraberce ve hâkimin huzurunda “bu ikisini zina halinde gördük” demeleri ile veya faillerin hâkim huzurunda ayrı ayrı dört kere ikrar etmesiyle sabit olup, İkrarda ikisinden biri inkâr ederse veya ikrardan sonra vazgeçerlerse hadd cezası düşmektedir²⁰. Ayrıca olayın zaman aşımına uğramaması gerekirken evli olmayan bir kadının gebe kalmasında da zina suçu sabit olmaktadır²¹.

Kadınların, gayrimeşru ilişki kurmak suretiyle gerek zina gerekse zinaya yönelme yönünde suç işlemeleriyle birlikte aynı anda başka suçlar işledikleri de görülmektedir. Yukarıdaki örneklerde isimleri geçen kadınlardan Nazlı'nın erkeklerle birlikte şarap içerken yakalanması ile

¹⁵ Gökbuğa, *agt*, s.166.

¹⁶ Ayşe Yıldırım, *152 Numaralı Manisa Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyon Ve Değerlendirmesi (1092/1681-82)*, T.C. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Osmanlı Müesseseleri Ve Medeniyeti Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa-2013, s.239.

¹⁷ BOA.MŞH.ŞSC.d. Manisa Şer'iyeye Sicili 207/207-2.

¹⁸ Tekin Açık, 48 Numaralı (1030/1620) Tarihli Manisa Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon Ve Değerlendirilmesi, T.C. Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa-2019, s.145,146,259,260.

¹⁹ Sonyıldırım, *agt*, s. 82-83.

²⁰ Ekinci, *age*, s.346.

²¹ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, I. Kitap (Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnameleri)*, İstanbul-1990, s.109.

kocasını terk ederek başka bir erkeğin yanına kaçan Fatma'nın evden giderken kocasından habersiz bazı eşyaları alıp yolda satması bir olayda iki farklı suçtan ceza alınabilmesi gerektiğini göstermektedir.

İşlenen suçlara yönelik mahkemeye bizzat yapılan şikâyetler daha çok kamu görevlileri tarafından olmuştur. Bu görevlilerin başında şehrin asayişinden sorumlu kolluk kuvveti olan subaşı gelmekte olup, mütesellim ve mutasarrıf tarafından görevlendirilen kimseler de sıkça görülmektedir²². Bu görevlilerin yanı sıra ikamet ettikleri mahallenin huzurunu sağlamak ve yapılan ahlaksızlıkları engellemek adına bireysel ya da toplu olarak mahalle sakinlerinin ve mahalle imamlarının da mahkemeye yaptıkları şikâyetlere de sıklıkla rastlanmaktadır. Yarhasanlar mahallesinden el-Hac Mehmed Bey'in iki kadın hakkında namahrem kişilerle ilişki kurdukları iddiasıyla bireysel şikâyeti ve olayın soruşturma aşamasında iken ahalinin destekleyici ifadeleri²³ ile Ebe mahallesi sakinlerinin toplu olarak mahkemeye giderek namahrem erkeklerle beraber oldukları iddiasıyla iki kadın hakkında şikâyetle bulunmaları²⁴ ahalinin bizzat şikâyetçi olduklarını gösteren örneklerdendir. Saruhan sancağı mutasarrıfı Süleyman Paşa'nın Alay çavuşu Mustafa Bey'in bir eve yaptığı baskında mahalle imamı ve

²² "Medine-i Manisa'da bi'l fiil subaşı olan Ali Beşe ibn Halil meclis-i şer'i hatır-ı lazımlı tevkiirde medine-i mezburede Saz mahallesinde sakine Fatma bint Hızır nam hatun ihzar ve mahzarında takrir-i kelam idüb..." [BOA.MŞH.ŞSC.d. Manisa Şer'ie Sicili 96/87(1)].

"medine-i Manisa'da bi'l fiil subaşı olan fahrü'l eşbâh Ali Beşe ibn Halil meclis-i şer'i hatır lazımlı tevkiire medine-i mezbure mahallâtından el-Hac İlyas-ı Kebir Mahallesi sükkanından Mustafa bin Ali Hevace nam kimesne ile Fatma bint Mehmed hatun ihzar ve mahzarlarında..." [BOA.MŞH.ŞSC.d. Manisa Şer'ie Sicili 94/75(39)].

"Halâ livâ-ı Saruhan mütesellimi olan fahrü'l akran Ahmed Ağa tarafından husus-ı atıye mübaşir tayin olunan Ahmed Beşe ibn Abdülmennan meclis-i şer'i hatırda medine-i Manisa'da Danişmend Halil mahallesi sakinelerinden Emremancı kızı dimekle ma'ruf Salur ve validesi Meryem nam hatunlar mahzarlarında takrir-i kelâm..." [BOA.MŞH.ŞSC.d. Manisa Şer'ie Sicili 119/162(1)].

"Budur ki bi'l-fi'il livâ-i Saruhan'a ber vech-i arpalık mutasarrıf olan emîrül-ümerâi'lkirâm kebîrül-küberâi'l-fihâm sa'âdetlü ve izzetlü Süleyman Paşa dâme ikbâluhü hazretleri tarafından Alay Çavuşu Mustafa Bey bin Ali meclis-i şer'-i şerife Karahisar mahallesinde Kurd bin Mehmed Çelebi ve Burak bin Yakub nâm kimesneleri ve Cafer Bey'in abd-i memlûkü Hasan bin Abdullah ve İsmail bin el-Hâc Ahmed nâm kimesnenin ümmül-veledi Belkis binti Abdullah'ı ihzâr ve mahzarında takrîr-i kelâm edip..." (Açikel, agt, s. 259).

²³ Gökbuğa, agt, s.167.

²⁴ BOA.MŞH.ŞSC.d. Manisa Şer'ie Sicili 207/207-2.

cemaatin beraberinde olmaları ve şahitlik yapmaları²⁵ ile Manisa subaşısı Mehmed Bey'in şikâyetinde bulunduğu bir kadın hakkındaki namahrem erkeklerle beraber olduğu iddiasının mahalle imamı ve ileri gelenleri tarafından şahitlikle tasdik edilmesi²⁶, iddiaların doğruluğunda ve verilen cezaların uygunluğunda etkili olmuştur. Örneklerden de anlaşılacağı üzere mahalle imamları ve ahalinin şahitlikleri ve zanlıların bilinirlikleri yönündeki söylemleri kişi ya da kişilerin suçlanmalarında ve aklanmalarında etkili olduğu gibi verilecek cezanın niteliğinde de etkili olabilmekteydi.

İmamlar görevleri gereği vakitlerinin büyük bir kısmını mahallede geçirirlerdi. Bu nedenle mahallede olup bitenlerden haberdar olurlar ve yaşayanlar hakkında tam bir bilgiye sahiptirler. Doğal olarak mahallede yaşayanlar hakkında bilgi alınması gerektiğinde, devletin resmi görevlisi ve din adamı olan imamlara sorulmaktaydı²⁷. Bu yönleriyle mahalle sakinlerinden olan kimselerle mahkemeye başvurarak ahlâksızlıkları sebebiyle bazı kişilerin mahalleden çıkarılmalarını isteyebilmekteydiler²⁸. Kanuna göre mahalleliler birbirlerinden ve mahallelerinde olan bir olayın aydınlığa kavuşmasından, eğer yapını belirlenememişse doğan zararın karşılanmasından ortaklaşa sorumludurlar. Subaşı ve diğer örf taifesinin itham ve takibine uğramamak, adlarının kötüye çıkmasını önlemek için sık sık aralarına karışmış iyi ve doğru tanınmayan kişileri mahallelerinden çıkartmak yoluna başvurduklarını görülmektedir²⁹.

Aynı şekilde mahalleli de komşuları hakkında yapılacak herhangi bir şikâyetinde de komşularının hûsn-ü halleri ile sû-i halleri hakkında da mahkemeye bilgi vermekteydi. Mahallelinin kişiler hakkında bildirdiği görüş, özellikle ortada kanıt olmadığı durumlarda daha etkin olmaktadır. Bu gibi durumlarda komşular arasında iyi bir intiba bırakmış olan kişi rahatlıkla suçsuz ilan edilebilmekteydi. Aksi takdirde mahkemenin kararı olumsuz olabilirdi³⁰. Şubat 1593 tarihinde Ankara şehir subaşısı Hızır'ın, Erzurum mahallesinden Himmet bin Mustafa'nın karısı ve kızının durumlarını araştırdığında, mahallelilerin "*iyi ve mustakime kadınlardır*

²⁵ Açıkel, *agt*, s.259.

²⁶ Gökbuğa, *agt*, s.39.

²⁷ İsmail Kıvrım, "Osmanlı Mahallesinde Gündelik Hayat (17. Yüzyılda Gaziantep Örneği)", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2009, 8(1), s.234.

²⁸ Mefail Hızlı, "Osmanlı Mahalle İmamlarının Performanslarına Dair", *Tesam Akademi Dergisi*, [Yıl 2014](#), Cilt 1, Sayı 1, s.46.

²⁹ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları IV*, İstanbul, 1984, s.74.

³⁰ Kıvrım, *agm*, s.243.

bu mikdar zamandır mahallemizde sakinelerdir asla yaramazlıklarını görmedik” demeleri üzerine, subaşı tarafından haksız bir işlem yapılmamasına karar verilmesi mahalle ahalsinin mahkeme kararına etkisini gösteren bir örnektir³¹.

Kadınların gayrimeşru ilişki içinde olmaları ya da bu tür ilişkilere yönelmeleri durumunda haklarında mahkemeye yapılan şikâyetlerin aile bireyleri tarafından da olduğu görülmektedir. 1625 yılı Ağustos ayında Arab Alâ mahallesinden Fahriye isimli kadın fuhuş üzere olması ve erkek odalarında yatıp kalkması iddiasıyla üvey babası, erkek kardeşleri ve kız kardeşi tarafından mahkemeye şikâyet edilirken³², 1644 yılı Eylül ayında başka bir erkeğin yanına kaçan Fatma isimli kadın ise kocası tarafından şikâyet edilmiştir³³. Bireyin yaptığı ahlaksız davranıştan dolayı rencide olunmamak adına ailenin diğer bireyleri tarafından davranışın tasvip edilmeyerek engellenmek ve çevresel baskıların önlenmek istenmesinin bu tür şikâyetlerin yapılmasında etkili olduğu düşünülebilir.

Söz konusu fuhuş ya da zina suçunun işlendiği ya da gayrimeşru ilişkilerin yaşandığı dava kayıtlarında şikâyet edilenlerin kimliklerine baktığımızda genellikle kadınların olduğu görülmektedir. Bunlardan bir ya da iki kadın aynı anda şikâyete konu olurken iki farklı davada iki ayrı anne ile kızın yabancı erkeklerle gayrimeşru ilişki içinde olmaları dikkat çekmektedir. Tanımlamada belirtilen “kadının kadınla ve erkeğin erkekle veya erkeğin anılan şartlarda başka bir kadınla olan cinsî münasebeti” şeklindeki ifadeden de anlaşılacağı üzere fiilin yapılmasında en az iki kişinin olmasının gerekliliği, yakalanılması halinde verilecek cezanın da en az iki kişiyi kapsıyor olmasını gerektirmektedir. Osmanlı toplumunda zina eden kadın ve erkeklere farklı yaklaşımlar gösterilmiştir. Mesela zina eden kadına genelde fahişe denirken, erkeklere herhangi bir sıfat yakıştırılmamıştır. Zina eden kadınlar toplumdan dışlanırken, mahalleler veya evlerden çıkarılırlarken, erkeklere bu tür muamelelerin reva görülmediği gözlenmektedir. Osmanlı uygulamasında suçun kaynağı kadın olarak görüldüğünden, uygulamada ağırlık merkezinin kadından yana ağır basmasının etkisi büyük olmuştur³⁴. Bu konuda İncelenen örneklerde şikâyet edilenlerin çoğu kadınlar olmakla beraber sadece iki dava kaydında hem kadınlar hem de erkekler aynı anda şikâyet edilmişlerdir. 1648 yılı Haziran ayında Manisa subaşısı Ali Beşe, zinaya

³¹ Ergenç, *agm*, s.74-75.

³² BOA.MŞH.ŞSC.d. Manisa Şer’iye Sicili 52/63-2; Sonyıldırım, *agt*, s.79.

³³ Sonyıldırım, *agt*, s.82-83.

³⁴ Osman Köse, “XVIII. Yüzyıl Sonları Rus Ve Avusturya Savaşları Esnasında Osmanlı Devletinde Bir Uygulama: İstanbul’da İçki Ve Fuhuş Yasağı”, *Turkish Studies Volume 2 /1*, Winter 2007, s.106-107.

yönelme suçlamasıyla mahallelinin de görüşleri doğrultusunda bir kadın ve bir erkek hakkında şikâyetle bulunurken³⁵, 1622 yılı Temmuz ayında ise mutasarrıf görevlisi Alay Çavuşu Mustafa Bey, bir kadınla beraber üç erkeği bir evde beraberce yiyip içmeleri nedeniyle şikâyet etmiştir³⁶.

Kadınlar ve erkekler arasında yaşanan gayrimeşru ilişkilerde verilen cezaların kapsamı suçun niteliğine göre değişiklik gösterebilmekteydi. Söz konusu işlenen suç zina (fuhuş) ise ve bu suçun sabit olmasındaki şartlar sağlanıyor ise Allah haklarına yönelik olarak işlenen suçlar (Hadd) kapsamında değerlendirilerek hâkimin takdir yetkisi olmadan cezası belirli ve sabittir³⁷. Ancak hadlerin sabit olmaması durumunda hâkimin takdir yetkisinin olduğu tazir cezaları uygulanabilmekteydi³⁸. Ta'zir cezaları ve miktarları belirlenirken suçun ve suçlunun vasfı ve suça etkili olan haller dikkate alınırdı ve işlenen suçun hafif veya ağır olması, uygulanacak ta'zir cezasının türü ve miktarını etkilemekteydi³⁹. Dolayısıyla şartların tam olarak sağlanamamasıyla zina suçunun sabit olmadığı pek çok davada kanunnamelere dayalı örfi hukuk kuralları tatbik edilmiş ve bu cezaların verilmesinde kişilerin medeni ve ekonomik durumları temel belirleyicilerden olmuştur⁴⁰.

İşlenen suçlarda, fiiliyatın daha önceden de yapılıyor olması, itiraflar ve şahitlikler mahkeme kayıtlarında zina ve fuhuş kavramlarının etkin kullanılmasını sağlarken şer'i ve örfi hukuka göre olası verilecek ya

³⁵ BOA.MŞH.ŞSC.d. Manisa Şer'iyeye Sicili 94/75-39.

³⁶ Açıklık, *agt*, s.259-260.

³⁷ Mehmet Akman, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, Eren Yayınları, İstanbul-2004, s.24-25.

³⁸ Ekinci, *age*, s.328.

³⁹ ; Mehmet Koç, *Osmanlı Hukukunda Ta'Zir Suç Ve Cezaları*, T.C. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Konya-2017, s.21.

⁴⁰ Abacı, *age*, s.190. I. Selim Kanunnamesinde zina eden kişinin medeni ve ekonomik durumuna göre ödeyeceği ceza miktarı şu şekilde belirtilmiştir: *Eğer bir kimesne zina itse dahi üzerine sabit olsa zina iden evlü olsa gani olsa bin akçaya kadar olsa dört yüz akça cürm alına vasitü'l-hal olsaiki yüz akça alına fakirü'l-hal olsa yüz akçe alına fakirü'l-hal olsa elli ve yahud kırk akçe alına. Eğer zina eden ergen olub gani olsa cürm yüz akçe alına vasitü'l-hal olsa elli akçe alına fakirü'l-hal olsa elli akçe alına fakirü'l-hal olsa otuz akçe alına eğer zinayı kız oğlan itse anın cürmü gilman erkek gibidir eğer zinayı avret itse eri cürmin vire gani olsa ve kabul iderse akçe köfteharlık vire vasitü'lhal olursa elli akçe fakirü'l-hal olsa otuzakçe vire ve eğer kulve cariyeye zina itse hürr ve hüre cürmin virmeye nisfi alalar.*

da verilen cezanın tespitini de kolaylaştırabiliyordu⁴¹. Ancak belgelere yansıyan bu tür suçlara verilen cezalar pratikte genellikle çok farklılık arz etmekteydi. Bunda ispat edebilmenin zorluğu ile birlikte iftira (Kazf) suçunun işlenmesinden kaçınmanın da etkisinin olduğunu söylemek mümkündür.

Osmanlı toplumunda fuhuş yapan kadınlara ölüm, dayak, hapis ile mahalleden ihraç ve sürgün cezaları uygulanmıştır. Bu cezalardan zina eden evli bir erkek (muhsan) ve/veya kadın (muhsane), “taşlanarak öldürülme” demek olan recm cezası⁴², 1680 yılında İstanbul’da sadece bir kere uygulanırken⁴³ mahalleden ihraç ve sürgün cezası en fazla uygulanan ceza türleri olarak karşımıza çıkmaktadır⁴⁴. Her iki cezada suçlu kişi ikamet ettiği mahalleden taşınmak zorundadır. Normal sürgün cezalarında sürgün edilen yer bellidir ve suçlunun oraya gitmesi zorunludur. Ancak mahalleden ihraç cezalarında sadece oturduğu mahalleyi terk etmesi gerekmekte olup suçlu isterse bitişik mahalleye taşınabilmekteydi⁴⁵.

Manisa’da gayrimeşru ilişki kurmak suretiyle zinaya yönelen kadınlarla ilgili görülen davaların çoğunda ceza müeyyidesinin kayıtlara

⁴¹ Maiz b. Malik el-Eslemi ismindeki kadın Hazreti Peygambere gelerek zina ettiğini itiraf etmiş ancak Hazreti peygamberin onu cezalandırmadan birkaç defa göndermesine rağmen kadının ısrarla cezalandırılmayı talep etmesi üzerine recm cezası uygulanırken (Muhsin Demirci, Nesih Bağlamında Recim Ayeti Sorunu, Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, 18 (2000), s.109), “İstanbul’da Aksaray semtinde Haffaf Abdullah Çelebi adlı kimsenin karısını, yine oraya yakın dükkân sâhiplerinden bir gazzaz Yahudi ile cimâ ederken bulduk” diyen iki kişinin şahitlik etmesi üzerine recm cezası gerçekleşmiştir (Cihan Osmanağaoğlu, *İÜHFM* C. LXVI, S.1, s. 109-178, 2008; Abdülmecid Mutfak, “Teorik Ve Pratik Olarak Osmanlı’da Recm Cezası: Bazı Batı Anadolu Şehirlerindeki Uygulamalar”, *Turkish Studies*, Yıl 2008, Cilt 3, Sayı 4, s. 584-585)

⁴² Mutfak, *agm*, s.576,584,585.

⁴³ Bu olay hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İlber Ortaylı, “Anadolu’da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler”, *Osmanlı Araştırmaları I*, İstanbul-1980, s.39, Esra Yakut, “Tanzimat Dönemi’nden Önce Osmanlı Hukuku’nda Evlilik Dışı İlişkilere Verilen Cezalar”, *Kebikeç*, 31, 2011, s.265; Mutfak, *agm*, s.576,584,585.

⁴⁴ Farklı örnekler için bkz. Ayşe Güngören, *12 Numaralı Konya Şer’iye Sicili (1074-1075 / 1663-1664) Değerlendirme Ve Transkripsiyon*, T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya-2020, s. 129; Emre Koç, “Osmanlı Mahallesinde Cemaat İçi Ahlaki Oto-Kontrol Sistemi: Suç İle Suçlunun Tespiti, Kavramlaştırılması Ve Suçlunun Dışlanması (İhraç)” *Akademik Bakış Dergisi* Sayı: 71, *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, Ocak -Şubat 2019, s.128-129.

⁴⁵ Koç, *agt*, s.34.

geçmediği görülmektedir. Şikâyetçilerin, zanlıların veya şahitlerin ifadelerinin kayda geçirilmesiyle ve buna ek olarak bazen de zanlılar hakkında uygulanması istenen ceza talepleriyle süreç tamamlanmıştır. İşlenen suça karşılık cezanın verildiği davalarda ise uygulanan yaptırımlar mahalleden ihraç ve haklarından gelinme şeklinde olmuştur. 1665 yılı Mayıs ayında yabancı erkeklerle ilişki kuran Yarhasanlar mahallesinden Aişe ve kızı Kerime ile⁴⁶ 1753 yılı Kasım ayında yine yabancı erkeklerle ilişki kuran Ebe mahallesinden Fatma ve Ümmü Gülsüm isimli kadınlar⁴⁷, mahallelinin de haklarındaki olumsuz ifadeleri neticesinde mahallelerinden ihraç edilmelerine kara verilmiştir. Ebe mahallesindeki ahalinin, kadınlar hakkında verdikleri ifadelerde mahallelerine gelen kişilerden dolayı eşkıyalık fesadının olduğunu ve bunlardan emniyetlerinin olmadıklarını da dile getirmeleri yapılan kanunsuzlukların sadece ahlaksızlık boyutunda kalmadığını aynı zamanda güvenlik tehdidi oluşturduğunu da göstermektedir. 1662 yılı Şubat ayında Recayi mahallesinden fuhuş yapmakla bilinen Raziye ve Meryem isimli kadınların bir konakta otururlarken yakalanmaları ve ahalinin de olumsuz ifadeleri neticesinde yakalanıp haklarından gelinmeleri kararlaştırılmıştır⁴⁸. İfadelerin ve verilen bilgilerin ayrıntılarından öyle anlaşılıyor ki, fuhuş üzerine yakalanmayan bu kadınlar hakkındaki dava, daha önceden defalarca sürgün edilmelerine rağmen bunu gerçekleştirmedikleri üzerine görülmüştür. Ancak haklarından gelinsin ifadesiyle kendilerine ne tür bir ceza verildiği belirtilmemiş olup sürgün cezasının bu defa uygulanmasının gerekliliğini düşündürmektedir.

Fuhuşa yönelen kadınlardan bazılarının tek başına ya da bir arkadaşıyla bu işi uzun süredir yapmalarıyla daha önce kadı tarafından birçok kere uyarılmaları ve mahallelerinden ve şehirlerinden defalarca sürgün edilip tekrar eski mahallelerine gelmeleri bu işin Manisa'daki mesleki boyutu hakkında da fikir vermektedir. Dava kayıtlarında geçen "fahişeliği ile bilinen" "daha önce tembih edilmesine rağmen" ya da "sürgün edilmesine rağmen" gibi ifadeler bazı kadınların bu suç üzerinden maddi kazanç sağladıklarına dair birer ispat niteliğindedir.

Manisa'da kadınların kanunsuzluk kapsamında en fazla işledikleri fuhuş (zina) suçundan başka toplumsal ilişkiler boyutunda farklı türde suçlar da işledikleri görülmektedir. Bu suçların başında pek çok şer'îye sicili ve şikâyet defterinde karşılaşılabilecek nikâhtan düşme,

⁴⁶ Gökbuğa, *agt*, s.166.

⁴⁷ BOA.MŞH.ŞSC.d. Manisa Şer'îye Sicili 207/207-2.

⁴⁸ BOA.MŞH.ŞSC.d. Manisa Şer'îye Sicili 102/18-2.

mehir talebi ve evliliğe dayalı mal edinimi gibi konuları kapsayan aile ilişkilerinden kaynaklı suçlar gelmektedir.

1662 yılı Mart ayında nikâhın düşmesiyle ilgili bir davada Göktaşlı mahallesinden Aişe isimli kadın mahkemeye gelerek erkek kardeşi Mehmed'in hanımı olan Karahisar mahallesinden Emine isimli kadından şikâyetçi olmuştur. Aişe, kayıp olan kardeşinin üç buçuk sene önce başka bir diyara giderken 6 ay sonunda dönmediği takdirde hanımı Emine'nin kendisinden talâk-ı selâse⁴⁹ ile boşanmış olsun diyerek gittiğini ve dediği sürede gelmediğinden Emine'nin boş olması gerektiğini ancak Emine'nin bunu yerine getirmediğini söyleyerek durumun araştırılmasını talep etmiştir. Emine durumu inkâr etmesine rağmen Aişe iddiasını şahitlerle ispat edince gerekenin yapılması konusunda Emine'ye tembih edilmiştir⁵⁰. Kadı sicillerinde rastlanan şartlı talakların çoğunda boşama eyleminin belli bir süreye bağlandığı görülmektedir⁵¹. Özellikle çalışmak için ya da başka amaçlarla bulunduğu yerden başka bir yere giden koca, yola çıkmadan ortaya koyduğu süre ile “şu kadar süre içinde geri dönmezse” karısından bâin talak ya da talak-ı selâse ile boşanacağını belirtmiştir. Bu söz karı-koca ve şahitler arasında sarf edilip, kayıtlara geçirilmeyebilmiştir. Bu tür talak kimi zaman suistimallere neden olsa da kimi zaman da kadının mağduriyetini önlemiştir. Koca gerçekten gittiği yerden belirttiği süre içinde dönmediği takdirde, kadın mahkemeye başvurarak şartlı boşanmanın gerçekleşmesini talep etme hakkına sahip

⁴⁹ Sözlükte “serbest kalmak/serbest bırakmak, bağından kurtulmak/bağını çözmek” anlamındaki **talâk** kelimesi fıkıh terimi olarak belli lafızlarla nikâh akdinin bozulmasını ifade eder. Türkçe karşılığı boşama ve boşanmadır. Üç kere boş ol anlamındaki talâk-ı selâse ise boşanmanın hukuki boyutunu ve içeriğini belirler. Talâkın kısımları olan Talâk-ı Ric'i (dönülebilir boşanma) ile Talâk-ı Bâin de (ayırıcı boşanma) adet söylenmedikçe veya parmakları ile işaret etmedikçe, bir talâk vâki olur. Üç veya fazla sayı söylenirse, üç talâk (talâk-ı selâse) ile boşanma olur. Ayrı ayrı veya bir defada üç ric'î veya bâin talâkla boşanan kadın büsbütün boşanmış demektir (H. İbrahim Acar, Talâk, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 496 ; İkinci, *age*, s.451-452).

⁵⁰ BOA.MŞH.ŞSC.d. Manisa Şer'iyeye Sicili 119/122-3.

⁵¹ Konuyla ilgili benzer örnekler için bkz. İsmail Kıvrım, “17. yüzyılda Osmanlı Toplumunda Boşanma Hadiseleri (Ayıntâb Örneği; Talâk, Muhâla'a ve Tefrîk)”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2011 10(1):371-400, Yıldırım, *agt*, s.180-181; Saadet Maydaer, “Klâsik Dönem Osmanlı Toplumunda Boşanma (Bursa Şer'iyeye Sicillerine Göre)”, *T.C. Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* Cilt: 16, Sayı: 1, 2007 s. 299-320.

olmuştur⁵². Buradaki olayda Mehmed'in talak şartını 6 ay olarak belirtmesinin üzerinden 3 yıl geçmesine rağmen eşi Emine'nin nikâh akdini sonlandırmak için mahkemeye başvurmayıp evliliğini kanunsuz olarak sürdürmesi kadar Aişe'nin bu geçen süre zarfında neden daha önce mahkemeye gelerek şikâyetle bulunmadığı da düşündürücüdür. Gidecek yerinin olmaması ve/veya geçim sıkıntısına düşme korkusu Emine'nin bu evliliği devam ettirme sebepleri olabilirken, ikili arasında yaşanan sorunlar ve buna bağlı olarak Mehmed'in mallarının korunması düşüncesi Aişe'yi şartlı talak süresinden sonraki üç yılın sonunda şikâyetçi olmaya yönlendirmiş olabilmeyi düşündürmektedir.

Aynı tarihte görülen başka bir davada ise Bektaş-i Sagir mahallesinden Halime isimli kadın kayınvalidesi Neslihan'ı mehir konusunda yapmış olduğu kanunsuzluktan dolayı şikâyet etmiştir. Halime mahkemeye gelerek kocası Mehmed ile evlendiğinde kendisine mihr-i muaccele olarak iki yorgan, iki kilim, üç yasdık, bir sahan, bir sim kuşak, bir darayi kaftan, bir döşek ve bir kıvrak teslim edildiğini ancak kayınvalidesi Neslihan'ın kuşak, kaftan, döşek, yorgan ve kilimi geri aldığını söyleyerek durumun araştırılmasını talep etmiştir. Neslihan ise, adı geçen eşyaları oğlu Mehmed'in Halime'ye teslim ettiğini ancak kuşak, kaftan, döşek, yorgan ve kilimi emaneten verdiğini ve sonradan geri aldığını söylemiştir. Halime'nin durumun böyle olmadığına dair yemin etmesi üzerine eşyaların teslim edilmesi hususu Neslihan'a tembih edilmiştir⁵³. Mehir, İslâm hukukunda erkeğin evlenme akdi anında veya devamı sırasında bazen de sona ermesi halinde kadına vereceği belirli bir mal veya para olup, bunun peşin verilmesi kararlaştırılmış tamamı veya bir kısmına mehir-i muaccele denmektedir⁵⁴. Mehir nikâhın şartı değil, neticesidir hükmü esas alındığında mehir konuşulmasa hatta verilmeyeceği kararlaştırılsa bile nikâhın geçerliliğine etki etmemektedir⁵⁵. Bu yönüyle bakıldığında davanın evlilik esnasında mehir karşılığında verilen malların azlığı çokluğu ya da mehir akdinin yapılıp yapılmayacağı üzerine olmayıp söz verilenlerin bir kısmının geri alınarak aldatılma konusu üzerinde olduğu anlaşılmaktadır. Kayınvalide Neslihan'ın iddia ettiği üzere adı geçen eşyaları geri almak üzere vermesi nikâh esnasında çevreye karşı malca zengin görünme isteğinden kaynaklanmış olabilirken Halime'nin de mahkemede hakkını araması,

⁵² Yakut, *agm*, s.14; Gül Akyılmaz, "Osmanlı Aile Hukukunda Kadın", *Türkler*, C.X, Ankara, 2002, s.670-671.

⁵³ BOA.MŞH.ŞSC.d. Manisa Şer'iyeye Sicili 119/121-1.

⁵⁴ Halil Cin, "İslâm Hukukunda Mehir", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 29, Sayı 1, Yıl 1972, s.199; Ekinci, *age*, s.446.

⁵⁵ Ekinci, *age*, s.446.

kocası ve kayınvalidesinin olası baskılarını göze aldığını düşündürmektedir.

Ailevi ilişkiler içerisinde kadınların müdahil olduğu ya da yaptığı kanunsuzluklar içinde haksız mal tasarrufu veya mal zaptı iddiası da görülmektedir. Ancak bu tür davalarda davacının iddiasını ispatlayan deliller sunamaması durumunda verilen karar davacının aleyhine de olabilmekteydi. 1691 yılı Nisan ayında Evrenos köyünden Aişe isimli kadının şikâyeti bu tür davaya verilebilecek bir örnektir. Aişe mahkemeye gelerek kardeşi Hüseyin'in hanımı Elveda isimli kadından şikâyetçi olarak, kardeşinin başka bir diyara gittiğini ancak sağ olup olmadığını bilmemelerine rağmen babalarından intikal eden evlerini Elveda'nın zapt ettiğini söyleyerek durumun araştırılmasını istemiştir. Elveda'nın cevabında, kocası Hüseyin'in 30 seneyi aşkın süredir evi tasarruf ettiğini söylemesi ve Aişe'nin de bu sözü kabul etmesi üzerine davanın da henüz sonlanmaması nedeniyle verilen karar Aişe'nin aleyhinde olarak Elveda üzerindeki baskısından men edilmesi şeklinde olmuştur⁵⁶. Görüldüğü üzere Aişe, kardeşinin kayıp olmasıyla yengesi Elveda'nın aile ile ilgisinin kesilmesi gerektiğini düşünerek babadan kalan evin tasarrufundan da el çektirmek istemiştir. Ancak Hüseyin başka memlekete giderken eşi ve şahitler huzurunda süreye bağlı bir boşanma (talâk) sözü söylememiş olacak ki kardeşi mahkemede böyle bir iddiayı sunamamıştır. Uzun süredir evli olduğu anlaşılan Elveda'nın da ortada şartlı bir boşanma sözü olsun ya da olmasın evden ayrılmamasının nedeninin, kurulu düzenini sürdürerek geçim sıkıntısı çekmek istememesinden dolayı olduğu düşünülebilir⁵⁷.

⁵⁶ BOA.MŞH.ŞSC.d. Manisa Şer'iyeye Sicili 160/24-2.

⁵⁷ Osmanlı Devleti'nin resmi mezhebi olan Hanefi mezhebine göre kadın için, eşinin savaşta veya ticari bir yolculukta kaybolması boşanma sebebi sayılmamıştır. Bu durum kadınların hem fizyolojik, hem psikolojik, hem de sosyo-ekonomik yönden mağduriyetine neden olabilmekteydi. Bu tür mağduriyetlerin önüne geçebilmek adına, kadın için günlük nafaka tayin etmek ve başkalarından borç alabilmesi için eşe izin verme uygun görülmüştür. Ancak bu durumda borca muhatap olacak kişinin genelde kocanın olması, pratikte borç verecek kimselerin bulunamaması ya da nadiren bulunması mağduriyetlerin artmasına sebep olmuştur. Bu durumdan kurtulmak için bazı kadınların, kaybolan kocalarının kendilerini şartlı talakla boşadığını iddia ederek başkasıyla evlenmek için hâkimden izin istedikleri de olmuştur. Hanımlarını zor durumda bırakmak istemeyen bazı erkekler ise askerî bir sefere veya ticarî bir yolculuğa çıkmadan önce hanımlarının nafakasını sağlamak için güvendikleri kişileri vekil tayin etmişlerdir. Genellikle bu kişilere belli bir süre sonunda dönmezlerse hanımlarını boşamak üzere de vekâlet vermişlerdir (Maydaer, agm, s.309-310).

Kanunsuzca mal zabt etme üzerine kayıtlı bir dava da ise 1764 yılı Ocak ayında Çabrastlar-ı Kebir mahallesinden Raziye isimli kadın mahkemeye gelerek Emine isimli kadını şikâyet etmiştir. Raziye iddiasında babasından intikal eden evin yarım hissesine sahip olduğunu ve bu hisseyi Emine'nin 7 seneden beri haksız olarak zabt ve tasarruf ettiğini söyleyerek hakkının kendisine teslim edilmesini talep etmiştir. Emine Hatun cevabında, Raziye'nin annesi Aişe Hatun'un topluluk önünde Gürhan mahallesinde bulunan kendi evi ile bunların evlerini değiştirdiğini ve bu anda Raziye'nin de akıl baliğ olarak orada kabul ettiğini beyan etmiş ancak bu söylemini delillerle ispatlayamamıştır. Bunun üzerine olay anında orada olan Raziye'nin mahkeme huzurunda evlerin değişimini kabul etmediği yönünde yemin etmesiyle evin yarım hissesinin kendisine teslim edilmesi ve Emine Hatun'a da durumun tembih edilmesi kararlaştırılarak kanunsuzluktan uzaklaştırılmıştır⁵⁸. Görüldüğü üzere Emine'nin hakkındaki iddiaya karşı şifahen savunma yapmasına rağmen söylediklerini ispatlayamaması ve bunun üzerine Raziye'nin de olay günü ev değişimini kabul etmediği yönünde yemin etmesi hissesinin üzerine geçmesini sağlamıştır. Her iki taraf ta delil sunamamalarına rağmen edilen yemin davanın seyrini değiştirmiştir⁵⁹. Hukukî itibarla bir kimsenin verdiği sözü temin veya sözünün doğruluğunu tasdik ile muayyen sözleri söylemesi veya hareketleri yapması olan yeminin gerekçelerinden biri yargıyla ilgili olup; adlî

⁵⁸ BOA.MŞH.ŞSC.d. Manisa Şer'îye Sicili 209/61-2.

⁵⁹ Bu davanın benzeri olan bir dava kaydı da 1831 tarihli (53/1) Trabzon Şer'îye Sicili'nde görülmektedir. Aşağı Hisar sâkinlerinden Ümmühan'a babasından ve kardeşlerinden miras olarak bir ev, bir bahçe ve içerisinde meyveli-meyvesiz ağaçlar ile 10 dip zeytin ağacı kalmıştır. Yine ziraata müsait boz topraklar da bu mirasın arasındadır. Ümmühan'ın iddiasına göre, kocası Hüseyin Beşe bu mülkleri ve boz toprakları sahib-i arz marifetiyle kendi rızası yok iken Mehmed Çelebi'nin Aşağı Hisar'da bulunan evleri ile "fuzulen" mübadele etmiştir. Dolayısıyla Ümmühan bu mübadeleyi kabul etmemiş ve feshedilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine sorgulanan Mehmed Çelebi, bundan bir buçuk sene önce söz konusu mülkleri Ümmühan'ın rızası ile mübadele ettiklerini ve kendi mülklerini de ona teslim ettiğini ifade etmiştir. Bu ifadenin akabinde Ümmühan'a mülkleri kendi rızasıyla vermediğine dair üç defa yemin etmesi teklif edilmiş, fakat o ısrarla üçünde de yemin etmekten kaçınmıştır (Turan Açık, "Yeminin İki Yüzü: Vicdanı ve Toplumsal Kanaat Arasında Osmanlı Bireyi", *History Studies*, Volume 5 Issue 2, A Tribute to Prof. Dr. Halil İnalçık p. 1-19, March, 2013, s.13)

bakımdan yemine, ispat vasıtası olarak başvurulabilmektedir⁶⁰ ve bu davada da başvuru yemin ispat vasıtası olarak kullanılmıştır.

Manisa’da kadınların organize bir birlikteliğin içinde olmak suretiyle suça azmettirme kanunsuzluğu yaptıkları da dava kayıtlarında görülmektedir. Bu konuda tespit edilen iki örnekte azmettirme olayı yaralama, darp ve hırsızlık suçları üzerine olmuştur. 1629 yılı Eylül ayında Göktaşlı mahallesinden Mehmed Bey yaralı olarak geldiği mahkemede biri yeniçeri olan iki oğlu ile birlikte Raziye Hatun isimli kadından şikâyetçi olmuştur. Kardeşlerden yeniçeri olan Mehmed Beşe’nin, Mehmed Bey’i kendisi hakkında çevrede olumsuz konuştuğu iddiasıyla evinin avlusunda bıçakla sol küreğinin altından yaralaması ve diğer kardeş Ahmed’in de taşla darp etmesi şikâyetin konusunu oluşturmaktadır. Mehmed Bey talebinde, bu yaralanmadan dolayı öldüğü takdirde diyetinin Raziye Hatun ve oğullarından alınmasını belirtmiştir⁶¹. Bu olayda her ne kadar Mehmed Bey, sadece ölümü halinde diyetinin alınması yönünde bir talepte bulunduyorsa da azmettirme, konut dokunulmazlığının ihlali, yaralama ve darp olmak üzere 4 ayrı suçun işlendiği görülmektedir. Darp ve yaralamaya fiili olarak bir etkisinin olmamasına rağmen baskına geldiğinde oğulları arkasında olduğu halde kapıyı onun çalması ve ifadelerde engelleyici bir davranışta bulunduğu dair bir açıklama yapılmaması, bununla birlikte darp ve yaralama olayının Mehmed Bey’in evinin sınırları içinde olması, Raziye Hatun’un azmettirici sıfatıyla haneye tecavüz ya da diğer bir deyişle konut dokunulmazlığının ihlali suçundan ceza almasını gerektirmektedir. İslam hukukunda konut dokunulmazlığı kapsamlı bir koruma altına alınırken, ihlali halinde, hadd ve kısas cezaları arasında yer almayan; ancak devlet başkanı ya da kadı tarafından belirlenecek bir ceza olarak ta’zir cezasının verilmesi kabul edilmiştir⁶². Ancak belge diyet talebinin yazılmasıyla

⁶⁰ Güler Yarcı, Osmanlıda Yemin ve Tahlif, *ACTA TURCICA*, “Kültürümüzde Yemin”, Editörler: Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, Yıl V, Sayı 2, Temmuz 2013, s.2.

⁶¹ Sonyıldırım, agt, s.44-45; BOA.MŞH.ŞSC.d. Manisa Şer’iye Sicili 61/9-3.

⁶² Seda Örsten Esirgen, “Osmanlı Hukukunda Konut Dokunulmazlığını İhlal Suçu”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 65 (4), Ankara-2016, s.2309. Osmanlı Devleti’nde de kanunnamelerde yer alan hükümler örfî hukuk açısından konuya yaklaşımı ortaya koymaktadır. İlk olarak Fatih Kanunnamesi’nde, konut dokunulmazlığını ihlal, özel hayatın gizliliği kapsamında cezalandırılırken, II. Bayezit Kanunnamesi’nde cinsel saikle işlenmesi halinde cezalandırılmıştır. Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman Kanunnameleri’nde de, aynı şekilde yer verilen bu hüküm, sonradan konut dokunulmazlığı ihlali olarak da

bitirildiğinden Raziye Hatun ve oğulları hakkında nasıl bir hüküm verildiği bilinmemektedir.

Azmettirme sonucu işlenen bir diğer suç ise hırsızlık üzerine olmuştur. 1681 yılı Mayıs ayında Gürhan mahallesinden Mehmed Efendi, mahkemeye gelerek aynı mahalleden Derviş Beşe ve hanımları Rabia ve Aynî ile Mahmud Bey ve hanımları Saime ve Fatma'dan hırsızlığa azmettirici olmalarından dolayı şikâyetçi olmuştur. Mehmed Efendi, adı geçen kimselerin mahkeme gününden 5 gün önce cariyesi Gülistan'ı bazı eşyaları çalarak firar etmesi yönünde azmettirdiklerini buna mukabil Gülistan'ın da bir çift altın bilezik ve bir miktar altın ile bazı eşyaları alarak firar ettiğini belirterek durumun kendilerinden sorulmasını istemiştir. İddiaların kabul edilmemesi üzerine durum mahalle imamı ve ahaliden sorulmuş ve onlar da bu kimselerin daima kötülük ve fesatlık peşinde olduklarını ve bu hallerinden dolayı birkaç defa mahallelerden kovulduklarını dile getirmişlerdir. Nihayetinde çevreden uzaklaştırılmaları ve tembihte bulunulmaları hükmü verilmiştir⁶³. Mahalle ahalisinin ifadelerinden, cariyeyi azmettirdikleri iddia edilen bu kimselerin daha önceden de birlikte pek çok defa suç işledikleri ve organize bir birliktelik içinde oldukları anlaşılmaktadır.

Bu tür suçların haricinde Manisa'da kadınların sosyal ilişkiler dâhilinde farklı konu başlıklarında değerlendirilebilecek işledikleri suçlar da belgelere yansımıştır. Yukarıda azmettirme suçları kapsamında değerlendirilen ve birden fazla suçu barındıran Gürhan mahallesinden Mehmed Efendi'nin davasının ana konusunu oluşturan diyet talebi, başka bir davada bu sefer ölüme sebebiyet veren bir kadın üzerinden olmuştur. Saruhanlı köyünden Nazlı ve Hanım isimli kardeşler 1622 yılı Nisan ayı ortalarında yaptıkları şikâyetlerinde, mahkeme gününden 28 gün evvel ergenlik yaşlarında olan kardeşleri Osman'ın aynı köyden Emine Hatun tarafından sol böğrüne taş vurularak yaralandığını ve olaydan 9 gün sonra da vefat ettiğini dile getirerek diyet talebinde bulunmuşlardır. Emine Hatun savunmasında, iki aile arasında öncesinden gelen bir husumet olduğunu, Osman'ın da olay günü gece yarısı evine gelmesi üzerine taş ile vurduğunu itiraf etmiştir. Daha sonrasında Osman'ın kardeşlerinin Emine Hatun'dan diyet almaları üzerine şikâyetten vazgeçilmiştir⁶⁴. Diyet, İslâm hukukunda bir şahsın haksız olarak

ayrıca düzenlenmiştir. I. Ahmet Kanunnamesi'nde ise, cinsel saikle konut dokunulmazlığını ihlale yer verilmezken; konut dokunulmazlığını ihlalin cezalandırıldığı görülmektedir (Örsten Esirgen, s.2309-2310).

⁶³ Yıldırım, *agt*, s.92-93.

⁶⁴ Açıkel, *agt*, s.53.

öldürülmesi, sakat bırakılması veya yaralanması halinde ceza ve kan bedeli olarak ödenen mal veya parayı ifade etmekte olup⁶⁵ adam öldürme ve yaralama suçlarında faile kısas veya diyet cezası verilebilmesi için mağdur ve yakınlarının olayı mahkemeye taşımaları gerekmektedir⁶⁶. Ölen Osman'ın kız kardeşleri olayı mahkemeye taşımışlar ancak İslam hukukuna göre hataen katle⁶⁷ sebep olan Emine Hatun ile ne miktar diyet üzerinde anlaştıkları dava kayıtlarına yansımamıştır.

Yukarıdaki diyet talebi ile ilgili davanın içeriğinde olduğu gibi haneye tecavüz içeren başka bir olayda ise 1681 yılı Ocak ayında bu defa Evrenos köyünden İsmihan Hatun isimli kadın, üç arkadaşıyla birlikte gece yarısı evine gelen ergen yaşlardaki Halil isimli kimseden cinsel saldırıda bulunacakları iddiasıyla şikâyetçi olmuştur. Halil'in olayı inkâr etmesi, İsmihan Hatun'un da ispatlayamaması üzerine şahısların iyi hal durumları çevreden sorulmuştur. Köyden bazı kimselerin Halil'in kötülük üzere biri olmadığı, İsmihan Hatun'un ise daima namussuzluk ve kötülük üzere olup insanlara eziyet ettiği yönündeki ifadeleri üzerine köyden gönderilmesi kararı alınmıştır⁶⁸. Görüldüğü üzere olay haneye tecavüz girişimiyle cinsel bir saldırı niteliği taşısın ya da taşımaması üzerine suç isnad edilenin inkâra başvurusu ve akabinde iddia sahibinin iddiasını ispatlayamaması ve bununla birlikte tarafların hal sorgulamalarındaki ifadeler davanın seyrini değiştirmiştir. Nitekim İslam hukukunda masumiyet karinesinin iki temel sonucu olarak ispat külfetinin suçlayana ait olması ile şüphe halinde bundan sanığın yararlanacağı kabul edilmesi⁶⁹ ilkeleri pek çok davada suçlanan kimselerin ceza almamalarını sağlamıştır.

Borçlanmalara dair davalar mahkeme kayıtlarına oldukça fazla yansıyan davalar arasında olup bu davalardaki alacak-verecek ilişkilerinin genellikle erkekler arasında yaşandığı bilinmektedir. Az da olsa kadınların da alacak-verecek konusunda yaşadıkları bir takım anlaşmazlıkların kayıtlarda yer aldıkları görülmektedir. Özellikle çarşı ve pazarlarda ticaretle uğraşan kadınlar, ihtiyaçları halinde yakın aile bireylerinden ya da çevrelerindeki kimselerden borç almak suretiyle ticari ilişkiler kurmuşlardır. Ancak onların da aldıkları borçları ödememeleri veya ödeyememeleri dava konusu olarak belgelere

⁶⁵ Ali Bardakoğlu, "Diyet" maddesi, *TDVİA*, C.9, İstanbul, 1994, s.473, <https://islamansiklopedisi.org.tr/diyet> (erişim Tarihi: 29.09.2022)

⁶⁶ Mehmet Akman, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, Eren Yayınları, İstanbul-2004, s.28-29.

⁶⁷ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ekinci, s.356.

⁶⁸ Yıldırım, *agt*, s.154.

⁶⁹ Akman, *age*, s.20-21.

yansıdığıdır. 1645 yılı Haziran ayında görülen bir davada Deveciler mahallesinden Fatma Hatun'un Sakalar mahallesinden Hüseyin isimli kimseden aldığı 5000 cedit akçeyi⁷⁰ ödememesi konunun örneklerindedir. 5000 cedit akçenin ne için alındığı bilinmemekle beraber Hüseyin durumu şahitlerle ispatlayınca dava lehine sonuçlanmıştır⁷¹. Dönem içinde değerli bir geçerliliği olan bu miktardaki cedit akçenin yüksek meblağda olması Fatma Hatun'un ciddi miktarda borcunun olabileceği veya yüksek hacimli bir ticaretle meşgul olduğu ihtimallerini düşündürürken Hüseyin isimli kimsenin ise para kazanmak için bu işi meslek edinmiş olabileceği de ihtimaller dâhilinde değerlendirilebilir.

Toplum içindeki sosyal yaşantıda müstesna bir yeri olan komşuluk ilişkilerinin iyi yönde sürdürülebilmesinde karşılıklı anlayış, hoşgörü ve saygı çok önemli unsurlardır. Nitekim bu ilişkilerin sağlam olması yaşanan mahallenin huzurunun ve güvenilirliğinin artmasına da doğrudan katkı sağlamaktadır. Ancak Osmanlı mahalle yapısında evlerin daha çok duvar sınıрыyla ayrılması ve birbirlerine çok yakın olması ile bazen çok da etik olmayan tarzda yakınlık ve yön içeren evlerin

⁷⁰ İlk Osmanlı sikkesi ve para birimi olan akçenin ve guruş/kuruş adı verilen sikkelerin gümüşten kesildiği bilinmektedir. Fetvalarda çok sayıda akçe kelimesinin geçtiği, akçenin zaman zaman tecdid (cedid akçe) veya tashih edildiğine dair atıflar yapıldığı, bu suretle ayarının düşürüldüğü ve ayarı düşürülen bu akçeye "züyûf akçe" ve mağşuş akçe" denildiği görülmektedir (Abdülkadir Atar, "XVIII. Asır Fetva Mecmuaları Işığında Osmanlı'da Tedavül Aracı Olarak Kullanılan Paralar", *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* Cilt: 6 Sayı: 1, 2017 s.76). Akçenin para ayarlamaları ile yabancı paralar karşısında değer kaybetmesi sonucu halk, alım gücünü muhafaza etmek için yabancı paralarla alışveriş yapmayı tercih etmiştir. Devlet de, nakdî vergilerin toplanmasında, sağlam ve cedit akçe ile ödemelerin yapılmasına özen göstermiştir (Ruhi Özcan, "Osmanlı Devleti'nde XVII. Yüzyılda Yapılan Sikke Tashihleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 17, 2005, s.264). Cedit akçenin dönemsel kullanımı ve rayiç değeri şu örnekle mukayese edilebilir: "...bir buçuk dönüm bağımın içinde olan yedi dib zeytün ve iki dib incir bir dib ekşi emred eşcârıyla [...] guruş-ı kebir seksen akçeye râyic iken üç bin altı yüz adet cedit akçeyi merkûm Aranoz Ermeniye bey' ve teslim..." (Gökbuğa, *agt*, s.69), "...mahkemede bulanan şahitler zimminin hayatta iken yanlarında Yorgi'nin beşer yüz akçe ücret ile bir sene züyuf akçe raic iken ve cedit akçe zuhur ettikten sonra hizmet edip toplam bin akçe deyni olduğuna şahitliketmişlerdir." (Melis Altan, *1600-1650 Yılları Arasında Manisa'da Müslim-gayrimüslim İlişkileri (Şer'iyye Sicilleri Işığında)*, T.C. Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Programı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2018, s. 93).

⁷¹ BOA.MŞH.ŞSC.d. Manisa Şer'iyeye Sicili 90/38(2).

yapılması, sınır ihlallerine ve özel hayata ilişkin mahremiyet ihlallerine yol açabilmekteydi. Bu yöndeki anlaşmazlıklar ikili ilişkiler nezdinde çözüme kavuşturulamadığı zamanlarda mahkemeye taşınarak dava konusu olmuşlardır⁷². Manisa'nın Çapraştılar-ı Sagir mahallesinden Fatma isimli kadının, 1664 yılı Aralık ayında sınır ihlaliyle yapmış olduğu kanunsuzluk üzerine komşusu el-Hac Mehmed'in olayı mahkemeye taşıyarak hakkını araması bu tür davalara verilebilecek bir örnektir. El-Hac Mehmed şikâyetinde, kendisinin Evrenos⁷³ köyüne gittiği sırada yan komşusu Fatma Hatun'un kendi evinin damını evler arasındaki ortak duvar üstüne doğru uzattığını ve bu yüzden yağmur yağduğunda kendi evinin üstüne sular akarak zarar verdiğini belirterek durumun araştırılmasını talep etmiştir. Bilirkişi tespitinin yapılmasıyla Fatma Hatun da iddiayı kabul etmiş ancak ne yapılması gerektiği açıklanmamıştır⁷⁴.

Manisa'da kadınlar tarafından yapılan kanunsuzluklar arasında çalışma hayatı üzerinden olanlar da mevcut olup bu konuda farklı davaların belgelere yansıdığı görülmektedir. Satış ve yönetime dayalı iki dava kaydı konuya verilebilecek örnekler arasında yer almaktadır. İlk örnek Odun Bazarı yakınlarında bulunan Hamza Bey hamamının kiracısı olan Hasan Çelebi'nin 1662 yılı Temmuz ayında Aişe, Raziye, Rahime, Şehriban ve diğer Rahime isimli kadınları şikâyet etmesi üzerinedir. Hasan Çelebi, mahkemedeki ifadesinde adı geçen kadınların Çarşamba ve Perşembe günleri gelip mallarını satmak üzere hamamın kuzey duvarına çiviler çakarak zarar verdiklerini söyleyerek bilirkişi vasıtasıyla zararın tespit edilerek kendilerinden tahsil edilmesini talep etmiştir. Yapılan sorgulama ve keşif sonrasında kadınların da durumu kabul etmesiyle mimar kalfasının belirlediği 1500 akçe karşılığındaki zararın kendilerinden tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır⁷⁵. Kamu malına zarar verme suçunun işlendiği bu olayda kadınların verdikleri zararı kabul edip tazmin etmeleri çalışma hayatlarını etkileyebilecek farklı cezaların

⁷² Sınır ihlalleri ile ilgili anlaşmazlık örnekleri için bkz. Selman Çetin, *64 No'lu Manisa Şer'iyye Sicili*, T.C. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Programı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa-2013, S.54,59,60,172,297; Halil Atabey, *Manisa'nın 79 Numaralı Şer'iyye Sicil Defteri (H. 1049-1050) Transkripsiyonu Ve Değerlendirilmesi*, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara-2014, s.401. Özel hayatın gizliliği ve mahremiyete dair bkz. Seval Kılıç, "Osmanlı Komşuluk Hukukunda Mülkiyet Haklarının Sınırlandırılması: Zarar-ı Fahiş", *İMHPD*, Y. 2022, C. 7, S. 12, s.20.

⁷³ Alıntı yapılan kaynakta köyün ismi "Ornusa" olarak transkript edilmiş.

⁷⁴ Gökbuğa, *agt*, s.39-40.

⁷⁵ BOA.MŞH.ŞSC.d. Manisa Şer'iye Sicili 119/214(1).

uygulanmasını engellediği söylenebilir. İkinci örnek ise Turgutlu kazasında bulunan Mustafa Efendi cami vakfının mütevelliyesi olan Hatice isimli kadının yapmış olduğu kanunsuzluk üzerinedir. 1797 yılı Aralık ayında kayıtlara geçen dava, Hatice Hatun'un vakıf dükkânlarının kiracılarına baskıda bulunması ve yine kiracılardan Abbas isimli kimsenin Penbe hanı yakınlarına yaptığı mahzenin vakıf arazisi üzerine olduğunu iddia etmesi üzerine görülmüştür. İddiasının üzerine yemin edemeyerek aciz kalan Hatice Hatun hakkında kiracılar üzerindeki baskılarından ve münakaşadan men edilmesi hükmü verilmiştir⁷⁶.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin sosyal hayatına yönelik farklı zaman dilimleri ve bölgeler üzerinden kadın temelli pek çok çalışma yapılmıştır. Daha çok arşiv kaynaklarına dayalı olarak yapılan bu çalışmalarla kadının Osmanlı toplumundaki statüsü değişik yönleriyle incelenmiştir.

Bu çalışmada ise Manisa şehri özelinde kadınlar tarafından yapılan kanunsuzluklar ele alınmıştır. Gerek özel alanları olan evlerde gerekse çarşı pazar gibi kamusal alanlarda karşılaştıkları olaylara bağlı olarak toplumun diğer bireyleri gibi kadınların da kanunsuzluk üzere hareketlerde buldukları ve bu hareketlerinden dolayı çeşitli cezalar aldıkları belgelere yansımıştır. İncelenen örneklerde kendilerine namahrem olan erkeklerle gayrimeşru ilişkiler kuran ve çoğu zaman bu işi meslek edinen kadınların bu doğrultudaki kanunsuzluklarının sayıca daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Dinî ve örfi olarak kabul edilmeyen ve toplum tarafından da dışlanmaya yol açan bu tür fiiler, kadınların daha çok alanda meşru olarak yer alabilmelerini engelleyici bir unsur olmuştur. Bunun yanı sıra başta aile, komşuluk ve alışveriş ilişkileri olmak üzere gündelik yaşama bağlı pek çok ilişki üzerinden yapılan çeşitli kanunsuzluklara da rastlanmaktadır.

Osmanlı dönemi Manisa şehrinde yapılan kanunsuzluklar çerçevesinde ele alınan bu çalışmada kurulan iletişim ve ilişkiler bağlamında kadınların toplumun farklı alanlarında yer aldıkları da gözlemlenmiştir. Hak arama ekseninde gerek kendileri gerekse vekiller aracılığıyla mahkemeye müracaat ederek şikâyet haklarını kullanmışlardır.

Çarşı ve pazarlarda satış yaparak geçimlerini sağlamışlar ve erkeklerle ticarî ilişkiler kurmuşlardır. Özellikle vakıf yöneticilikleriyle yönetsel becerilerini gösterebilme fırsatlarını yakalayabilmişlerdir.

⁷⁶ BOA, Osmanlı Arşivi. [Cevdet Evkaf] C.EV, No. 541, Gömlek No. 27309.

Bu ve buna benzer çalışmalardaki örnekler kadınların Osmanlı toplumunda sanıldığıının aksine son derece etkin bir role sahip olduklarını göstermektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Vesikaları

- BOA, Osmanlı Arşivi. Meşihat Şer'iyeye Sicili Defterleri [MŞH.ŞSC.d.] Manisa Şer'iyeye Sicili No.52
- BOA, Osmanlı Arşivi. Meşihat Şer'iyeye Sicili Defterleri [MŞH.ŞSC.d.] Manisa Şer'iyeye Sicili No.61
- BOA, Osmanlı Arşivi. Meşihat Şer'iyeye Sicili Defterleri [MŞH.ŞSC.d.] Manisa Şer'iyeye Sicili No.90
- BOA, Osmanlı Arşivi. Meşihat Şer'iyeye Sicili Defterleri [MŞH.ŞSC.d.] Manisa Şer'iyeye Sicili No.94
- BOA, Osmanlı Arşivi. Meşihat Şer'iyeye Sicili Defterleri [MŞH.ŞSC.d.]Manisa Şer'iyeye Sicili No.96
- BOA, Osmanlı Arşivi. Meşihat Şer'iyeye Sicili Defterleri [MŞH.ŞSC.d.]Manisa Şer'iyeye Sicili No.102
- BOA, Osmanlı Arşivi. Meşihat Şer'iyeye Sicili Defterleri [MŞH.ŞSC.d.]Manisa Şer'iyeye Sicili No.119
- BOA, Osmanlı Arşivi. Meşihat Şer'iyeye Sicili Defterleri [MŞH.ŞSC.d.]Manisa Şer'iyeye Sicili No.160
- BOA, Osmanlı Arşivi. Meşihat Şer'iyeye Sicili Defterleri [MŞH.ŞSC.d.] Manisa Şer'iyeye Sicili No.207
- BOA, Osmanlı Arşivi. Meşihat Şer'iyeye Sicili Defterleri [MŞH.ŞSC.d.] Manisa Şer'iyeye Sicili No.209
- BOA, Osmanlı Arşivi. [Cevdet Evkaf] C.EV, No. 541, Gömlek No. 27309.

Tetkik Eserler

- Abacı, Nurcan, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- Acar, H. İbrahim, "Talâk" maddesi, *TDVİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/talak>, İstanbul-1994, ss. 496-500.
- Açık, Turan, "Yeminin İki Yüzü: Vicdanı ve Toplumsal Kanaat Arasında Osmanlı Bireyi", *History Studies*, Volume 5 Issue 2, A Tribute to Prof. Dr. Halil İnalçık, March, 2013p. 1-19.
- Açikel, Tekin, *48 Numaralı (1030/1620) Tarihli Manisa Şer'iyeye Sicilinin Transkripsiyon Ve Değerlendirilmesi*, T.C. Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa-2019.
- Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, I. Kitap (Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnameleri)*, İstanbul-1990.

- Akman, Mehmet, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, Eren Yayınları, İstanbul-2004.
- Akyılmaz, Gül, "Osmanlı Aile Hukukunda Kadın", *Türkler*, C.X, Ankara,2002.
- Altan, Melis, *1600-1650 Yılları Arasında Manisa'da Müslim-gayrimüslim İlişkileri (Şer'iyye Sicilleri Işığında)*, T.C. Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Programı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2018.
- Atabey, Halil, *Manisa'nın 79 Numaralı Şer'iyye Sicil Defteri (H. 1049-1050) Transkripsiyonu Ve Değerlendirilmesi*, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara-2014.
- Atar, Abdülkadir, "XVIII. Asır Fetva Mecmuaları Işığında Osmanlı'da Tedavül Aracı Olarak Kullanılan Paralar", *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* Cilt: 6 Sayı: 1, 2017, ss. 61-85.
- Bardakoğlu, Ali, "Diyet" maddesi, *TDVİA*, C.9, İstanbul-1994, ss.473-479. <https://islamansiklopedisi.org.tr/diyet> (Erişim Tarihi: 29.09.2022)
- Cin, Halil, "İslâm Hukukunda Mehr", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 29, Sayı 1, Yıl 1972, ss. 199-254.
- Çetin, Selman, *64 No'lu Manisa Şer'iyye Sicili*, T.C. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Programı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa-2013.
- Demirci, Muhsin, "Nesih Bağlamında Recim Ayeti Sorunu", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (2000), 101-119.
- Ekinci, Ekrem Buğra, *Osmanlı Hukuku-Adalet ve Mülk-*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul-2016.
- Erdoğan, Ahmet, *Suç Ve Ceza: Osmanlı Toplumunda Bireysel Suçlar Ve Cezalar (1559-1609)*, T.C. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Sivas-2019.
- Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehirlerindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları IV*, İstanbul, 1984, ss.69-78.
- Faroqhi, Suraiya, *18. Yüzyıl Anadolu Kırsalında Suç, Kadınlar ve Servet, Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, Ed. Madeline C. Zılfi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul-2000, ss. 8-26.
- Gökbuğa, Ferdi, *H.1075/M.1665-1666 Tarihli 124 No'lu Manisa Şer'iyye Sicili Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, T.C. Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans

- Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa-2008.
- Hızlı, Mefail, "Osmanlı Mahalle İmamlarının Performanslarına Dair", *Tesam Akademi Dergisi*, Yıl 2014, Cilt 1, Sayı 1, ss. 41-51.
- Kılıç, Seval, "Osmanlı Komşuluk Hukukunda Mülkiyet Haklarının Sınırlandırılması: Zarar-ı Fahiş", *İstanbul Medeniyet Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi İMHFD*, Y. 2022, C. 7, S. 12, ss.1-33.
- Kıvrım, İsmail, "Osmanlı Mahallesinde Gündelik Hayat (17. Yüzyılda Gaziantep Örneği)", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2009, 8(1), ss.231-255.
- Koç Emre, "Osmanlı Mahallesinde Cemaat İçi Ahlakı Oto-Kontrol Sistemi: Suç İle Suçlunun Tespiti, Kavramlaştırılması Ve Suçlunun Dışlanması (İhraç)", *Akademik Bakış Dergisi* Sayı: 71 Ocak - Şubat 2019, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, ss.120-148.
- Koç, Mehmet, *Osmanlı Hukukunda Ta'zir Suç Ve Cezaları*, T.C. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Konya-2017.
- Köse, Osman, "XVIII. Yüzyıl Sonları Rus Ve Avusturya Savaşları Etnasında Osmanlı Devletinde Bir Uygulama: İstanbul'da İçki Ve Fuhuş Yasağı", *Turkish Studies* Volume 2 /1, Winter 2007, ss. 104-123.
- Maydaer, Saadet, "Klâsik Dönem Osmanlı Toplumunda Boşanma (Bursa Şer'iyye Sicillerine Göre)", *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Cilt: 16, Sayı: 1, 2007, ss. 299-320.
- Mutaf, Abdülmecid, "Teorik Ve Pratik Olarak Osmanlı'da Recm Cezası: Bazı Batı Anadolu Şehirlerindeki Uygulamalar", *Turkish Studies*, Cilt 3, Sayı 4, Yıl 2008, ss. 573-597.
- Ortaylı, İlber, "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları I*, İstanbul-1980, ss. 1-40.
- Osmanağaoğlu, Cihan, "Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Zina Suçu Ve Cezası", *İÜHFİM C. LXVI*, S.1, 2008, ss. 109-178.
- Örsten Esirgen, Seda, "Osmanlı Hukukunda Konut Dokunulmazlığını İhlal Suçu", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 65 (4), Ankara-2016, ss.2305-2329.
- Özcan, Ruhi, "Osmanlı Devleti'nde XVII. Yüzyılda Yapılan Sikke Tashihleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 17, 2005, ss.237-266.
- Sabev Orlin, (Orhan Salih), "Ahlâkın Arka Sokakları: 18. Yüzyıl Osmanlı İstanbulu'nda Fuhuş ve Ceza", *Osmanlı İstanbulu IV. Uluslararası*

- Osmanlı İstanbulu Sempozyumu, Bildiriler, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul-2016, ss.621-642.*
- Semerdjian, Elyse, "Sınful Professions: Illegal Occupations of Women In Ottoman Aleppo", Syria , Hawwa, 1 (1), 2003, pp.60-85.
- Sonyıldırım, Şahin, *17. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa*, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yeniçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara-2007.
- Tümer, Günay, "Fuhuş", *DİA*, XIII, 1996, ss. 209-211.
- Yakut, Esra, "Tanzimat Dönemi'nden Önce Osmanlı Hukuku'nda Evlilik Dışı İlişkilere Verilen Cezalar", *Kebikeç*, 31, 2011, ss.261-274.
- _____, "Klasik Dönem Osmanlı Aile Hukukunda Kadının Konumu", *Eskişehir Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, 2015, s.1-23.
- Yarcı, Güler, "Osmanlıda Yemin ve Tahlif", *ACTA TURCICA*, "Kültürümüzde Yemin", Editörler: Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, Yıl V, Sayı 2, Temmuz 2013, ss.1-41.
- Yıldırım, Ayşe, *152 Numaralı Manisa Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyon Ve Değerlendirmesi (1092/1681-82)*, T.C. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Osmanlı Müesseseleri Ve Medeniyeti Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa-2013.

18. YÜZYILIN İLK YARISINDA MANİSA'DA SİLAH KÜLTÜRÜ

Ümran KARADENİZ*

Giriş

Savunma ya da saldırı amacıyla kullanılan, özel olarak yapılmış her türlü aracı ifade eden silahlar, Türk toplumunda saldırı ve savunma aracı olmasının ötesinde kültürel bir unsur olarak benimsenmiştir. Hükümdarlık, tâbilik ya da itaat sembolü olmanın yanında düğün ve yemin merasimlerinde özel bir yeri olan silahlar, en değerli hediye olarak kabul edilmiştir. Bu anlamda Türk toplumunda silahlanma ya da silah bulundurma eğilimi, kendini koruma ve saldırganlık duygusuna ilaveten kültürel izler de taşımaktadır¹. Bununla birlikte Osmanlıda ateşli silahların yaygınlaşması ile birlikte toplumdaki silahlanma eğilimi, bir iç güvenlik sorunu haline gelmiş ve devlet müdahalesini gerekli kılmıştır. 15. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı ordusunda nadiren kullanılmakta olan tüfeğin, 16. yüzyılda devlet eliyle üretimi ve kullanımı artarken, isyan eden asilerin ve eşkıya gruplarının da eline geçmiş olması, devlet nezdinde iyi bir intiba bırakmamıştır. Tüfeğin diğer silahlara olan üstünlüğü nedeniyle devlet, reaya arasında yayılmasını önlemek adına tedbir almakta gecikmemiş olsa da 16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'da tüfek iyice yaygınlaşmıştır. Önceleri vilayet ve sancak merkezlerine gönderilen fermanlarla reyanın tüfek taşıması yasaklanırken, tüfeğin yaygınlaşması farklı tedbirler alınmasını gerekli kılmış ve nihayet Anadolu'da eşkıya teftişinin yanı sıra tüfek teftişleri de yapılmaya başlanmıştır².

* Dr. Arş. Gör., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, umran.karadeniz@cbu.edu.tr

¹ Osmanlı dönemine kadar Türk silahlarının askerî ve kültürel açıdan genel bir değerlendirmesi için bkz. Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.

² Mücteba İlgürel, "Osmanlı İmparatorluğunda Ateşli Silahların Yayılışı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 32(1979), ss.301-302; 18. yüzyıl başlarında hala yapılan bu teftişlere örnek için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Asafî, Mühimme Defterleri (BOA. A.DVNSMHH.d.), Defter/Hüküm (Df/H):127/1344, 1345, 1346, 1347, 1348 (29.02.1131/21.01.1719) ...*adem-i*

Osmanlı dönemi silahları üzerine yapılan çalışmalarda, temelde Osmanlı ordusu tarafından kullanılan ateşli ve ateşsiz silahlar değerlendirilmiş, silahların niteliği ve işlevleri izah edilmiştir³. Öte yandan Osmanlı döneminde yerel ahalinin elinde bulunan silahların miktarı ve niteliği üzerine henüz bir çalışma yapılmamıştır. Bu konuda, şer'iyeye sicillerinde bulunan tereke kayıtları, önemli birer kaynak niteliği taşımaktadır. Zira ölen şahısların menkul ve gayr-ı menkul varlıklarını ihtiva eden terekelerde, kişilerin sahip olduğu pala, hançer, kılıç ve tüfek gibi silahlar da yer almaktadır. Bu çalışmada, 18. yüzyılın ilk yarısında Manisa ahalisinin sahip olduğu silahlar, terekeler ışığında değerlendirilmek suretiyle Osmanlı silah literatürü sahası için yeni bir katkı sağlanması amaçlanmıştır. Bu bağlamda incelenen dönemde Manisa'da ahalinin elinde bulunan silah türleri, bu silahların niteliği, değeri ve yaygınlığı tespit edilerek silah sahipliğinin mahiyeti üzerinde durulacak; silah sahibi olan kişilerin refah durumları ve sosyal tabakalaşma içerisindeki yerleri belirlenecektir. Son olarak Osmanlı döneminde askeri sınıf ile ilişkisi olmayan kimselerin ateşli silah bulundurması yasaklanmışken 18. yüzyılın ilk yarısında Manisa'da bu yasağa ne derece riayet edildiği hususu değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Çalışmamızda, 1700-1750 yıllarını ihtiva eden Manisa şer'iyeye sicilleri taranmıştır. Bu kapsamda kırk iki defter taranmış; ancak bunların otuz dördünde silah ihtiva eden tereke kaydına rastlanmıştır. Tespit edilen tereke kayıtlarının yaklaşık %20'sinde silah bulunduğu

ita'atleri nümâyân olup ve içlerinde askerlik iddiası eder kimesne olmayıp cümlesi reyâ olmağla yeddlerinde olan tüfenkleri mîrî için ahz ve içlerinde şekâvet ile meşhûr olanlarının ukûbât-ı meşrû'adan haklarında meşrû'an lâzım gelen cezâların tertîb...

³ Osmanlı ordusunda kullanılan silahlar ve silah literatürü hususunda geniş bilgi için bkz. Nejat Eralp, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar*, TTK Basımevi, Ankara 1993; Salim Aydüz, "Osmanlı Askerî Teknoloji Tarihi: Ateşli Silâhlar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2/4 (2004), ss.265-295; a.y., "Osmanlı Silahları, Silah Üretim Merkezleri ve Literatürü Tarihi", *Tarih Okulu*, X (2011), ss.1-37; V. J. Parry, "Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Harb Malzemesinin Kaynakları", trc. Salih Özbaran, *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, 3(1972), ss.35-46; G. Ağoston, *Barut, Top ve Tüfek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, Trc. Tanju Akad, İstanbul 2006. Öte yandan Osmanlı dönemine ait silahlar hakkından müzelerin kaynaklığında hazırlanan çalışmalar için bkz. Tülin Çoruhlu, *Osmanlı Tüfek, Tabanca ve Techizatları: Askerî Müzeden Örneklerle*, Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara 1993; Aysel Çötelioglu, *Askeri Müze Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Ateşli Silahlar Kataloğu*, Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı Yayınları, İstanbul 2000.

belirlenmiştir. Burada genel anlamda Manisa’da ahalinin ekseriyetle silah bulundurmadığı akla gelmekle birlikte şer’iyye sicillerinden hareketle bu tarzda yapılan genellemelerin çoğu zaman doğru sonuç vermediğini unutmamak gerekir⁴.

1. Manisa Ahalisinin Sahip Olduğu Silahlar

Osmanlı Devleti’nde kullanılan silahlar, taaruz silahları ve savunma silahları olarak iki kısımda sınıflandırılmıştır⁵. İncelenen dönemde tespit edilen silahlar, bu sınıflandırma içerisinde taarruz silahları arasında yer alan ateşli ve ateşsiz silahlar sınıfına dahildir. Ateşsiz silahlar arasında kesici silahlardan, kılıç, gaddare, kürde, yatağan, bıçak, pala, meç, hançer, topuz ve balta bulunmaktadır⁶. Ateşli silahlardan ise tüfek, piştov ve

⁴ Tereke kayıtlarının havi olduğu eksiklikler de göz ardı edilmemelidir. Öncelikle vefat eden her kişinin tereke kaydının hazırlanmadığı bilinmektedir. Bunun yanında kayıtların sağlıklı tutulmamış olma ihtimali de söz konusudur. Ancak eksikliklerine rağmen terekeler, ihtiva ettikleri bilgiler bakımından Osmanlı tarihi araştırmalarının önemli kaynak grupları arasında yer almaktadır. Şer’iyye sicillerinde bulunan tereke kayıtlarının kaynak olarak sınırlılığı üzerine yapılan genel bir değerlendirme için bkz. Fatih Bozkurt, “Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 11/22 (2013), ss.193-229.

⁵ Eralp, *a.g.e.*, s.44.

⁶ Kılıçlar için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Meşihat Defterleri (BOA.MŞH.ŞSC.d.), Defter/Sayfa (Df/S): 6586/89, 255, 258; Df/S:6587/21, 83, 86, 101; Df/S:6588/176; Df/S:6590/5, 7, 10, 38; Df/S:6591/21, 25, 28; Df/S:6592/46, 47, 51, 55, 64, 70; Df/S:6593/24, 31, 114; Df/S:6594/9, 10, 20, 42, 72, 90, 93; Df/S:6595/99, 126, 127, 140, 157, 203; Df/S:6597/11, 60, 70, 74, 79; Df/S: 6599/102, 111, 114, 116; Df/S:6600/61, 69; Df/S:6601/189, 190; Df/S:6604/60; Df/S:6606/4, 9, 18, 24, 101, 151, 162, 192, 197; Df/S:6608/84, 125; Df/S:6609/49; Df/S:6610/97; Df/S:6611/70; Df/S:6612/45, 48; Df/S:6613/41; Df/S:6614/2; Df/S:6615/14, 75; Df/S:6617/38, 72, 75, 103, 150, 163, 194, 222, 226, 233, 248, 267; Df/S:6618/115, 124; Df/S:6620/71, 73, 111; Df/S:6621/68; Df/S:6622/79, 84, 93; Df/S:6624/12, 63, 64, 70, 73, 85, 90, 95, 97, 103, 114, 126; Df/S:6625/14, 22; Df/S:6626/25, 29, 35, 36, 43; Manisa Yazma Eser Kütüphanesi, Manisa Şer’iyye Sicilleri, Df/S:186a/70. Gaddareler için bkz. BOA.MŞH.ŞSC.d., Df/S:6587/21; Df/S:6588/176; Df/S:6590/7; Df/S:6592/46; Df/S:6593/118; Df/S:6594/90; Df/S:6595/203; Df/S:6597/11, 79; Df/S:6604/60; Df/S: 6606/24; Df/S:6610/97; Df/S:6615/47, 75; Df/S:6622/44, 84; Df/S:6624/10, 114, 116, 126; Df/S:6626/35. Kürdeler için bkz. BOA.MŞH.ŞSC.d., Df/S:6587/105; Df/S:6606/4, 9; Df/S:6622/84; Df/S:6624/4; Df/S:6626/6, 43. Yatağanlar için bkz. BOA.MŞH.ŞSC.d., Df/S:6617/246; Df/S:6624/97. Bıçaklar için bkz. BOA.MŞH.ŞSC.d., Df/S:6586/255, 258; Df/S:6587/83, 105; Df/S:6594/40; Df/S:6595/203; Df/S:6597/11; Df/S:6598/25; Df/S:6606/4, 18, 180; Df/S:6608/125; Df/S:6612/48;

tabanca neveleri ile deve silahı (zamburak/zemberek) tespit edilmiştir⁷. Bunun yanında çalışma boyunca terekelerde rastlanan bıçak ve baltaların tamamını, silah olarak değerlendirmenin doğru olmayacağı kanaati hasıl olmuştur⁸. Zira Osmanlı ordusunda silah olarak kullanılan bıçak ve balta,

Df/S:6617/75, 83; Df/S:6620/96; Df/S:6624/63, 65, 77, 97, 105, 126; Df/S:6625/23; Df/S:6626/4, 6, 35. Palalar için bkz. BOA.MŞH.ŞSC.d., Df/S:6587/86; Df/S:6597/60; Df/S:6599/116; Df/S:6604/52; Df/S:6612/49; Df/S:6622/73, 84. Meç için bkz. BOA.MŞH.ŞSC.d., Df/S:6617/150. Hançerler için bkz. BOA.MŞH.ŞSC.d., Df/S:6586/255, 258; Df/S:6591/29; Df/S:6593/24, 31; Df/S:6594/20, 24; Df/S:6595/157; Df/S:6597/79; Df/S:6599/111; Df/S:6606/18; Df/S:6622/84; Df/S:6624/9, 126. Topuzlar için bkz. BOA.MŞH.ŞSC.d., Df/S:6587/21; Df/S:6588/176; Df/S:6595/157; Df/S:6599/114; Df/S:6611/70; Df/S:6612/49; Df/S:6622/84; Df/S:6624/114; Manisa Yazma Eser Kütüphanesi, Manisa Şer'iyye Sicilleri, Df/S:186a/70. Baltalar için bkz. BOA.MŞH.ŞSC.d., Df/S:6594/20; Df/S:6610/97.

⁷ Tüfekler için bkz. BOA.MŞH.ŞSC.d., Df/S:6586/89, 255, 258; Df/S:6587/21, 83, 101, 104, 105, 106, 126, 119; Df/S:6591/21, 28, 30; Df/S:6592/46, 50, 51, 55, 64; Df/S:6593/24, 34, 105, 118; Df/S:6594/9, 42; Df/S:6595/99, 127; Df/S:6597/11, 17, 48, 58, 60, 70, 71, 74, 79; Df/S:6598/69, 72, 126, 155; Df/S:6599/102, 111, 114, 116; Df/S:6600/61, 69; Df/S:6601/189; Df/S:6604/4, 8, 25, 40, 47, 52, 59, 60; Df/S:6605/39; Df/S:6606/4, 9, 18, 46, 75, 101, 138, 197; Df/S:6607/25, 31; Df/S:6608/84, 86, 114; Df/S:6609/9, 43, 69; Df/S:6610/69, 97; Df/S:6611/56, 58, 70, 81; Df/S:6612/10, 45, 49; Df/S:6613/25, 37, 41; Df/S:6614/2, 7, 25, 37; Df/S:6615/14, 22, 47, 56, 65, 75; Df/S:6617/37, 38, 41, 61, 67, 71, 72, 75, 83, 85, 88, 91, 100, 104, 1006, 111, 115, 126, 142, 148, 149, 153, 164, 190, 193, 194, 201, 203, 208, 212, 217, 222, 226, 228, 229, 235, 239, 243, 248, 251, 263, 267; Df/S:6618/29, 104, 125; Df/S:6620/71, 73, 96, 109, 111; Df/S:6621/68; Df/S:6622/44, 60, 79, 84, 91a, 93; Df/S:6624/4, 10, 12, 63, 64, 65, 69, 70, 72, 74, 77, 85, 88, 90, 95, 97, 103, 105, 107, 114, 122, 124, 126, 128; Df/S:6625/5, 13, 14, 22; Df/S:6626/2, 3, 13, 23, 25, 32, 35, 36, 38, 43, 45; Manisa Yazma Eser Kütüphanesi, Manisa Şer'iyye Sicilleri, Df/S:186a/54, 56, 59, 70, 74, 81. Piştovlar için bkz. BOA.MŞH.ŞSC.d., Df/S:6604/25, 47, 59, 60; Df/S:6608/125; Df/S:6612/10; Df/S:6613/37; Df/S:6614/7; Df/S:6615/14, 56, 65; Df/S:6617/38, 85, 91, 100, 106, 142, 153, 157, 164, 190, 203, 212, 248, 253, 263; Df/S:6620/96; Df/S:6622/44, 84; Df/S:6624/72, 74, 77, 85, 114, 116, 122, 126; Df/S:6625/23; Df/S:6626/2, 4, 6, 32, 35, 36, 43. Tabancalar için bkz. BOA.MŞH.ŞSC.d., Df/S:6586/89; Df/S:6595/203; Df/S:6599/114; Df/S:6608/84; Df/S:6611/70; Df/S:6617/190, 226, 233; Df/S:6622/84; Manisa Yazma Eser Kütüphanesi, Manisa Şer'iyye Sicilleri, Df/S:186a/70. Deve silahı için bkz. BOA.MŞH.ŞSC.d., Df/S:6597/82

⁸ Terekelerde *çifte bıçak*, *sim bıçak*, *sim kınlı bıçak*, *sim zincirli bıçak* ve *sim balta* olarak kaydedilen bıçak ve baltaların değerli silahlar olduğu anlaşılmaktadır. Ancak *kebir bıçak*, *sagır bıçak*, *bıçak* ve *balta* şeklinde kaydedilenlerin ise günlük işlerde kullanılan aletler olmaları muhtemeldir. Bunun yanında toplam

ahali tarafından günlük işlerde de kullanılmaktaydı. Bu bakımdan genel manada silah olarak kabul edilen aletlerin ele alınmasının daha uygun olacağı düşünülmüştür.

18. yüzyılda Osmanlı ordusunda ateşli silahların büyük oranda yaygınlaşmasına paralel olarak taşrada da ateşli silah kullanımı artmıştır. Nitekim aynı dönemde Manisa'da daha ziyade ateşli silahların tercih edildiği görülmektedir. İncelenen terekelerin %55'ine yakınında ateşsiz silaha rastlanırken terekelerin yaklaşık %83'ünde ateşli silah bulunmaktadır. Bunun yanında genel anlamda terekelerde bulunan tüm silahların ortalama %60'ını da ateşli silahlar oluşturmaktadır. Bu bakımdan 18. yüzyılda orduda olduğu gibi toplumda da ateşli silah kullanımının yaygınlaştığı açıkça söylenebilir.

a. Ateşsiz Silahlar:

Ateşli silahların yaygınlaşmasından önce Osmanlı ordusunda kullanılan ateşsiz silahlar arasında yakın saldırı silahı olarak kılıç öne çıkarken ayrıca yatağan, meç, pala, kama, hançer, balta ve topuz gibi silahlar da kullanılmaktaydı. Osmanlı toplumunda da benzer şekilde ateşsiz silahlar arasında kılıcın yaygın olduğu görülmektedir.

18. yüzyılın ilk yarısında Manisa'da tercih edilen ateşsiz silahlar, kılıç, gaddare, kürde, yatağan, pala, meç, hançer ve topuzdur. Ateşsiz silah tespit edilen terekelerin yaklaşık %66'sında kılıç bulunmaktadır. Bu bakımdan diğer ateşsiz silahlara nazaran daha yaygın olduğu söylenebilir.

Kılıç: Ateşli silahların ortaya çıkışından önce en önemli silah olarak kabul gören kılıçlar, 16. ve 17. yüzyılda, piştov ve tüfek gibi silahlarla birlikte kullanılmaya devam etmiştir. Ancak 18. yüzyılda ateşli silahların yaygınlaşması ile imalatındaki eski kalitesini ve önemini kaybetmiştir⁹.

İncelenen dönemde terekelerde tespit edilen kılıçlar; *kılıç, seyf, köhne kılıç, kara kılıç, kabzası kırık kılıç, balık dişi kabzalı Kirmâni kılıç, Selanik demiri kılıç, sim kılıç, sim kabzalı kılıç, kemerli sim kılıç, sim knlı kılıç ve Frengî/Efrecî kılıç* şeklinde kaydedilmiştir.

Bahsi geçen kılıçlar arasında en kıymetli kılıç, balık dişi kabzalı Kirmânî kılıçtır. Kuyumcuzâde Halil Ağa'ya ait olan bu kılıç, süslemesinin yanı sıra kaliteli kılıç üretiminde ünlü merkezlerden biri olan Kirman'da

yirmi altı terekede silah olarak kullanıldığı düşünülen bıçak yer almaktadır. Bkz. dipnot 6.

⁹ Nebi Bozkurt, "Kılıç", *TDVİA*, Cilt:25, Ankara 2022, ss.405-407; Eralp, *a.g.e.*, s.64; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt:2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, ss.257-258.

üretmiş olması ile de dikkat çekmektedir¹⁰. Ayrıca değerli kılıçlar arasında gümüş kılıçların yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan sadece üç terekede yer almakla birlikte Frengî/Efrençî olarak anılan farklı bir kılıç türüne de rastlanmıştır. Osmanlı kılıçlarının Avrupa kılıçlarına olan üstünlüğü bilinmekle birlikte Manisa'da üç Müslüman erkeğin elinde Avrupa menşeli kılıç bulunması, bu silahların savaş sırasında ele geçirilmiş ganimetler olabileceğini düşündürmektedir. Bununla birlikte terekelerdeki kılıçların çoğu kara kılıç olup bu tür kılıçlar ortalama 120 akçe değerindedir. Bu bakımdan oldukça düşük kaliteli, eski ve çok kullanışlı olmayan kılıçların yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, muhtemelen miras yoluyla intikal eden kılıçların, daha ziyade geleneksel bir maksatla muhafaza edilmesiyle bağlantılı olmalıdır.

Gaddare: Osmanlı ordusunda kullanılan diğer bir silah olan gaddare, bir tür kılıçtır¹¹. Yeniçeriler ile kapıkulu süvarilerinden olan sipahiler ve ulufeciler tarafından kullanılan başlıca silahlar arasında yer almaktadır¹². Gaddarenin ağzı tamamen ve uç tarafının sırtı yarıya kadar keskindir. Kısa ve keskin bir silah türü olan gaddare, az kıvrık olup geniş yüzlüdür¹³.

18. yüzyılın ilk yarısında Manisa'da kullanılan değerli gaddareler arasında gümüş, bakır, pirinç gaddarelerin yanı sıra bakır yaldızlı gaddare ve balık dişi kabzalı gaddareler yer almaktadır. Terekelerde tespit edilen gaddarelerin çoğu gümüştür. Kılıçlarda olduğu gibi gaddareler arasında da kara ve köhne olarak anılanları mevcuttur. Gaddarelerin değeri 4110 akçe ile 240 akçe arasında değişmektedir. En değerli gaddare, gümüş olup değeri en düşük olanı ise pirinç bir gaddaredir. Gaddarelerin ortalama değeri 1015 akçe olup genel manada değerli ve kaliteli oldukları anlaşılmaktadır. Bu bakımdan kılıçlara nazaran oldukça az rastlanmakla birlikte daha değerli olmaları, bu tür silahların belli bir kesim tarafından tercih edildiğine işaret etmektedir.

¹⁰ Orta uzunlukta bir kılıç olan Kirmanî kılıç, Kirman'da Sasaniler zamanında imal edilmeye başlanan meşhur bir kılıç olup Herat çeliğinden ya da Kirman'daki demir madeninden üretilmekteydi. Bkz. Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi", *Bulleten*, LXI/232, s. 573.

¹¹ Lehçe-i Osmânî'de pala nev'inden bir kılıç olarak izah edilmiştir. Pakalın, *a.g.e.*, Cilt:1, s.340.

¹² Erhan Afyoncu, "Sipahi", *TDVİA*, Cilt:37, İstanbul 2009, s.257; Abdülkadir Özcan, "Ulufeciyan", *TDVİA*, Cilt:42, İstanbul 2012, s.126

¹³ Graf Marsilli, *Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitâtı Zamanına kadar Askeri Vaziyeti*, Büyük Erkan-ı Harbiyye Matbaası, Ankara 1934, s.161; Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986, s.117; Pakalın, *a.g.e.*, Cilt:1, s.340.

Nitekim gaddare sahiplerinin büyük bir kısmı, 50.000 akçenin üzerinde servete sahip olup ağa unvanına haizdir.

Kürde: Osmanlı ordusunda yeniçeriler tarafından kullanılan kılıç türlerinden biri olan kürde/körde, enli, kısa ve düz bir silahtır¹⁴. Uzunçarşılı'nın eserinde "kürde (kargı)" şeklinde kaydedilmiş olmakla birlikte¹⁵ incelediğimiz terekelerde de kimi zaman *kürde tâbir olunur kılıç* şeklinde izah edilmiş olması bakımından kürdenin, kargıdan ziyade bir kılıç türünü ifade ettiği açıkça söylenebilir¹⁶.

Manisa'da incelediğimiz dönemde yalnız yedi terekede rastladığımız kürdelerin değeri 120 akçe ile 720 akçe arasında değişmektedir. Yalnız bir terekede *kara kürde* şeklinde kaydedilmiş olan kürde nevi ise 160 akçedir. Kılıç türleri arasında yer alan kürdenin incelediğimiz dönemde Manisa'da çok tercih edilmediği ve yaygın kullanılan bir silah olmadığı söylenebilir.

Pala ve Meç: Kılıç gibi kabza ve namludan müteşekkil olan palanın hafif eğimli olan namlusu, balçakta dar olarak başlayıp orta kısmına doğru daha da genişler, sonrasında ise tekrar daralarak uçta sivrileşir. Kalın, kısa ve ağır bir silah olan palanın namlusu, aynı zamanda kılıç namlusundan daha kısadır¹⁷. Manisa'da yalnız yedi terekede tespit edilen palalar arasında en değerli olan gümüş bir pala olup 1015 akçedir. Bunun haricindeki palaların değeri ise 40 akçe ile 720 akçe arasında değişmektedir. Değerli olan palaların ise yine ağa ve beşe unvanı taşıyan kimselere ait olduğu görülmektedir.

Meç ise kesici ve delici bir silah olup bir nevi kılıçtır. Bunun yanında eğri olmayışı ve düz olarak uzanması bakımından kılıçtan ayrılır. Osmanlılarda kılıç kadar değerli ve uzun ömürlü olmayan meçler, ateşli silahların ortaya çıkışı ile önemini tamamen yitirmiş ve daha ziyade askeri sahada talim silahı olarak öne çıkmıştır¹⁸. Nitekim Manisa'da da yalnız bir terekede meçe tesadüf olunmuştur. Cami-i kebir mahallesinden Hacı Mehmed'e ait olan meç, terekede bir bıçak ile kaydedilmiş ve ikisinin değeri 240 akçe olarak verilmiştir.

Yatağan: Türklere has bir silah olan ve birçok eserde tipik popüler Türk kılıcı çeşidi olarak zikredilen yatağan¹⁹, aslında büyük ve uzun bir

¹⁴ Sertoğlu, *a.g.e.*, s.362; İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatından Kapıkulu Ocakları I Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*, TTK Basımevi, Ankara 1988, s.376.

¹⁵ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.376.

¹⁶ BOA.MŞH.ŞSC.d., Df/S:6606/9, Df/S:6624/4

¹⁷ Pakalın, *Cilt:2*, s.751; Eralp, *a.g.e.*, s.71.

¹⁸ Pakalın, *a.g.e.*, *Cilt:2*, s.432; Eralp, *a.g.e.*, s.68-69; Marsigli, *a.g.e.*, s.161.

¹⁹ Eralp, *a.g.e.*, s.69

bıçak türüdür²⁰. Terekelerde de *yatağan bıçağı* ya da *yatağan tâbir olunur kebîr bıçak* şeklinde kaydedilmiştir²¹. Kılıçlara nazaran daha kısa namlulu olan yatağanın, kılıcın aksine iç bükey kısmı keskin olup dış bükey kısmı düz ve kenarlıdır²². İncelediğimiz dönemde yalnız iki terekede yatağan tespit edilmiştir. Bunlardan Adiloba köyünden Alime hatuna ait olanı 480 akçe; diğeri ise Manisa'da Kurşunlu Han'da misafir olarak bulunan ve aslen Bosnalı olan İbrahim'e ait olup 390 akçedir. Alime hatunun başka silahı bulunmamakla birlikte İbrahim'in bir de çifte bıçağı mevcuttur.

Hançer: Kamadan geliştirilmiş bir silah olan hançer, ortalama 30-35 cm. uzunluğunda, ucu sivri, çift veya tek ağızlı bir bıçak türüdür²³. Yeniçeriler ve onlara özenen delikanlılar tarafından aksesuar gibi taşınan hançer²⁴, delici ve kesici bir silah olarak orduda kullanılmasının yanında toplumun hemen her kesiminde çeşitli form ve biçimlerde kullanılmıştır.²⁵

Terekelerde, *hançer*, *kem ayar sim hançer* ve *sim hançer* olarak üç farklı şekilde kaydedilmiş olan hançerlerin değeri 120 ile 3600 akçe arasında değişmektedir. Hançerlerden ikisinin kadınlara ait olduğu görülmektedir. Sim hançerlerden biri 480 akçe değerinde olup Saz mahallesinde Aferide hatuna aittir. Serveti 190.440 akçe olan Aferide hatunun birer adet sim balta ve sim hançeri de bulunmaktadır. Aferide hatunun babası İbrahim'in herhangi bir unvanla kaydedilmemiş olması bakımından ailesi hakkında kesin bilgiye ulaşmak mümkün olmamakla birlikte bu hatunun, varlıklı bir aileden olup silahların da kendisine miras yoluyla intikal etmiş olması muhtemeldir. Bunun yanında hançer sahipleri arasında odabaşı, beşe ve ağalar da bulunmaktadır.

Topuz: Osmanlı ordusunda bozdoğan olarak anılan topuz, baş ve gövde olmak üzere iki kısımdan oluşur. Baş tarafı küre ya da beyzi formda olan topuzların, tamamı demir veya bakır olarak imal edildiği gibi bazılarının da yalnız baş tarafları demir ya da bakır, sapları ise ağaçtan yapılırdı²⁶.

²⁰ Pakalın, *a.g.e.*, Cilt:3, s.607.

²¹ BOA.MŞH.ŞSC.d., Df/S:6617/246; Df/S:6624/97

²² Sertoğlu, *a.g.e.*, s.362; Eralp, *a.g.e.*, s.71.

²³ Tülin Çoruhlu, "Hançer", *TDVİA*, Cilt:15, İstanbul 1997, ss.548-549; Pakalın, *a.g.e.*, Cilt:1, s.727.

²⁴ Osmanlı dönemine ait hançerlerin kabzaları genellikle kıymetli ahşaptan yapılmış olup üzerleri oymalarla yahut gümüş bezemelerle ve değerli taş kakmalarla süslenmiştir. Çoruhlu, "Hançer", s.549.

²⁵ Eralp, *a.g.e.*, s.72; Marsigli, *a.g.e.*, s.161.

²⁶ Pakalın, *a.g.e.*, Cilt:3, s.520; Eralp, *a.g.e.*, s.46-47.

Manisa’da silah sahibi olan kimselerden yalnız sekizinde topuz bulunmaktadır. Topuzlar arasında gümüş ve bakır olanları mevcut olup en değerlisi 3240 akçe ile gümüş bir topuzdur. Bazı topuzların değerinin ise 60 akçenin altına düştüğü görülmüştür. Ağa ve beşe unvanına sahip olanların haricinde topuzu bulunan kimseye rastlanmamıştır. Bu bağlamda topuzun ahali tarafından kullanışlı bulunmadığı ve tercih edilmediği açıktır.

b. Ateşli Silahlar:

14. yüzyılın ortalarından itibaren Endülüs’te ve 14. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren de Avrupa’da kullanılmaya başlanan ateşli silahların ortaya çıkışı ve yayılması, Osmanlı Devleti’nin kuruluşunun ilk yıllarına rastlamaktadır. 14. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti’nin savaşlarda ve kalelerde yoğun olarak topu kullandığı kabul edilmektedir²⁷. Tüfeğin kullanımını ise biraz daha geç tarihli olup Fatih devrine tekabül etmektedir²⁸.

Osmanlı ordusunda ateşli silahlardan top ve tüfeğin yanında piştov türü silahlar da kullanılmıştır. 18. yüzyılın ilk yarısında Manisa’da tespit edilen ateşli silahlar arasında da tüfek, piştov ve tabanca çeşitlerinin bulunduğu ifade edilmişti. Bunlar içinde tüfeğin daha fazla tercih edildiği anlaşılmaktadır. Zira piştov 51, tabanca ise 11 terekede yer alırken tüfek 196 terekede toplamda 250 defa geçmektedir. Bu bakımdan bahsi geçen dönemde Manisa’da ateşli silahlar arasında en yaygın silahın tüfek olduğu söylenebilir.

Tüfek: Ahşap kundak üzerine yerleştirilmiş namludan ve namludaki ateşleme tertibatıyla nişangâhtan meydana gelen ateşli bir el silâhıdır²⁹. Ateşsiz silahlardan ok ve yayın yerini alan tüfek³⁰, ortaya çıkışından sonra gelişmeye devam etmiş ve zamanla farklı nevilerde imal edilmeye başlanmıştır³¹. Bu anlamda Manisa’da da farklı tüfek çeşitlerine

²⁷ Salim Aydın, “Osmanlı Askerî Teknoloji Tarihi...”, ss.266-269.

²⁸ Gazavatnamelerde 1443 İzladı cenginde, 1444’te Varna muhaebesinde ve Niğbolu müdafaasında topla beraber tüfek de zikredilmiştir. Resmi bir mektup kopyası ise Osmanlıların 1444’te tüfeği tanıdıklarını teyit etmektedir. Halil İncik, “Osmanlılar’da Ateşli Silahlar”, *Belleten*, XXI/83, 1957, ss.510-512.

²⁹ Gabor Agoston, “Tüfek”, *TDVİA*, Cilt:41, İstanbul 2012, s.459.

³⁰ 17. Yüzyılın sonlarında ok atıcılığının yanında fitilli ve çakmaklı tüfekle yapılan atışların, moda olduğu görülmektedir. Behçet Ünsal, “Türklerde Okçuluk ve Tüfekçilik Kültürü”, *Arkitekt*, 2(378), 1980, s.54.

³¹ Evliya Çelebi’nin kaydettiği tüfekler arasında dalyan tüfengi, dalyan karabina çarklı boylu tüfenk, muskat tüfengi, kol tüfengi, çarklı kol tüfengi, çakmaklı tüfenk ve karabina çarklı tüfenk yer almaktadır. Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Podgoriç, İştib, Vidin, Peçoy, Budin, Üstürgon [Estergon], Ciğerdelen, Macaristan, Öziçe, Taşlıca, Dobra-Venedik,*

rastlanmıştır. Terekelere kaydedilen tüfeklerin yaklaşık %65'i yalnızca "tüfenk" olarak kaydedilmiş olmakla birlikte geri kalanı niteliğini izah eder şekilde kaydedilmiştir. Bunlar arasında *tabancalı tüfek*, *boy/boyulu tüfek*, *sedefli tüfek*, *Mercanlı Aydın tüfeği*, *gümüşlü İstanbul demiri tüfek*, *Venedik demiri tüfek*, *sim bilezikli İstanbul demiri tüfek*, *filinta tüfenk*³², *karabina tüfenk*³³, *ağa tüfeği*, *piştov tüfeği*, *şeshane*³⁴, *kara*, *kara demir*, *köhne*, *kebir* ve *sagir* gibi çeşitli tüfekler bulunmaktadır. Bu bakımdan Manisa'da oldukça çeşitli tüfek türleri olduğu anlaşılmaktadır. Aynı dönemde bir Balkan şehri olan Manastır'da yalnızca, boyulu, tabancalı, karabina, piştov, kebir ve sagir tüfeklere rastlanmıştır³⁵.

Manisa'da tüfeklerin değeri 7800 akçe ile 60 akçe arasında değişmektedir. En değerli tüfek, "*Hacı Mustafa ameli tüfenk*" olarak kaydedilen özel yapım bir tüfektir. Bahsi geçen tüfek, 368.040 akçe değerinde bir servete sahip olan Karahisar mahallesinden Hacı Mehmed Ağa'ya aittir. Hacı Mehmed Ağa'ya nazaran daha yüksek değerde serveti olan kimseler bulunmakla birlikte bu derecede kıymetli bir silaha sahip olmadıkları görülmektedir. Bu bağlamda tüfeğin yanı sıra gümüş bir

Mastar, Kaniye, Haz. Seyit Ali Kahraman, 6. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, ss.386, 403, 430, 586, 595, 610, 726. Bunun yanında 1743 yılında cebehâne-i âmireye teslim edilen tüfekler arasında ise dirhemli kare kundaklı tüfenk, dirhemsiz kare kundaklı tüfenk ve filinta tüfenk bulunmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (BOA.TS.MA.d.), Dosya No (D):8862.

³² Süvarilerin omuzlarında taşıyabilecekleri büyüklükte olan küçük boyulu tüfeklerdir. Çoruhlu, *Osmanlı Tüfek, Tabanca...*, s.83.

³³ Boyutları tüfekten kısa, tabancadan uzun olan karabinaların namı ağzı, tüfek ve tabancalara göre daha geniştir. Umumiyetle çakmaklı ve kapsüllü mekanizmalı olanları yaygındır. Çoruhlu, *Osmanlı Tüfek, Tabanca...*, s.82.

³⁴ Namı gövdesi ve bilhassa namı ağzı köşegen ve çoğu zaman altıgen olduğu için şeshane adı verilen bu tüfekler, namlunun darlığından dolayı hızlı doldurulup ateşlenemediğinden muharebelerde pek tercih edilmezdi. Ancak namı dibine oturan kurşunun namludan istikrarlı bir şekilde çıkması nedeniyle iyi nişan almaya imkân verirdi. Bu nedenle daha çok avcılıkta kullanılan bir silahtı. Kahraman Şakul, "Öteki Osmanlı: Altı Kaval Üstü Şeshane Osmanlı Silahları", *Derin Tarih*, Ağustos 2012, ss.3-4.

³⁵ Boylu tüfekler için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yabancı Arşivler, Makedonya Arşivi Defterleri (BOA.YB.021.d.), Defter/Sayfa (Df/S): 32/9a, Df/S:36/4b, Df/S:40/76a, Df/S:45/16a. Tabancalı tüfekler için bkz. BOA.YB.021.d, Df/S:38/17a, Df/S:40/40b, Df/S:42/41a. Karabina tüfekler için bkz. BOA.YB.021.d., Df/S:37/3b, Df/S:38/5b, Df/S:45/78a. Piştov tüfekler için bkz. BOA.YB.021.d., Df/S:42/42a, Df/S:45/16a. Kabir tüfekler için bkz. BOA.YB.021.d., Df/S:39/95a, Df/S:42/49b, Df/S:46/3a. Sagir tüfekler için bkz. BOA.YB.021.d., Df/S:32/8a, Df/S:42/13a, Df/S:46/11b.

hançeri, bıçağı ve kara kılıcı bulunan Hacı Mehmed Ağa'nın bu tüfeğe sahip olması, onun kıymetli silahlara olan ilgisiyle izah edilebileceği gibi incelediğimiz terekeler içinde tek özel yapım tüfek olması bakımında kendisine hediye edilmiş olma ihtimalini de akla getirmektedir. Bu tarzda özel yapım tüfeklerin ustasının ismiyle anıldığı bilinmektedir. Evliya Çelebi, benzer şekilde *İstanbullu Uzun Ömer işi*, *Usta Uzun Mehmed işi*, *Mısırlı Usta Oruç işi*, *Horasanlı Muzaffar Bay işi* şeklinde belli ustaların elinden çıkan birkaç tüfekten bahseder³⁶. Nitekim 1731 tarihinde Cebahâneci Bekir Ağa'nın cebahâne-i âmire için teslim aldığı tüfekler arasında da *Küçük Alikârî kaval cedid kundaklı tüfek*, *Hafız Ahmedkârî şeshâne altın kakma tüfek* ve *Hâcî İbrahimkârî altın kakma kaval tüfek* gibi üstadının ismiyle anılan tüfekler dikkati çekmektedir³⁷.

Tüfeklerin ortalama değeri 754 akçe olarak tespit edilmiştir. Tüfeklerin büyük kısmının, ortalama değere yakın ya da bu değer altında kaldığı görülmektedir. Tüfekler konusunda, değerli olanlarının yüksek statü sahibi ya da varlıklı kimselere ait olduğu yönünde bir genelleme yapmanın mümkün olmadığı görülmüştür. Zira Bektaş-ı kebir mahallesinden 28.800 akçe servete sahip olan Hüseyin Beşe'nin tüfeğinin değeri 120 akçe iken Hüsrev Ağa mahallesinden Mehmed Çelebi'nin tüfeği, 1200 akçedir. Bu anlamda askeri sınıf ile münasebeti ve servetinin değeri göz önüne alındığında Hüseyin Beşe'nin daha kaliteli bir tüfeğinin olması beklenirken durum bunun aksini göstermektedir. Nitekim tüfek sahipleri arasında yapılan başka karşılaştırmalar da benzer sonucu vermektedir. Bu anlamda belki yalnızca ahali elinde çok değerli ve kaliteli tüfeklerin bulunmadığı söylenebilir.

Bunun yanı sıra bir tüfek ise iki kardeş tarafından ortak olarak kullanılmaktadır. Dilşikar mahallesinden İbrahim Beşe'nin terekesinde yer alan tüfeğin mülkiyeti kendisi ile beraber kardeşine aittir³⁸. Bu durum, tüfeğin kendilerine miras yoluyla kalmış olma ihtimalini akla getirmektedir. Bunun yanında İbrahim Beşe'nin terekesinde yer alan 63.607 akçe değerindeki merkep, kısarak, koyun, ekili nohud ve yulaf ile

³⁶ Bunun yanında Evliya Çelebi, Hacı Şaşı Mustafa tarafından imal edilen tüfeklerin, içi ve dışının burmalı olduğunu ve Hersek'te Taşlıca'da, Pazarcık'ta ve İstanbul'da da benzerinin bulunmadığını ifade eder. Bahçesaray'da Usta Receb Kırımî'nin de benzersiz bir üstad olduğunu kaydeder. Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Konya, Kayseri, Antakya, Şam, Urfa, Maraş, Sivas, Gazze, Sofya, Edirne*, 4. Kitap, Haz. S. Ali Kahraman-Y. Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, ss.344-345.

³⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defterler, (BOA.MAD.d.), Dosya No (D):1281

³⁸ BOA.MŞH.ŞSC.d., Df/S:6617/61

çift aletleri gibi mallar da kardeşi ile ortak mülkiyetleridir. Bu bakımdan ortak ziraî faaliyette buldukları anlaşılabilir iki kardeşin, ortaklaşa bir tüfek edinmiş olmaları da mümkündür.

Piştov: Tabancadan önce kullanılmış en iptidai silahlardan biri olan piştov, ağızdan doldurulan çakmaklı ve kapsüllü tek atışlı tabanca türü silahları ifade etmektedir³⁹. Manisa'da kullanılan ateşli silahlar arasında tüfeklerden sonra ikinci sırayı alan piştovların Müslüman ve gayrimüslim erkekler tarafından tercih edildiği anlaşılmaktadır. Piştovların değeri, 120 akçe ile 1200 akçe arasında değişmektedir. Piştovların ortalama değeri ise 370 akçe olup bunların büyük bir kısmı bu değere yakın ya da bu değer altındadır. Bu anlamda Manisa'da genel olarak düşük ya da orta kalitede piştovların yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında tüfeğe göre taşınması ve kullanımı daha kolay olan piştovların henüz yaygınlaşmadığı görülmektedir.

Tabanca: 16. yüzyıl sonlarından itibaren ortaya çıkmaya başlayan tabancalar, mekanizma bakımından tüfeklerle aynı gelişimi gösterirken form açısından zaman içinde küçülmüş ve daha kullanışlı bir hale gelmiştir. 18. yüzyıl sonuna kadar, devlet kontrolünde atölyelerde imal edilen tabancalar, bu dönemden sonra fabrikasyon olarak üretilmeye başlanmıştır⁴⁰.

Manisa'da yalnız dokuz terekede tespit edilen tabanca, bir terekede karabina, bir diğerinde ise sagir olarak kaydedilmiştir. Karabina tabancanın değeri, 351 akçe iken sagir tabanca 152 akçedir. Genel anlamda tabancaların değerinin ise 120 ila 720 akçe arasında değiştiği görülmektedir. Nihayet tabancalar da piştovlara benzer şekilde daha düşük kaliteli olup hala yaygınlaşmamıştır. Bu tip silahların yaygınlaşması daha geç dönemlerde gerçekleşecektir.

Deve Silahı (Zemberek/Zemberek/Zemberek): Osmanlı döneminde hayvan ile taşınan eski küçük toplar, *zemberek* olarak anılmakta olup kimi zaman *zenberek* ya da *zemberek* olarak da ifade edilmiştir⁴¹. Deve sırtında taşınan bir cins küçük top olarak da tanımlanan zemberek⁴², genel olarak terekelerde çok sık rastlanan bir silah türüdür⁴³. İncelediğimiz dönemde terekelerde zemberek ya da

³⁹ Pakalın, *a.g.e.*, Cilt:2, s.779; Çoruhlu, *Osmanlı Tüfek, Tabanca...*, s.83.

⁴⁰ Tülin Çoruhlu, *Osmanlı Tüfek, Tabanca...*, ss.7-8.

⁴¹ Pakalın, *a.g.e.*, Cilt:3, s.652.

⁴² Sertoğlu, *a.g.e.*, s.374.

⁴³ Bu konuda İstanbul kadı sicillerinde yapılan taramada yalnız iki örneğe rastlanmıştır.

<http://www.kadısicilleri.org/goster.php?blm=ist191&bsm=ist191b090>;

<http://www.kadısicilleri.org/goster.php?blm=gl037&bsm=gl037b106>

zenburek olarak kaydedilmiş bir silaha rastlanmamakla beraber yalnız bir terekede “*mükemmel deve silahı*” olarak zikredilen bir silah tespit edilmiştir. Aynalı mahallesi sakinlerinden olup Göçerevli tâ'ifesinden olan Mustafa'ya ait bu silah, biri 470 akçe, diğeri ise 301 akçe olmak üzere terekesinde iki defa geçmektedir. Konar göçerlerin nakil vasıtası olarak deveyi tercih ettikleri bilinmekle birlikte⁴⁴ silah olarak da deve üzerinde kullanılan zembereği tercih ettikleri anlaşılmaktadır.

2. Manisa'da Silah Sahibi Olan Kesim

Tarih boyunca Türk toplumunda ayrı bir önem atfedilmiş silah, kültürel bir unsur olarak öne çıkmıştır. Bu bağlamda Osmanlı toplumunda silah sahipliğini, farklı açılardan değerlendirmek gerekmektedir. Öncelikle askerlikle ilişkisi nedeniyle silah sahibi olan bir kesimin mevcut olduğu bilinmektedir. Manisa'da bunlar arasında sancak mutasarrıfı, mütesellim, odabaşı, çeribaşı, tımar ve zeamet sahipleri ile cebeli askerler bulunmaktadır. Bunun yanında daha önce bahsedildiği üzere devlet, askerlikle ilişkisi olmayan reayanın ateşli silah bulundurmasını yasaklamıştır⁴⁵. Bu yasaklamaya rağmen reaya arasında ateşli ya da ateşsiz silaha sahip olanların var olması ise izahı gerekli kılmaktadır. Bu bakımdan 18. asrın ilk yarısında Manisa'da silah sahiplerinin askerlikle ilişkili olanlar ve reaya şeklinde incelenmesi durumun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Bu çalışmada yalnızca Manisa'nın yerli ahalisinin incelenmesi planlandığından evvela Manisa'da sakin olmayıp da yalnız misafir olarak Manisa'da bulunanları ayırmak yerinde olacaktır. Manisa'ya İzmir, Adala, Karahisar, Davaz, Koyunhisar, Aksaray, Akşehir, Ankara, Kadıköy, Bosna ve Revan gibi eyalet, sancak ve kazalardan gelenlerin ellerinde, iyi-kötü bir silah bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunda yol kesen eşkıyaların varlığının etkili olduğu akla gelmektedir. Kendini savunmak suretiyle yol güvenliğini temin etmek için yanlarında silah bulundurmaları makul görünmektedir. Bunun yanı sıra Manisa sakinlerinden olup hacca giden ve orada vefat eden Hacı Halil'in hacdan gelen eşyaları arasında da düşük kaliteli dahi olsa bir piştovun bulunması benzer bir duruma işaret etmektedir. Hacı Halil de Manisa'ya misafir olarak gelenler gibi yol güvenliğini tesis etmek gayesiyle yanına silah almış olmalıdır⁴⁶. Manisa'ya cebeli bedeliyesi tahsili için gelen mensuh alaybeyi Ömer Ağa'nın terekesinde yer alan silahların sayı bakımından fazlalığı ve

⁴⁴ Tufan Gündüz, “Konar Göçer”, *TDVİA*, Cilt:26, Ankara 2002, ss.161-163.

⁴⁵ Bkz. dipnot 2.

⁴⁶ BOA.MŞH.ŞSC.d., Df/S:6624/126

çeşitliliği⁴⁷ ise devlet görevlisi olması ve yerine getirdiği hizmet ile ilişkilendirilebilir.

a. İdareciler ve Askerler:

Osmanlı toplumu temelde askerîler ve reaya olmak üzere iki ana unsurdan oluşmaktadır. Askerî sınıf esas itibariyle yönetici sınıf olarak nitelendirilen ve vergiden muaf olan kesimi ifade etmekte olup temelde kalemîye, seyfiyye ve ilmiyye olmak üzere üç kesimi ihtiva etmektedir⁴⁸. Burada, bu sınıf içinde yer alan seyfiyye (idareci-asker tabaka) kesimi üzerinde durulacaktır. Manisa'da terekesinde silah bulunan kimselerden bu kesime dahil olan ya da bu sınıfla ilişkili olduğu anlaşılanlar içinde mutasarrıf, mütesellim, zeamet sahibi, bayrakdar, odabaşı, bölük yoldaşı ve çeribaşının yanında seferlere iştirak eden cebeli statüsündeki askerler de bulunmaktadır. Ayrıca beşe ve ağa unvanı ile kaydedilen kimselerin de askerî sınıf ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Bu bakımdan genel anlamda Manisa'da sakin olan silah sahiplerinin yaklaşık %36'sının askerlikle bir bağı olduğu anlaşılmaktadır.

Askerî sınıf içinde değerlendirilenler arasında serveti, silah sayısı ve silahlarının değeri bakımından öne çıkan isim Aydın muhassılı Ahmed Paşa'nın Mentеше sancağı mütesellimi olan Halil Ağa'dır⁴⁹. Çaprastlar-ı kebir mahallesi sakinlerinden olan Halil Ağa'nın toplam 55.033 akçe değerinde 39 adet silahı bulunmakta olup 1.699.395 akçe değerindeki serveti ile de dikkat çekmektedir. Silahları arasında mercanlı Aydın tüfeği, İstanbul demiri tüfek, şeshane tüfek, sedefli tüfek, piştov, sim gaddare, bakır gaddare, sim topuz, sim hançer ve sim kılıç gibi silahlar bulunmaktadır. Bu anlamda Manisa'da silah çeşitliliğinin fazla olduğu yönünde yapılan tespiti önemli ölçüde etkilemektedir.

Menteşe sancağı mütesellimi Halil Ağa'nın yanı sıra Saruhan sancağı mutasarrıfı İbrahim Paşa ve Danişmend Halil mahallesi sakinlerinden olan Ali Ağa'nın da silahlarının sayıca fazla olduğu görülmektedir⁵⁰. Her ikisinin de toplamda dokuz silahı bulunmakla birlikte bunların genellikle tezyinli gümüş ya da bakır kılıç ve topuz türü silahlar olduğu anlaşılmaktadır. Silahlarının sayısından ziyade değeri ile öne çıkan bir diğer isim ise Kuyumcuzâde Halil Ağa'dır⁵¹. Aralarında balık

⁴⁷ Ömer Ağa'nın terekesinde, dört piştov, biri filinta olmak üzere iki tüfek, bir gaddare, bir topuz ve bir Selanik demiri kılıç bulunmakta olup silahların toplam değeri 3.960 akçedir. BOA.MŞH.ŞSC.d., Df/S:6624/114

⁴⁸ Mehmet Öz, "Osmanlılar/10. Bölüm: Osmanlı Toplumunu", *TDVİA*, 33 (2007), s.532.

⁴⁹ BOA.MŞH.ŞSC.d., Df/S:6622/84

⁵⁰ BOA.MŞH.ŞSC.d., Df/S:6587/21; Df/S:6604/60

⁵¹ BOA.MŞH.ŞSC.d., Df/S:6588/176

dişi kabzalı Kirmânî kılıç ve gaddarenin yanında gümüş kılıç ve gaddare bulunan silahlarının toplam değeri 22.320 akçedir. Bu bağlamda terekelerde bulunan bu süslemeli ve değerli silahları, birer aksesuar ve ziynet eşya olmalarının ötesinde itibar ve saygınlık göstergesi olarak değerlendirmek de mümkündür.

Manisa'da elinde silah bulunanlar arasında zeamet sahipleri de yer almaktadır. Zeamet sahibi olan Osman Ağa ve Mehmed Ağa'nın⁵² servetleri, 800.000 akçenin üzerindedir. Ancak terekelerinde bulunan silahlar, sayı ve değer bakımından düşüktür. Her ikisinin de servetlerinin büyük bir kısmının alacaklardan oluştuğu görülmektedir. Bu anlamda servet ile silah sahipliği arasında daima bir paralelliğin olmadığı söylenebilir. Bunun yanında zeamet sahiplerinin elinde bulunan tüfeklerin değerleri dikkate alındığında çok da düşük kalitede olmadığı anlaşılmaktadır.

Şer'iyye sicillerinde odabaşı, bayraktar ve bölük yoldaşı olarak kaydedilen kimselerin yeniçeri ocağına mensup oldukları bilinmektedir⁵³. İncelediğimiz dönemde silah sahipleri arasında iki odabaşının yanında birer de bayraktar ve bölük yoldaşı tespit edilmiştir. Odabaşı olan Ali ve Mahmud'un silahları arasında ateşli silah bulunmazken bayraktar Hasan Beşe'nin bir boy tüfeği mevcuttur⁵⁴. Bu bakımdan askerlikle bağı olmasına rağmen hala ateşli silahı bulunmayan bir kesimin de var olduğu akla gelmektedir. Bunun yanı sıra Tebriz Seferi'ne iştirak eden ve ikisi şehit, birisi kayıp olan üç askerin terekesinde bulunan tüfek ve piştov, bu dönemde cebeli asker statüsünün de değiştiğini göstermesi bakımından önemlidir⁵⁵. Nitekim 18. yüzyılda sancaklardan talep edilen askerlerin çifte tabancalı, boylu tüfekli olmaları yönünde fermanlar gönderildiği bilinmektedir⁵⁶.

Ateşli silahlar, 18. yüzyıla gelindiğinde savaşlarda etkili unsur olmaları bakımından önemlidir. Bu anlamda askerlikle bağı tespit edilenler arasında ateşli silahı olmayanların olması, tereke kayıtlarının sağlıklı tutulmamış olması ile de ilişkilendirilebilir. Bunun ötesinde bu kimselerin tüfek ya da tabancalarını, hayattayken satmış ya da hediye etmiş olma ihtimalleri de bulunmaktadır.

b. Ulema, Esnaf ve Reaya:

⁵² BOA.MŞH.ŞSC.d., Df/S:6611/81; Df/S:6620/71

⁵³ Yeniçeri ocağı içerisinde yer alan ağa bölükleri ve sekban bölükleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, ss.162-171.

⁵⁴ BOA.MŞH.ŞSC.d., Df/S:6594/10; Df/S:6595/157; Df/S:6597/17

⁵⁵ BOA.MŞH.ŞSC.d., Df/S:6597/79; Df/S:6608/114, 125

⁵⁶ BOA.A.DVNSMHM.d., D/H:108/156, 219; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Askeriye Tasnifi, (BOA.C.AS.), Dosya/Gömlek (D/G):1028/45099

18. yüzyılın ilk yarısında Manisa'da silah sahipleri incelendiğinde bunların büyük çoğunluğunun Müslüman erkekler olduğu görülmektedir. Terekelerin %90'ı Müslüman erkeklere ait olup toplamda yedi kadın terekesinde silaha rastlanmıştır ki bunlardan biri gayr-ı müslimdir. Bunun yanında silah sahibi olan yedi adet de gayrimüslim erkek tespit edilmiştir.

Silah sahibi kadınların servetleri göz önüne alındığında en varlıklı olanı Saliha hatun olup 960 akçe değerinde gümüş bir kılıcı bulunmaktadır. Saliha hatundan sonra silah sahibi en varlıklı kadın Aferide hatun olup üç gümüş silahı mevcuttur. Bu kadınlar arasında yalnız Fatma hatunun tüfeği olduğu görülmektedir. Tespit ettiğimiz tek gayrimüslim kadın olan Yakop kızı Maryem'in ise sadece gümüş bir bıçağı vardır⁵⁷. Kadınlar tarafından daha ziyade yatağan, hançer ve pala gibi küçük silahların tercih edildiği anlaşılmaktadır. Bu silahların kendilerine babalarından ya da diğer yakınlarından kalmış olması muhtemeldir.

Gayrimüslim erkekler arasında silah sahibi olanlara bakıldığında ise beşinin iki silahı olduğu dikkati çekmektedir. Genellikle piştov ve tüfeği olan gayrimüslim erkeklerden yalnız birinin gümüş kınlı ve zincirli olmak üzere iki adet bıçağı bulunmaktadır. Bunlar arasında serveti 100.000 akçeyi geçenler olduğu gibi 10.000 akçenin altında kalanlar da bulunmaktadır. Bu anlamda servetinin değerine bakılmaksızın gayrimüslim erkeklerin de ateşli silahları tercih ettikleri ve bu silahları bulundurmalarının önünde bir engel olmadığı görülmektedir.

Manisa'da ulema sınıfından olan kadı, müftü, müderris ve imamlar arasında da silahı olanlar bulunmaktadır. İncelenen dönemde yalnızca bir imam ve bir müderrisin terekesinde silah tespit edilmiştir. Bunlardan İmam Ahmed Efendi'nin 600 akçe değerinde bir tüfeği bulunurken Müderris Seyyid Mahmud Efendi'nin toplam değeri 7290 akçe olan bir tüfeği, biri gümüş iki gaddaresi, bir gümüş kılıcı ve bir baltası bulunmaktadır⁵⁸. Bu bakımdan ulema sınıfından olan kişilerin de çok kaliteli olmamakla birlikte ateşli silah bulundurma eğiliminde oldukları söylenebilir. Ancak genel anlamda bu sınıf içinde silah sahipliğinin yaygın olmadığı görülmektedir. Bunun yanında Müderris Mahmud Efendi'nin ateşsiz silahlarının değeri ve çeşitliliği dikkat çekmektedir. Bu durumun onun silah konusundaki merakı ve ilgisi ile ilişkili olabileceğini akla getirmektedir.

⁵⁷ BOA.MŞH.ŞSC.d., Df/S:6595/126; Df/S:6594/20; Df/S:6607/31; Df/S:6598/25

⁵⁸ Manisa Yazma Eser Kütüphanesi, Manisa Şer'iyye Sicilleri, Df/S:186a/54; BOA.MŞH.ŞSC.d., Df/S:6610/97

Osmanlıda esnaf ve zanaatkarların 18. yüzyılda meslek ve ticaret hayatında, muhtelif sebeplerden kaynaklanan birtakım sorunlarla karşılaştıkları bilinmektedir⁵⁹. Bu sorunlar arasında güvenlik meselesinin de bulunuyor olması, bu kesimin silah bulundurmaya tercih ettiklerini düşündürmektedir. Ancak aynı dönemde Manisa'da bu kesimden yalnız on üç kişinin terekesinde silah tespit edilmiştir. Bunlar arasında katırcı, semerci, nalband, kasap, kuyumcu, yağcı, leblebici, iplikçi, berber, tüfenkçi ve cerrah yer almaktadır.

Esnafların sahip olduğu silahların hemen hepsi ateşli silah olmakla birlikte bunlar değerli ve kaliteli silahlar değildir. Silahlar arasında en değerli olanları Kasap Halil Beşe'ye aittir⁶⁰. Gümüş bir kılıç ve gümüş bir masadı olan Kasap Halil Beşe'nin silahlarının değeri 2400 akçedir. Nalband Seyyid Hacı Hüseyin'in ise toplam değeri 840 akçe olan iki kara kılıcı, eski bir piştovu ve küçük bir tüfeği bulunmaktadır⁶¹. Esnafların elinde bulunan en düşük değerli silah ise Berber Mustafa'ya ait 90 akçe değerindeki paladır⁶². Değeri göz önüne alındığında palanın oldukça eski ve kalitesiz olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında esnaflar arasında Yağcı Hacı İsmail ve Kuyumcu Hacı İbrahim servetleri ile öne çıkmaktadır. Ancak bu kimselerin servetlerinin büyük oranda alacaklarından oluştuğu görülmektedir⁶³. Bu bakımdan esnaf gruplarının çok azında silaha rastlanmakla birlikte genel anlamda düşük değerde dahi olsa birer silahları olduğu söylenebilir.

Tereke kayıtlarında vefat eden kişi hakkında bilgi verilirken çoğunlukla isminin önünde ya da arkasında ağa, beşe, çelebi, bey, seyyid, hacı ve efendi gibi birtakım unvanlara yer verilmiştir. Bunun yanında kimi zaman doğrudan mesleği de belirtilmiştir. Bu durum ilk aşamada bahsi geçen kişinin sosyal tabakalaşma içindeki konumu hakkında belirli ölçüde bilgi vermektedir. İncelediğimiz dönemde bu anlamda herhangi bir unvanı bulunmayan kimselerin mesleği ya da mensup olduğu sınıfı hakkında bilgi edinmek mümkün olmamaktadır. Bunun yanında yalnızca hacı olarak tanımlanan kimseler için de benzer durum söz konusudur. 18. yüzyılın ilk yarısında Manisa'da bu şekilde unvansız olarak kaydedilen kesim, silah tespit edilen terekelerin yaklaşık %26'sını teşkil etmektedir.

⁵⁹ İbrahim Güler, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Esnaf ve Zanaatkarları ve Sorunları Üzerine Gözlemler", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/2 (2000), ss.121-158.

⁶⁰ BOA.MŞH.ŞSC.d., Df/S:6591/25

⁶¹ BOA.MŞH.ŞSC.d., Df/S:6624/85

⁶² BOA.MŞH.ŞSC.d., Df/S:6604/52

⁶³ BOA.MŞH.ŞSC.d., Df/S:6625/5; Df/S:6617/91

Terekelerde unvansız olarak kaydedilmiş olanların reaya olma ihtimalleri üzerinde durulduğunda, bunların büyük bir kısmının servetinin oldukça yüksek meblağlara ulaştığı görülmüştür⁶⁴. Bunun yanında bu kimselerin hemen hepsi şehirde sakin olup yalnız dördü köyde yaşamıştır⁶⁵. Osmanlı kanunnamelerinde reaya ve şehirli birbirinden ayrılmış ve reaya ile çiftçi-köylüler kastedilmiştir⁶⁶. Bu anlamda yalnız köy sakinlerini reaya olarak değerlendirmek doğru olacaktır. Bunların sayısının oldukça az olması, her ölen kişinin terekesinin kayıt altına alınamamış olması ile ilgili olduğu söylenebilir. Bu anlamda sayıları az olmakla birlikte nihayet devletin emirlerine rağmen Manisa'da reayanın ateşli silah bulundurmaya devam ettiğini söylemek mümkündür.

Sonuç

Türk toplumunda ve kültüründe silahlara ayrı bir önem atfedilmektedir. Osmanlı döneminde de bu önemin devam ettiği görülmektedir. Osmanlı toplumunda silah sahipliği bu anlamda farklı açılardan değerlendirilmeye muhtaçtır. Bu çalışma ile öncelikle 18. Yüzyılın ilk yarısında Manisa'da ahalinin elinde bulunan olan silahların niteliğini ve değerlerini ortaya koymayı amaçlamıştır. İnceleme boyunca öncelikle tespit edilen tereke kayıtlarının yaklaşık %20'sinde silah bulunduğu belirlenmiştir. Bu anlamda Manisa'da ahalinin ekseriyetle silah bulundurmadığı söylenebilir. Bunun yanında terekelerde daha ziyade ateşli silahlara rastlanmıştır. Bu durum, 18. yüzyılda Osmanlı ordusunda olduğu gibi toplumda da ateşsiz silahlardansa ateşli silahların tercih edildiğine işaret etmektedir.

18. yüzyılda Manisa'da ateşsiz silahlardan kılıç, gaddare, kürde, yatağan, bıçak, pala, meç, hançer, topuz ve baltaya; ateşli silahlardan ise tüfek, piştov, tabanca ve deve silahına (zemberek) rastlanmıştır. Ateşsiz silahlardan en yaygın olanı kılıçtır. Ancak oldukça düşük kaliteli, eski ve çok kullanışlı olmayan kılıçların yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, muhtemelen miras yoluyla intikal eden kılıçların, daha ziyade geleneksel bir maksatla muhafaza edilmesiyle bağlantılı olmalıdır. Bilhassa kürde, pala ve meçe oldukça az tesadüf olunmuş; gaddare ve topuz ise yalnız ağa ve beşelere ait terekelerde tespit edilmiştir. En

⁶⁴ Sultaniye mahallesinden Ali Efendi'nin oğlu İsmail'in serveti 292.580 akçe iken Ali Ağa mahallesinden Ali oğlu Mehmed'in serveti ise 261.600 akçedir. BOA.MŞH.ŞSC.d., Df/S:6606/101; Df/S:6624/124

⁶⁵ Kafirboz köyünden Mustafa'nın 67.389 akçe değerinde serveti olup birer adet tüfek ve piştovu bulunmaktadır. BOA.MŞH.ŞSC.d., Df/S:6604/47 Diğerleri için bkz. BOA.MŞH.ŞSC.d., Df/S:6604/59; Df/S: 6617/37, 111

⁶⁶ Mehmet Öz, "Reaya", *TDVİA*, 34 (2007), s.490.

yaygın ateşli silah ise tüfek olup oldukça farklı türlerde tüfeklere rastlanmıştır. Tüfeklerin büyük kısmının, ortalama değere yakın ya da bu değer altında kaldığı görülmektedir. Bu anlamda belki yalnızca ahali elinde çok değerli ve kaliteli tüfeklerin bulunmadığı söylenebilir. İncelenen dönemde Manisa'da genel olarak tüfeklere benzer şekilde piştovlarında düşük ya da orta kalitede olanlarının yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında tüfeğe göre taşınması ve kullanımı daha kolay olan piştovların henüz yaygınlaşmadığı görülmektedir. Nihayet tabancalar da daha düşük kaliteli olup hala yaygınlaşmamıştır. Bu tip silahların yaygınlaşması daha geç dönemlerde gerçekleşecektir.

18. yüzyılın ilk yarısında Manisa'da silah sahipleri incelendiğinde bunların büyük çoğunluğunun Müslüman erkekler olduğu görülmektedir. Terekelerin %90'ı Müslüman erkeklere ait olup az sayıda kadın ve gayrimüslim erkek terekesinde silaha rastlanmıştır. Müslüman erkekler arasında ise öncelikle askerlikle ilişkisi nedeniyle silah sahibi olan bir kesimin mevcut olduğu bilinmektedir. Manisa'da bunlar arasında sancak mutasarrıfı, mütesellim, odabaşı, çeribaşı, tımar ve zeamet sahipleri ile cebeli askerler bulunmaktadır. Bunun yanında Manisa'da misafir olarak bulunanların da silahlarının olduğu görülmektedir. Bunda yol kesen eşkıyaların varlığının etkili olduğu akla gelmektedir. Bu bakımdan yol güvenliklerini temin etmek için yanlarında silah bulundurdukları açıkça söylenebilir.

Ulema ve esnaf arasında da ateşli ve ateşsiz silahlara sahip olan bir kesim bulunmaktadır. Bunların haricinde statü ve sınıfları belirlenemeyen kimselerden bir kısmının köyde yaşamış olması bakımından bunların da reaya olabileceği düşünülmüştür. Bu bakımdan incelediğimiz dönemde Manisa'da, devlet tarafından yasaklanmış olmasına rağmen reayanın elinde ateşli silahlar olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak Manisa'da çok farklı türlerde silahlar tespit edilmiş ve hemen her kesimden silah sahibi olan kimselere rastlanmıştır. Bunlar arasında bilhassa idareci ve askerlikle ilişkisi olanların değerli silahlara sahip oldukları anlaşılmaktadır. Ancak servet ve değerli silah arasında her zaman bir bağlantının olmadığı görülmektedir. Nihayet silah sahipliği konusunda, kendini koruma iç güdüsünün ötesinde özel ilgi ve merak gibi unsurların da etkili olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Asafî, Mühimme Defterleri, (BOA.A.DVNSMHH.d.), Defter (Df):108, 127
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Meşihat Defterleri (BOA.MŞH.ŞSC.d.), Defter (Df): 6586, 6587, 6588, 6590, 6591, 6592, 6593, 6594, 6595, 6597, 6598, 6599, 6600, 6601, 6604, 6605, 6606, 6607, 6608, 6609, 6610, 6612, 6613, 6614, 6615, 6617, 6618, 6620, 6621, 6622, 6624, 6625, 6626
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defterler, (BOA.MAD.d.), Dosya No (D):1281
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (BOA.TS.MA.d.), Dosya No (D):8862.
- Başbakanlık Osmanlı Arşiv, Yabancı Arşivler, Makedonya Arşivi Defterleri (BOA.YB.021.d.), Defter (Df):32, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 45, 46.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Askeriye Tasnifi, (BOA.C.AS.), Dosya/Gömlek (D/G):1028.45099

Manisa Yazma Eser Kütüphanesi, Manisa Şer'iyeye Sicilleri, nr.186a

Kaynak Eserler ve Araştırma-İncelemeler

- Afyoncu, Erhan, "Sipahi", *TDVİA*, Cilt:37, İstanbul 2009, ss. 256-258.
- Agoston, Gabor, "Tüfek", *TDVİA*, Cilt:41, İstanbul 2012, ss.459-461.
- Agoston, Gabor, *Barut, Top ve Tüfek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, Trc. Tanju Akad, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.
- Aydüz, Salim, "Osmanlı Askerî Teknoloji Tarihi: Ateşli Silâhlar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt:2, Sayı:4, 2004, ss.265-295.
- _____, "Osmanlı Silahları, Silah Üretim Merkezleri ve Literatürü Tarihi", *Tarih Okulu*, X (2011), ss.1-37.
- Bakır, Abdulhalik, "Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi", *Bellekten*, LXI/232, ss. 519-596.
- Bozkurt, Fatih, "Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 11/22 (2013), ss.193-229.
- Bozkurt, Nebi, "Kılıç", *TDVİA*, Cilt:25, Ankara 2022, ss. 405-407.
- Çoruhlu, Tülin, "Hançer", *TDVİA*, Cilt:15, İstanbul 1997, ss.548-550.
- Çoruhlu, Tülin, *Osmanlı Tüfek, Tabanca ve Techizatları: Askerî Müzeden Örneklerle*, Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara 1993.

- Çöteliöğlu, Aysel, *Askeri Müze Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Ateşli Silahlar Kataloğu*, Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı Yayınları, İstanbul 2000.
- Eralp, Nejat, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar*, TTK Basımevi, Ankara 1993.
- Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Konya, Kayseri, Antakya, Şam, Urfa, Maraş, Sivas, Gazze, Sofya, Edirne*, 3. Kitap, Haz. S. Ali Kahraman-Y. Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.
- Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Podgoriç, İştib, Vidin, Peçoy, Budin, Üstürgon [Estergon], Ciğerdelen, Macaristan, Öziçe, Taşlıca, Dobra-Venedik, Mastar, Kanije*, 6. Kitap, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- Göksu, Erkan, *Türk Kültüründe Silah*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.
- Güler, İbrahim, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Esnaf ve Zanaatkârları ve Sorunları Üzerine Gözlemler", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/2 (2000), ss.121-158.
- Gündüz, Tufan, "Konar Göçer", *TDVİA*, Cilt:26, Ankara 2002, ss.161-163.
<http://www.kadiscilleri.org/goster.php?blm=ist191&bsm=ist191b090>
<http://www.kadiscilleri.org/goster.php?blm=glt037&bsm=glt037b106>
- İlgürel, Mücteba, "Osmanlı İmparatorluğunda Ateşli Silâhların Yayılışı", *Tarih Dergisi*, 32 (1979), ss. 301-318.
- İnalçık, Halil, "Osmanlılar'da Ateşli Silâhlar", *Bellekten*, XXI/83 (1957), ss. 508-512.
- Marsilli, Graf, *Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitâtı Zamanına kadar Askeri Vaziyeti*, Çev. M. Kaymakam Nazmi, Büyük Erkânıharbiye Matbaası, Ankara 1934.
- Öz, Mehmet, "Osmanlılar/10. Bölüm: Osmanlı Toplumunu", *TDVİA*, 33 (2007), ss.532-538.
- _____, "Reaya", *TDVİA*, 34 (2007), s.490-493.
- Özcan, Abdülkadir, "Ulufeciyan", *TDVİA*, Cilt:42, İstanbul 2012, ss.126-127.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt:I-III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.
- Parry, V. J., "Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Harb Malzemesinin Kaynakları", trc. Salih Özbaran, *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, 3(1972), ss.35-46.
- Sertoğlu, Midhat, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986.

- Şakul, Kahraman, "Öteki Osmanlı: Altı Kaval Üstü Şeşhane Osmanlı Silahları", *Derin Tarih*, Ağustos 2012, ss.3-4
- Uzunçarşılı, İsmail H., *Osmanlı Devlet Teşkilatından Kapıkulu Ocakları I Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*, TTK Basımevi, Ankara 1988.
- Ünsal, Behçet, "Türklerde Okçuluk ve Tüfekçilik Kültürü", *Arkitekt*, 2(378), 1980, s.53-55.

1782-1790 YILLARI ARASI MANİSA KAZASINDA AİLE YAPISI VE SOSYO- EKONOMİK HAYAT (TEREKE KAYITLARI IŞIĞINDA)*

Pınar GÜMÜŞ, Muhammed YAZICI***

Giriş

Tereke kayıtları, vefat eden şahsın servetinin, borçlarının, vasiyetlerinin ve mükellefi olduğu vergilerin yazıldığı belgelerdir. Müstakil olarak tutulduğu gibi şer'iyye sicil defterleri arasında da yerini almıştır. Geride bırakılan malların tespiti ve taksimi ise kadının görevidir. Zamanla kadının yanında bulunan kassamlar da miras taksiminde görev almıştır. Tereke kayıtları, içerisinde barındırdığı unsurlarla Osmanlı Devlet'inin aile yapısı, sosyal hayatı ve ekonomik durumuyla ilgili bilgileri bizlere sunmaktadır.

Çalışmamızın kaynağı olan tereke kayıtları, Manisa Kazasına ait 224¹, 225² ve 226³ No'lu şer'iyye sicil defterleri içerisinde yer almaktadır. Terekeler, 1782-1790 tarihleri arasını kapsamaktadır ve 161'i kadın, 402'i erkek terekesi olmak üzere içerisinde toplam 565 tereke kaydı barındırmaktadır. Dini inanışlarına göre Müslüman olanların sayısı 499 iken gayrimüslimlerin sayısı 66'dır. Cinsiyetleri tespit edilemeyen iki kişi ise gayrimüslimdir. Toplanan veriler ışında kayıtların büyük bir çoğunluğunu Müslüman erkekler oluşturmaktadır. İncelenen kayıtlarda

* Bu çalışma, Doç. Dr. Muhammed Yazıcı danışmanlığında Pınar Gümüş tarafından hazırlanan "1782-1790 Yılları Arası Manisa Kazasında Aile Yapısı ve Sosyo-Ekonomik Hayat (Tereke Kayıtları Işığında)" isimli Yüksek Lisans tezine dayalı olarak hazırlanmıştır.

* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Yüksek Lisans Programı Öğrencisi, pinargumus@posta.mu.edu.tr.

** Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, myazici@mu.edu.tr.

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), *Meşihat, Şer'iyye Sicil Defterleri (MŞH, ŞSC.d.)*, 224, (29 Zilhicce 1198 / 13 Kasım 1784).

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), *Meşihat, Şer'iyye Sicil Defterleri (MŞH, ŞSC.d.)*, 225, (29 Zilhicce 1202 / 30 Eylül 1788).

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), *Meşihat, Şer'iyye Sicil Defterleri (MŞH, ŞSC.d.)*, 226, (26 Zilhicce 1204 / 9 Eylül 1790).

memleketleri Manisa dışından gelen şahıslar da tespit edilmiştir. Büyük bir çoğunluğu ise Manisa merkez mahallelerinde ikamet etmektedir. Belgelerde tespit edilen 54 mahalle bulunmaktadır. Çalışmamız 18. yüzyılın sonlarına doğru Manisa Kazasında aile yapısı, ekonomik hayat ve sosyal hayatıyla ilgili belgelerin bizlere sunduğu verileri analiz ederek Manisa toplumunu tek bir çerçevede görmeyi amaçlamaktadır.

A. Aile Yapısı

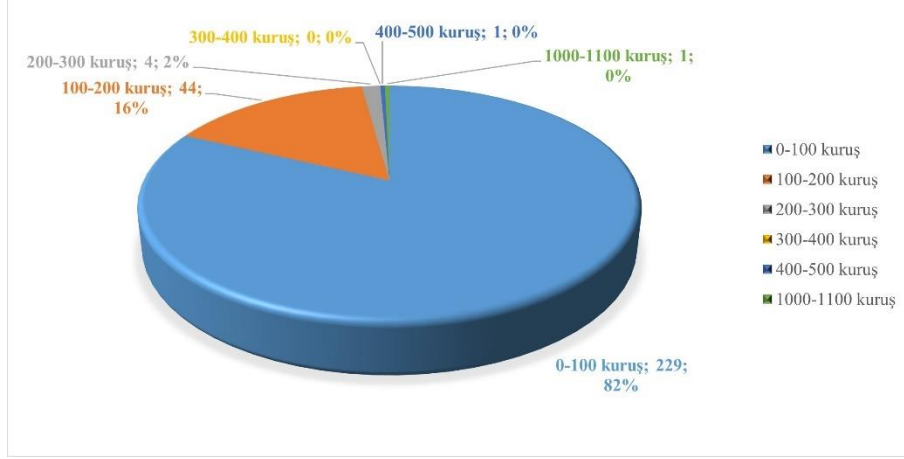
1. Medeni Durum

Tereke belgelerinin üst kısmında yer alan bölümde vefat eden şahsa ait kişisel bilgiler verilir. Kişi evli ise eşine dair bilgiler de burada yer alır. Bu bilgiler göz önüne alındığında kişinin medeni durumunu tespit etmek mümkün hale gelir. Ana kaynağımız olan 224, 225 ve 226 No'lu şer'iyeye sicil defterlerini incelediğimizde 263'ü erkek, 102'si kadın olmak üzere toplam 365 kişinin medeni durumu evli olarak tespit edilmiştir. Ek olarak 14 kişide çocuklara dair bilgiler belgede yer almış fakat eşe dair bir bilgiye yer verilmemiştir. Kesin bir yargıya varmak yanlış olacaktır. Çünkü bu kişiler boşanmış veya eşlerini kaybetmiş olabilir. Ayrıca 169 bekar kişiden 65'i başka yerlerden gelerek Manisa'da han, cami, medrese, meyhane, pazar yeri, çarşı, tavhane⁴ veya çalıştığı iş yeri gibi mekanlarda vefat etmiştir. Sancak dışından olmaları ve vefat ettiği yerde bir aile üyesinin olmaması gibi durumlar eşe dair bilgiye ulaşılamaması, bu sebepten kayıtlarda yer almadığı varsayımını ortaya çıkartabilir.

Bahsi geçen kişiler gelenek ve göreneklere göre evliliğe ilk adımı atarlar. Bunlardan bir tanesi ise mehirdir. Mehir, sözlük anlamı olarak dini nikah sonucu erkek tarafının kadına vereceği mal ya da nakit para, nikah bedelidir ve başlık parasıyla karıştırılmamalıdır. Çünkü mehir aile içerisindeki güvencesi olarak bizzat kadına verilir. Veriliş zamanına göre "mehr-i muaccel" ve "mehr-i müeccel" olarak ikiye ayrılır. İleri ki bir tarih belirlenerek verilen "mehr-i müeccel" tereke kayıtlarına yansımıştır. Mehir, evli erkek terekelerinde borçlar, evli kadın terekelerinde ise alacak olarak geride bıraktığı ürünleri arasında yer alır.

⁴ Fakir hastaların iyileştikten sonra hala zayıf oldukları devreyi geçirdikleri hayır kurumu, tabhâne. (Bakınız: <http://lugatim.com/s/tavhane>).

Grafik-1 (Ek-1) Ödenen Mehir Miktarına Göre Kişi Sayıları ve Yüzdeleri

Mehir, belli bir miktarla belirlenmemiştir. Erkeğin maddi durumuna ve kadının yaşı vb. durumlara bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Bunun en güçlü kanıtı çok eşli olan erkek terekelerinde görülmektedir.

Tablo-1 (Ek-2) Çok Eşli Şahıslar ve Ödedikleri Mehir Miktarı

Şahıs	Eş	Mehir Miktarı	Eş	Mehir Miktarı
Hafız Mehmed ⁵	Ümmühan	25 kuruş	Fatma	15 kuruş
Alemdar Abdullah ⁶	Ayşe	165 kuruş	Emetullah Kadın	275 kuruş
Hüseyin bin Ali ⁷	Ayşe	25 kuruş	Ümmühan	25 kuruş
Katırcı Hüseyin ⁸	Hatice	55 kuruş	Ayşe	110 kuruş

Tablodan da görüldüğü üzere mehir miktarı kişiden kişiye değişiklik göstermektedir. Fakat birinci eşin mi yoksa ikinci eşin mi daha fazla mehir aldığı bilinmemektedir. Çünkü belgelerde kadınların kaçınıcı eş olduğuna dair bilgiye yer verilmemiştir. İncelediğimiz tereke kayıtlarında çok eşli olan erkekler bununla sınırlı değildir. Evli 263 erkek arasından bahsi geçen şahıslarda dahil olmak üzere toplam 12'si çok eşlidir ve

⁵ ŞSC.d., 224, s. 29.

⁶ ŞSC.d., 224, s. 81.

⁷ ŞSC.d., 224, s. 96.

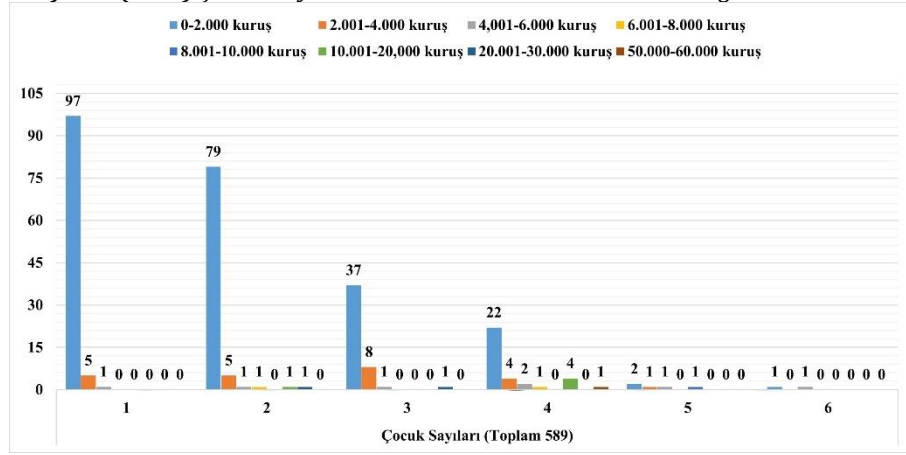
⁸ ŞSC.d., 224, s. 109.

sadece %4,56'lık bir kesimi temsil eder. Bu kesim incelendiğinde maddi durum genel gelir miktarıyla karşılaştırıldığında ortalama gelir düzeyinde olan insanlardır. Maddi durum faktörü ortadan kalktığına geriye aileyi büyütme yani çocuk sahibi olma arzusu ortaya çıkar. Çocuklara dair verilen bilgiler değerlendirildiğinde ortaya genellikle ilk eşten çocuk sahibi olamadıkları ya da ilk eşten kız çocuk sahibi oldukları ortaya çıkar. Belgelerde çocukların kebir ve sagir (büyük ve küçük) şeklinde belirtilmeleri bu tespitin yapılabilmesini sağlamaktadır. Osmanlı toplumunda hoş karşılanmayan çok eşlilik, dönem göz önünde bulundurulduğunda zaruri olarak görülen durumlarda var olmuştur.

2. Çocukların Kayıtlardaki Yeri

Çekirdek ailenin ortaya çıkmasındaki en önemli faktör çocuktur. Aile her bir çocukla daha da büyür, ebeveynlerin ölümüyle çocuklar, anne ve babalarının mirasçısı olur. Yukarıda bahsettiğimiz 365 evli kişinin 250'si çocuk sahibi olarak çekirdek ailelerini kurmuştur.

Grafik -2 (Ek-3) Çocuk Sayılarının Tereke Miktarlarına Göre Dağılımı

Çocuk sayıları göz önüne alındığında Manisa örneği günümüz ile doğru orantıdadır. Maddi durum iyileştikçe çocuk sayıları azalmış, aile daha çok anne, baba ve çocuktan oluşan çekirdek aile görünümü kazanmıştır.

3. Belgelerde Yer Alan Şahıs Adları

İslamiyet'e göre doğumdan sonra 1-7 gün içerisinde çocuğa ad verme gerçekleşmektedir.⁹ Osmanlı Devleti'nde ad verme Türk-İslam sentezinden ortaya çıkan gelenek ve göreneklere göre yapılmaktaydı.

⁹ Osman Kibar, *Türk Kültüründe Ad Verme*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 29.

Bunun bir sonucu olarak İslam ile Türkler daha çok İslami kökenli isimler kullanmış ve çocuklarına bu doğrultuda ad vermişlerdir. Kayıtlarda 63'ü Müslüman¹⁰, 32'si gayrimüslim¹¹ olmak üzere toplam 95 farklı isim tespit edilmiştir. Tekrar sayılarına bakıldığında kadın terekelerinde Fatma, erkek terekelerinde ise Mehmed en çok geçen isimlerdir. Bu isimleri Ayşe, Hatice, Mustafa ve Ali takip eder. 10. Yüzyıldan itibaren kitleler halinde Müslümanlığı kabul eden Türklerin, 18. Yüzyıla geldiklerinde Osmanlı Devleti'yle tutulan kayıtlarda en çok geçen isimlerin Arapça kökenli olduğu ortaya çıkmaktadır.

Bütün bunlara ek olarak tereke kayıtlarında vefat eden kişinin baba adıyla zikredilmesi ve çocuklarının isimleriyle verilmesi bize üç kuşak ad verme geleneğini görmemizi sağlar. Birinci kuşak adlarda en çok geçen isim 63 tekrar sayısı ile Abdullah olup onu ikinci sırada 62 tekrar sayısı ile Mehmet ismi takip etmiştir. Üçüncü nesil olarak nitelendirebileceğimiz çocuklarda ise değerler şu şekildedir; Erkek çocuklarında en çok kullanılan isimler sırasıyla Mehmet ve Ali'dir. Kız çocuklarında ise ilk sırada 65 tekrar sayısı ile Ayşe ismi gelirken ikinci sırada 64 tekrar sayısı ile Fatma ismi gelmektedir. Genel bir değerlendirme yapacak olursak, üç kuşak arası ad verme geleneğinde büyük değişimler görülmediği gibi birbirlerine yakın veriler ortaya çıkmıştır.

4. Sülale/Şahsa Verilen Lakaplar

Kişilere verilen lakaplar, mensup olduğu sülaleden, yaptığı işten, memleketinden ve fiziksel özelliklerinden yakıştırılabilir. Tespit edilen lakaplar günümüz ailelerine ışık tutar ve geçmişimizi öğrenmemize, atalarımıza dair bilgiler edinmemize olanak sağlar. Aile geçişini öğrenebilir ve atalarımıza dair bilgiler edinebiliriz. 224, 225 ve 226 No'lu şer'iyye sicil defterlerinde toplam 89 farklı lakaba rastlanmıştır¹².

¹⁰ Bahsi geçen Müslüman isimler şunlardır: Abdullah, Abdurrahim, Abdurrahman, Ahmed, Alaaddin, Ali, Alime, Aliye, Anber, Asiye, Atike, Ayşe, Cennet, Ebubekir, Emetullah, Emine, Esmâ, Fasıla, Fatma, Kadın, Gülsüm, Habib, Hadi, Halil, Halime, Hanım, Hasan, Hatice, Havva, Hüseyin, İbrahim, İdris, İhsan, İsmail, Kemaleddin, Kezban, Mahmud, Medine, Mehmed, Meryem, Metu, Musa, Mustafa, Osman, Ömer, Rabia, Rahime, Recep, Rukiye, Sahra/Sahrane, Saliha, Salihan, Salime, Serdar, Seyid, Sultan, Süleyman, Şehriban, Şerife, Ümmühan, Veli, Yusuf ve Zeynep.

¹¹ Bahsi geçen gayrimüslim isimler şunlardır: Abram, Agob, Anastas, Anton, Apostol, Atanaş, Dimitri, İstiradi, Katakşi, Kerzi, Kosta, Kostantin, Kosti, Nihal, Nikola, Ohannes, Orsam, Palvet, Panayut, Piko, Rabter, Sava, Serkar, Takavi, Taradafil, Tarandi, Todori, Yanaki, Yani, Yanuş, Yavermi ve Yorgi.

¹² Bahsi geçen lakaplar şunlardır: Ağa, Ahmetoğlu, Ak, Akabe, Alihocaoglu, Aliimamoğluku, Alkanlı, Altunoğlu, Araboğlu, Arap, Asımoğlu, Baba, Balcıoğlu,

Genellikle baba adları, sülale isimleri, memleketleri, etnik kökenleri ve fiziksel bazı özellikleriyle nitelendirilmişlerdir. Kişilere atfedilen lakaplar sayesinde Manisa dışından gelenler de tespit edilebilmektedir. Buna örnek olarak Bergama¹³, Diyarbakır¹⁴, Hamit¹⁵, Kastamonu¹⁶, Marsivan (Merzifon)¹⁷, Niğde¹⁸, Tavas¹⁹ ve Tosya²⁰ verilebilir.

5. İkamet Yerleri

1782-1790 yılları arasını kapsayan şer'iyeye sicil kayıtlarına göre Manisa'da 54 mahalle tespit edilmiştir²¹. Tereke kayıtlarında en çok geçen Alaybey, Manisa merkez mahallerinden olup içerisinde çoğunluğu Müslüman halktan oluşan bir yapıya sahiptir. Alaybey mahallesini sırasıyla Dilşikar, Deveciyan ve Çaprastları Kebir mahalleleri takip etmektedir.

Balioğlu, Bergamalı, Çaka, Çakıroğlu, Çolak, Çubukcuoğlu, Çulhamolloğlu, Dalyanoğlu, Debbaoğlu, Deli, Derviş, Diyarbakırlı, Dokoçoğlu, Efendi, Emiroğlu, Emirömeroğlu, Garip, Göbeklioğlu, Gür, Hacıabdülkerimzade, Hacıahmetoğlu, Hacıhüseyinoğlu, Halilseyyahioğlu, Halimoğlu, Hallaçoğlu, Hamidiyeoğlu, Hamidli, Osmanademoğlu, Osmanademoğluzevcesi, Osmanoğlu, Oyalı, Öksüz, Piroğlu, Postalci oğlu, Sarıyaşoğlu Hancıoğlu, Hanım, Hasta, Havi oğlu, Kabarecioğlu, Kara, Karababuşluzade, Karlı, Kastamonulu, Koca, Kocadelioğlu, Kulayaraşoğlu, Küçük, Kürtoğlu, Marsivanlı, Memişoğlu, Menemenli, Meşmure, Mir, Morhalathı, Nalbantoğlu, Nazlıoğlu, Niğdeli, Odabaşoğlu, , Serahizade, Serahizadezevcesi, Sufi, Sütçüoğlu, Şatıroğlu, Şişmanpaçacıoğlu, Tatar, Tatarlıhasanzevcesi, Tavazlı, Tayinlioğlu, Topal, Tosyalı, Türkmen, Yakalı, Yemişçioğlu, Zadezevcesi ve Zairoğlu.

¹³ ŞSC.d., 225, s. 253.

¹⁴ ŞSC.d., 224, s. 49.

¹⁵ ŞSC.d., 226, s. 39.

¹⁶ ŞSC.d., 224, s. 15.

¹⁷ ŞSC.d., 226, s. 69.

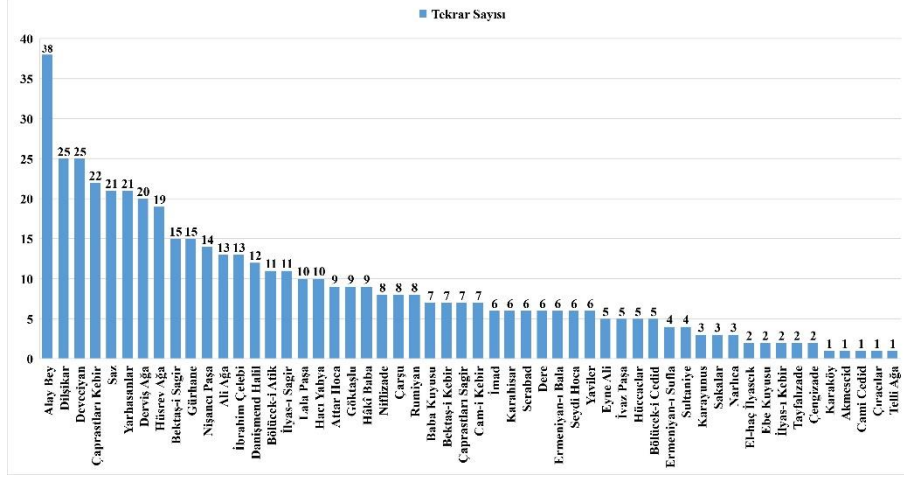
¹⁸ ŞSC.d., 226, s. 89.

¹⁹ ŞSC.d., 225, s. 259.

²⁰ ŞSC.d., 224, s. 103.

²¹ Bu mahalleler şunlardır: Akmescid, Alay Bey, Ali Ağa, Attar Hoca, Ayn-i Ali, Baba Kuyusu, Bektaş-i Sagir, Beştaş-i Kebir, Bölücek-i Atik, Bölücek-i Cedid, Cam-i Cedid, Cam-i Kebir, Çaprastları Kebir, Çaprastları Sagir, Çarşu, Çengizade, Çıracılar, Danişmend Halil, Dere, Derviş Ağa, Dilşikar, Deveciyan, Ebe Kuyusu, El-Haç İlyascık, Ermeniyan- Sufla, Ermeniyan-ı Bala, Göktaşlı, Gürhane, Hacı Yahya, Hâkî Baba, Hüccaclar, Hüsrev Ağa, İbrahim Çelebi, İlyas-ı Kebir, İlyas-ı Sagir, İmad, İvaz Paşa, Karahisar, Karaköy, Karayunus, Lala Paşa, Narlıca, Niflizade, Nişancı Paşa, Rumiyan, Sakalar, Saz, Serabad, Seydi Hoca, Sultaniye, Tayfahzade, Telli Ağa, Yarhasanlar ve Yaviler'dir.

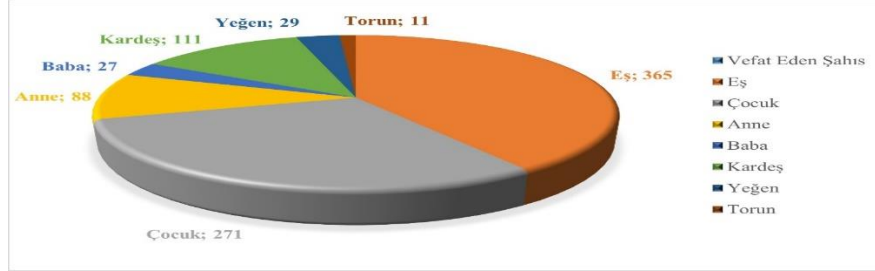
Grafik -3 (Ek-4) Kayıtlarda Geçen Mahalleler ve Tekrar Sayıları

6. Varisler

Kuran- Kerim’de mirasın paylaşımı kaidelerle belirlenmiştir. Osmanlı hukukunda bu kaidelere göre şekillenmiştir. Bu bağlamda varisler arasında bulunan aile bireylerinin var olma durumlarına göre varisin mirastan ne kadar pay alacağıda kesin kurallara bağlıdır²². Bahsi geçen varisler ise belgelerde Kişisel bilgilerin yer aldığı bölümde yer alır.

Grafik -4 (Ek-5) Olası Varislerin Dağılımı

²² Miras paylaşımı ilk olarak Eshab-ı feraiz denilen kişiler ilk başlar. Bu grup içerisinde kız çocuklar, oğlunun kızları, babası, annesi, dedesi, nenesi, zevcesi/zevci, anne-baba bir kız kardeşler, baba bir kız kardeşler, anne bir erkek ve kız kardeşlerdir. Eshab-ı feraizden sonra asabe denilen akrabalara sıra gelir. Kız çocuk, kız torun ve kız kardeşler erkeklerin oluşuyla bu gruba dahil olmaktadır. Ölen kişinin oğlu/oğulları var ise diğer akrabalar asabe sayılmazlar. Eğer Eshab-ı feraiz yok ise asabe, mirasın tamamını var ise de onlardan geriye kalan mirasın tamamını almaktadır. Bunun haricinde ise Osmanlı toplumunda vefat eden herkes kayıtlara geçmemiştir. Varisler, miras dağılımını kendi aralarında yapmak istediklerinde hukuki işlemlere başvurmamışlardır. Buna rızai taksim denir. (Bakınız: Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2012.).

Yarhasanlar da yer almaktadır.²³ Bahsi geçen iki hafızın ikamet ettikleri mahallede aynı zamanda görev aldıkları varsayılabilir. Asker mesleğine mensup olan Ahmet bin Abdurrahman²⁴ ve Mustafa nam kimesne donanma-yı sefer-i hümayunda vefat etmiştir. 18. Yüzyılla Ruslar, yaşanan savaşlarda Osmanlı devletine karşı üstünlük kazanmaya başlamış, yüzyılın sonlarına doğru 1787-1792 Osmanlı- Rus ve Avusturya savaşları gerçekleşmiştir. Bahsi geçen şahıslar gerçekleşen bu savaşlarda askerlik görevlerini gerçekleştirmiş olabilirler. Diğer iki kişi ise otuz bir bölük neferatındandır. Bunlardan متو (Metu) beşe nam kimesnenin²⁵ aslen Girit ceziresinden olduğu ve Manisa'da Hasıryakarzade Abdullah Efendi Hanında konaklarken vefat ettiği kayıtlara geçmiştir. Ali nam kimesne²⁶ ise yaya asker olarak kayıtlara geçmiştir. Bunlara ek olarak Küçük Alemdar²⁷ El-haç Abdullah²⁸ ve Çavuş Ali Ağa bin Mahmud da²⁹ askeri sınıf içerisinde olabilirler. Abdullah için kesin olarak bayraktar demek doğru olmayacaktır. Alemdar aynı zamanda önderlik eden kişi anlamına da gelmektedir. Küçük sıfatının başta kullanılması da bir ipucu olabilir. Burada bir lakap olarak kullanılmış olma ihtimali askeri sınıftan olma ihtimaline göre daha yüksektir.

2. Unvanlar

Unvanlar, mesleki kademesine, yapmış olduğu bir vazife sonrasında kişinin kazandığı kimliği veya toplum içindeki statüsünü belirleyen sözcüktür. Sözlükte kitap, mektup ve yazı başlığı anlamı taşıyan unvan, Türkçe 'de kişinin memuriyet kademesini ve görevini belirten sözdür.³⁰

²³ Hacer Heybeli, *XVIII. Yüzyıl Sonlarında Manisa Vakıfları (Şer'iyye Sicillerine Göre)*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aydın 2016. s. 31.

²⁴ *ŞSC.d.*, 226, s. 46.

²⁵ *ŞSC.d.*, 226, s. 49.

²⁶ *ŞSC.d.*, 226, s. 100.

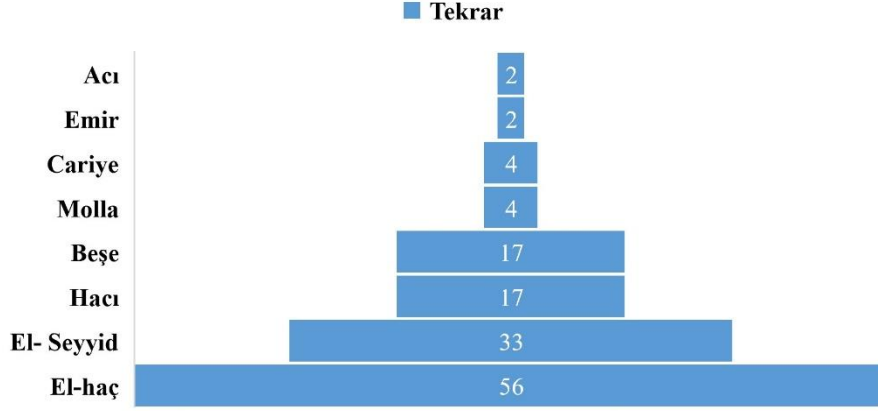
²⁷ Bayrak taşıyan kimse, sancaktar. (Bakınız: <http://lugatim.com/s/alemdar>).

²⁸ *ŞSC.d.*, 224, s. 81.

²⁹ *ŞSC.d.*, 226, s. 50.

³⁰ Abdülkerim Özyayın, "Unvan", *DİA*, Cilt: 42, İstanbul 2012, s. 166.

Grafik-6 (Ek-7) Tereke Kayıtlarında Geçen Unvanlar ve Tekrar Sayıları

Bir kölenin tereke kaydının tutulması ancak kölenin azat edilmiş olduğu anlamına gelmektedir. Bir kölenin azat edilmesi Osmanlı hukukunda yedi sebebe bağlıdır. Bunlar, Gönüllü azat, keffaret yoluyla azat, kitabet, tedbir, istilad, devlet tarafından azat ve kendiliğinden azattır.³¹ Tereke kayıtların da geçen Fatma nam cariye³², Zeynep bint Abdullah³³, Halime nam Arap cariyesi³⁴, Ayşe bint Abdullah³⁵ ve Abdullah³⁶ bahsi geçen kişilerdir.

Tereke kayıtlarında 17 beşe unvanına sahip şahıs tespit edilmiştir. Beşe, daha çok yeniçeriler için kullan bir unvan olarak bilinir fakat sözlük anlamına baktığımızda paşa kelimesinin geçmişte unvan ve hitap sözü olarak kullanılan şekli olarak karşımıza çıkar. Beşe, aile içerisinde büyük abiye, halk arasında ise bulunduğu bölgede değer görmüş, sözü geçen kişiler için de kullanıldığı bilinmektedir. Bu sebeplerden dolayı beşe unvanına sahip şahısların kesin olarak yeniçeri olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. İpuçları aradığımızda devşirme olanlara baba adı olarak atfedilen Abdullah dört kişide tespit edilmiştir. Aralarında meslek sahibi olanlar da vardır. Fakat yeniçerilerin sayıları arttıkça taşralara kadar yayıldıkları meslek sahibi oldukları bilinmektedir. Farklı bir ipucu olarak; Çolak İbrahim beşe bin Mehmet'in bu lakabı almasında görev sırasında

³¹ Ekinci, *a.g.e.*, s. 427-429.

³² *ŞSC.d.*, 225, s. 254.

³³ *ŞSC.d.*, 226, s. 106.

³⁴ *ŞSC.d.*, 226, s. 176.

³⁵ *ŞSC.d.*, 224, s. 104.

³⁶ *ŞSC.d.*, 225, s. 260.

yaralanmış olma ihtimalini düşündürmektedir. Görüldüğü üzere sadece unvana bakarak kesin bir yargıya varılamamaktadır.

3. Vergiler, Borçlar, Alacaklar ve Beytülmal Kalan Terekeler

Tereke kayıtlarında vefat eden kişinin menkul ve gayrimenkul malları yazıldıktan sonra ikinci kısma geçilir. Bu kısımda şahsın ödemesi gereken vergiler ve var ise borçları yer alır. Ölen kişinin cenaze masrafları da teçhiz ve tekfin³⁷ adı altında bu bölümde yer alınır. Tereke kayıtlarında ürünlerin yer aldığı bölüm içerisinde vefat eden kişiye karşı borçlu konumunda olan kişilere de yer verilir. Bir sonraki bölümde ise kişiye ait cenaze masrafları, vergileri ve var ise borçlu olduğu kişilere yer verilir. Bu bilgiler aktarılırken kişiler, lakapları ve yahut meslekleriyle tanımlanmıştır. Vefat eden kişi alacaklı konumundayken temin edilecek miktarın sadece nakit para olarak değil aynı zamanda ev eşyaları³⁸ ve giyim-kuşam malzemeleri³⁹ üzerinden de yazıldığı görülmüştür. İncelediğimiz tereke kayıtlarında vefat eden kişiler ya borçlu ya da alacaklı konumdadır. 565 kişinin %24'ü borçlu ve yahut alacaklı olarak vefat etmiştir. Bu kesim içerisinde yer alan ve dikkati üzerine çeken Küçük Alemdar Abdullah'ın⁴⁰ geride bıraktığı mal varlığının %31,37'si alacaklı olduğu kişilerin borçlarından oluşmaktadır.

Yukarıda bahsi geçen vergiler ve borçlar tereke değerinden arındırıldıktan sonra geriye kalan miktar varisler arasında pay edilir. Fakat vefat eden kişi ardında bir varis bırakmadığı takdirde mal varlığı borçlar ve vergilerden arındırıldıktan sonra geriye kalan miktar Beytülmal'a aktarılır. Tereke miktarının Beytülmal'a aktırılmasındaki diğer bir husus şudur; Vefat eden kişi eş konumundaysa ve çocuk sahibi değilse mal varlığının bir kısmı da Beytülmal'a aktarılır. Aktarılan miktarın belirlenmesinde kişinin cinsiyeti farkı oluşturan faktördür⁴¹. Eğer ölen kişinin varisleri tam olarak bilinmiyor ise Beytülmal sandığında

³⁷ Bahsi geçen cenaze masrafları şunlardır: Haraç-ı Defter, Resm-i Kismet, Kethüdâiyye, Katibiyye, Çukadariyye, Muhzırıyye, Haraç-ı Hüddamiyye, Dellaliyye, Emin-i Merkur ve Resm-i Beytülmal'dır.

³⁸ ŞSC.d., 226, s. 217.

³⁹ ŞSC.d., 226, s. 59.

⁴⁰ ŞSC.d., 224, s. 81.

⁴¹ Örneğin kişi kadın ise mal varlığı yarı yarıya Beytülmal ve kocası arasında pay edilir. Belgelerde bu durum "zevci ... gayri maruf ve marufesi olmayub terekesinin nısfı zevc-i mezbura ve nısfı canib-i beytülmal'a aid ve raci olduğu ..." şeklinde belirtilir. Vefat eden kişi erkekse geriye kalan mal varlığının 4/1'i karısına, 4/3'ü Beytülmal'a aktarılır ve bu durum kayıtlarda "zevcesi ... gayri maruf ve marufesi olmayub terekesinin rub' zevce-i mezbure ve selase-i erbi'a canib-i beytülmal'a aid ve raci olduğu ..." şekilde belirtilir. (Bakınız: ŞSC.d., 224, s. 2, ŞSC.d., 224, s. 49).

beş sene korunur ve bu süreç sonucunda varis çıkmazsa hazineye kaydedilir. Bu süre zarfı içerisinde varisin ortaya çıkması durumunda resm-i eminiyye adında kırkta bir oranında ücret alınır.⁴² Diğer bir değişle kişinin geride bıraktığı mal varlığı varis için muhafaza edilir ve sonrasında kendisine teslim edilir.

565 kişi içerisinde 108 kişinin mal varlığının tamamı, 10 kişinin mal varlığının yarısı ve 15 kişinin mal varlığının 4/3'ü Beytülmal'a aktarılmıştır. Altı yıl içerisinde Beytülmal'a aktarılan miktar 9451,32 kuruştur. Toplam 555.065 kuruş olan tereke miktarlarının %1,70'lik kısmı hazineye aktarılmıştır. Düşük bir miktar olarak görünüyorsa da bu oran sadece bir sancağın altı yıllık birikimidir. Geniş bir perspektiften bakıldığında tüm Osmanlı topraklarına yayılan bu uygulamayla devlet hazinesine aktarılan para miktarı küçümsenmeyecek seviyelere ulaşabilir.

6. Ürünler

Vefat eden kişiye ait ürünler arasında tahıllar; buğday (hınta), arpa, burçak, darı, tarım ürünleri; penbe kozağı (pamuk), nohut, tohum, soğan, susam, bakla, ceviz, armut ağacı, zeytin ağacı, badem ağacı, hammaddeler; ipek, evan-i nühasiye (bakır), demir, çam kütüğü, odun, yazı malzemeleri⁴³; kâğıt, divit, mektup mumu, mürekkep, zamk, gıda maddeleri; şair (arpa ekmeği), badem yağı,⁴⁴ bal (asel), kahve, şa'ir, kuru üzüm, safran⁴⁵, kimyon⁴⁶ ve çeşitli baharatlar yer almıştır. Ürünler çeşitlerine ve ölçüm birimlerine göre fiyatlandırılmış ve ölçek,⁴⁷ kıyye ve adet şeklinde ölçülendirildiği gibi bir ölçülendirilme yapılmadan da değerleri verilmiştir.

7. Hayvanlar

Tereke kayıtlarda binek ve yük, büyük ve küçükbaş hayvanlar yer almaktadır. Binek ve Yük hayvanları arasında tespit edilenler şunlardır; Merkep, katır, beygir, at, iğdiç, doru at, kır at, kısrak, tay, deve ve torum yer almaktadır. En çok kullanılan binek ve yük hayvanı merkeptir (eşek). Değerleri 4-50 kuruş arasında değişiklik gösterir ve bir merkep ortalama 20 kuruşa denk gelmektedir. Diğer binek ve yük hayvanlarına nazaran daha düşük değerli olması onu tereke kayıtları içerisinde en çok tercih edilen hayvan yapmıştır. Binek ve yük hayvanları arasında dikkat çeken

⁴² Ekinci, *a.g.e.*, s. 292.

⁴³ *ŞSC.d.*, 224, s. 76.

⁴⁴ *ŞSC.d.*, 224, s. 74.

⁴⁵ *ŞSC.d.*, 224, s. 74.

⁴⁶ *ŞSC.d.*, 224, s. 76.

⁴⁷ Tahıl ölçmek için kullanılan bir kaptır. Dört okkaya denk gelmektedir. Bir okka ise 1 kg'a eş değerdir. (Bakınız: <http://lugatim.com/s/ölçek>).

katırlar, erkek eşek ve kısrağın çiftleşmesinden ortaya çıkmaktadır ve değerleri 10 -220 kuruş arasında değişmektedir. Bir topal eşek⁴⁸ 13 kuruş iken bir topal katır⁴⁹ 18 kuruş değere sahiptir.

Binek hayvan olarak kullanılan atlar; yük taşıyan ve araba çeken beygirler, dişi olan kısraklar, beyaz ve koyu kılları olan kır atlar, kızıl kahve renge sahip doru atlar ve yavrular taylar olmak üzere altı farklı şekilde kayıtlara yansımışlardır. Tayların anneleri kısraklarla yazıldığı ve değerlerinin birlikte verildiği tespit edilmiştir⁵⁰. Binek ve yük hayvanları arasında son olarak bahsedeceğimiz cins develerdir. Yavrusu dahil olmak üzere üç adet deve tespit edilmiştir. Torum olarak adlandırılan yavru ve annesinin değeri 400 kuruştur. Fakat yavrusu olmayan başka bir devenin değeri de aynı miktardadır⁵¹.

Büyükbaş hayvanlar, öküz, inek, dana, tosun⁵², düve⁵³, kara sığır öküzü, kara sığır ineği ve camış/su sığırı⁵⁴ vardır. Küçükbaş Hayvanlar arasında ise kuzu, koyun, keçi ve oğlak yer almaktadır. Öküz, kısırlandırılmış ve iki yaşından büyük olan erkek sığırlara verilen bir isimdir ve en çok tercih edilen büyükbaş hayvandır. Bunun sebebi toprağı tohuma hazır hale getirmek olan çift sürme işini yapmalarından kaynaklıdır. Tereke kayıtlarında ikili, üçlü, dördü, beşli ve altılı şeklinde birden çok halde bulunmuşlardır.

Küçükbaş hayvanlar kayıtlara günümüzde de olduğu gibi sürüler halinde yansımıştır. Manisa'da tutulan kayıtlara göre en çok değere sahip küçükbaş hayvan kuzudur. 42 kuzudan oluşan sürünün değeri 105 kuruştur.⁵⁵ İkinci sırada koyun ve oğlak, üçüncü sırada ise keçi gelmektedir. Öksüz lakaplı Mehmed bin El-haç Ahmed'in⁵⁶ hayvanlarının değeri 43 kuruş olup 36 koyun, 46 oğlak ve 59 keçiye sahiptir. Terekesinde hayvanları otlatmak için bir yeri olmadığı görülmüştür. Fakat ikamet adresi Dere Mahallesi'dir ve bu mahalle Akbaldir Deresine sınırdır. Güneyinde yüksekliği 475 metreyi geçen Spil Dağına

⁴⁸ *ŞSC.d., 226, s. 36.*

⁴⁹ *ŞSC.d., 226, s. 250.*

⁵⁰ *ŞSC.d., 226, s. 207.*

⁵¹ *ŞSC.d., 225, s. 257.*

⁵² Burulmuş dana, genç öküz demektir. (Bakınız: <http://lugatim.com/s/tosun>).

⁵³ Bir yaşını geçmiş dişi dana demektir. (Bakınız: <http://lugatim.com/s/düve>).

⁵⁴ Öküze benzeyen, fakat ondan daha iri, siyah derili, uzun ve seyrek kıllı, memeli hayvandır. (Bakınız: <http://lugatim.com/s/susığırı>).

⁵⁵ *ŞSC.d., 226, s. 247.*

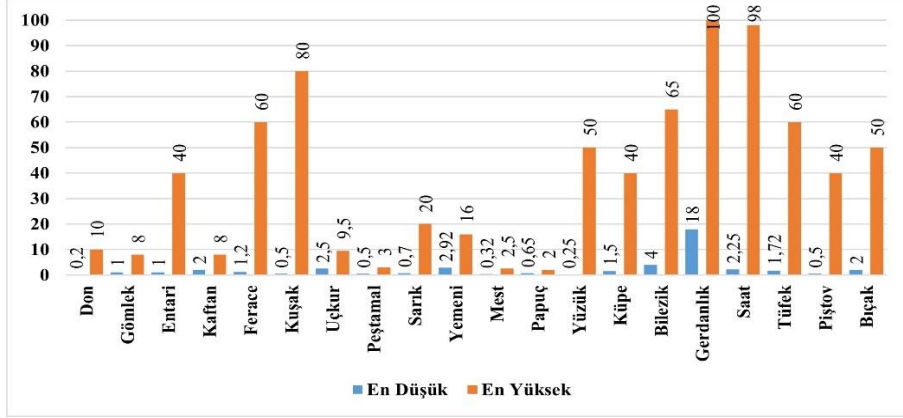
⁵⁶ *ŞSC.d., 224, s. 48.*

bakmaktadır. Bu da Öksüz Mehmed'e hayvanlarını otlatmak için büyük bir alan sağlamaktadır.⁵⁷

8. Menkul ve Gayrimenkul Malların Değeri

Menkul mallar arasında giyim-kuşam malzemeleri, aksesuarlar, takılar, silahlar ve kesici aletler ve kitaplar yer almaktadır. Giyim- kuşam malzemelerinde fiyat aralıklarının olması ürünün çeşitliğiyle alakalıdır. Dikildiği kumaş ve yer, eski ya da yeni, nakışlı ve yahut işlemeli olması gibi etkenler fiyat aralığını ortaya çıkarmaktadır. Aksesuar ve takılar, ürünün yapımında kullanılan materyale ve işçiliğine göre değerinde değişiklik göstermektedir. Silahlar ve kesici aletler de takılar gibi kullanılan materyale ya da üzerindeki işlemeye göre fiyat değişikliği göstermektedir. Kitaplar ise dönemine, değerine, kullanılan sayfa sayısına ve kitabın yıpranmışlığına göre bir değere sahip olur.

Grafik-7 (Ek-8) Menkul Malların En Düşük ve En Yüksek Değeri

Yukarıda bahsi geçen menkul ürünlere ek olarak yelek, dizlik, şalvar, kürk, yağmurluk, kaput, puşi, bürgü, kalpak, çorap, çizme, cüzdan, kemer, palaska ve kılıç tespit edilmiştir.

Gayrimenkul mallar ise şunlardır: Evler, bağlar, mezru araziler ve dükkanlardır. Aile yaşamının büyük bir bölümünü barındıran evler, gayrimenkul mallar içerisinde önemli bir yere sahiptir. Evlerin değeri toplam tereke kaydı değerinin büyük bir çoğunluğunu oluşturmaktadır. Eve biçilen değer büyüklüğüne, bulunduğu bölgeye ve yapı malzemesine göre değişiklik göstermektedir. En pahalı ev Hâkî Baba Mahallesi'nde ikamet eden Hüseyin bin Abdullah⁵⁸'a aittir. Dikkat çeken diğer evler ise şunlardır; Mustafa Ağa bin Mehmet Ağa⁵⁹'ya ait olup Danişmend Halil

⁵⁷ Mehmet Karakuyu, "Manisa Şehrinde Mahallelerin Tarihsel Gelişimi", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 2, Sakarya 2007, s. 12.

⁵⁸ *ŞSC.d.*, 226, s. 189.

⁵⁹ *ŞSC.d.*, 226, s. 248.

Mahallesinde bulunan hariciye ve dahile⁶⁰ olarak nitelendirilen evin değeri 3000 guruştur. Diğeri ise Sava⁶¹ zimmiye aittir ve Çaprastrları Kebir Mahallesinde bulunan evin değeri de 3000 guruştur.

Gayrimenkul mallar içerisinde olan bağlar, ekonomik gelir sağlar. 15. yüzyılda Manisa çevresinde var olan bağlık ve bahçelik alanlara doğru bir genişleme göstermiştir. Akhisar kazasının sahip olduğu verimli ovada birçok tahıl ve tarım ürünü yetiştirilmiş, bunun yanında bağcılıkta yapılmıştır.⁶² Günümüzde Manisa şehri hala bağcılık faaliyetlerini devam ettirmektedir.

İncelemiş olduğumuz tereke kayıtlarında 47 kişi bağ sahibidir. Toplam 1716 kuruş değerinde olan bağların değeri büyüklüğüne ve bulunduğu mevkiye göre değişiklik göstermektedir. Bağların bulunduğu mevkiler, Çavuşzade, Avlukemer⁶³, Karacaahmed, Gaffar Karyesi⁶⁴, Akmescid Mahallesi, Kale timarı⁶⁵, Çelebizade timarı⁶⁶ ve Yayla timarıdır⁶⁷. En çok bağa sahip 2 kişi vardır ve her birine ait iki bağ mevcuttur. Babakuyusu Mahallesinde oturan El-haç Hüseyin bin Veli'nin⁶⁸ 15 guruş değerinde 1,5 dönüm ve 40 guruş değerinde 2 dönüm bağa sahiptir. Diğeri ise Molla Ahmed ağa bin El-haç Ahmed'dir⁶⁹. Biri 150 guruş değerinde 5 dönüm diğeri ise 100 guruş değerinde 4 dönümdür.

Kayıtlarda tarımsal faaliyet yapılan alanlara da yer verilmiştir. Bağlarda olduğu gibi ekonomik kazanç sağlayan tarım arazilerinde penbe kozoğı (pamuk), buğday, şa'ir (arpa) ve darı üretildiği tespit edilmiştir. Tereke kayıtlarında verilen miktar araziye değil mezru (ekili ürün) için biçilen değerdir ve verilen dönüm miktarı ekili olan ürünün kapladığı

⁶⁰ Dahiliyeli ve hariciyeli evler iki avlulu yapılardır. Bu kavramların kavramları birçok farklı tanımlaması mevcuttur. Bunlardan bir tanesi dahiliyenin ev sakinlerin yaşam alanı olduğu hariciyenin ise hizmet alanı, misafirlerin ağırlandığı avlu olmasıdır. İkinci ve üçüncü tanımlamalar ise birbirlerine daha yakındır. İçli-dışlı avlu olarak geçen kavramlar mahremiyetin ortaya çıkardığı bir sonuçtur. Dahiliyenin haremlik, hariciyenin selamlık olarak adlandırılması da bir başka tanımlamadır. (Bakınız: Hatice Gökçen Özkaya, "Osmanlı Evleri Üzerine Yeniden Düşünmek: 18. Yüzyıldan Dahiliyeli Hariciyeli Beş İstanbul Evi Örneği", *METU Journal of Faculty of Architecture*, 2018/1, (35:1), s. 245-246.

⁶¹ *ŞSC.d.*, 224, s. 27.

⁶² Feridun Emecen, "Akhisar", *DİA*, Cilt: 2, İstanbul 1989, s. 237.

⁶³ *ŞSC.d.*, 224, s. 86.

⁶⁴ *ŞSC.d.*, 226, s. 78.

⁶⁵ *ŞSC.d.*, 226, s. 64.

⁶⁶ *ŞSC.d.*, 226, s. 76.

⁶⁷ *ŞSC.d.*, 226, s. 54.

⁶⁸ *ŞSC.d.*, 225, s. 254.

⁶⁹ *ŞSC.d.*, 226, s. 238.

alandır. Tereke kayıtlarında 14 kişiye ait mezru alan tespit edilmiştir. En çok mezru araziye sahip kişilerden biri Yarhasanlar Mahallesinde oturan ve Osmanademoğlu lakabıyla bilinen El-seyyid El-haç Abdullah bin El-haç Mehmed'dir⁷⁰. Abdullah'a ait mezruda 400 dönümlük 350 guruş değerinde buğday, 2 dönümlük 100 guruş değerinde arpa ve 55 dönümlük pamuk bulunmaktadır. Bir diğer kişi ise Danişmend Halil Mahallesi sakinlerinden Mustafa ağa bin El-seyyid Mehmed ağadır⁷¹. İki buğday (20 dönümlük ekili buğdaya ait bir değer mevcut değildir) ve bir arpa mezrusu bulunan Mustafa ağaya ait ürünlerin değeri 60 guruştur.

Kira ve işletme gibi gelir kaynağı olan dükkanlar incelediğimiz tereke kayıtları içerisinde 16 kişide tespit edilmiştir. Vefat eden kişiler çoğunlukla tek bir dükkâna sahiptir. Fakat iki, üç ve daha fazlasına sahip olan mülk sahipleri de mevcuttur. Dükkânların alanı *1-2 Bab* şeklinde ya da yarım anlamına gelen nısf olarak verilmiştir. Nısf bazı yerlerde yarım dükkân bazı yerlerde ise yarım hisse olarak kullanılmıştır.

En çok dükkâna sahip kişi Narlıca Mahallesi sakinlerinden Sadıkzade Şerif Ahmed Efendi bin Mehmed Efendidir. Ahmet Efendi 41 adet dükkâna sahiptir ve mülklerinin toplam değeri 6752 guruştur. Vefatıyla geride bıraktığı mal varlığının %11,49'unu sahip olduğu mülkler oluşturmaktadır. Tereke belgesinde mesleğine dair bir bulgu yoktur. Fakat Ahmed Efendinin mesleğine dair çıkarımlar yapabiliriz. Bunlardan biri mülkleri başka bir kişi tarafından kira karşılığı olmadan işletiliyor ve kar bölünüyor olabilir. Diğer bir olasılık da mülklerinden birinin işletmesini yapmış olabilir. Son varsayım ise Ahmed Efendi mülklerinden aldığı kirayla geçimini sağlıyor olabilir. Kesin bir yargıya varılamıyor olmasının bir sebebi de tereke belgesinde kira olarak alacağı olmamasıdır.

C. Sosyal Hayat

1. Yaşam Alanı: Evler

İnsanların, dünyaya geldikleri ve son kez gözlerini yumduğu yerdir evler. Ele aldığımız dönemde özellikle kadınların zamanın büyük bir çoğunluğunu geçirdiği evler, aile hayatını içerisinde barındırır. Ailenin yaşam alanı olan evler, tereke kayıtlarında genellikle şahısların mallarının bulunduğu bölümün ilk başında yer almaktadır. Belgelerde "menzil der mahle-i mezbur/mezbure" şeklinde geçen evler nısf⁷², hariciye, dahiliye ve sülûsan⁷³ şeklinde sıfatlarla nitelendirilmiştir. Evin yapı malzemesi hakkında bir bilgi tespit edilmemiştir. Toplam 565 tereke

⁷⁰ ŞSC.d., 224, s. 119.

⁷¹ ŞSC.d., 226, s. 249.

⁷² Yarım demektir. (Bakınız: <http://lugatim.com/s/NISIF>), ŞSC.d., 226, s. 72.

⁷³ Üçte ikisi demektir. (Bakınız: <http://lugatim.com/s/sülûsan>), ŞSC.d., 224, s. 13.

kaydı içerisinde Manisa'da ikamet edenlerin sayısı 492'dir. 82'si Müslüman kadın, 190'ı Müslüman erkek ve 13'ü gayrimüslim olmak üzere toplam 295 kişi ev sahibidir. Ev sahibi şahıslar, ikamet adresi Manisa olan şahıslar içerisinde %57,92'lik bir paya sahiptir.

2. Eşyalar ve Araç-Gereçler

Tereke kayıtlarında tespit edilen ürünler, vefat eden kişinin birçok yönünü bizlere sunar. Evin her bölümüne ait ürünler tespit etmek mümkündür. Aile üyelerinin uyuduğu döşekten çorba içtikleri tasa, yemeklerini kaydattıkları tenceden kahvelerini içtikleri fincana, misafirlerini ağırladıkları sedirden içecekleri sundukları tepsilere kadar birçok ürün kayıtlar içerisinde yer almaktadır. Belgede tespit edilen döşeklerin sayısından aile bireylerinin nasıl uyduklarını, minderlerin ve sedirlerin miktarından gün içerisinde evlerine davet ettikleri misafirleri gözler önüne serebiliriz. Bu bilgiler ise ailenin sosyal hayat içerisindeki yeri üzerine bir değerlendirme yapmayı bize mümkün kılmaktadır. Giyim kuşam malzemeleri ve aksesuarlar kişinin dış görünümünü ortaya çıkartırken, araç-gereçler, bireyin, görünümünü bir fotoğraf çerçevesinde gösterir⁷⁴.

3. Giyim-Kuşam Malzemeleri

224, 225 ve 226 No'lu şer'iyye sicillerindeki tereke kayıtlarında geçen giyim kuşam malzemeleri arasında başlık, dizlik, don, entari, ferace, fes, futa, gömlek, kalpak, kaput, kavuk, kuşak, kürk⁷⁵, mest, peçe,

⁷⁴ Bahsi geçen ev eşyaları ve araç-gereçler şunlardır; Arı kovani, aşçı mangalı, ayna, bakır alata, bakır tas, bakraç, bal kutusu, balta, bardak, berber alata, billuri bardak, bohça, buhurdan, cam tas, cezve, çanak, çapa, çarşaf, çakırık, çift alata, çorba tası, çuval, değirmen, değirmen taşı, demir alata, destimal alata, divit, döşek, döşek yüzü, duhan çubuğu, elek, faraş, fener, fincan, fincan kutusu, güğüm, gümüş alata, hamam alata, havan, havlu, hırdavat, hokka, hoşaf tası, ibadet ibriği, ibrik, iskemle, kâğıt, kahve ibriği, kakma beşik, kaliçe, kantar, kapaklı sahan, kaşık, kazgan, kilim, kubbeli tas, leğen, makas, mak'ad, mangal, maşrapa, mısır hasırı, mitrak, minder, mumcu alata, nalbant alata, orak, örs, örtü, pamuk çuvalı, pekmez tabesi, penbe çakırığı, perde, rikdan, saatçi alata, sahan, sandık, saz, seccade, sefer tası, sepet, sini, sofra, sofra peşkiri, Şam bardağı, şamdan, şerbet ibriği, şilte, tabak, tabe, tahta sandık, tarak, tas, taş dibek, tencere, tepsi, terazi, Türkmen kilimi, velense, yasdık, yasdık yüzü, yorgan, zamk ve zarftır.

⁷⁵ Tekere Kayıtlarında geçen kürk çeşitleri şunlardır; cedit kakum kürk, çiçekli kürk, çuka kaplı köhne kürk, çuka kaplı kürk, diba kaplı kakum kürk, ıstıfa kakum kürk, ıstıfa kaplı karsak kürk, ıstıfa kaplı kürk, ıstıfa kaplı zerdeva kürk, kakum biniş kürk, kakum kürk, keremsud kaplı zerdeva kürk, köhne biniş nafe kürk, köhne cübbe sansar kürk, köhne sansar kürk, müstamel ıstıfa kaplı kürk, müstamel karsak kürk, müstamel nafe kürk, müstamel sansar kürk, sansar kürk, sincap kürk, şatırcı cebe kürk, tamgahane kaplı kürk, telli kakum kürk ve zerdeva

peştamal, puşi, sarık, şal, şalvar, türban, uçkur, yağmurluk, yakalık, yaşmak, yelek, yemeni ve kaftan yer almaktadır. Ürünler genellikle bir tamlayan ile nitelendirilmiş ve sınıflandırılmıştır. Bu tamlayanlar kumaşın cinsine (aba, basma, kutni, alaca, bogasi, kadife, keten, mahir, bez, çuka, şali, beledi, frenk, hamma), işlenen desene (altınlı, boyalı, çiçekli, nakışlı, işleme, menkuş, şeridli, sim, telli, hare), üretim yerine (Gümüşlüce, Halep, Şam, Tokat, Akhisar), rengine (beyaz, kırmızı, sarı, yeşil) ve kullanım alanına göre (hamam) oluşmaktadır. Bunların dışında ürünün köhne veya cedit (eski veya yeni), kebir ya da sagir (büyük ya da küçük) ve müstamel (kullanılmış) olmasına göre de nitelendirildiği görülmektedir.

4. Aksesuarlar ve Takılar

Kayıtlarda yüzük, küpe, bilezik ve gerdanlık gibi dört takı ürünü, saat, kemer, cüzdan ve palaska olmak üzere dört aksesuar tespit edilmiştir. Takılar genel olan olarak kadın terekelerinde yer almaktadır. Bahsi geçen ürünlerde altın, elmas ve inci gibi materyaller kullanılmıştır. Kullanılan materyal ürünün değerini etkilemiştir. Yüzükler, altın ve taşlı olmak üzere kayıtlarda yerini almıştır. Mühürlü yüzük anlamına gelen hatem yüzüklere de tereke kayıtlarında rastlanmıştır.⁷⁶ Diğer bir takı ürünü küpelerdir. Altın ve incili gibi çeşitlere sahiptir. Bileziklerin ise genellikle sim ve altın çeşitlerine rastlanmıştır. Gerdanlıklar kayıtlar içerisinde gerdaniye şekilde geçmektedir. Diğer aksesuarlar ise şunlardır; Kemer, cüzdan, saat ve palaska. Kemerler genellikle kuşak, sarık ve fesler ile zikredilmiştir. Palaska, askerlerin bellerine veyahut omuzdan çapraz bir şekilde taktıkları üründür.

5. Silahlar ve Kesici Aletler

Osmanlı Devleti'nde silahlar daima yerini korumuş ve yeni çıkan silah ürünlerini kolayca bünyelerine katmışlar ve kullanmışlardır.⁷⁷ Osmanlı ordusunda bazen savunma bazen de saldırı amaçlı kullanılan silahlar ve kesici aletler, halk arasında genellik savunma amacıyla kullanmıştır. Savunma durumuna tüccarların mallarını korumak amacıyla silah taşımaları gibi örnekler gösterilebilir.

İncelediğimiz şer'iyye sicil defterlerinde piştov, tüfenk, kılıç ve bıçak gibi ürünler de yer almaktadır. Kılıçların dikkat çeken noktası tüfeklerden ve piştovlardan değerleri olmasıdır. En çok silah ve kesici alete sahip kişi Ahmed Ağa'dır. Bu ürünler arasında dört tüfek, iki kılıç ve bir piştov bulunmaktadır. Tüfeklerin çeşitleri arasında sim bilezikli,

cebe kürktür.

⁷⁶ ŞSC.d., 226, s. 51.

⁷⁷ Salim Aydüz, "Osmanlı Silahları, Silah Üretim Merkezleri ve Literatürü Tarihi", *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı:10, Mayıs-Ağustos 2011, s. 2.

İstanbul demiri ve işleme demirli olanlar vardır.⁷⁸ Bütün bu ürünlere ek olarak kurşunluk, harbi/harbe⁷⁹ ve barut kapağı gibi silahların yan ürünleri de belgeler içerisinde yerini almıştır.

6. Kitaplar

Tereke kayıtlarında isimleri belli olan 34 kitap ve 15 Mushaf-ı Şerif olmak üzere toplam 49 kitap tespit edilmiştir. Dönemin şartları ve tereke kayıtları göz önünde tutulduğu kitapların ilgiye yönelik ya da dini inanışın getirisi olduğu yargısına varılabilir. Bahsi geçen kitaplar şunlardır; Kitab-ı Vakiye, Kitab-ı Hafız, Kitab-ı Muhtasar, Kitab-ı Fetva, Kitab-ı Şakiye-i Şerh-i, Mültekâ'l-Ebhur, Kitab-ı Kayseri, Hak Mecmuası ve Kanunname, Kitab-ı Mülteka-i El Ubkur, Kitab-ı Celb-i, Kitab-ı Molla Hacı, Kitab-ı Medide, Kitab-ı Havan-ı Mısri, Kitab-ı Muhammediye, Kitab-ı Havadat, Kitab-ı Lisan, Kalemiyeyi En'am-ı Şerif, En'am-ı Şerif Kalemiyesi, Kitab-ı Medide, Kitab-ı Muhammediye, En'am-ı Şerif ve 9 tane ismi bilinmeyen kitap bulunmaktadır.

7. Köleler

Köleler toplum içerisinde insan olarak değil bir mal olarak yer edinmişlerdir. Hukuki ve özgür iradeleri olmayan kimselerdir. Yaşanan savaşlar sonrasında bölgeden birçok esir ülke sınırları içerisine getirilmiş ve satılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda köleler daha çok sahibinin hizmetkarı konumundadır.⁸⁰ Osmanlı'daki kölelik kavramını diğer toplumlardan farklı olmasının diğer bir nedeni hukukunun Kur'an-ı Kerim'e dayalı olmasıdır.

Tespit edilen gulam ve cariyelerin tümü Arap kökenlidir. Osmanlı İmparatorluğu'nda savaş esiri dışında köle ticaretiyle kölen kölelerde bulunmaktadır. Afrika'dan da köle ticareti yaptığı bilinmektedir. Köle ticareti Osman Devlet'in de yasal olan iş kolları içerisindeydir.⁸¹ 16. Yüzyıl sonlarında Aydın ilinde siyahi kölelerin sayıları dikkat çekmiş ve bu kişilerin bir araya dahi gelmesi yasaklanmıştır.⁸²

8. Manisa Dışından Gelen Kesim/Şahıslar

Müslüman olmayıp ve yahut belli amaçlar doğrultusunda Manisa'ya gelen birçok şahıs tereke kayıtlarına geçmiştir. Manisa içerisinde yerleşik gayrimüslimler, ticaret amaçlı gelen tüccarlar,

⁷⁸ ŞSC.d., 225, s. 264.

⁷⁹ Ateşli silahları temizlemek veyahut barutu bastırmak için kullanılan çubuk. (Bakınız: <http://lugatim.com/s/harbi>).

⁸⁰ Bülent Tahiroğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Kölelik", *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 45, Sayı: 1-4, İstanbul, 2011, s. 650.

⁸¹ Ömer Şen, *Osmanlı'da Köle Olmak*, İstanbul 2007, s. 55

⁸² *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Cilt: 2, (Edt. Halil İnalçık, Donald Quatoert), Eren, İstanbul 2006. s. 720.

hanlarda konaklayan askerler ve başka sebeplerle gelip tavhanede kalan gayrimüslimlere tespit edilmiştir. Göze çarpan bir unsur tavhanede kalan şahıslardır. Bir nevi bakım evi statüsündedir. Buraya gelen kişiler iyileşene kadar orada kalır ve tedavi edilirdi. Vefat yerlerinin tavhane olarak belirtilmesi şahsın burada vefat ettiğini göstermektedir.

Tablo-2 (Ek-9) Manisa Dışından Gelen Şahısların Adı, Mesleği, Memleketi ve Vefat Yeri

Şahıs Adı	Meslek	Memleket	Vefat Yeri	Şahıs Adı	Meslek	Memleket	Vefat Yeri
Ömer	Fes	Marib	Osman Ağa Hanı	Ömer	Limoncu	Algariya	Mehmed Ali Han
Mehmet		Kastamonu	Osman Ağa Hanı	Yavermi	Değirmenci		Sagir Ağazade Han
Tarandı	Mimar		Hacı Osman Ağa Han	Hasan			Turnaoglu Han
Anastas	Çoban		Hacı Osman Ağa Han	İbrahim			Hacı Bolad Ağa Han
Yanaki		İzmir	Osman Ağazade El-haç Han	Mustafa	Katırcı		El-haç Halli Ağa Odası
Anastas	Yasdık	Orlu	Osman Ağazadelerin Çulha Hanı	Ermeninin?	Tabip		Çukur Han
Osman	Beşe	Edirne	Sadıkzade Han	Metu	Beşe	Girit	Hasryakarzade Abdullah Efendi Han
Hüseyin		Bolu	Sadıkzade Han	Yorgi	Yağcı	Girit	Çavuşzade Şerif Ağanın Yağcısı
Ohannes	Tabip	Bergama	Sadıkzade Küçük Han	Konstantin		Mora	Yurt Dağı Nahiyesinde Ahr
Panayut	Börekçi	Yanya	Suyolcu Çakıroğlu Fırını	Dimitri		Midilli	Ali Ağa Han
Atanaş	Hallaç		Simavlı Han	Kosti		Rumeli	Tavhane
Hasan		Diyarbakır	Simavlı Han	Nihal		Rumeli	Tavhane
Abdullah	Hallaç	Bursa	Kiremitçi Bursalının Garhanesi	İstiradi	Hizmetkâr		Tavhane
Osman	Babuşçu	İzmir	Kulakçılar Han	Dimitri	Çoban	Rumeli	Tavhane
Yorgi			Kurşunlu Han	İstiradi		Rumeli	Tavhane
Nikola	Bakkeal		Kurşunlu Han	İstiradi	Bahçevan	Rumeli	Tavhane
Rabter		Mora	Dimo Zimminin Meyhanesi	Taradafil		Koçoş	Tavhane
Mehmet		Tosya	Ali'nin Odalarında	Mehmed		Konya	Tavhane
Abdurahi			Mahmud Ali Oğlu Hanı	Yorgi	Çoban	Rumeli	Tavhane

Tabloda dikkat çeken unsur, kayıtlara yansıyan dokuz kişiden sekizinin gayrimüslim oluşudur. Gayrimüslim kesimin genellikle Rumeli'den gelmiş olması, 1784-1788 yılları arasında bölge de Rum nüfusun görülmesinin nedenleri neler olabilir sorusunu ortaya çıkarmaktadır. 18. Yüzyılın ortasından sonra Batı Anadolu bölgesinde Rum nüfusunun arttığı gözlemlenmiştir. 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat fermarıyla Ege Adalarından birçok kişi iş bulma amacıyla bölgeye gelmiş ve yerleşmiştir.⁸³

Sonuç

Tüm bu veriler göz önüne alındığında karşımıza kocaman bir tablo çıkar. Küçük bir ipucu bile bizlere kişinin görünümüyle ilgili bilgileri bizlere sunabilir. Tereke belgelerinin üst kısmında yer alan tüm bilgiler kişinin şahsi durumunu ve aile yapısını gözler önüne serer. Geride bıraktığı mal varlığı incelendiğinde ise giyim-kuşam malzemeleri, takılar, aksesuarlar kişinin dış görünümünü, kullandığı araç-gereçler çalışma alanını, tespit edilen gıda maddeleri yemek yediği sofrayı ve ev eşyaları kurulu olduğu yaşam alanını gösterir.

Sonuç olarak tereke kayıtları sadece ölüm belgeleri niteliği taşımaktan daha fazlası olduğunu içerisinde barındırdığı unsurlarla kanıtlar. Manisa Kazasında 1782-1790 yılları arasında kayıt altına

⁸³ Kemal Haşim Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830- 1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003, s. 86.

alınmış ölümler geçmişin izlerini günümüze aktarmakta ve Osmanlı Devleti'nin sosyal hayatını büyük bir perspektifte yansıtmaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Meşihat, Şer'iyye Sicil Defterleri, 224.

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Meşihat, Şer'iyye Sicil Defterleri, 225.

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Meşihat, Şer'iyye Sicil Defterleri, 226.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Aydüz, Salim, "Osmanlı Silahları, Silah Üretim Merkezleri ve Literatürü Tarihi", *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı:10, Mayıs-Ağustos 2011, ss. 1-37.

Çağlar, İlker Mümin, "273 Numaralı Manisa Şer'iyye Sicilindeki Tereke Kayıtlarına Göre Manisa'da Sosyal Hayat (1836-1837)", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 44, Nisan 2015, ss. 198-206

Ekinci, Ekrem Buğra, *Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2012.

Emecen, Feridun, "Akhisar", *DİA*, Cilt: 2, ss. 236-237.

Heybeli, Hacer, *XVIII. Yüzyıl Sonlarında Manisa Vakıfları (Şer'iyye Sicillerine Göre)*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aydın 2016.

Karakuyu, Mehmet, "Manisa Şehirlerinde Mahallelerin Tarihsel Gelişimi", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 2, Sakarya 2007, ss. 1-20.

Karpat, Kemal Haşim, *Osmanlı Nüfusu (1830- 1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003.

Kibar, Osman, *Türk Kültüründe Ad Verme*, Akçağ Basım Yayın Pazarlama, Ankara 2005.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Cilt: 2, (Edt. Halil İnalçık, Donald Quatoert), Eren, İstanbul, 2006.

Özaydın, Abdülkerim, "Unvan", *DİA*, Cilt: 42, ss. 163-166.

Özkaya, Hatice Gökçen, Osmanlı Evleri Üzerine Yeniden Düşünmek: 18. Yüzyıldan Dahiliyeli hariciyeli Beş İstanbul Evi Örneği, *METU Journal of Faculty of Architecture*, 2018/1, (35:1), ss. 243-262.

Şen, Ömer, *Osmanlı'da Köle Olmak*, Kapı Yayınları, İstanbul 2007.

Tahiroğlu, Bülent, "Osmanlı İmparatorluğunda Kölelik", *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 45, Sayı: 1-4, İstanbul, 2011, ss. 649-676.

II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE SARUHAN SANCAĞI'NDA ORMANCILIK FAALİYETLERİ

*Aysun SARİBEY HAYKIRAN**

Giriş

Büyük ölçüde Saruhan Beyliği'nin sınırlarını kapsayan Saruhan Sancağı XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar Kütahya merkezli Anadolu Eyaleti'ne bağlı sancaklar arasında bulunmakta idi. Aynı zamanda Şehzade Sancağı konumunda olan Saruhan bu özelliği ile sosyo-ekonomik ve kültürel anlamda ön planda olan sancaklardan biriydi. Ayanlar çağında Karaosmanoğlu ailesinin idaresi altında kalan Saruhan, İzmir limanını besleyen en önemli art alan konumundaydı. ¹Pamuk ve pamuklu ürünlerin ticaretinde ön planda olan kent Rum, Ermeni ve Yahudi tüccarlar için bir cazibe merkeziydi. Ancak bu üstün konumunu XIX. yüzyılda İzmir limanına kaptırdı. ²

Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa kuvvetlerinin Kütahya'dan ayrılması üzerine Anadolu Eyaleti dörde ayrılarak müşirlikler oluşturuldu. Bu bağlamda Saruhan Sancağı da Aydın, Sığla ve Menteşe sancakları ile birlikte Aydın Müşirliği'ne bağlanmış ve idaresi de Aydın Muhassılı Yakup Paşa'ya devredilmişti.³ 1845'te Saruhan Sancağı Aydın Eyaleti'nden ayrılarak, Karesi Sancağı ile birleştirildi. Bu idari değişiklikte Aydın Eyaleti'nin büyüklüğü nedeniyle iyi yönetilememesi etkili olduğu gibi Karesi Sancağı'nın da bağlı bulunduğu Hüdavendigâr Eyaleti'ne uzak

* Doç. Dr. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0002-1016-7707.

¹ Karaosmanoğlu ailesi için bkz: Yuzo Nagata, *Tarihte Ayanlar Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

² Hilal Ortaç Gürpınarlı, "Tanzimattan Cumhuriyete Manisa'nın Ekonomik Yapısı", *Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri-2*, Haz. Rahmi Deniz Özbay, Fahri Solak, Yaşar Bülbül, Gülfettin Çelik, Türk İktisat Tarihi Araştırmaları Platformu, İstanbul 2010, s. 204-205.

³ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 16.

olmasından dolayı gerçekleşmiştir.⁴ 1847'de Saruhan yeniden Aydın Eyaleti'ne bağlandı. 1867 Vilayet Nizamnamesi ile eyalet sistemi kaldırılarak vilayet sistemine geçildi. Bu yönetsel düzenlemelerde Saruhan Sancağı, Aydın Vilayeti'ni oluşturan beş sancaktan biri haline geldi ve bu durum 1922 senesine kadar devam etti.⁵

Saruhan Sancağı'nın kuzey ve doğusunda Hüdavendigâr Sancağı, güneyinde Denizli, Aydın, İzmir sancakları ile batısında İzmir Sancağı bulunmaktadır. XIX. yüzyıl sonlarında Saruhan Sancağı'nın Manisa, Akhisar, Kırkağaç, Soma, Salihli, Kasaba, Alaşehir, Kula, Demirci, Eşme, Gördes adlarında on bir kazası ve bu kazalara bağlı Emlak, Belen, Palamut, Yunddağı, Gölmarıara, Gelenbe, Adala, İlıca, Dağ Marmara, İnegöl, Sirke, Gölere, Selendi, Küre, Borlu, Kayacık, Ortapare, Karataş ve Güney isimlerinde 19 nahiyesi bulunmaktadır.⁶

Saruhan Sancağı Orman Varlığı

XIX. yüzyılda Aydın Vilayeti'ni oluşturan beş sancaktan biri olan Saruhan Sancağı orman florasının %70'ini çam ve %30'unu meşe ağaçları oluşturmaktadır.⁷ Çevre koşulları ormanların yetişmesine hayli uygun olan Bozdağ, Yunt Dağı,⁸ Spil Dağı, ile Demirci Dağları ve uzantıları üzerinde yoğunlaşmıştır.⁹ Bu nedenle Saruhan Sancağı'nda Yunt Dağları, Gördes ve Demirci kazaları ile Gelenbe ve Palamut nahiyeleri zengin orman varlığı ile dikkati çekmektedir. Saruhan Sancağı'nın batısında yer alan Yunt

⁴ Hilal Ortaç, *Tanzimat'tan Birinci Meşrutiyete Manisa (İdari, Sosyal, Ekonomik ve Demografik Yapı)*, Ege Üniversitesi SBE, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1996, s. 52-53.

⁵ Feridun Emecen, "Manisa" *DİA*, C. 27, Ankara 2003, s. 582.

⁶ *H. 1311 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi*, s. 238.

⁷ Burak Ramazan Ay, *R. 1323 /M. 1907-1908 Tarihli Orman İstatistiği'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2021, s. 69.

⁸ Yunt Dağları'nın bir kısmı Manisa Kazası sınırları içinde bir kısmı ise İzmir Vilayeti sınırları içinde kalmaktadır. Yunt Dağları batıda Bergama-Menemen yolundan, doğuda Akhisar-Kırkağaç demiryoluna kadar güneyde Manisa ovasından kuzeyde Bergama'ya kadar uzanan geniş bir alandır. Yunt Dağları'nın 500 metreye kadar olan kesimleri Akdeniz makisi ile kaplı olup daha yüksek alanları ise kızılçam kümeleri ve meşelikler ile kaplıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Necdet Bilgi, *XX. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa Kazası, (1908-1950)*, Ege Üniversitesi SBE, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1996, s. 6.

⁹ "Manisa", *Yurt Ansiklopedisi*, C.8, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1981, s. 5570.

Dağları ve Gördes Kazası'ndaki ormanlar ve palamutluklar genellikle şahısların tasarrufunda bulunur. Yine Gördes ve Demirci kazaları ile Gelenbe ve Palamut nahiyelerinde miriye ait olarak büyük ve önemli ormanlar olmasına rağmen ulaşım sıkıntısından dolayı gereği kadar faydalanılmamaktadır.¹⁰

1885 tarihli Orman ve Maadin Mecmuası verilerine göre, Saruhan Sancağı'nda yaklaşık olarak 300 bin cerib'lik genişlikte 23 parça çam ve meşe ormanı vardır. Fakat sancağın sahillere uzaklığı münasebetiyle ormanlardan yeteri kadar gelir sağlanmakta ve orman ürünleri genellikle sancak halkının ihtiyaçlarının giderilmesinde kullanılmaktadır.¹¹

R. 1307/M. 1890-1891 tarihinde toplamda ortalama 703 km²lik yüzölçümüne sahip olan Saruhan Sancağı'ndaki ormanların kazalar bazındaki dağılımı aşağıdaki tablodan görülebilmektedir.

1891 Tarihinde Saruhan Sancağı Orman Varlığı¹²

Saruhan Sancağı

Kaza	Km²
Manisa	48
Soma	22
Kırkağaç	58
Akhisar	104
Kasaba	24
Salihli	52
Alaşehir	128
Gördes	185
Demirci	56
Kula	10
Eşme	16
Toplam	703

¹⁰ H. 1306 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 99.

¹¹ "Aydın Vilayeti Ormanları, Saruhan Sancağı Ormanları", *Orman ve Maadin Mecmuası*, 1 Teşrin-i Sani 1301, Aded: 17, s. 604.

¹² R. 1307 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 725.

R. 1323/M. 1907-1908 Tarihli Orman İstatistiğine göre ise Saruhan Sancağı'nda toplamda 18 kıt'ada 25.536 hektarlık yüzölçümüne sahip ormanlar yer almaktadır. Bu ormanlarından 23.636 hektarlık kısmı devlete ait olup geriye kalan 1900 hektarlık kısmı ise vakıflara aittir.¹³

Saruhan Sancağı'nda Orman Ürünlerinin Ticareti

Saruhan Sancağı'nda ormancılık ile ilgili işkollarının başında odunculuk ve kömürcülük gelmektedir. Ormanlardan elde edilen odun ve kömür halkın temel gereksinimlerinin karşılanmasında önemli bir geçim kaynağı olduğu gibi ihtiyaçtan fazlası da İzmir'e sevk edilmiştir. Örneğin XIX. yüzyıl ortalarında orman alanlarının zenginliği ile dikkati çeken Yunt Nahiyesi'nde icra edilen meslekler arasında odunun yakılarak kömürleştirilmesiyle elde edilen odun kömürüne dayanan kömürcülük mesleği en kalabalık ikinci meslek gurubunu oluşturur. Nahiyenin hemen hemen tüm köylerinde kömürcülere rastlanılmasına rağmen Türkmen Karyesi, Timürcüler Karyesi ve Örencik Karyesi kömürcülük mesleğinin çoğunluğu oluşturduğu yerleşim birimleridir.¹⁴ Yunt Dağı arazisinin tarıma elverişli olmaması halkı bir taraftan da hayvancılığa yöneltmiştir. Günümüzde bölgede belirgin karaçam ormanları belirlenememiştir. Bu durumun nedenleri arasında gerek hayvancılık faaliyetleri, gerek çeşitli amaçlar için kesilen ağaçların yerine yenilerinin dikilememesi gerekse meydana gelen yangınlar orman tahribatının boyutunu artırmıştır.¹⁵

Saruhan Sancağı'nda odun ve kömürcülüğün yanı sıra ormanlardan elde edilen kerestecilik de orman ürünlerine dayalı bir diğer önemli faaliyet alanını oluşturmaktadır. Saruhan Sancağı ormanlarından elde edilen keresteler büyük oranda binaların inşasında kullanılan kullanılmakta olup, Sancak dahilinde kereste yapımına uygun ağaç türleri bulunmasına rağmen elde edilen kerestelerin sevkinde yaşanan sıkıntılardan dolayı fazla gelir edilememektedir.¹⁶ Yine Alaşehir

¹³ Burak Ramazan Ay, *agt*, s. 68.

¹⁴ Melis Merve Ocak, *19. Yüzyıl Ortalarında Yunt Dağı Nahiyesi'nin Sosyo-Ekonomik Durumu*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Manisa 2020, s. 62.

¹⁵ Levent Şık, "Yunt Dağı'nın Doğal Bitkileri ve Bitki Örtüsü Üzerine", *Gelenek ile Gelecek Arasında Kalmış Bir Bölge: Yunt Dağı (Sorunlar ve Öneriler)*, Celal Bayar Üniversitesi Yayınları, Manisa 2017, s. 139.

¹⁶ H. 1306 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 99.

Kazası'nda zengin meşe ormanları yer almasına rağmen bu ağaçlar çobanlar tarafından tahrip edildiğinden keresteye elverişli ağaç bulunmamaktadır.¹⁷ En fazla kereste imali gerçekleşen ormanlar Marmara, Çulha ve Bahadır ormanları olup bunların en büyüğü Alandaz Yaylası'nda bulunmaktadır.¹⁸

Ayrıca ormanlardan tarım ile uğraşan halkın en çok ihtiyaç duyduğu zirai aletlerde yapılırdı. Örneğin Salihli Kazası'ndaki ormanlardan elde edilen kömür bir taraftan İzmir'e sevk edilirken diğer taraftan da mahalli halkın ihtiyaç duyduğu tarımsal aletler yapılırdı.¹⁹

Saruhan Sancağı ormanlık alanlarının genişliği ile değil ormanlarda yetişen ağaç türlerinden olan meşe palamudu ile vilayet genelinde ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Vilayet dahilinde en fazla palamut üretimi Saruhan Sancağı'nda gerçekleşmektedir.²⁰ Dericilik sanayinin hammaddesi konumundaki Batı Anadolu palamutları terki ve içerik bakımından oldukça zengindi. XVI. yüzyılda İstanbul debbağlarının ihtiyacı için palamut gönderildiğine dair vesikalara rastlanmaktadır. Silme ve sopalama usulüyle düşürülen palamut açık ve güneşli havada kurtulur. Daha sonra işlenmeye başlanır. Tırnakları ve fındıkları ayıklanıp temizlenir. Pelit adı verilen meyvesi hayvan yemi olarak kullanılır hatta bazen un haline getirilirdi. Harç maddesi olarak kuyuda bekletilen derinin pişmesine yardımcı olurdu.²¹

¹⁷ H.1303 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 195.

¹⁸ H. 1301 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 265.

¹⁹ H. 1311 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 255; H. 1312 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 428; H. 1313 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 414.

²⁰ Anadolu'da yayılış sahası pek geniş olmayan palamut meşelerinin %90'ını Ege Bölgesi'nden karşılanmaktadır. Batı Anadolu'nun Büyük Menderes vadisinden Marmara Bölgesi'nin batı sahilleri arasında kalan alanda yetişir. En önemli üretim merkezleri Ayvalık, Çanakkale, Alaşehir, Salihli, Menemen, Demirci, Eşme, Bergama, Gediz, Akhisar, Nazilli, Burdur, Ödemiş Dikili, Borlu, Tavas, Konya ve Uşak'tır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Filiz Çolak, "İzmir'in İhracatında Palamutun Yeri ve Önemi", *CIEPO Osmanlı Öncesi ve Araştırmaları Uluslararası Komitesi, XIV. Sempozyumu Bildirileri 18-22 Eylül 2000*, Çeşme 2000, s. 90. Ayrıca Aydın Vilayeti'nin önemli servet kaynaklarından biri olan palamut için bkz. Cevat Sami, Hüseyin Hüsnü, *İzmir 1905*, Çev. Erkan Serçe, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir 2000, s. 26.

²¹ İbrahim Gökçen, *XVI. VE XVII. Yüzyıl Vesikalarına Göre Manisa'da Deri Sanatları Tarihi Üzerinde Bir Araştırma*, Marifet Basımevi, İstanbul 1945, s. 13.

1838 Tarihli Balta Limanı Ticaret Antlaşması ile kökboya, pamuk ve tütünün yanı sıra palamutun da ticari öneminin artması Manisa bölgesinin önemini artırmıştır. ²² Bununla beraber XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı dericiliğinin gerilemeye başlaması üzerine yerli tanen üreten imalathanelerde kapanmaya başlamıştı. Bunun sonucunda da palamut özü ithal edilmeye başlandı.²³ Ancak tüm bu olumsuz gelişmelere rağmen XIX. yüzyıl sonlarında Manisa Kazası'ndan ihraç edilen belli başlı ürünler arasında pamuk, hinta, şair, bakla, akdarı, mısır, susam, haşhaş, kökboya, çekirdeksiz üzüm ve razakı üzüm, yapağı, afyon, zeytinyağı, gömleklilik bez, dokuma alaca bez ve peynirin yanı sıra palamutta önemli bir yer tutmaktadır.²⁴ Yine Saruhan Sancağı'nın Soma Kazası'nda yıllık olarak palamuttan 450.000 kantar, pamuktan 500.000 kantar ve mazıdan 12.000 kûsur atık kıyye zehâir-i mütenevviden sekiz ölçü bir kîle itibariyle on beş bin kîle miktarı ihracat vuku bulunmaktadır.²⁵

Yunt Dağı, Yengi ve Manisa Merkez Nahiyesi'nin bir kısım köylerinde az miktarda üretilen sumak yaprağı da dericilikte kullanılan maddelerden biridir.²⁶ Sumak yaprakları yüksek miktarda tanen içerdiği için deri sanayinde ve yünlü kumaşların boyanmasında sıklıkla tercih edilmektedir.²⁷ Yine Manisa'da tabaklık sanatında köselenin pişmesine ve olgun bir renk almasında çam kabuğu da tercih edilen orman ürünleri arasında bulunmaktadır.²⁸

XIX. yüzyıl sonlarında Saruhan Sancağı orman ve maadin gelirlerine bakıldığında Aydın Vilayeti genelinde Menteşe ve İzmir

²² Yuzo Nagata, *age*, s. 181.

²³ İbrahim İnci, Salhadin Gök, "Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Manisa'da Sanayi ve Zanaatlara Dayalı Üretim", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11 (2) (2022), s. 722.

²⁴ *H. 1312 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi*, s. 395; *H. 1313 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi*, s. 379; *H. 1314 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi*, s. 375-376.

²⁵ *H. 1311 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi*, s. 282-283; *H. 1312 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi*, s. 433; *H. 1313 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi*, s. 418-419; *H. 1314 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi*, s. 416.

²⁶ Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 257-258.

²⁷ Gülşen Güvenç, Akide Özcan, Şakir Burak Bükücü, Mehmet Sütyemez, "Bazı Derici Sumak (*Rhus Coriaria* L.) Genotiplerinin Fenolojik Özelliklerinin Belirlenmesi", *Türk Tarım ve Doğa Bilimleri Dergisi* 4(4) (2017), s. 478.

²⁸ İbrahim Gökçen, *age*, s. 13.

sancaklarından sonra en fazla gelir elde edilen sancak olma özelliği göstermektedir. Sancağın maadin varidatı ise yok denecek azdır. Aşağıdaki tablodan Aydın Vilayeti'nin H. 1308/ M. 1890-1891 senesi orman ve maadin gelirlerini görülebilmektedir.²⁹

Varidat Çeşidi	İcmal	İzmir Sancağı	Saruhan Sancağı	Aydın Sancağı	Denizli Sancağı	Menteşe Sancağı
	Kuruş	Kuruş	Kuruş	Kuruş	Kuruş	Kuruş
Orman Varidatı	1.568.340	302.783	283.922	121.740	52.771	807.124
Maadin Varidatı	637.016	320.947	115	79.738	0	236.216

Saruhan Sancağı'nda Ormanların İdaresi

En önemli doğal kaynaklarımızın başında gelen ormanlar Osmanlı İmparatorluğu için Tanzimat dönemine kadar cibal-i mübaha anlayışı kapsamında halkın serbestçe yararlanabileceği alanlar olarak görülmüş, sadece sarayın, ordunun ve donanmanın ihtiyaçlarını karşılamak için ayrılmış olan ormanlar devlet koruması altına alınmıştır. İmparatorlukta, daha çok kerestenin temini, yakacak odun ve kömür ihtiyacının giderildiği ormanlar ile ilgili kapsamlı bir düzenlemenin XIX. yüzyıl ortalarına kadar gerçekleştiği görülmemektedir. 1840'da Ticaret Nezareti'nin içerisinde kurulan orman idaresinin teşkilatlanması çoğu kez çeşitli nezaretlere bağlı olarak sürdürülmüş bu da birçok sorunu beraberinde getirmiştir.³⁰

Ormancılık tarihinde Kırım Savaşı önemli bir dönemeci oluşturur. Kırım Savaşı sırasında Fransa ile gelişen siyasi, diplomatik ve ticari ilişkiler ormancılık alanına da yansımış ve Fransız orman uzmanları ülkeye davet edilerek Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasındaki ormanların envanterleri çıkartılmıştır. Ayrıca bu uzmanların görüş ve önerileri doğrultusunda 1857 senesinde bugünkü İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi'nin temelini oluşturan Orman Mektebi kurulmuştur.

²⁹ H. 1311 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 412-413.

³⁰ Aysun Sarıbey Haykıran, "Osmanlı Ekonomisinde Ormancılığın Yeri: XIX. Yüzyılda Aydın Vilayeti'nde Ormanlar ve Ormancılık Faaliyetleri", *Klasikten Moderne Osmanlı Ekonomisi*, Ed. Arif Bilgin Burhan Çağlar, Kronik Yayınları, İstanbul 2019, s. 211.

Buradan yetişen uzmanlar ormancılık politikalarının şekillenmesinde başat rol oynamışlardır.³¹

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'ne kadar ormanların hukuki durumunun düzenlenmesine ilişkin herhangi bir çaba görülmemektedir. Arazi Kanunnamesi'nde bir kısım ormanlar herkesin istifadesine açık olarak kabul edilmiş ve köylünün yakacak vb. ihtiyaçları için serbestçe ağaç kesebilecekleri, koruluk ve ormanların hukuki rejimi düzenlenmiştir. Hıfı Veldet Velidedeoğlu, Arazi Kanunnamesi'nin köylülere ormandan tarla açma hakkını tanıyan hükümlerini eleştirirken Ömer Lütfi Barkan bu maddeden orman tahribinin teşvik edildiği anlamının çıkmayacağını belirterek kanunnameyi savunmuştur.³² İmparatorluğun ormanlar ile ciddi olarak ilgilenmesi ancak Arazi Kanunnamesi'nden sonra 1870 tarihinde yayımlanan Orman Nizamnamesi ile gerçekleşmiştir. 1870 tarihli Orman Nizamnamesi ile o güne kadar geliş güzel kullanılan ormanlardan bu anlayışın önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu nizamname ile doğrudan doğruya devlete, evkafa, kasaba ve köylere ait baltalıklar ile kişilere ait koruluklar olmak üzere ormanlar dört kısma ayrılmıştır. Nizamname, ilk üç sınıfa giren ormanları kapsamakta olup, kişilere ait korulara ise dokunulmamıştır. Diğer taraftan cibal-i mübaha olarak adlandırılan ormanlar devlet mülkiyetine alınmıştır. Ayrıca bu nizamnamede ilk defa orman suçları ve bu suçlara ait cezalarla ilgili hükümler de yer almıştır. Ruhsatsız ağaç kesmek veya çıkarmak, ağaçların kabuklarını soymak ve bunları çıkarmak, ormanlardan izinsiz toprak, taş ve maden çıkarmak, belirtilen yerler dışında kömür yapmak, ormanlarda izinsiz hayvan otlatmak ve kasten orman yakmak suç kabul edilerek bu tür faaliyetlerde bulunan kişiler cezalandırılacağı belirtilmiştir.³³

³¹ Mazhar Diker, *Türkiyede Ormancılık Dün-Bugün-Yarın*, T.C. Tarım Bakanlığı Orman Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1947, s. 21-22.

³² E. Atilla Aytekin, "Hukuk, Tarih ve Tarihyazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesine Yönelik Yaklaşımlar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi TALİD*, 3(5) (2005), s. 725.

³³ Bekir Koç, "1870 Orman Nizamnamesi'nin Osmanlı Ormancılığına Katkısı Üzerine Bazı Notlar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24(37) (Mayıs 2005), ss. 231-257.

Ormanların korunmasına yönelik bu tarz girişimlere rağmen koru ve baltalıkların halk veya resmi görevliler tarafından tarla haline getirilmesi, ormanlara muhacir iskanı, Osmanlı haberleşme ağındaki gelişmelere paralel olarak ülke çapında telgraf direklerinin dikilmesi, demiryolu ulaşımının gelişmesi kapsamında yabancı şirketlerle yapılan demiryolu ihalelerinin şartları arasına demiryolunun her iki tarafında yer alan geniş bir alan içindeki ormanların da demiryolu şirketine verilmesi ve demiryolları traversleri için ihtiyaç olan kereste yüzünden orman tahribi devam etmiştir.³⁴

1870 tarihli Orman Nizamnamesi'nden sonra tedricen kontrol altına alınmaya başlanan ormanların korunmasına yönelik istihdam edilecek memurların görev ve vazifelerine dair Talimatname R. 7 Mart 1293/M. 19 Mart 1877 senesinde yayımlanmıştır. Buna göre orman memurları, umumi müfettişler, vilayet sancak ve kaza müfettişleri ile müfettiş muavinlerinden, maaşlı kâtiplerden, tezkere muharrirlerinden, ondalık memurları ile piyade ve süvari kolcularla yangın koruyucularından oluşmaktadır.

İzmir, Saruhan ve Menteşe sancaklarında 1877 tarihli talimatnameden önce R. 1286/ M. 1870-71 tarihinde orman teşkilatının oluşturulmaya başlandığını ve vilayet genelinde 27 tane orman memurunun görevlendirildiği bilinmektedir.³⁵ Örneğin 1874 tarihinde Aydın ve Saruhan sancaklarındaki ormanların muhafazası için görevlendirilen korucuların dışında sancak merkezlerinde görevlendirilmek üzere yedişer yüz kuruş maaşla ormancılıkla ilgili işlemlerden sorumlu olmak üzere iki müfettiş vekili görevlendirilmiştir.³⁶ Aşağıdaki tablodan II. Abdülhamit döneminde H.1296/M. 1878-1879-H. 1326/M. 1908-1909 tarihleri arasında çıkan Aydın vilayet salnamelerinden Saruhan Sancağı orman teşkilatında görevli memurlara ulaşılabilir.

³⁴ *Osmanlı Ormancılığı İle İlgili Belgeler III*, Orman ve Çevre Bakanlığı, Ankara 2003, s. XI.

³⁵ R. 1323/M. 1907-1908 Tarihli Orman İstatistiği, s. 27; Halil Kutluk, *Türkiye Ormancılığı İle İlgili Tarihî Vesikalar 893-1339 (1487-1923)*, Orman Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1948, s. 365.

³⁶ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi, İrade Dahiliye (BOA, İ.DH.), 686, 47837.

Aydın Vilayet Salnamelerine Göre Saruhan Sancağı'nda Orman İdaresi

Sene	Sancak/Kaza	Görevlinin Unvanı	İsim
H.1296	Saruhan Sancağı ³⁷	Orman Müfettiş Vekili	Hasan Tahsin Efendi
H.1297	Saruhan Sancağı ³⁸	Orman Müfettiş Vekili	Mehmed Efendi
H.1301	Saruhan Sancağı ³⁹	Müfettiş	Emin Efendi
		Süvari Korucu	Tahsin Efendi
		Piyade Korucu	Hacı İbrahim Efendi
		Ondalık Memur	Agah Efendi
H.1304	Saruhan Sancağı ⁴⁰	Müfettiş-i Sani	Emin Efendi
		Süvari	Tahsin Efendi
		Muavini	Yusuf ve Mehmet Ali Efendiler
		Piyade	Hacı İbrahim Ağa
		Piyade	Hasan ve Hüseyin Ağalar
		Piyade	Ahmet ve Osman Ağalar
H.1306	Saruhan Sancağı ⁴¹	Müfettiş-i Sani Vekili	Tahsin Efendi
		Süvari	Tahsin
		Süvari	Salih ve Mehmet Mahir Efendiler
		Piyade	Hacı İbrahim Ağa
		Piyade	Necib, Mehmet, Mehmet Ali ve Hasan

³⁷ H. 1296 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 117.

³⁸ H. 1297 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 125.

³⁹ H. 1301 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 136.

⁴⁰ H. 1304 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 311.

⁴¹ H. 1306 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 159.

		Piyade	Süleyman ve Hasan Ağalar
R.1307	Saruhan Sancağı ⁴²	Müfettiş Vekili	Tahsin Efendi
		Süvari	Necib ve Sebuğ Efendiler
		Piyade	İbrahim Ağa, Necib, Mehmed, Ahmed Mehdi, Hüseyin, Süleyman ve Hasan Ağalar
		Merkez Ondalık Memuru	Ali Efendi
	Alaşehir Kazası ⁴³	Orman Süvari Memuru	Necip Efendi
		Orman Piyade Memuru	Hasan Ağa
		Orman Ondalık Memuru	Halil Ağa
H.1311	Saruhan Sancağı ⁴⁴	Müfettiş Vekili	Tahsin Efendi
		Süvari	Mahir Efendi
		Süvari	İbrahim Efendi
		Piyade	Hacı İbrahim Ağa, Mehmet, Hasan ve diğer Mehmet, Süleyman, Mehmet Ali ve diğer Hasan Ağalar
		Merkez Ondalık Memuru	Agâh Efendi
	Alaşehir Kazası ⁴⁵	Orman Süvari Memuru	Mahir Efendi

⁴² R. 1307 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 134.

⁴³ R.. 1307 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 140.

⁴⁴ H. 1311 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 231.

⁴⁵ H. 1311 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 257.

		Orman Piyade Kolcusu	Hasan Ağa
H.1312	Saruhan Sancağı ⁴⁶	Müfettiş Vekili	Hilmi Bey
		Süvari	Mahir Efendi
		Süvari	Mehmet Raşit Efendi
		Piyade	Ali, Mehmet, Hasan, Mehmet, Süleyman, Mehmet Ali ve Hasan Ağalar
		Merkez Ondalık Memuru	Agâh Efendi
	Alaşehir Kazası ⁴⁷	Orman Memuru	Mahir Efendi
		Orman Piyade Kolcusu	Hasan Ağa
H.1313	Saruhan Sancağı ⁴⁸	Müfettiş Vekili	Hilmi Bey
		Süvari	Mahir Efendi
		Süvari	Mehmet Raşit Efendi
		Süvari	İbrahim Ethem Efendi
		Merkez Ondalık Memuru	Ali Efendi
		Piyade	Ali, Mehmet, Hasan, Süleyman, Mehmet Ali, Hasan, Mehmet Ali, Mehmet Kamil, Ali Cemal ve Hacı Abdullah Efendiler
	Eşme Kazası ⁴⁹	Orman Ondalık Memuru	Cemal Efendi
		Orman Memuru	Mahir Efendi

⁴⁶ H. 1312 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 385.

⁴⁷ H. 1312 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 403

⁴⁸ H. 1313 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 369.

⁴⁹ H. 1313 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 386.

	Alaşehir Kazası ⁵⁰	Orman Piyade Kolcusu	Hasan Efendi
	Salihli Kazası ⁵¹	Orman Ondalık Memuru	Receb Efendi
H.1314	Saruhan Sancağı ⁵²	Memur	Hilmi Bey
		Süvari	Mahir Efendi
		Süvari	Mehmed Raşid Efendi
		Süvari	Mehmed Bey
		Piyade	Ali, Mehmed, Hasan, Süleyman, Mehmed Ali, Hasan, Mehmed Ali, Mehmed Kamil, Ali Cemal ve Hacı Abdullah Efendiler
		Merkez Ondalık Memuru	Ali Efendi
	Eşme Kazası ⁵³	Orman Ondalık Memuru	Cemal Efendi
	Alaşehir Kazası ⁵⁴	Orman Memuru	Mehmed Raşid Efendi
		Ondalık Memuru	Raşid Efendi
		Piyade Kolcusu	Hasan Ağa
Gördes Kazası ⁵⁵	Süvari	Mahir Bey	
	Piyade Korucusu	Mehmed Ali Efendi	
	Ondalık Memuru	Osman Efendi	
H.1315	Saruhan Sancağı ⁵⁶	Memur	Hilmi Bey
		Süvari	Mahir Efendi
		Süvari	Mehmed Bey

⁵⁰ H. 1313 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 400.

⁵¹ H. 1313 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 412.

⁵² H. 1314 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 365.

⁵³ H. 1313 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 412.

⁵⁴ H. 1314 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 397.

⁵⁵ H. 1314 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 439.

⁵⁶ H. 1315 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 387.

H.1316		Merkez Ondalık Memuru	Münhal
		Piyade Nefer	1
	Alaşehir Kazası ⁵⁷	Orman Süvarisi	Ali Rıza Efendi
	Salihli Kazası ⁵⁸	Orman Süvarisi	Ali Rıza Efendi
	Kırkağaç Kazası ⁵⁹	Orman Süvarisi	Mehmed Efendi
	Kasaba Kazası ⁶⁰	Orman Piyadesi	Süleyman Ağa
	Kula Kazası ⁶¹	Orman Memuru	İbrahim Efendi
	Gördes Kazası ⁶²	Orman Süvarisi	Mahir Bey Efendi
	Manisa İdaresi ⁶³	Memur	Hilmi Bey
		Süvari	Mehmed Bey
		Süvari	Mahir Efendi
		Ondalık Memuru	Hüsnü Efendi
		Piyade	Hacı Abdullah ve Ali Ağalar
	Eşme Kazası ⁶⁴	Orman Piyadesi	Cemal
Akhisar Kazası ⁶⁵	Orman Memuru	Kamil Efendi	
	Orman Korucusu	Mehmed Ali Efendi	
Alaşehir Kazası ⁶⁶	Orman Süvarisi	Mustafa Efendi	
Salihli Kazası ⁶⁷	Orman Piyadesi	Kamil Efendi	
Kırkağaç Kazası ⁶⁸	Orman Süvarisi	Mehmed Efendi	
Kasaba Kazası ⁶⁹	Orman Piyadesi	Mehmed Efendi	
Kula Kazası ⁷⁰	Orman Ondalık Memuru	İbrahim Efendi	

⁵⁷ H. 1315 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 418.

⁵⁸ H. 1315 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 437.

⁵⁹ H. 1315 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 455.

⁶⁰ H. 1315 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 463.

⁶¹ H. 1315 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 473.

⁶² H. 1315 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 483.

⁶³ H. 1316 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 366.

⁶⁴ H. 1316 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 378.

⁶⁵ H. 1316 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 387.

⁶⁶ H. 1316 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 399.

⁶⁷ H. 1316 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 419.

⁶⁸ H. 1316 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 437.

⁶⁹ H. 1316 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 444.

⁷⁰ H. 1316 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 454.

	Gördes Kazası ⁷¹	Orman Süvarisi	Mahir Bey
H.1317	Saruhan Sancağı ⁷²	Memur	Hilmi Bey
		Ondalık Memuru	Hüsnü Efendi
		Piyade	Kamil Efendi
		Piyade	Ali Ağa
	Eşme Kazası ⁷³	Orman Piyadesi	Abdülhalim Efendi
	Akhisar Kazası ⁷⁴	Orman Korucusu	Mehmed Ali Efendi
	Alaşehir Kazası ⁷⁵	Orman Süvarisi	Mustafa Efendi
	Kırkağaç Kazası ⁷⁶	Orman Süvarisi	Mehmed Efendi
	Kasaba Kazası ⁷⁷	Orman Piyadesi	Mehmed Efendi
	Gördes Kazası ⁷⁸	Orman Süvarisi	Mahir Bey Efendi
Orman Piyadesi		Mehmed Ali Efendi	
Orman Ondalık Memuru		Osman Efendi	
H.1320	Manisa ⁷⁹	Memur	Ali Rıza Efendi
		Ondalık Memuru	Selim Efendi
		Piyade	Kamil Efendi
		Piyade	Ali Ağa
	Akhisar Kazası ⁸⁰	Palamut Memuru	Enver Efendi
		Orman Ondalık Memuru	Hüsnü Efendi
		Orman Korucusu	Mehmet Ali
	Alaşehir Kazası ⁸¹	Orman Süvarisi	Niyazi Efendi
	Salihli Kazası ⁸²	Orman Piyadesi	Ali Efendi

⁷¹ H. 1316 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 464.

⁷² H. 1317 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 330.

⁷³ H. 1317 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 342.

⁷⁴ H. 1317 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 348.

⁷⁵ H. 1317 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 457.

⁷⁶ H. 1317 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 386.

⁷⁷ H. 1317 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 392.

⁷⁸ H. 1317 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 408.

⁷⁹ H. 1320 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 292.

⁸⁰ H. 1320 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 311.

⁸¹ H. 1320 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 320.

⁸² H. 1320 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 335.

	Kasaba Kazası ⁸³	Orman Piyadesi	Mehmed Efendi
	Gördes Kazası ⁸⁴	Orman Süvarisi	Edhem efendi
		Orman Piyadesi	Mehmed Ali Efendi
		Orman Ondalık Memuru	Raşid Efendi
H.1321	Kırkağaç Kazası ⁸⁵	Orman Ondalık Memuru	Hilmi Bey
	Manisa ⁸⁶	Ondalık Memuru	Şemseddin Efendi
		Memur	Ali Rıza Efendi
		Piyade	Kamil Efendi
		Piyade	Ali Ağa
	Akhisar Kazası ⁸⁷	Palamut Memuru	Enver Efendi
		Orman Ondalık Memuru	Münhal
		Orman Korucusu	Mehmed Ali Ağa
H.1323	Alaşehir Kazası ⁸⁸	Orman Ondalık Memuru	Yusuf Efendi
		Orman Süvarisi	İbrahim Efendi
	Salihli Kazası ⁸⁹	Orman Ondalık Memuru	Sadık Efendi
		Orman Piyadesi	Ali Efendi
	Kasaba Kazası ⁹⁰	Orman Ondalık Memuru	Hüseyin Efendi
		Orman Piyadesi	Mehmed Efendi
	Gördes Kazası ⁹¹	Orman Süvarisi	Ahmet Muhtar Efendi
		Orman Piyadesi	Mehmet Ali Efendi

⁸³ H. 1320 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 353.

⁸⁴ H. 1320 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 369.

⁸⁵ H. 1323 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 324.

⁸⁶ H. 1323 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 272.

⁸⁷ H. 1313 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 289.

⁸⁸ H. 1313 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 298.

⁸⁹ H. 1323 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 312.

⁹⁰ H. 1323 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 331.

⁹¹ H. 1323 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 345.

		Orman Ondalık Memuru	Raşid Efendi
H.1326	Manisa ⁹²	Ondalık Memuru	Şemseddin Efendi
		Memur	Ali Rıza Efendi
		Piyade	Muharrem Ağa
		Piyade	Ali Ağa
	Eşme Kazası ⁹³	Orman Ondalık Memuru	İbrahim fendi
		Piyade Korucusu	Mehmed Efendi
	Akhisar Kazası ⁹⁴	Orman Maden Süvari Memuru	(---) Efendi
		Orman Korucusu	Nuri Efendi
		Orman Ondalık Memuru	Raşid Efendi
	Alaşehir Kazası ⁹⁵	Orman Süvarisi	Seyfeddin Efendi
		Orman Ondalık Memuru	Ahmed Efendi
	Demirci Kazası ⁹⁶	Orman Korucusu	Hamza Efendi
		Ondalık Memuru	Evliya Efendi
	Salihli Kazası ⁹⁷	Orman Piyadesi	Mustafa Efendi
		Orman Ondalık Memuru	Receb Efendi
	Soma Kazası ⁹⁸	Orman Ondalık Memuru	Mahmud Efendi
		Orman Kolcusu	Ali Rıza Efendi
Kırkağaç Kazası ⁹⁹	Orman Ondalık Memuru	Ali Rıza Efendi	
Turgutlu Kazası ¹⁰⁰	Orman Piyadesi	Mehmed Efendi	

⁹² H. 1326 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 563.

⁹³ H. 1326 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 590.

⁹⁴ H. 1326 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 599.

⁹⁵ H. 1326 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 610.

⁹⁶ H. 1326 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 622.

⁹⁷ H. 1326 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 631.

⁹⁸ H. 1326 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 641.

⁹⁹ H. 1326 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 651.

¹⁰⁰ H. 1326 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 659.

		Orman Ondalık Memuru	Osman Efendi
	Gördes Kazası ¹⁰¹	Orman Süvarisi	Abdi Efendi
		Orman Piyadesi	Hüseyin Efendi

Tablodan da anlaşıldığı üzere başlangıçta Saruhan Sancağı merkez kazasında oluşturulan orman teşkilatı R.1307 /M.1890-1891 ile H.1326/M.1908-1909 tarihleri arasında Saruhan Sancağı'nın hemen her kazasında teşkil etmiştir. Yıllara göre kazalarda bulunan farklı isimlerdeki memur sayısının gösterdiği değişiklik ihtiyaç duyulan memurlarda değişen gereksinimlerine göre memurların konumlandırılmasında da farklılıklar olduğu şeklinde değerlendirilebilir.

Orman varlığının korunması ve orman ürünlerine ilişkin ticari faaliyetlerin artırılmasına yönelik görevlendirilen orman memurlarının baş etmek zorunda kaldığı önemli bir sorun ise orman yangınlarıydı. İster kasten isterse kazara çıkarılmış olsun cinayetten bir farkı olmayan orman yangınlarına sebep olanların en ağır ceza ile cezalandırılması ve ormanların güvenliğinin sağlanması son derece önemli bir husustu. 1870 Tarihli Orman Nizamnamesi ormanlarda kasten yangın çıkarma hakkında yaptırım uygulamamış olsa da ilgili nizamnamenin 47. maddesinde kasten orman yakanların Ceza Kanunnamesi'nin 164. maddesine göre cezalandırılacağı belirtilmiştir. İlgili maddede ise kasten orman veya koruları yakanların müebbet kürek cezasına çarptırılacağı ifade edilmiştir. Bu ceza, 15 Mart 1890 tarihinde esnetilerek bu tarihten sonra suçun durumuna göre geçici kürek cezası verebilmenin yolu açılmıştır.¹⁰²

Orman yangınlarının önüne geçilmesinde orman memurları kadar bölge halkının da sorumlu olduğu her zaman vurgulanmasına rağmen imparatorluk coğrafyasında olduğu gibi Aydın Vilayeti'nde de çok sayıda orman yangını çıkmış ve binlerce hektarlık orman arazisi yanmıştır.

¹⁰¹ H. 1326 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s. 679.

¹⁰² Erhan Kılıç, "Osmanlı Ormancılığında Orman Yangınlarıyla Mücadele Yöntemleri", *Ağaç ve Orman*, 1(1) (2020), s. 16; Aysun Sarıbey Haykıran, "19. Yüzyıl Sonlarında Nazilli Kazası'nda Orman Varlığı ve İdaresi", *Kurtuluşunun Yüzüncü Yılında Geçmişten Geleceğe Nazilli*, Ed. Sedat Akkurnaz, Tuncay Ercan Sepetcioğlu, Arzu Özver, Akademisyen Kitabevi, Ankara 2022, s. 240.

Bugüne kadar yapılan çalışmalar sonucunda ortaya çıkarılan Türkiye'deki orman yangınlarının en eski istatistik kayıtlarından biri olan "Orman Hariklerinin Kaydına Mahsus Defter"e göre, 1918 yılında Saruhan Sancağı'nda çıkan toplamda 24 yangın sonucunda 530,1 hektarlık alan yanmıştır.¹⁰³

Sonuç

Batı Anadolu'nun önemli yerleşim alanlarından olan Aydın Vilayeti'nin de beş sancağından birini oluşturan Saruhan Sancağı'nda büyük oranda Yunt Dağları, Gördes ve Demirci kazaları ile Gelenbe ve Palamut nahiyelerinde yer alan zengin orman varlığı dikkat çekmektedir. Toplamda ortalama 703 km²'lik orman yüzölçümüne sahip olan Saruhan Sancağı'ndaki ormanların büyük çoğunluğu devlete ait olup, az sayıda vakıflara ait ormanlar da yer almaktadır. Saruhan Sancağı orman florasının %70'ini çam ve %30'unu meşe ağaçları oluşturmaktadır. Ormanlardan elde edilen kereste ile deri sanayinin önemli hammaddelerinden palamut, çam kabuğu ve sumak gerek yurt içi gerekse yurt dışına ihraç edilmektedir. Ancak Saruhan Sancağı'nın coğrafi yapısı ve ulaşımdan kaynaklanan nedenlerden dolayı orman ürünlerinin ticaretinde sıkıntılar yaşanmaktadır. Bunun yanında Saruhan Sancağı'nda orman varlığı üzerinde odun kömürü üretiminin de önemli bir yer tuttuğu da anlaşılmaktadır. Orman köylüleri tarafından yürütülen bu faaliyetin önemli bir gelir kapısı olmasının yanında çobanların hoyrat tutumlarının orman varlığına zaman zaman zarar verir boyutlara ulaştığı da kayıtlara açıkça yansımaktadır.

Osmanlı ekonomisinin önemli gelir kaynaklarından olan ormanların korunmasına yönelik Tanzimat'a kadar kapsamlı bir düzenleme mevcut olmayıp ormanlar daha çok cibal-i mübaha anlayışıyla halkın kullanımına açık tutulmuştur. 1870 tarihli Orman Nizamnamesi'nden sonra tedricen kontrol altına alınmaya başlanan ormanların korunmasına yönelik istihdam edilecek memurların görev ve vazifelerine dair Talimatname R. 7 Mart 1293/M. 19 Mart 1877 senesinde yayımlanmıştır. Buna göre orman memurları, umumi müfettişler, vilayet sancak ve kaza müfettişleri ile müfettiş muavinlerinden, maaşlı kâtiplerden, tezkere muharrirlerinden, ondalık memurlar ile piyade ve

¹⁰³ Erhan Kılıç, *agm*, s. 18.

süvari kolcularla yangın koruyucularından oluşmaktadır. Saruhan Sancağı'nda da bu nizamnamenin yayımlanmasından sonra orman teşkilatı oluşturulmuş ve ormanların korunmasına yönelik orman memurları görevlendirilmiştir. Bu bağlamda salnamelerde de açıkça görüldüğü gibi sancağın hemen bütün kazalarında orman teşkilatını oluşturan memur sınıfının hemen her çeşidinin hazır bulundurulduğu görülmektedir. Sancağın genel coğrafyasına oranla orman varlığının az bir alan kaplaması ve ayrıca yaşanan orman yangınları neticesinde ormanların tahrip edilmiş olmasına rağmen içerdiği ürün çeşitliliği ve sahip olduğu ticari değeriyle ise önemli bir zenginlik kaynağı olduğu görülmektedir.

KAYNAKÇA

1.Resmî Kaynaklar

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi İrade Dahiliye (BOA, İ.DH.), 686, 47837.

H. 1296 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi.

H. 1297 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi.

H. 1301 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi.

H. 1303 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi.

H. 1304 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi.

H. 1306 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi.

H. 1311 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi.

H. 1312 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi.

H. 1313 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi.

H. 1314 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi.

H. 1315 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi.

H. 1316 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi.

H. 1317 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi.

H. 1320 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi.

H. 1323 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi.

H. 1326 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi.

R. 1307 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi.

R. 1323/M. 1907-1908 Tarihli Orman İstatistiği.

2.Araştırma ve İnceleme Eserleri

“Aydın Vilayeti Ormanları, Saruhan Sancağı Ormanları”, *Orman ve Maadin Mecmuası*, 1 Teşrin-i Sani 1301, Aded: 17.

“Manisa”, *Yurt Ansiklopedisi*, C. 8, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1981, ss.5514-5640.

Ay, Burak Ramazan, *R. 1323 /M. 1907-1908 Tarihli Orman İstatistiği'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2021.

- Aytekin, E. Atilla, "Hukuk, Tarih ve Tarihyazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesine Yönelik Yaklaşımlar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi TALİD*, 3(5) (2005), ss. 723-744.
- Bilgi, Necdet, *XX. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa Kazası, (1908-1950)*, Ege Üniversitesi SBE, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1996.
- Cevat Sami, Hüseyin Hüsnü, *İzmir 1905*, Çev. Erkan Serçe, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir 2000.
- Çadircı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- Çolak, Filiz, "İzmir'in İhracatında Palamutun Yeri ve Önemi", *CIEPO Osmanlı Öncesi ve Araştırmaları Uluslararası Komitesi, XIV. Sempozyumu Bildirileri 18-22 Eylül 2000*, Çeşme 2000, ss. 89-98.
- Diker, Mazhar, *Türkiyede Ormancılık Dün-Bugün-Yarın*, T.C. Tarım Bakanlığı Orman Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1947.
- Emecen, Feridun, "Manisa" *DİA*, C. 27, Ankara 2003, ss. 577-583.
- Emecen, Feridun, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- Gökçen, İbrahim, *XVI. VE XVII. Yüzyıl Vesikalarına Göre Manisa'da Deri Sanatları Tarihi Üzerinde Bir Araştırma*, Marifet Basımevi, İstanbul 1945.
- Güvenç, Gülşen, Akide Özcan, Şakir Burak Bükücü, Mehmet Sütyemez, "Bazı Derici Sumak (*Rhus Coriaria* L.) Genotiplerinin Fenolojik Özelliklerinin Belirlenmesi", *Türk Tarım ve Doğa Bilimleri Dergisi* 4(4) (2017), ss. 477-483.
- İnci, İbrahim, Selahaddin Gök, "Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Manisa'da Sanayi ve Zanaatlara Dayalı Üretim", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11 (2), (2022), ss. 716-726.
- Kılıç, Erhan, "Osmanlı Ormancılığında Orman Yangınlarıyla Mücadele Yöntemleri", *Ağaç ve Orman*, 1(1) (2020), ss. 12-20.
- Koç, Bekir, "1870 Orman Nizamnamesi'nin Osmanlı Ormancılığına Katkısı Üzerine Bazı Notlar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24(37) (Mayıs 2005), ss. 231-257.

- Kutluk, Halil, *Türkiye Ormancılığı İle İlgili Tarihî Vesikalar 893-1339 (1487-1923)*, Orman Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1948.
- Nagata, Yuzo, *Tarihte Âyânlar Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- Ocak, Melis Merve, *19. Yüzyıl Ortalarında Yuntdağı Nahiyesi'nin Sosyo-Ekonomik Durumu*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Manisa 2020.
- Ortaç Gürpınarlı, Hilal, "Tanzimattan Cumhuriyete Manisa'nın Ekonomik Yapısı", *Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri-2*, Haz. Rahmi Deniz Özbay, Fahri Solak, Yaşar Bülbül, Gülfettin Çelik, Türk İktisat Tarihi Araştırmaları Platformu, İstanbul 2010, ss. 201-208.
- Ortaç, Hilal, *Tanzimat'tan Birinci Meşrutiyete Manisa (İdari, Sosyal, Ekonomik ve Demografik Yapı)*, Ege Üniversitesi SBE, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1996.
- Osmanlı Ormancılığı İle İlgili Belgeler III*, Çevre ve Orman Bakanlığı Yayınları, Ankara 2003.
- Sarıbey Haykırın, Aysun, "19. Yüzyıl Sonlarında Nazilli Kazası'nda Orman Varlığı ve İdaresi", *Kurtuluşunun Yüzüncü Yılında Geçmişten Geleceğe Nazilli*, Ed. Sedat Akkurnaz, Tuncay Ercan Sepetçioğlu, Arzu Özver, Akademisyen Kitabevi, Ankara 2022, ss. 235-246.
- Sarıbey Haykırın, Aysun, "Osmanlı Ekonomisinde Ormancılığın Yeri: XIX. Yüzyılda Aydın Vilayeti'nde Ormanlar ve Ormancılık Faaliyetleri", *Klasikten Moderne Osmanlı Ekonomisi*, Ed. Arif Bilgin Burhan Çağlar, Kronik Yayınları, İstanbul 2019, ss. 209-222.
- Şık, Levent, "Yunt Dağı'nın Doğal Bitkileri ve Bitki Örtüsü Üzerine", *Gelenek ile Gelecek Arasında Kalmış Bir Bölge: Yuntdağı (Sorunlar ve Öneriler)*, Celal Bayar Üniversitesi Yayınları, Manisa 2017, ss. 136-141.

YUNT DAĞI'NIN İKİ KAYIP KÖYÜ: AHATLAR ve KIZIKLAR

Bayram YELBOĞA, Zeynel MUTLU***

Giriş

Anadolu üzerinde birçok medeniyet hakimiyet kurmuştur. Anadolu'nun bugünkü yerleşim şeklini almasında bu medeniyetlerin etkisi yadsınamaz. Anadolu'nun Türkleşmesinde ve İslamlaşmasında özellikle 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'ya yapılan Türk göçleri etkili olmuştur. Bu göçlerle gelen Türkmen gruplar Anadolu'nun muhtelif yerlerine yerleşmişlerdir. Türkler yeni yurt edindikleri yerleri kendi inanç ve kültür değerleri çerçevesinde şekillendirmişlerdir.

Anadolu'ya ve Balkanlar'a yapılan fetihler sonrasındaki tahrirler sayesinde yerleşim yerlerinin nereler olduğu ve bu yerlerde ne tür iktisadi faaliyetler içerisinde buldukları öğrenilebilmektedir.¹ XIX. yüzyılda tutulan temettuat defterleri de tahrir defterlerinden daha fazla bilgi ihtiva etmekte bu bilgiler sayesinde en küçük yerlerin bile sosyal ve ekonomik durumu hakkında çok ehemmiyetli malumatlar elde edilebilmektedir.

Tarihi süreç içerisinde bazı sebeplere bağlı olarak yerleşim yerleri zamanla gelişip büyürken bazıları da zamanla küçülmüş hatta tarih sahnesinden silinmiştir. Bazı yerleşim yerleri ise zamanla isim değişikliğine uğramış bu nedenle buldukları yerlerin tespitinde güçlükler yaşanmıştır.

1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı'nın getirdiği iktisadi, idari ve askeri yeniliklerin etkileri Tanzimat Fermanı'nın uygulandığı en küçük yerlere kadar uzanmıştır. XIX. yüzyıl tarih araştırmalarına kaynaklık eden temettuat defterleri bu dönemde tutulmaya başlanmıştır.

* Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Yüksek Lisans Programı Mezunu.

** Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eğitim Yönetimi Teftişi, Planlaması Yüksek Lisans Mezunu.

¹ İlker Yiğit-Osman Gümüşçü, "Manisa ve Çevresinde Salgın Hastalıkların İskana Etkisi (XVI-XX.yy.)" TÜCAUM Uluslar arası Coğrafya Sempozyumu, 13-14 Ekim 2016, Ankara, s.380.

Bu defterler sayesinde yerleşim yerlerinde o dönemde yaşayan ve vergiye tabi olan kişilerin isimleri, meslekleri, unvanları, lakapları öğrenebilmektedir.

Manisa kazasının Havazade kesimine ait temettuat defteri esas alınarak yapılan bu çalışma Ahatlar ve Kızıklar köylerinin XIX. yüzyıldaki durumunu ve kaybolma nedenlerini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Daha önce hazırlanmış olduğumuz “XIX. Yüzyıl Ortalarında Pelitalan” adlı bildiri hazırlanırken Havazade kesimine ait deftere Pelitalan dışındaki köylerin de kaydedildiği görülmüştür. Nitekim bu bildiride kayıp iki köyün sadece nüfusları hakkında bilgi verilmiştir. Bu köylere ait demografi dışındaki sosyal ve iktisadi durumu bu çalışmada ele alınmıştır.

Köyümüz olan Pelitalan’a yakın olması sebebiyle çocukluğumuzda hayvan otlattığımız bu iki köyün bulunduğu yerler hep dikkatimizi çekmiş ve bu köylerin ortadan kaybolma nedenleri, bu iki köyde yaşayan insanların isimleri, uğraşları hep merak konusu olmuştur. Bu merakın giderilmesi yapılan bu çalışmanın en büyük nedenidir. Çalışma temettuat defteri temelli olup, araştırma eserler yanında alan araştırması ve sözlü derleme yapılarak hazırlanmıştır.

1.Ahatlar ve Kızıklar Köylerinin Coğrafi ve Demografik Yapısı

İncelediğimiz iki köy günümüzde Manisa ilinin Yunusemre ilçesi sınırları içinde bulunmaktadır. Kızıklar; Pelitalan ve Örencik mahalleleri arasındaki Ahmet Dede yatırının bulunduğu yerin civarında yer almaktadır. Köyün bulunduğu mevkide şu an da mamur halde yapı bulunmamaktadır. Harabe halde bulunan yapıların sayısı yaklaşık dört beş civarındadır. Bu harabe haldeki köyün yapıları çevresinde bir arada birçok kuyu bulunmaktadır. Köyün varlığına dair ilk bilgiler 1840’lı yıllara raslamaktadır. Harabe köyün etrafında bulunan Pelitalan, Örencik, Muslu köylerinin yaşlı sakinleri köyü Kızıklar olarak isimlendirmektedirler. Hatta yöre halkı köyün bulunduğu yönü tarif ederken yerel söyleyişle “Gızıkla yanı” tabirini kullanmaktadır:

İzmir’de 1837 yılında çok şiddetli bir veba salgını çıkmış ve bu salgın birkaç yıl İzmir ve çevresindeki yerleri de etkisi altına almıştır.² Manisa köyleri de bu salgından etkilenmiştir. 1845’li yıllardan sonra

² Yiğit ve Gümüşcü, *a.g.m*, s.386.

etkili olan salgın bir hastalıktan³ dolayı Kızıklar köyünde yaşayan 46 kişiden 6'sı hayatta kalarak civar köylere göç etmişlerdir.⁴

Kızıklar köyünden Pelitalan köyüne göç eden aileler bulunmaktadır. Bu köyden gelenlerin sülaleleri Pelitalanlılar tarafından "Gızıklalı" diye adlandırılmaktadır. Kızıklar köyünden gelen kişilerin torunlarının soyağacına bakıldığında atalarının doğum yerlerinin Pelitalan olduğu görülmektedir. Soyağacına baktığımız kişilerin kayıtları 1870'li yıllara kadar gitmektedir. Bu durum Kızıklar köyünün bu tarihten önce dağıldığını göstermektedir.

Ahatlar köyü ise Pelitalan köyünün kuzeydoğusunda yer almaktadır. Tapu kayıtlarında köyün mevkisinin ismi "Topçular"⁵ olarak geçmektedir. Muhtemelen mevki isminden dolayı civar köylerdeki insanlar köyün adını "Turpçular" olarak ifade etmektedir. Ayrıca yöre insanı Ahatlar yönünü ifade etmek için yerel söyleyişle "Hakla yanı" tabirini kullanmaktadır. Günümüzde o bölgede bir köy olduğunu kanıtlar nitelikte evlerin temelleri ve ev yapımında kullanılan düzgün sayılabilecek taşlar göze çarpmaktadır. Hatta yakın zamana kadar köy camisinin duvarları dahi ayakta idi. Ancak terk edilme sebebiyle bugün sadece yerlerde birkaç yapı taşı bulunmaktadır. Ahatlar köyünün mezarlığı da köye yakın sayılabilecek mesafededir. Ancak bu mezar taşlarında yazı bulunmamaktadır.

Köyün varlığına dair yukarıda zikrettiğimiz bilgilere rağmen köyün ismi yöre halkının ifade ettiği şekillerde kayda geçmemiştir. Bunun yanında arşivlerde bu isimde bir köy bulunduğu hususu yöre halkına hatırlatıldığında kimse Ahatlar isminde bir köy bilmediklerini belirtmişlerdir. Bu durum köy adının zamanla değiştiğini akla getirmektedir. E-devletin sağlamış olduğu soyağacı sayesinde Bayram Yelboğa'nın babasının annesinin annesinin babası Mehmet Biricik'in⁶ doğum yerinin Ahatlar olduğu ve Turpçular isminin de aslında Ahatlar olduğu kesinlik kazanmıştır.

Ahatlar köyünün eşkıya baskınları sebebiyle dağıldığı hususu Pelitalan'a göç eden ailelerin torunlarıyla yapılan görüşmeler sonucu

³ Muhtemelen veba

⁴ Bayram Yelboğa, *XIX. Yüzyılda Pelitalan*, Manisa, 2019, s.2.

⁵ Ahatlar köyünden göç eden ailenin torunlarından olan 15/02/1977 doğumlu Mülayim Akça'nın Topçular mevkisindeki arazisinin tapu kaydından alınmıştır.

⁶ Baba adı: İbrahim, Anne Adı: Habibe, Doğum: 01/07/1891, cilt-Hane-Birey-Sıra No: 38-10-1, Manisa Şehzadeler Ahatlar.

tespit edilmiştir. Bu dağılmaya sebep olan eşkiya çetesi reisinin ismi Koca İzzet'tir. Eşkiyaların zor kullanarak köy halkından yiyecek, içecek gasp ettikleri Pelitalan köyü yaşlılarınca anlatılmaktadır.⁷

1732-1733 yıllarına ait Manisa şerhiye sicillerinde Ahatlar köyünün ismi yer almasına karşın Kızıklar köyü ile ilgili bir bilgi yer almamaktadır.⁸ 1800-1900 yılları arasında Ahatlar köyüne ait 5 terekeye rastlanmıştır. Terekelere göre yetiştirilen ürünler buğday ve üzümdür.⁹

1835 yılında Yuntdağı nahiyesine bağlı 72, 1842 yılında ise 71 köy yerleşimi bulunmaktadır. 1835'te nahiyede 4.430, 1842'de ise 3.701 erkek nüfus mevcuttur. Nahiyede gayrimüslim bulunan tek yerleşim yeri Eğri (Üçpınar) (39 hane) köyüdür. Bu dönemde Yuntdağı nahiyesi kesimlere ayrılmıştır. Kesimlerin isimleri şu şekildedir. Havazâde, Saraclızâde, Öksüzler, Kalabak, Mamaklı, ve Yağcılar'dır.¹⁰ Aşağıdaki tabloda Havazade kesimine bağlı olan köylerin adları, hane sayıları ve sıra numaraları verilmiştir.

Tablo.1 1842 Yılı Havazade Kesiminin Erkek Nüfusu ve Hane Sayısı¹¹

Köy Adı	Hane	Sıra
Kesim-i Havazâde Karye-i Pelitalanı	36	77
Maldan	67	131
Mahalle-i Havazâde	13	38
Ahadlar	15	24
Timürciler	30	54
Örencik	51	98
Kozaklar (Kızıklar?)	8	14
Muslu	15	17
Karaveliler	12	31
Toplam	247	484

⁷ Bu bilgi Doğumu: 01/03/1934 Ölümü: 08/03/2018 Cennet Yelboğa'nın oğlu Ahmet Emin Yelboğa'dan elde edilmiştir.

⁸ Sefa Yapıcıoğlu, *190 Numaralı Manisa Şerhiye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Celal Bayar Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2017, s. 201.

⁹ Zeynep Gürel, *Tereke Kayıtlarına Göre Yunt Dağı Nahiyesi Köylerinin Sosyal ve Ekonomik Durumu (1850-1900)*, Celal Bayar Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2017, s.73-75.

¹⁰ Nejdet Bilgi, "1842 Yılında Saruhan Sancağı'nın Nüfusu ve İdari Bölünüşü", *Manisa Araştırmaları 1*, Manisa 2001, s. 100.

¹¹ Bilgi, *a.g.m*, ss. 100-102.

1891 Aydın vilayet salnamesi verilerine göre Saruhan sancağının 11 kazası bulunmaktadır. Saruhan sancağının kazaları; Manisa, Akhisar, Alaşehir, Kırkağaç, Kasaba, Salihli, Soma, Demirci, Kula, Eşme ve Gördes'tir.¹² Saruhan sancağına bağlı 19 nahiye bulunmaktadır. Nahiyeler şunlardır; Yunddağı, Belen, Emlak, Palamut, Gölarmara, Gelenbe, Adalar, Ilıca, Dağarmara, İnegöl, Gördük, Sirke, Selendi, Küre, Borlu, Kayacık, Ortapare, Karataş, Güney.¹³

1891 tarihli Aydın vilayet salnamesine Yunddağı nahiyesinin 88 köyü bulunmaktadır. Nahiyenin toplam nüfusu 14.055'dir. Bu nüfusun 7.215'i erkek 6.840'ı kadındır. Nahiyenin merkezi 90'ı erkek, 89'u kadın olmak üzere 179 nüfuslu Recepli köyüdür. ¹⁴

Tablo 2. 1891 Aydın Vilayet Salnamesine Göre Havazade Kesimi'nde yer alan Köyleri Ve Nüfusları

Köy Adı	Emakin	Nüfus
Pelitalanı	82	402
Maldan	94	459
Ahadlar	12	67
Demirci	19	103
Örencik	52	267
Muslih	10	65
Karaveliler	14	74
Toplam	283	1437

1842 yılında Ahatlar köyü 15 hane olup tahmini nüfusu 75 kişidir. 1891 yılına gelindiğinde ise köydeki 12 hanede 67 kişi yaşamaktadır. Aradan geçen zaman içinde hane sayısında azalma olduğu görülmektedir. 1891 yılında Kızıklar köyüne ait herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu durum Kızıklar köyünün 1845 ile 1890 tarihleri arasında dağıldığını göstermektedir. 1842'den 1891'e gelindiğinde Pelitalan'ın hane sayısında 33 hanelik ciddi bir artış görülmektedir. Yunddağ yöresinde dönem itibarıyla bu yükseliş dikkat çekicidir. Sadece artış miktarı bölgedeki birçok köyden fazladır. Bu artışta köye yapılan göçlerin etkisi olduğu düşünülmektedir.

¹² *Salname-i Vilâyet-i Aydın*, Sene-i Mâli 1308, Sene-i Hicri 1307, 13. Defa, C. 2, Vilayet Matbaası, s.576.

¹³ Bilgi, *a.g.m.*, s. 100.

¹⁴ *Salname-i Vilâyet-i Aydın*, 1307,s. 580.

2. Temettuat Kayıtlarında Ahatlar ve Kızıklar

Ahatlar ve Kızıklar köyü temettuat kayıtları Başbakanlık Osmanlı Arşivinde-ML.VRD.TMT. fonunda 2281 numaralı defterde kayıtlıdır. Defter 74 sayfadan ibaret olup 66-71 sayfaları arası Ahatlar, 19-21 sayfaları arası Kızıklar köyüne aittir. Defterin ismi: “*Havazâde nam-ı diğer Pelidalanı der-kaza-i Mağnisa tabî liva-i Saruhan*” şeklindedir. Defterde kayıtlı olan diğer köyler; Pelitalanı, Muslu, Maldan, Karaveliler, Örencik ve Demirciler'dir. Defterdeki bilgilere göre Havazade kesimindeki köylerin hane sayısı ile tahmini nüfusları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 3. 1844-1845 Tarihlerinde Havazade Kesimi'nde Bulunan Köylerin Hane ve Mükellef Sayısı ile Tahmini Nüfusu¹⁵

Yerleşim Yerleri	Hane	Nume ro	Tahmini Nüfus
Kesim-i Havazade Karye-i Pelidalanı	42	46	210
Mahalle-i Bala	15	17	75
Karye-i Ahadlar	17	22	85
Karye-i Kızıklar	8	9	40
Karye-i Muslu	12	13	60
Karye-i Maldan	71	76	355
Karye-i Karaveliler	13	13	65
Karye-i Örencik	53	57	265
Karye-i Timürciler	27	29	135
Kesimin Toplamı	58	82	1290

1844-1845 tarihlerinde Havazade kesiminde 355 kişiyle en fazla nüfusa sahip olan köy Maldan'dır. En az nüfusa sahip olan köy ise tahmini 40 kişiyle Kızıklar'dır. Ahatlar köyünün hane sayısı 17 tahmini nüfusu ise 85'tir. , Kızıklar köyünün hane sayısı 8 tahmini nüfusu ise 40'tır.¹⁶

¹⁵ Melis Merve Ocak, *19. Yüzyıl Ortalarında Yuntdağı Nahiyesi'nin Sosyo-Ekonomik Durumu*, Celal Bayar Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2020, s.36.

¹⁶ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliye Nezareti, Varidat Muhasebesi, Temettuat Kalemli Defterleri*, Fon 02281, s. 19-21, 66-71.

2.1 Köy Halkının Kullandığı İsimler

Kızıklar, köyündeki mükelleflerin kullandıkları isimler¹⁷ şu şekildedir; Ahmet, Mehmet, (4) Hamza, (2) Halil, İbrahim Musa, Ömer, Mahmut, Bekir, Mustafa ve Raziye (1). Sadece bir mükellefin kadın olduğu tespit edilmiştir.

Ahatlar, köyündeki şahısların kullandıkları isimlere baktığımızda kullanım sıklığına göre şöyledir; Hüseyin, Mustafa, (6) Halil, Mehmet, (5) İsa, (4) Yusuf, Abdullah, (3) İbrahim, Hasan, (2) Osman, Ahmet, Ali, Davut (1). Elveda ve Hatice isimli iki kadına rastlanmıştır.

2.2 Mükelleflerin Kullandığı Unvan ve Lakaplar

Kızıklar köyünde tespit edilen unvanlar: Molla, (3) Hacı, Hatip, (2) Beşe, (1) şeklindedir. Lakap olarak ise sadece iki kez karşımıza çıkan *Kara* lakabı kullanılmaktadır.

Ahatlar köy sakinleri ise unvan olarak: Hacı, (3) Molla, (2) Suhte, (2) Çelebi, (1) kullanmışlardır. Lakap olarak: Etekli, (2) Koca, (2) Murca, (2) Tay, (1) El, (1) şeklindedir.

2.3 Mükelleflerin Meslekleri

İncelediğimiz iki köye baktığımızda nüfuslarının az olduğu görülmektedir. Kuruldukları bölgede dağlık ve engebeli araziler bulunmamaktadır. Bu faktörlerin de meslek çeşitliliğine olumsuz etki ettiği görülmektedir. Kızıklar köyündeki mükelleflerin meşgul oldukları meslek kolları Erbab-ı Ziraat, (5) Çoban (1), Irgat (1).

Ahatlar köyünde ise meslekler biraz daha çeşitlilik göstermektedir. Beş mükellefin yer aldığı kömürcülük meslek kolları içinde en büyük grubu oluşturmaktadır. Ardından sırasıyla Erbab-ı Ziraat, (4) Sabancı, (2) Çoban, (1) İmam, (1) Hatip, (1) Asker (1) şeklindedir.

2.4 Köylerin Tarım Arazileri

Kızıklar, toplam köy arazi miktarı 130,5 dönümdür. 130,5 dönümlük köy arazisinin 67,5 dönümü Mezru Tarla, 36 dönümü palamut korusu ve 27 dönümü ise bağ arazisidir. İki mükellefte zeytin ağaçlarına rastlanmıştır. Bir mükellefte dört diğerinde ise iki ağaç olarak kaydedilmiştir.¹⁸

Ahatlar köyünün arazi miktarı 170 dönümdür. Bu 170 dönümlük köy arazisinin 123,5 dönümünü mezru tarla oluşturmaktadır. 22,5 dönümü ise palamut korusu olarak üretime ayrılmıştır. 18 dönümlük bağ

¹⁷ Mükelleflerin baba isimleri de dahil edilmiştir.

¹⁸ BOA.,ML.VRD.,TMT.d.,02281, s. 20-21.

arazisi 14 hane tarafından işletilmektedir. Bağ arazileri 0,5 dönüm ile 3 dönüm aralığında parçalara ayrılmıştır. İki kişide ise gayri mezru arazi tespit edilmiştir. Bu araziler 2 ve 4 dönümden ibarettir. Altı kişide dokuz adet zeytin ağacı bulunmaktadır.

2.5 Köylerdeki Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvanlar

Kızıklar köyünde 37 adet büyükbaş hayvan bulunmaktadır. Büyükbaş hayvanların dağılımı şu şekildedir; Sağman inek (8), kısır inek (9), öküz (10), düğe (6), dana (1), tosun (3).

Yörenin küçükbaş hayvan yetiştiriciliğine müsait olmasına rağmen sadece bir hanede 25 sağman koyun ve 15 adet erkek koyun ve kuzusu kaydedilmiştir.¹⁹

Ahatlar köyünde ise 15 hanede 22 sağman inek, 6 hanede 10 kısır inek, 8 hanede 9 tosun, 6 hanede 7 düğe, 2 hanede 4 öküz ve bir dana yer almaktadır.

Mezkur köyde küçükbaş hayvan olarak 3 hanede 130 sağman keçi, 2 hanede 72 erkek keçi bulunmaktadır. Kızıklar ve Ahatlar köylerinde küçükbaş hayvancılık yapan toplam 4 hane bulunmaktadır.

2.6 Köylerdeki Yük ve Binek Hayvanları

Kızıklar köyünde 15 adet yük ve binek hayvanına rastlanmıştır. Bunlardan 7'si bargir, 5'i kısırak, 2'si tay 1'i ise merkeptir.

Ahatlar köyünde 28 adet bu türden hayvan bulunmaktadır. Bu grupta en çok bulunan 13 hanede olan 13 bargirdir. Ahatlar köyünde yetiştirilen diğer binek hayvanları ise kısırak ve tay'dır.

2.7 Köylerdeki Yetiştirilen Ürünler

Kızıklar köyünde yetiştirilen tarım ürünleri: Buğday, arpa, palamut, üzüm, nohut, koza²⁰ ve zeytindir. Aynı ürünler Ahatlar köyünün tarım arazilerinde üretilmektedir lakin bir mükellef farklı olarak burçak üretimi yapmaktadır.

Sonuç

Manisa'nın önemli Yörük yerleşim alanlarından biri olan Yuntdağı bünyesinde pek çok köyü barındırmaktadır. Manisa köylerinin büyük kısmı Yuntdağı nahiyesinde bulunmaktadır. Yuntdağı köyleri belli kesimler şeklinde idari ve mali birimlere ayrılmıştır. Bu kesimlerde yaklaşık dokuz on köy bulunmaktadır. Çalışmamıza konu olan köylerden Kızıklar ve Ahatlar Havazade kesimine bağlı köylerdir. 1844-1845

¹⁹ BOA.,ML.VRD.,TMT.d.,02281, s. 21.

²⁰ BOA.,ML.VRD.,TMT.d.,02281, s. 20.

yıllarında bu köylerden Kızıklar'da sekiz, Ahatlar köyünde on yedi hane bulunmaktadır.

Her iki köy günümüzde mevcut değildir. Ancak bu köylerin yerleri yöre halkı tarafından hala bilinmektedir. Köylere ait hane harabeleri ve su kuyuları yerleşim alanlarının yakınında bulunmaktadır. Bu köylerden Kızıkların taun sebebiyle, Ahatlar'ın ise eşkıya baskınları sonucu dağıldığı bilgisi yöre halkı hafızasında mevcuttur. Bu köylerden Kızıklar köyü yaklaşık olarak 1845-1890 tarihleri arasında yok olmuştur. Ahatlar köyü ise Kızıklar köyüne göre daha geç tarihte ortadan kalkmıştır. Bu köyden göç edenlerin e-devlet kayıtlarında köyün 1890'lı yıllarda mevcut olduğu görülmektedir. Her iki köyden göç eden ailelerin yaşadıkları köylere adapte oldukları ve kaynaştıkları görülmektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliye Nezareti, Varidat Muhasebesi, Temettuât Kalemî Defterleri, Fon 02281.

Salname-i Vilâyet-i Aydın, Sene-i Mâli 1308, Sene-i Hicri 1307, 13. Defa, C. 2, Vilayet Matbaası.

Basılı Kaynaklar

BİLGİ, Nejdet, "1842 Yılında Saruhan Sancağı'nın Nüfusu ve İdari Bölünüşü", Manisa Araştırmaları 1, Manisa 2001, ss. 87-122.

GÜREL, Zeynep, Tereke Kayıtlarına Göre Yunt Dağı Nahiyesi Köylerinin Sosyal ve Ekonomik Durumu (1850-1900), Celal Bayar Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2017.

OCAK, Melis Merve, 19. Yüzyıl Ortalarında Yunt Dağı Nahiyesi'nin Sosyo-Ekonomik Durumu, Celal Bayar Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2020.

YAPICIOĞLU, Sefa, 190 Numaralı Manisa Şeriyeye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, Celal Bayar Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2017.

YELBOĞA, Bayram, XIX. Yüzyılda Pelitalan, Manisa, 2019.

YİĞİT, İlker – GÜMÜŞCÜ, Osman, "Manisa ve Çevresinde Salgın Hastalıkların İskana Etkisi (XVI-XX.yy.)" TÜCAUM Uluslar arası Coğrafya Sempozyumu, 13-14 Ekim 2016, Ankara, ss. 379-391.

Mülakatlar

Sultan TEMİZ (05/10/1954), Ramazan ÖLMEZ (12/04/1938)

Ahmet Emin YELBOĞA (20/10/1963), Hulusi BURAN (01/03/1952)

Hasan ERTÜRK (05/03/1952), Mülayim AKÇA ((15/02/1977)

SARUHAN REDİF TEŞKİLATININ KURULUŞU VE İŞLEYİŞİ (1834-1842)

Ahmet TAŞDEMİR*, Özkan KÜÇÜKBAŞ**

Giriş

Savaş biçimi ateşli silahlar ve askerî teknolojideki gelişmelere paralel olarak yüzyıllardır değişim göstermektedir. 16 ve 17. yüzyıllara kadar yavaş seyreden değişim, sonraki dönemde savaşın çok katmanlı hale gelmeye başlamasıyla hızlanmıştır. Literatürde “Askerî Devrim”¹ olarak kavramsallaştırılan gelişmelere sahne olan bu dönemde ateşli silahların harp meydanlarındaki etkisi artmış, sosyal ve ekonomik gelişmeler savaşın karakterini değiştirmiştir. Savaşlar, kesin sonucun elde edildiği meydan muharebeleri ve kuşatmalar şeklinde meydana gelmekten çıkmış; muhtelif taktiklerin uygulandığı muharebeler ve uzun kuşatmalara sahne olmaya başlamıştır. Bu değişimin kaçınılmaz sonuçları ise manevranın önem kazanması, teknik bağlılığın artması ve ordu mevcutlarının kalabalıklaşması olmuştur. Nitekim mevcudun artmasıyla yeni askerî sınıflar ortaya çıkarak sevk ve idare karmaşık hale gelmiştir. Manevranın öneminin artması ise uzmanlaşmak için daha fazla talime ihtiyacı beraberinde getirmiştir. Fransız Devrimi ve Napoleon savaşlarıyla savaş şekli bir kez daha kapsamlı bir değişime uğradı. Yeni düzende askerlik hizmeti erkek vatandaşlara zorunlu oldu. Ordu mevcutlarında artışa yol açan bu değişiklik dolaylı olarak ihtiyaçların

* Arş. Gör., Milli Savunma Üniversitesi Fatih Harp Tarihi Araştırmaları Enstitüsü Yakınçağ Harp Tarihi Anabilim Dalı. atasdemir@msu.edu.tr, Orcid ID: 0000-0001-8848-238X.

** Arş. Gör., Manisa Celal Bayar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Anabilim Dalı. ozkan.kucukbas@cbu.edu.tr, Orcid ID: 0000-0003-3622-0278.

¹ Askerî Devrim ve Askerî Devrim’e dair tartışmalar için bkz. Geoffrey Parker, *Askerî Devrim*, çev. Tuncay Zorlu, İstanbul 2018; J. C. Sharman, *Zayıfların İmparatorlukları*, çev. Fahrettin Biçici, İstanbul 2021.

artmasına ve savaşın etki alanının genişlemesine yol açtı. Bu yüzden artan ihtiyaçların karşılanabilmesi için topyekûn askerîleşme ile toplumun her kesiminin dahil olduğu yeni savaş düzenine geçildi. Fransızlar tarafından tatbik edilen konsept, etkinliğini kanıtlayarak kısa süre içinde doktrin halini aldı. Paradigma ordu olarak addedilen Fransız ordusu Dünya orduları tarafından takip edildi.

Avrupalı devletler, yukarıda dönüşümün çerçevesinin çizildiği dönemde, Endüstri Devrimi'nin etkisiyle güçlü malî, idarî ve askerî mekanizmalar teşkil etti. Ancak değişime ayak uyduramayan Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa karşısındaki askerî üstünlüğünü zamanla yitirdi. 18. yüzyıldan itibaren ordunun Avrupa tarzında modernleştirilmesi gerektiği fikri kabul görmeye başladı. Osmanlı devlet adamları ordu reformu kapsamında ilk etapta "bi'l-misl mukabelede bulunmak"² olarak tabir edilen Avrupa'daki gelişmelerin takip edilmesi yolunu izledi. Ordunun güçlendirilmesi ve askerî reformlar konusu her ne kadar Osmanlı'daki tüm güç odaklarının üzerinde uzlaştığı bir gereklilik olsa da bunun ne şekilde yapılacağı ve kapsamı hakkında düşünce ayrılıkları yaşanmaktaydı.³

18. yüzyıldaki ilk kapsamlı yenileşme girişimleri Avrupa teknolojisinin transferi odaklıydı. Ordunun Avrupa ordularına benzetilmesi için Avrupalı askerî danışmanlardan yardım alındı. 18. yüzyılda Osmanlı ordusunda görev alan Baron dö Tott ve Humbaracı Ahmed Paşa bu dönemde temayüz ederek nam salan Avrupalı danışmanlardır. 18. yüzyılda uygulamaya konulan reformlar her ne kadar teknik seviyede katkı sunmuş olsa da, ordunun geneline sirayet edemeyerek topçuluk gibi belli alanlarla sınırlı kalmıştır.⁴ Kapsamlı askerî ıslahat teşebbüsü ancak Nizâm-ı Cedîd reformları ile Sultan III. Selim devrinde meydana çıkmıştır. Nizâm-ı Cedîd reformları da kendisinden önceki askerî reformlar gibi bir yenilgi neticesinde ortaya

² Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok*, İstanbul 2009, s. 401.

³ Mesut Uyar & Edward J. Erickson, *Osmanlı Askerî Tarihi*, İstanbul 2017, s. 271.

⁴ Osmanlı ordusunda Avrupalı danışmanlar vasıta ile yürütülen çalışmalar hakkında bilgi için bkz. Fatih Yeşil, "Kara Kuvvetlerinde Avrupalı Danışmanlar", *Osmanlı Askerî Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, ed. Gültekin Yıldız, İstanbul 2013, s. 113-120.

çıktı.⁵ 1787-1792 Osmanlı-Rus Harbi'nde ordunun düştüğü acziyeti gören III. Selim, kendisinden öncekiler gibi bir sınıfın veya teçhizatın değişimine değil bütün askerî konseptin değiştirilmesine odaklanmıştır.⁶ Bu kapsamda Mühendishane-i Bahr-i Hümayun ve Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn gibi modern askerî eğitim kurumlarının temelleri atılmış, Nizâm-ı Cedid reformları uygulamaya konulmuştur.

III. Selim'in 1808'de tahttan indirilmesiyle Osmanlı'daki ilk kapsamlı askerî ıslahat teşebbüsü akamete uğramıştır. III. Selim'in askerî ıslahat teşebbüsü II. Mahmut döneminde hitam bulmuştur. Nizam-ı Cedid hareketine karşı en büyük tepki odağı ve muhalefet, doğal olarak yeniçerilerden gelmiştir. 1826 tarihine kadar hem Nizam-ı Cedid önderleri hem de diğer askerî reformların hazırlayıcıları için en büyük sorun Yeniçerilerin bertaraf edilmesi oldu.⁷ 1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırılarak Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye ordusu kurulmuş ve orduda kapsamlı değişikliğe gidilmiştir. Değişimin tatbikinde ihtiyaç duyulan "mütefennin zabıt" kadrosunun karşılanması için de 1834'te Mekteb-i Harbiye ihdas edilmiştir.

1826 sonrasında muhtelif ıslahat teşebbüsleri olsa da topyekûn askerîleşme için gereken adım atılamadı. Gayrimüslimlerin askerî yükümlülüğünün olmadığı Osmanlı'da, yegâne asker kaynağı Müslüman nüfustu. Ancak nefir-i amm uygulamasıyla asker toplandığı için yeni savaş düzeninde bundan yeterli verim alınamıyordu. Nihayetinde Osmanlı idarecileri, nüfustan maksimum faydayı sağlamak ve sefer döneminde kısa sürede nitelikli asker ihtiyacını gidermek için Prusya "yedek ordu" sistemi örnek alınarak 1834'te redif teşkilatı ihdas etti.⁸ Aslında zorunlu askerlik hizmeti Osmanlı'ya merkezileşmeyi ve devletin gücünü taşraya yansıtmasını sağlayabilirdi. Bu vesileyle özerk güç sahibi ayanların etki alanları azaltılabilirdi. Osmanlı karar alıcıları da bu sistemi taşrada uygulayarak hem nüfustan maksimum fayda sağlamayı hem de

⁵ Mesut Uyar & Edward J. Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, s. 221.

⁶ Gültekin Yıldız, "Kara Kuvvetleri", *Osmanlı Askerî Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, ed. Gültekin Yıldız, İstanbul 2013, s. 57.

⁷ Fatih Yeşil, *Trajik Zafer, Büyük Güçlerin Doğu Akdeniz'deki Siyasi ve Askerî Mücadeleleri, 1806-1807*, İstanbul 2017, s. 1.

⁸ Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok*, s. 256-257; Gültekin Yıldız, "Kara Kuvvetleri", s. 104-105.

başta isyankâr aşiretler ve göçebe topluluklar olmak üzere toplumun her kesimi üzerinde otorite kurmayı hedeflemekteydi.⁹

1834'ten sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun dört bir yanında redif taburları kurulmaya başlandı. Bu redif taburlarından biri de Aydın Vilayeti'ne bağlı Saruhan Sancağı'nda kuruldu. Bu çalışmada Osmanlı redif teşkilatının ilk yıllarının panoraması, arşiv vesikaları ışığında Manisa'da kurulan Saruhan sancağı redif taburu üzerinden çizilmeye çalışılacaktır. Çalışmanın sınırları, redif teşkilatının kurulduğu 1834 yılından, köklü bir değişim geçireceği 1843 askerî düzenlemesine kadar geçen zaman zarfı olarak belirlenmiştir. Bu kapsamda, çalışmanın ilk bölümünde Saruhan redif teşkilatının kuruluşu Osmanlı'daki redif sistemi bağlamında ele alınacaktır. İkinci bölümde, Saruhan taburlarının redif teşkilatındaki değişimler kapsamında geçirdiği dönüşüm incelenecektir. Çalışmanın son bölümünde ise Saruhan redifinin gelir ve giderleri kılık ve kıyafetleriyle birlikte ele alınacaktır.

1. Redif Teşkilatı'nın Kuruluşu Bağlamında Saruhan Redif Taburunun İhdası

Yeniçeri Ocağı'nın yerini alan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye ordusu, ilk ciddi sınavlarında başarısız olmuş, 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı ve Mehmet Ali Paşa kuvvetleri ile yapılan 1831-1833 savaşlarında mağlup olmuştu. Bu savaşlarda asker sayısını arttırmak için gelişigüzel asker toplanmış, silah tutmak gibi temel talimlere dahi aşına olmayan askerlerle netice elde edilmeye çalışılmıştı. Talimli asker sayısını arttırmak için askerlerin sürekli tutularak talim ettirilmesi gerekiyordu. Ancak Osmanlı ekonomisi bunun yol açacağı mali külfeti karşılamaktan çok uzaktı. Bu yüzden sefer zamanında gelişigüzel asker toplamaktansa, ekonomiye fazla yük olmadan ihtiyacı karşılayacak bir sistem arayışına girildi.¹⁰ Yeni kurulacak sistem hakkındaki ilk bilgi 26 Mart 1834 tarihli *Takvim-i Vekayi*'de (def'a 80) verildi. Özetle, artık sefer zamanında

⁹ Mehmet Beşikçi, "Topyekûn Savaş Çağında Askerî İşgücünü Seferber Etmek: Birinci Dünya Savaşı Öncesinde ve Esnasında Osmanlı İmparatorluğu'nda Zorunlu Askerlik Hizmeti", *Askerlik İş: Askerî İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi 1500-2000*, ed. Erik Jan Zürcher, çev. Dilek Şendil, İstanbul 2017, s. 525.

¹⁰ Mübahat Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmut Devri Yedek Ordusu, Redif Asakir-i Mansûre", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 12 (1982), s. 127.

gelişigüzel asker toplanmayacak, tarım ve ticarete engel olmadan asker ihtiyacının karşılanması için Redif-i Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye isimli bir teşkilatın kurulacağını ferman buyurulduğu belirtilmekteydi. Neferler memleketlerinden ayrılmadan talime tabi tutulacaktı.¹¹ Tüm ümmet-i Muhammed'in vatanını, ailelerini, çocuklarını ve mallarını savunabilme becerisini kazanmaları için düzenli olarak askeri eğitime katılması da yine *Takvim-i Vekayi*'nin bu sayısında belirtilmekteydi.¹²

II. Mahmud'un kızı Saliha Sultan ve Tophane Müşiri Halil Rifat Paşa'nın düğünleri için Mayıs 1834'te İstanbul'a gelen vüzera ve ulemanın da katılımıyla meselenin görüşülerek neticelendirilmesi kararlaştırıldı. Gerçekleştirilen üç toplantıdan sonra redif nizamnamesi kabul edildi. Padişahın onayıyla 8 Temmuz 1834'te yürürlüğe giren nizamname, ilgili vali ve mutasarrıflara bildirilerek 5 Ağustos 1834'te *Takvim-i Vekayi*'de (defa 86) "Suret-i Emr-i Ali" başlığı altında yayımlandı.¹³ 26 Mart 1834 sayısında ileri sürülen sebeplerden başka, 5 Ağustos tarihli fermanla yeni kurulacak birliklerin görevinin sadece ülkeyi savunmaktan ibaret olmadığı, harp tekniklerini öğrenmeleri gerektiği de hususiyetle ifade edilmekteydi.¹⁴

Redif nizamnamesine göre; her sancakta 1400 kişilik redif taburu oluşturulacaktı. Bir tabur çıkaracak nüfusa sahip olmayan sancaklar civardaki sancaklarla birleşerek tabur çıkaracaktı. Taburlar 23-32 yaş arasındaki gönüllülerden teşkil edilecekti. Talimler Asâkir-i Mansûre askerlerinin bulunan yerlerde bunlar tarafından, bulunmayan yerlerde İstanbul'dan gönderilecek kimseler tarafından yaptırılacaktı. Redif zabitleri kazaların "hanedan ve kişizadelerinden" uygun kişilerden seçilerek yapılacak ve bunların zabit olarak görev yapabilmeleri için eğitim ve talimleri sağlanacaktı. Askerlere verilecek silah, teçhizat ve

¹¹ Cahide Bolat, *Redif Askeri Teşkilatı*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000, s. 15-16.

¹² Tobias Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*, İstanbul 2009, s. 74.

¹³ Mübahat Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmut Devri Yedek Ordusu, Redif Asakir-i Mansûre", s. 128; Cahide Bolat, *Redif Askeri Teşkilatı*, s. 15.

¹⁴ Tobias Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*, s. 76.

tainat devlet tarafından karşılanacak, nefer olarak yazılanlara ayda beş kuruş maaş verilecekti.¹⁵

Temmuz 1834'te fermanın ulaşmasıyla görevli vali, mütesellim ve mutasarrıflar taburların teşkili işlemlerine başladı. Saruhan taburunun kuruluşundan sorumlu Aydın mutasarrıfı Yakub Paşa da teşkilatlanma işlemleri için derhal çalışmalara başladı. Eylül ayının başında Manisa'ya gelerek beraberinde Mütesellim Hacı Eyüb Ağa ile İstanbul'dan gelen fermanı halka bildirdi. Kalabalığın huzurunda okunan ferman halkın ilgisini çektiği gibi aralarından gönüllü olan genç ve tüvana 60 kişinin hemen redif yazılmasıyla taburun tahririne başlandı.¹⁶ Manisa'da gençlerden hemen gönüllerin çıkması, Mart 1834'ten beri halkın teşvik edilmesi için *Takvim-i Vekayi*'de yapılan neşriyatın bir neticesi olarak kabul edilebilir. Nitekim fermanın okunup redif yazılmaya başlanmasından sonra Manisa'nın ileri gelenleri memnuniyetlerini bildirdikleri bir mahzarı İstanbul'a göndermiştir.¹⁷ 17 Eylül 1834'te Saruhan Mütesellimi Eyüb Ağa da sancak dâhilindeki redif tahriri hakkında bilgi vererek her geçen gün yazılan redif sayısının arttığını bildirmiştir.¹⁸ Defterlerin İstanbul'a ulaşma sırasına göre, teşkilatlanma işlemleri ilk tamamlanan redif taburları Kasım-Aralık 1834'te Ankara, Çankırı ve Karahisar-ı Sahib taburlarıydı. Aydın ve Saruhan taburlarının işlemleri ise Mart 1835'te tamamlanmıştır.¹⁹

¹⁵ Musa Çadırcı, "Anadolu'da Redif Askeri Teşkilâtının Kuruluşu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 8, Sayı 14 (1963), s. 67; Mübahat Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmut Devri Yedek Ordusu, Redif Asakir-i Mansûre", s. 129-131; Tobias Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*, s. 78-80; Cahide Bolat, *Redif Askeri Teşkilatı*, s. 24-26.

¹⁶ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (=BOA), *Hatt-ı Hümayûn (=HAT.)*, 332/19116-H, E, 7 Cemaziyelevvel 1250 [11 Eylül 1834].

¹⁷ BOA, *HAT.*, 332/19116-D.

¹⁸ BOA, *HAT.*, 332/19116-F, 13 Cemaziyelevvel 1250 [17 Eylül 1834].

¹⁹ Mübahat Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmut Devri Yedek Ordusu, Redif Asakir-i Mansûre", s. 132-133.

Redif nizamnamesine göre, taburlar 23-32 yaş arasındaki istekli kişilerden tertip edilecekti.²⁰ Ancak Manisa'ya gönderilen fermanla yaş aralığı olarak 20-32 yaşlar belirtilmiştir. Bu yaş aralığındaki genç ve güçlü kimselerden teşkil edilecek taburların zabitlerle birlikte 1400 kişiden oluşacağı ve ne surette tertip edileceği de aynı fermanla bildirilmiştir.²¹ Redif taburları ilk zamanlar dört bölük altında 12'şer takım olarak 1308 neferden tertip edilecekti.²² İlk üç takımda 28, kalan dokuzunda ise 27 nefer bulunacaktı. Şubat 1835'te alınan kararla redif taburlarına topçuların dâhil edilmesi kararlaştırılmış, 108 kişiden oluşan topçu bölüğünün dâhil edilmesiyle nefer sayısı 1.200'e indirilerek her onbaşıya 25 neferin isabet ettiği yeni bir düzen oluşturulmuştur. Bu düzende taburun toplam sayısı 1426 kişiye ulaşmıştır.²³

Saruhan redif taburunun kurulması akabinde taburların talim ve taallümlerine başlanmıştır. Yakup Paşa, taburun tertibinden sonra gönderdiği tezkerede askerlerin talimlerinin layıkıyla icra edildiği ve zabitlerin talim için İstanbul'a gittiğini bildirmiştir. Aynı tezkerede taburun tek eksiğinin topçu neferleri için top ve topçu muallimi olduğunu belirten Yakup Paşa, topçu neferlerinin talim ve taallümlerinin icrası için bir topçu muallimi ve bir adet Çarha topu talep etmiştir.²⁴

Nizamname gereği bölgenin "hanedan ve kişizadelerinden" biri olan, Yakup Paşa'nın amcazadesi Kapucubaşı Ahmed Ağa'nın kız kardeşinin oğlu Mehmed Ağa, Yakup Paşa'nın önerisiyle Eylül 1834'te Saruhan redif taburuna binbaşı tayin edilmiştir.²⁵ Taburların başına bölgenin güçlü kimselerinin geçirilmesiyle tahrir işlemlerinin hızlıca tamamlanması ve bu kişilerin yereldeki desteğiyle redif teşkilatının muhkem olması amaçlanmıştır.

²⁰ Musa Çadircı, "Anadolu'da Redif Askeri Teşkilâtının Kuruluşu", s. 67. Mübahat Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmut Devri Yedek Ordusu, Redif Asakir-i Mansûre", s. 129.

²¹ BOA, *HAT.*, 332/19116-F,D, C, 11 Cemaziyelevvel 1250 [15 Eylül 1834].

²² Bu sayı zabitlerle birlikte 1400'ün üstüne çıkmaktaydı.

²³ Mübahat Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmut Devri Yedek Ordusu, Redif Asakir-i Mansûre", s. 135.

²⁴ BOA, *HAT.*, 305/18006-E; BOA, *HAT.*, 304/17983.

²⁵ BOA, *HAT.*, 332/19116-C, 11 Cemaziyelevvel 1250 [15 Eylül 1834].

Redif teşkilatının kuruluşunda sefer vaktinde nefir-i amm yöntemiyle gelişigüzel toplanan “fenn-i harbden bîhaber” askerlerin işe yaramadığı üzerinde durularak; “usûl-ı harbiyye ve sanâyi-i cihâdiyyede iktisâb-ı fûnûn ve mahâret etmiş müretteb ve muntazam” askere sahip olmak için Redif Asâkir-i Mansûre adında yeni bir ordu teşkil edildiğinden bahsedilmiştir.²⁶ Savaş sanatının maharet edilmesi için, Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye ordusunda olduğu gibi talimlere büyük önem verilmiş, askerlerin talimlerle yetiştirilmesi hedeflenmiştir. Redif nizamnamesine göre, redif askerlerine haftada birkaç gün, boş kaldıkları zamanlarda kendi köylerinde her gün, bazen de gönderilecek muallimlerce talim yaptırılacaktı. Ayrıca ziraatla uğraşılmayan kasım ve mayıs aylarında vilayet merkezlerinde 15-20 gün sürecek büyük talimler icra edilerek askerlerin talim durumları tespit edilecekti. Talimler, Asâkir-i Mansûre askerinin bulunduğu yerlerde bunlar vasıtasıyla, bulunmadığı yerlerde İstanbul’dan gönderilecek zabitler vasıtasıyla icra edilecekti. Zabit tayin edilen mahallî hanedan mensupları ise önce gönderilen muallimlerden, sonra İstanbul’a gelerek talim görecek ve bu suretle iyi şekilde yetişmeleri sağlanacaktı.²⁷

Saruhan redif teşkilatının yıllar içindeki değişimini maaş ve mahiye defterlerinden takip edebilmek mümkündür. Teşkilat yapısı hakkında bilgi edinebildiğimiz en eski defter Rebiülahir 1252 (Temmuz-Ağustos 1836) tarihli maaş defteridir. Bu defter, taburun tahrir işleminin bitmesinden sonra ne şekilde tertip edildiğini detaylı şekilde göstermektedir. Buna göre; 4 bölük piyade ve 1 bölük topçu ile tranpetçi²⁸

²⁶ Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok*, s. 253-254.

²⁷ Mübahat Kütükoğlu, “Sultan II. Mahmut Devri Yedek Ordusu, Redif Asakir-i Mansûre”, s. 129-130; Musa Çadırcı, “Anadolu’da Redif Askeri Teşkilâtının Kuruluşu”, s. 67; Tobias Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu’nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*, s. 79-80; Cahide Bolat, *Redif Askeri Teşkilatı*, s. 24-25.

²⁸ Lağvedilen mehterhane yerine askerî bandolar kurulmuş, bunlar vasıtasıyla askerinin moralinin artırılması amaçlanmıştır. Aydın Vilayetine gönderilen iki adet bando takımının birisi Yakup Paşa tarafından Saruhan taburuna tahsis edilmiş, böylece askerinin talim ve taallümde şevk ve isteklerini arttırmayı amaçlamıştır. Hatice Şentürk, *Osmanlı Jurnal Teşkilatı ve 19. Yüzyıl Aydın Sancağı Jurnal Defterleri*, Yüksek Lisans Tezi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın 2020, s. 51.

ve ddku neferlerinden oluşan Saruhan redif taburu, toplam 1426 kişiden oluşmaktadır. Taburun st kademesinde Binbaşı Manısalı Mehmed AĞa, Sağ Kolağası Manısalı Hüseyin AĞa, Sol Kolağası Teymrceli Osman AĞa ve Kâtip Manısalı Osman Efendi bulunmaktadır. Her taburda 1 yüzbaşı, 1 mülazım-ı evvel, 3 mülazım-ı sani, 1 başçavuş, 6 avuŐ, 1 bölük emini ve her biri 1 onbaşı komutasında 25 neferden tertip edilen 12 takım bulunmaktadır. Zabıt ve neferlerin toplamı bölük başına 325 kişidir. Bunlara ek olarak taburda 1 avuŐ ve 8 nefer tranpetçi, 4 nefer ddku, 1 tüfek tamircisi ve her birinde 1 avuŐ, 1 onbaşı ve 25 nefer mevcut olan 4 takımlık topçu blĞu bulunmaktadır.²⁹ Receb 1252 (Ekim-Kasım 1836), Şevval 1252 (Ocak-Şubat 1837) ve Zilkade 1252 (Şubat-Mart 1837) tarihli diğer defterlerde de Saruhan redif teşkilatının tertibi aynı Şekilde verilmiştir.³⁰

Saruhan redif taburu tertibatının kuruluşunun ilk senelerinde Osmanlı'daki diğer redif taburlarının kadrolarına benzer olduğu görülmektedir. Bu tarihlerde taburlar genel olarak her biri 1 onbaşı ve 25 neferde oluşan takımlar halinde 1426 kişiden oluŐuyordu.³¹ 1835-1836 yıllarında taburlara taranpeti ve topçuların dâhil edilmesinden başka kadroda kayda değer bir değişiklik olmasa da 1836'dan sonra yapılan değişikliklerle Saruhan redif teşkilatı tertibatında önemli değişiklikler olmuştur.

2. Redif Teşkilatında Yapılan Değişikliklerin Saruhan Redif Taburuna Yansımaları

Redif teşkilatının kuruluşunun üzerinden iki yıl geçtikten sonra sistemle ilgili sorunlar kendini ziyadesiyle hissettirmeye başladı. Redif teşkilatı Rumeli, Batı ve İç Anadolu'da hızla uygulamaya konmuŐken benzer performans dış eyaletlere yansıtılamamıŐtı. Silah, teizat ve eğitici tedariki temel problemlerdendi. Redif birlikleri arasında merkezî komuta yapısı teşkil edilmediği için dağılmış bağımsız birlikler

²⁹ BOA, *Bâb-ı Defteri Asâkir-i Mnsre Kalemi Defteri (=D.ASM.d.)*, 39066.

³⁰ BOA, *D.ASM.d.*, 39293; BOA, *D.ASM.d.*, 39261; BOA, *D.ASM.d.*, 39148.

³¹ Naci akın ve Nafiz Orhon, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri (1793-1908)*, c. III, Ks. 5, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1978, s. 195-198; Mübahat Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmut Devri Yedek Ordusu, Redif Asakir-i Mansûre", s. 136, 159-164.

gibiydiler.³² Ayrıca sürüm ve hasat dönemlerinde asker toplamak isteyen subaylar hakkında birçok şikâyet gelmekteydi. Teşkilatı daha işler hale getirmek için İstanbul'da yapılan toplantılardan sonra Haziran 1836'da bazı değişikliklere gidilmiştir. Sancak merkezlerinde senede iki kere yapılan toplu talimler yerine münavebe usulü getirilmiştir. Münavebe usulünde her bölüğün sırayla üç ay sancak merkezinde talim yapması öngörülmekteydi. Talim döneminin mümkün mertebe ziraatın olmadığı döneme denk getirilmesine çalışılacaktı. Münavebe sırası ziraat dönemine rastlayan neferlerin işlerinin de komşuları tarafından görülmesi kararlaştırıldı. Böylece askerlerin daha iyi talim yapması ve sancak merkezlerinde devamlı asker bulundurmak hedeflenmişti.³³ Ayrıca askerlere sadece talim yaptırılmakla iktifa edilmeyecek, bunlara adab-ı insaniye, İslami gelenekler, Kuran ve ilmihal dersleri verilecekti.³⁴ Görüldüğü üzere redif sisteminde askerinin birçok yönde eğitimi hedeflenmiştir.

Münavebe usulüne geçilmesinden sonra redif teşkilatı, Asâkir-i Mansûre taburları gibi 860 kişiden oluşacak şekilde yeniden düzenlendi. 4 bölüklü 1426 kişilik eski düzenden 860 kişiden oluşan üç tabur yani 2560 redifin bulundurulacağı alay düzenine geçildi. Ayrıca redif taburlarının malî ve askerî idarelerinin tek elde toplanarak daha işlevsel hale getirilmeleri için müşirlikler oluşturulmasına karar verildi. Buna göre Anadolu'daki redif kuvvetleri beş müşirlik altında toplanacaktı.³⁵ Müşirliklerden biri de Saruhan, Suğla, Menteşe ve Aydın sancaklarını havi, Aydın Muhassılı Yakup Paşa uhdesindeki Aydın Müşirliği'ydi.³⁶

³² Mesut Uyar & Edward J. Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, s. 318.

³³ Musa Çadırcı, "Anadolu'da Redif Askeri Teşkilâtının Kuruluşu", s. 69; Mübahat Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmut Devri Yedek Ordusu, Redif Asakir-i Mansûre", s. 140.

³⁴ Tobias Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*, s. 81.

³⁵ Mübahat Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmut Devri Yedek Ordusu, Redif Asakir-i Mansûre", s. 141-144; Musa Çadırcı, "Anadolu'da Redif Askeri Teşkilâtının Kuruluşu", s. 70-71.

³⁶ Diğer redif müşirlikleri; Hüdavendigâr Müşirliği, Konya Müşirliği, Ankara Müşirliği ve Edine Müşirliği idi. Musa Çadırcı, "Anadolu'da Redif Askeri Teşkilâtının Kuruluşu", s. 70-71; Mübahat Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmut Devri Yedek Ordusu, Redif Asakir-i Mansûre", s. 141-144; Cahide Bolat, Redif Askeri Teşkilatı, s. 31-32.

Aydın Müşirliği'nin 1. Alayı Aydın, 2. Alayı Saruhan, 3. Alayı Suğla ve 4. Alayı Menteşe redif alayları idi.³⁷

Yakup Paşa müşir olarak atanmasından sonra redif taburlarının yeniden düzenlenmesi için işe koyularak 7 Ekim 1836'da rediflerin üç tabur olarak tertibi ve ikmal için çalışmalara başladığını bildirdi. Ayrıca ihtiyaç duyulan zabitanı ikmal için taburdaki mülazımları yüzbaşı, çavuşları mülazım, onbaşları çavuş ve kabiliyetli neferleri de zabıt nasb ve tayin için izin istedi.³⁸ Alay sistemine geçişle zabitan kadrosunda da değişiklik olmuştur. 1836 ve 1838 tarihli maaş defterlerine bakıldığında zabıt kadrosundaki değişikliklerin Yakup Paşa'nın tabur içerisinden yükseltme talebine göre yapılmış olduğu görülmektedir.³⁹ Örneğin miralay komutasına bırakılan Saruhan redif teşkilatında önceki yapıda binbaşı olarak görev yapan Mehmed Ağa atanmıştır. Aydın Alayı'na da benzer şekilde tabur Binbaşısı Yakup Cemaleddin Bey miralay nasb edilerek tayin edilmiştir.⁴⁰ Diğer zabıtların ataması da talep edilmiş, özellikle kaymakam ataması için Yakup Paşa tarafından birçok başvuru yapılmıştır.⁴¹ Nitekim paşanın talepleri karşılık görmüş, 1837 yılı başında Aydın Vilayeti'nde görevlendirilmek üzere 4 kaymakam ve 8 binbaşı atanarak bunlara İstanbul'dan nişan ve kılıç gönderilmiştir.⁴² Atamalar, talep edildiği üzere, taburda görevli zabıtların terfi ettirilmesi yoluyla gerçekleşmiştir. Nitekim Saruhan redif alayında görevli Binbaşı Hafız Ağa kaymakamlığa, Yüzbaşı Hacı Mustafa Ağa ve Yüzbaşı Ali Ağa binbaşı rütbesine, Sağ Kolağası Hüseyin Ağa ise binbaşılığa terfi ettirilmiştir.⁴³

Saruhan Sancağı'nda Eylül 1836'da başlayan taburların alay sisteminde teşkilatlandırılması işlemlerinin, Aydın mülhakatındaki

³⁷ BOA, *HAT.*, 1334/52044.

³⁸ BOA, *Cevdet Askeriye (=C.AS.)*, 566/23761, 25 Cemaziyelahir 1252 [7 Ekim 1836].

³⁹ BOA, *Maliye Nezareti Masârifât Muhasebeciliği Defterleri (=ML.MSF.d.)*, 233, 21 Zilhicce 1254 [7 Mart 1839]; BOA, *ML.MSF.d.*, 18951, 21 Cemaziyelevvel 1254 [12 Ağustos 1838] BOA, *D.ASM.d.*, 39293; BOA, *D.ASM.d.*, 39261; BOA, *D.ASM.d.*, 39148; BOA, *D.ASM.d.*, 39066.

⁴⁰ BOA, *HAT.*, 1303/50804; BOA, *HAT.*, 306/18069.

⁴¹ BOA, *HAT.*, 313/18496; BOA, *HAT.*, 313/18496-A, 21 Ramazan 1254 [8 Aralık 1838]; BOA, *HAT.*, 313/18496-B.

⁴² BOA, *C.AS.*, 510/21292, 7 Safer 1253 [13 Mayıs 1837].

⁴³ BOA, *HAT.*, 1334/52044; BOA, *HAT.*, 306/18069.

taburların, defterlerin Nisan 1837’de İstanbul’a gönderildiği bilgisinden hareketle, bu tarihte tamamlandığı değerlendirilmektedir. Bu defterlerin yanında, arasında Manisa Kadısı Mehmed Efendi’nin ilamı da olmak üzere, Aydın Eyaleti sancaklarından muhtelif ilamlar gönderilmiş, Yakup Paşa’nın “hüsn-i vazife” ifa ederek kimseye yük olmadığı belirtilmiştir.⁴⁴ Nitekim Mübahat Kütükoğlu’nun okuyucuya sunduğu maaş ve mahiye defterlerinde Saruhan redifi Mart 1837) eski düzende olduğu üzere 1426 kişiden oluşmaktayken, Nisan 1837 tarihinde 2595 kişiye çıkmıştır. Nitekim bu bilgi de Nisan 1837’nin teşkilatlanma tarihi olarak ifade edilmesinin doğrulayıcısı konumundadır. Bu tarihlerde redif sayısındaki değişiminin ülke genelinde benzer olması, çalışmaların aynı süratte tamamlandığını göstermektedir. İmparatorluk dâhilinde teşkilatı tamamlanmış sancakların redif askeri sayısına bakacak olursak; 1836 yılında 45-50 bin civarında olan asker sayısı münavebe sisteminin uygulanmaya başlanmasıyla ciddi oranda artmış, 1837’de 85 bin dolaylarına çıkmıştır.⁴⁵

Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasından sonra Sultan II. Mahmud’un en çok özen gösterdiği şeylerden biri askerin talim ve nizamıydı. Bu durumdan haberdar olan Yakup Paşa, Saruhan Mütessellimi Eyüb Ağa ve Aydın Redif-i Mansûre Miralayı Cemalettin Bey gibi redif taburlarından sorumlu kişiler sürekli yapılan kontrollerle askerleri teftiş etmiş, disiplinin elden bırakılmaması için çabalamışlardır.⁴⁶ Yakup Paşa, Eylül 1836’da yanına bir hekim alarak vilayet dâhilindeki redif alaylarını teftiş etmiş, sırasıyla Saruhan, Menteşe, Suğla ve İzmir’e giderek redif yazılanların uygun olup olmadığını denetlemiştir.⁴⁷ Saruhan Sancağı’nda yapılan muayeneler neticesinde askerliğe elverişli olmayan nefer ve zabitler tespit edilerek malulen ihraç edilmiştir. Bu askerler verem, fitik, el, ayak ve kol sakatlığı, sara hastalığı, görme sorunları, frengi ve

⁴⁴ BOA, *HAT.*, 330/19081-A, B, C, D, E, F, G.

⁴⁵ Mübahat Kütükoğlu, “Sultan II. Mahmut Devri Yedek Ordusu, Redif Asakir-i Mansûre”, s. 159-165.

⁴⁶ Hatice Şentürk, *Osmanlı Jurnal Teşkilatı ve 19. Yüzyıl Aydın Sancağı Jurnal Defterleri*, s. 51. Ayrıca bkz. Özlem Kale, 275 Numaralı Manisa Şerhiye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H. 1254-1255/M. 1838-1840), *Yüksek Lisans Tezi*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2019, s. 224.

⁴⁷ BOA, *HAT.*, 330/19081-H, 23 Cemaziyelevvel 1252 [5 Eylül 1836].

psikolojik sorunlar gibi muhtelif sebeplerden dolayı ihraç edilmiştir. Sağlık sorunlarından başka hizmete muktedir olamayacağı tespit edilen kimselerin de ihraç edilmiş olduğu görülmektedir. Örneğin Kâtip Osman Efendi bu sebepten dolayı taburdan ayrılmıştır.⁴⁸

Saruhan redif teşkilatının teşkili ve yeniden yapılanmasında Yakup Paşa ve kardeşi Saruhan Mütesellimi Hacı Eyüb Ağa gayretle hizmet etmişlerdir. Öyle ki, Ağustos 1835'te Hacı Eyüb Ağa'ya, taburların tertip ve teşkilindeki gayretinden dolayı Mîrahûr-ı Evvel payesi tevcih edilmiştir.⁴⁹ Ancak yapılan teftişlerin yeterli olmadığı 1837 yılında Yakup Paşa ve kardeşi Hacı Eyüb Ağa'nın görevden alınmasından anlaşılmaktadır. Yakup Paşa ve Hacı Eyüb Ağa "Redif Asâkir-i Mansûre'nin idaresine muvaffak olamadıkları" gerekçesiyle görevden alınmış, Eylül 1837 tarihine kadar görevde kalan Yakup Paşa yerine Aydın Eyaleti Müşirliği'ne Viyana sefirliği görevinde bulunan Asâkir-i Hassa Feriği Ahmed Fethi Paşa atanmıştır. Saruhan Mütesellimliği görevine ise yine Karaosmanoğlu ailesinden Aydın Eyaleti Asâkir-i Redife Mirlivası Arif Bey atanmıştır.⁵⁰ Atamalardan kısa süre sonra Temmuz 1838'de Aydın Eyaleti Müşirliği Çengeloğlu Mehmed Tahir Paşa'ya tevdi edilmiştir.⁵¹ Tahir Paşa da rediflerin talim ve taallümleriyle yakından ilgilenmiş, göreve başladıktan kısa süre sonra Manisa'ya gelerek buradaki redif taburlarını kontrol etmiştir.⁵²

Hicri Cemaziyelahir 1254 (Ağustos/Eylül 1838) tarihli maaş defteri, Yakup Paşa'nın görevden ayrılmadan önce tertibatıyla ilgilendiği, alay düzenindeki Saruhan redif teşkilatının yapısını ayrıntılı olarak sunmaktadır. Üç taburdan oluşan alayın toplam mevcudu 2525'i bulmaktadır. 1. taburda 1 binbaşı, 2 ağayan, 4 imam, 7 yüzbaşı, 16

⁴⁸ BOA, *C.A.S.*, 672/28229, 2 Cemaziyevvel 1253 [4 Ağustos 1837].

⁴⁹ BOA, *HAT.*, 479/23480; BOA, *Cevdet Dahiliye (=C.DH.)*, 49/2427, 5 Cemaziyevvel 1251 [29 Ağustos 1835].

⁵⁰ Emre Gebece, *Tarih Araştırmalarına Bir Kaynak Olarak Takvim-i Vekayi, Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2014, s. 78-79; ayrıca bkz. BOA, HAT., 484/23753.*

⁵¹ Aydın Özkan, *Kaptan-ı Deryalıktan Üç Kıt'a Valiliğine Çengeloğlu Tahir Paşa'nın Hayatı, Askeri, İdari ve İlmi Yönü, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017, s. 132.*

⁵² BOA, *HAT.*, 329/19074.

mülazım, 8 serçavuş, 30 çavuş, 8 bölük emini, 64 onbaşı ve 659 nefer olmak üzere toplam 798 kişi bulunmaktaydı. 2. ve 3. taburlardaki zabitanlar ve sayıları küçük farklılıklarla birlikte bezerdir. Örneğin 1. taburda 29 zabıt varken 2. taburda bu sayı 30, 3. taburda 32'dir. Küçük zabıtlar onbaşılar ve neferlerle birlikte 2. taburdaki asker sayısı 777'ye tekabül etmektedir. 3. taburda ise toplam sayı 813 kişidir. Her tabur 7 bölükten oluşmaktadır. 1 yüzbaşı, 2 mülazım, 1 serçavuş, 4 çavuş ve 1 bölük emininin komutasındaki her bölüklerde 1 onbaşı ve 7-10 neferden oluşan 8 takım bulunmaktadır. Topçu olarak 2 yüzbaşı, 3 mülazım, 1 serçavuş, 8 çavuş, 8 onbaşı ve 100 neferden oluşan 122 kişilik bir bölük mevcuttur. Ayrıca 1 çavuş, 1 onbaşı ve 13 neferden oluşan tranpetçiyan ile 1 onbaşı ve 7 neferden oluşan düdükcüyan da Saruhan redif teşkilatında bulunmaktadır. 1838 tarihli bu defterde dikkat çeken bir diğer ayrıntı ise Asâkir-i Mansûre zabıtlarının da muallim kadrosunda istihdam edilmiş olmasıdır. Asâkir-i Mansûre'den 2 mülazım-ı evvel, 1 çavuş ve 1 onbaşının görevlendirilmiş olması redif askerlerinin eğitime olan alakayı göstermektedir.⁵³

Münavebe usulüne geçilmesi askerlerin konaklayarak talimlerini gerçekleştirebilecekleri bir kışla yapılmasını zorunlu hale getirmiştir. Bu kapsamda ilk etapta Aydın Güzelhisarı'da bir taburluk kışla inşa edilmeye başlanmıştır. Aydın Vilayeti'ndeki redif taburlarının münavebelerini bu kışlada tamamlamaları planlanmıştır.⁵⁴ Vilayet merkezinden sonra sancak merkezlerinde de kışla inşaatları için hazırlıklara başlanmıştır. Ancak Manisa'da inşa edilecek kışlanın yeri bir türlü kararlaştırılamamıştır. Yakup Paşa Manisa'da yapılacak kışlanın yerini belirlemek üzere Manisa'ya gitmek için 15 Nisan 1837'de izin almış ve Saruhan redif taburunun münavebede bulunacağı kışlanın inşa çalışmaları başlamıştır.⁵⁵ Manisa redif kışlası hakkındaki diğer bilgi, 275 Numaralı Manisa Şeriyeye sicilindeki 27 Rebiülahir 1254 (20 Temmuz 1838) tarihli kayıttır. Buna göre, Manisa'daki kışlanın inşası sona ermiş, redif taburlarının masraflarının karşılanmasında olduğu gibi bu kışlanın yapım masrafının da kazalara güçleri nispetince taksim edilmiştir.

⁵³ BOA, *ML.MSF.d.*, 233, 21 Zilhicce 1254 [7 Mart 1839].

⁵⁴ BOA, *HAT.*, 318/18693.

⁵⁵ BOA, *HAT.*, 590/29009, 9 Muharrem 1253 [15 Nisan 1837].

Örneğin 500 bin kuruşa mâl olan inşaat masrafından Demirci Kazası hissesine isabet eden miktar 48.737 kuruştur.⁵⁶ Saruhan redif taburunun kışlanın inşası bitinceye kadar münavebe için İzmir ve Aydın'daki kışlalarda ikamet ettikleri görülmektedir.⁵⁷ Temmuz 1839'da münavebe için Manisa'daki kışlanın kullanıldığı bilgisinden hareketle⁵⁸ Manisa redif kışlasının 1839'da hitam bulduğu değerlendirilmektedir.

1839 yılında Sultan Abdülmecid'in tahta geçişinden sonra redif teşkilatında bir kez daha köklü bir değişiklik yapılmıştır. Saruhan, Sivrihisar ve Bursa Şer'iyye sicillerinde karşımıza çıkan örneğinde görüldüğü üzere, münavebe usulünün kaldırılma sebepleri olarak; yürürlükte kaldığı üç sene zarfında askerlerin yeteri kadar talim görmüş oldukları, askerlerin aldıkları 5 kuruş maaşın münavebe yerlerinde yetmediği gibi münavebede olmadıkları dönemde de kendilerine ödenecek $\frac{1}{4}$ oranındaki maaşın, bunu teslim almak için çekilen zahmete değmediği belirtilmiştir.⁵⁹

Redif askerlerinden hasta olanların tedavisi için 1839'da iki hekim Aydın ve Saruhan sancaklarına tayin edilmiştir. Hekimlerden Raşid Efendi Aydın'da, Nemçeli Bedlem isimindeki diğer hekim ise Saruhan Sancağı'na 1200 kuruş maaşla memur kılınmıştır. Taburların münavebesinin bitmesi üzerine Cemaziyelahir 1255'te Raşid Efendi ve Bedlem İstanbul'a dönmüştür.⁶⁰

1841 yılında Saruhan redif teşkilatının kuruluşundan beri taburun başında olan Mehmed Bey'in "vücutça olan âdem-i iktidarından dolayı" istifası üzerine Hasan Bey Mirliva nasb edilerek Saruhan redif alayının başına getirilmiştir.⁶¹ En yetkili ikinci kişi konumundaki

⁵⁶ Özlem Kale, 275 Numaralı Manisa Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H. 1254-1255/M. 1838-1840), s. 38-41.

⁵⁷ BOA, C.AS., 1126/49974. 29 Muharrem 1255 [14 Nisan 1839].

⁵⁸ BOA, C.AS., 598/25211; 21 Cemaziyelahir 1255 [1 Eylül 1839].

⁵⁹ Özlem Kale, 275 Numaralı Manisa Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H. 1254-1255/M. 1838-1840), s. 96-99; Gökden Göker, 2 Numaralı Sivrihisar Şer'iyye Sicili (transkripsiyon-tahlil), Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2015, s. 353-355; Cahide Bolat, Redif Askeri Teşkilatı, s. 37.

⁶⁰ BOA, C.AS., 664/27878, 21 Cemaziyelahir 1255 [20 Ağustos 1839].

⁶¹ BOA, HAT., 1635/65.

Kaymakam Hafız Bey ise aynı tarihte başka bir göreve tayin edilmiş, yerine Asâkir-i Muntazama kaymakamlarından Ali Rıza Bey görevlendirilmiştir.⁶²

Çalışmanın ele aldığı 1842 tarihine kadarki dönemde Saruhan redif taburunun kadrosu hakkında bilgi edinebileceğimiz son defterler, taburların İstanbul'da talime tabi tutuldukları 1841 yılına ait maaş defterleridir.⁶³ 1841 sonu itibariyle Saruhan redif taburunun Girit'te isyan bastırma harekâtında görevlendirildiği bilinmektedir.⁶⁴ Münavebe usulü kaldırılmış olmasından dolayı taburların Girit görevi öncesi talim için İstanbul'a toplanmış olması kuvvetle muhtemeldir. 1841 yılındaki bu görevlendirme, Saruhan redif taburunun ilk dış görevi olarak karşımıza çıkmaktadır. 11 Receb 1257 (29 Ağustos 1841) ve 28 Şevval 1257 (13 Aralık 1841) tarihli bu defterlerden ilki Mirliya Hasan Bey ve Kaymakam Ali Rıza Bey'in tayinlerinden önce tutulmuştur. Nitekim bu defterde Mirliya Mehmed Bey ve Kaymakam Hafız Bey görevde görülmektedir. Bu deftere göre; Saruhan redif taburu 1284 neferden oluşmaktadır. 1. taburda 553, 2. taburda 305, üçünü taburda 426 zabıt ve nefer bulunmaktadır. Alayın diğer yetkili zabıtları olarak her taburda bir binbaşı, 2 ağayan, 3-4 yüzbaşı, 7-8 mülazım mevcuttur. Önceki senelere oranla taburlardaki nefer sayısının tutarlı olmayışı çavuşların ve onbaşılardan sayısında da değişikliğe neden olmuştur. Örneğin 1. taburda 23 çavuş bulunmaktayken bu sayı 3. taburda 15'e düşmektedir. Yine 445 neferle en yüksek sayıda nefere sahip 1. taburda onbaşı sayısı 39 iken, 225 neferle en az neferin bulunduğu 2. taburda onbaşı sayısı 26'da kalmıştır.⁶⁵ 28 Şevval 1257 (13 Aralık 1841) tarihli diğer deftere göre ise asker sayısı 1023 kişidir. Ataması yapılmış olan Miralay Hasan Bey ve Kaymakam Ali Rıza Bey taburun en yetkili kişileri olarak defterde bulunmaktadır. Buna göre Saruhan redif teşkilatında 1 miralay ve 1 kaymakama ek olarak 1 kâtip, 2 emin-i esvab, 2 binbaşı, 4 ağayan, 3 kâtip,

⁶² BOA, *C.A.S.*, 700/29373, 23 Ramazan 1257 [8 Kasım 1841]

⁶³ BOA, *C.A.S.*, 700/29373, 23 Ramazan 1257 [8 Kasım 1841]; BOA, *ML.MSF.d.*, 1991, 3 Safer 1257 [27 Mart 1841]; BOA, *ML.MSF.d.*, 2367, 28 Şevval 1257 [13 Aralık 1841]; BOA, *C.A.S.*, 191/8255, 29 Ramazan 1257 [14 Kasım 1841].

⁶⁴ BOA, *C.A.S.*, 570/23978, 16 Cemaziyelahir 1257 [5 Ağustos 1841]; BOA, *C.A.S.*, 953/41414, 15 Şaban 1258 [21 Eylül 1842].

⁶⁵ BOA, *ML.MSF.d.*, 2308, 11 Receb 1257 [29 Ağustos 1841].

20 yüzbaşı, 33 mülazım, 13 serçavuş, 62 çavuş, 11 bölük imamı, 140 onbaşı, 713 nefer bulunmaktadır. Ayrıca 4 muallim ve 1 mühendisin de tabur kadrosunda olduğu görülmektedir. Yine tranpetçi, topçu, düdükçü gibi muhtelif görevlerdeki neferat da toplam sayı içerisinde verilmiştir.⁶⁶

1836 yılında yapılan değişikliklerle 2500'ü geçen asker sayısının yarı yarıya azalmasını sebebinin, münavebe usulünün 1839 yılında kaldırılması olduğu değerlendirilmektedir. Bundan başka taburların İstanbul'a sevki öncesi yaşanan firarlar mevcudun azalmasındaki diğer etkidir. 1841'e kadar Aydın, Manisa ve İzmir'de birtakım talimler icra edilmiş olsa da, uzun süreli göreve çağrılmak mevzubahis olduğunda neferlerin ve zabıtların yaklaşımları değişmiştir. İstanbul'a sevk edilmek üzere Saruhan taburlarının 25 Kasım 1840 günü İzmir'de hazır bulunması kararlaştırılmış, bu kapsamda 1. 2. ve 3. taburlar Manisa'ya celbedilmiştir. Ancak taburlardan Akhisar, Marmara, Gördük?, Demirci, Gördes ve Kayacık kazalarından mürettep 3. tabur askerlerinden bazıları, 1. ve 2. taburdaki askerleri firara teşvik edip 800'den fazla neferle ayaklanma çıkarmıştır. Nöbetçileri dövüp yanlarına silah ve mühimmat alan askerler topluca firar etmişlerdir. Topluca hareket eden firarilerin toplanmasına teşebbüs edilse de aralarından bazıları teslim olmayı reddedip silaha davranmıştır.⁶⁷ İsimleri tespit edilen bu askerlerin askerî kanunname gereği kuşuna dizilmeleri lazım gelse de kendilerine merhamet edilerek 5 sene kürek cezasıyla yetinilmiştir.⁶⁸ Firar olayının gerçekleşmesinden dolayı taburlar İstanbul'a tam kadro olarak gönderilememiş, firarilerden maada 1. taburdan 551 2. taburdan 135 ve 3. taburdan 132 olmak üzere toplam 878 asker 4 Aralık 1840 günü İstanbul'a sevk edilmiştir.⁶⁹

Osmanlı'da zorunlu askerlik hizmetinin başlangıcı konumundaki redif teşkilatı, 1846'ya kadar geçen süreçte eski tip gönüllü ve profesyonel askerlik sisteminin devamı şeklindeydi. Zorunlu askerliğin

⁶⁶ BOA, *ML.MSF.d.*, 2367, 28 Şevval 1257 [13 Aralık 1841].

⁶⁷ BOA, *İrade Meclis-i Vâlâ Riyaseti (=İ.MVL.)*, 11/176, 11 Şevval 1256 [6 Aralık 1840].

⁶⁸ BOA, *İrade Dahiliye (=İ.DH.)*, 35/1637, 6 Muharrem 1257 [10 Mart 1840].

⁶⁹ BOA, *İ.MVL.*, 11/176, 11 Şevval 1256 [6 Aralık 1849].

standartlaşması 1846 yılındaki kanunnameyle oldu.⁷⁰ Bu tarih öncesinde askerler halk arasından gelişigüzel zorla seçilirdi. Bekar veya evli olmalarına bakılmaksızın seçilen askerler birliklerine katılana kadar mahbus gibi muamele görüyor, bakımsız şekilde yaşıyorlardı.⁷¹ 1846'ya giden yoldaki ilk kapsamlı değişiklik 6 Eylül 1843'te yürürlüğe giren askerî kanundu. Osmanlı ordusu bu kanunla muvazzaf ordu, redif kuvvetleri, yardımcı kuvvetler ve başıbozuklar olmak üzere dört sınıfa ayrıldı. Böylece redif birlikleri daimî orduya katıldı, muvazzaflık süresi önce beş yıl, ardından dört yıl olarak belirlendi. Sonraki yedi yıl redif askeri olarak ihtiyatta geçecek, redifler her yıl bir aylığına (sonraları iki yılda bir) kıtaya çağrılıp talim görecekti.⁷² Böylece daha önce münavebe ile hizmet eden taşra ordusu konumundaki Asâkir-i Redife ve Asâkir-i Mansûre arasında olmayan keskin ayırım, artık görünür hal almaya başlamıştır. Bu tarihten sonra Asâkir-i Mansûre yerine Asâkir-i Nizamiye tabiri kullanılmaya başlanmıştır.⁷³ 1846 kura nizamnamesiyle ise askere alımlar belli bir düzene sokularak zorunlu yurttaş askerlik Osmanlı'da uygulanmaya başlandı. Buna göre, 12 sene sürecek askerlik hizmeti ikiye bölünerek ilk 5 yıl muvazzaflık, sonraki 7 yıl rediflikte geçirilecekti. 26 yaşına kadar adı kurada çıkmayan askerler direkt redife nakledilecekti.⁷⁴ Bu düzenlemeyle redif askerleri bir ihtiyat kuvveti konumunu almıştır. Saruhan redif taburu ihtiyat kuvveti olarak Balkan Savaşları'ndan sonra Osmanlı'da redif teşkilatının lağvedilmesine kadar faaliyetlerini sürdürmüştür.

3. Saruhan Redif Teşkilatının Gelir-Gider ve Kılık-Kıyafeti

Redif teşkilatının kuruluşu sonrasında temel sorunlardan biri askerinin masraflarının nasıl karşılanacağı oldu. Yeni kurulan Asâkir-

⁷⁰ Mehmet Beşikçi, "Topyekûn Savaş Çağında Askeri İşgücünü Seferber Etmek: Birinci Dünya Savaşı Öncesinde ve Esnasında Osmanlı İmparatorluğu'nda Zorunlu Askerlik Hizmeti", s. 525-526.

⁷¹ Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik*, Ankara 2008, s. 68-69.

⁷² Abdülkadir Özcan, "Redif", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 34, İstanbul 2007, s. 525.

⁷³ Musa Çadırcı, "Redif Askeri Teşkilatı", *Yedinci Askeri Tarih Semineri*, c. 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2000, s. 49-53.

⁷⁴ Gültekin Yıldız, "Kara Kuvvetleri", s. 105-106. 1846 nizamnamesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik*, s. 69-87.

Mansûre-i Muhammediyye ordusunun giderlerinin karşılanmasında dahi zorlanıldığı bu dönemde, “Redif-i Mansûre Hazinesi” adıyla yeni bir hazine ihdas edilerek; Anadolu ve Rumeli’de birçok gelir kalemi bu hazineye tahsis edilmiştir.⁷⁵ Redif askerlerine tüfek, kılıç ve palaska gibi ihtiyaçları hariç maaşları, her sene verilecek fes ve iki senede bir verilecek kıyafet masrafları, İâne-i Cihadiyye adıyla halktan toplanacak paralarla ödenecek ve böylece sistem umuma mal edilecekti. Buna göre, her tabur için senelik asgari 250.000 kuruşun toplanması kararlaştırıldı. İâne-i Cihâdiyye mayıs ve kasım aylarından sonra toplanacaktı. Saruhan Sancağı’nın bulunduğu Batı Anadolu sancak ve kazalarında bu tarihlerden en geç 31 ve 61 güne kadar ödeme yapılması zorunluydu.⁷⁶

Kuruluşunun ilk senelerine tekabül eden 1834-1835 yıllarında Saruhan redif teşkilatının masrafları için sancak dâhilindeki kazaların hissesine düşen miktar 375.000 kuruştı. Sancakların “hal ve tahammüllerine göre” tertip edilen bu vergi, 1834-1835 tarihlerde Anadolu sancak ve kazalarında toplanan en yüksek İâne-i Cihadiyye miktarıdır. Nitekim Saruhan Sancağı İâne-i Cihadiyyesi, 1834-1835 tarihlerinde Anadolu’da toplanan toplam 5.433.328 kuruşun %7’sine tekabül etmektedir. Saruhan Sancağı’yla birlikte en fazla İâne-i Cihadiyye isabet eden sancak yine 375.000 kuruşla Aydın Sancağı’dır. 1836 yılında münavebe sisteminin getirilmesiyle redif teşkilatının masrafları da artmıştır. Masrafların karşılanabilmesi için İâne-i Cihadiyye miktarlarına arttırılması kararlaştırıldı. Bu suretle 1836-1839 tarihlerinde Anadolu’da toplanan vergi miktarı senevi 8.728.000 kuruşa yükseldi. Saruhan Sancağı İâne-i Cihadiyyesi de 500.000 kuruş olarak belirlendi. Saruhan Sancağı payının genel toplama oranı azalmış olsa da %30’dan fazla artış olduğu görülmektedir.⁷⁷ Verginin kazalara taksimi için örnek verecek olursak, 1837 yılında Saruhan Sancağı hissesine düşen miktarın kasım ayı taksiti olarak toplanması gereken 500 kese akçe için Demirci kazası

⁷⁵ Musa Çadircı, “Anadolu’da Redif Askeri Teşkilâtının Kuruluşu”, s. 69.

⁷⁶ Mübahat Kütükoğlu, “Redif Askeri Giderlerini Karşılama Üzere Alınan Bir Vergi “İâne-i Cihâdiyye”, Birinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri II, Ankara 1983, s. 146-147.

⁷⁷ Mübahat Kütükoğlu, “Redif Askeri Giderlerini Karşılama Üzere Alınan Bir Vergi “İâne-i Cihâdiyye”, s. 152-166. Ayrıca bkz. Musa Çadircı, “Anadolu’da Redif Askeri Teşkilâtının Kuruluşu”, s. 69-70.

namına düşen miktar 40.883 kuruştur.⁷⁸ İâne-i Cihadiyye, 1834 yılından 1838 sonuna kadar toplanmıştır. Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinden sonra vergi sistemine getirilen düzenlemelerle bu vergi ve redif hazinesi kaldırılmıştır.⁷⁹

Redif taburlarının ilk kalem sayılabilecek masraflarından biri nefer ve zabitan maaşlarıdır. Saruhan redif taburunun tahririnin tamamlanmasından hemen sonra maaşların ödenmesine başlanmıştır. 1836 tarihli maaş defterlerine göre, Binbaşı Mehmed Ağa 187,5 kuruş, Sağ Kolağası Hüseyin Ağa 100 kuruş, Sol Kolağası Osman Ağa 20 kuruş, Kâtip Osman Efendi 37.5 kuruş, yüzbaşılar 45 kuruş, mülâzımlar 30 kuruş, başçavuşlar 12,5 kuruş, çavuşlar 10 kuruş, bölük eminleri 8 kuruş, onbaşılar 7,5 kuruş ve neferler 5 kuruş maaş almaktaydı. 1426 kişiye tekabül eden tabura ödenen aylık toplam maaş miktar 8.377 kuruştur.⁸⁰ Bu bilgilere bakıldığında, Saruhan redif taburuna ödenen maaşların memleket dâhilinde redif zabıt ve neferlerine ödenen maaşlarla aynı olduğu görülmektedir.⁸¹ Bu da ülke genelinde standart bir şekilde sistemin işletilmeye çalışıldığını göstermektedir.

1836 yılında redif taburlarının alay sistemine göre teşkilatlandırılmaya başlanmasıyla hem asker sayısı artmış hem de maaşlarda belli oranda artış olmuştur. Alay sisteminde teşkilatlanan redif taburlarının 1838 tarihli maaş defterlerine göre 2525 kişiden mürettep Saruhan redif teşkilatına aylık olarak 19015 kuruş maaş ödenmektedir, Miralay Mehmed Bey 300 kuruş, Kaymakam Hafız Bey 900 kuruş, Kâtib-i Alay Ahmed Efendi 200 kuruş, Sancakdar-ı Alay Halil Ağa 45 kuruş, binbaşılar 187.5 kuruş, ağa-yı eminler 100 kuruş, ağa-yı yesarlar 20 kuruş, imamlar 15 kuruş, yüzbaşılar 45 kuruş, mülâzımlar 30, serçavuşlar 12.5 kuruş, çavuşlar 10 kuruş, bölüm eminleri 8 kuruş, onbaşılar 7.5

⁷⁸ Özlem Kale, 275 Numaralı Manisa Şeriyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H. 1254-1255/M. 1838-1840), s. 206-207.

⁷⁹ Mübahat Kütükoğlu, "Redif Askeri Giderlerini Karşılama Üzere Alınan Bir Vergi "İâne-i Cihâdiyye", s. 155.

⁸⁰ BOA, *D.ASM.d.*, 39066; BOA, *D.ASM.d.*, 39148; BOA, *D.ASM.d.*, 39293; BOA, *D.ASM.d.*, 39261.

⁸¹ Osmanlı İmparatorluğu'nda 1426 kişilik redif taburunun zabitan ve neferat maaşları için bkz. Mübahat Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmut Devri Yedek Ordusu, Redif Asakir-i Mansûre", s. 150.

kuruş ve neferler 5 kuruş maaş almaktaydı. Ayrıca muallim kadrosunda olan Mülazım-ı Evvel Hasan Ağa ve Süleyman Ağa 120 kuruş, Çavuş İsmail 40 kuruş ve Onbaşı Mustafa 30 kuruş maaş almaktadır. Muallim kadrosunda olan kişilere verilen maaşın kendi rütbelerinden olan diğerlerine oranla 4 kat fazla olması bunların Asâkir-i Mansûre'den iltihak ettiğini göstermektedir.⁸²

Çalışmanın ele aldığı dönemde Saruhan redif alayına verilen maaşlar hakkında ulaşabildiğimiz son bilgiler 1841 tarihli maaş defterleridir. 1838 tarihindeki asker sayısı 1841'de yarı yarıya düşmüş olmasına rağmen maaşlarda yaşanan artıştan dolayı toplam masrafın artmış olduğu görülmektedir. 1838'de 2525 kişiye 19015 kuruş maaş verilmekteyken, 1841'de 1284 zabit ve nefere 45230 kuruş maaş verilmiştir.⁸³ 1841 tarihli deftere göre miralay 1200 kuruş, kaymakam 900 kuruş, kâtib-i alay 800 kuruş, sancakdar 180 kuruş, binbaşı 750 kuruş, ağayan 240 kuruş, kâtib 300 kuruş, imam 120, yüzbaşı 180 kuruş, mülazım 120 kuruş, serçavuş 50 kuruş, çavuş 40 kuruş, bölük emini 35 kuruş, onbaşı 30 kuruş, nefer 20 kuruş maaş almaktadır.⁸⁴ Görüldüğü üzere, taburun maaşları 4 kat oranında artmış, Asâkir-i Mansûre kuvvetleri nispetinde kendilerine maaş verilmiştir. Taburda maaşında değişiklik olmayan tek kişi zaten Asâkir-i Mansûre'den tabura ataması yapılan Kaymakam Hafız Bey'dir. Taburun bu tarihlerde Girit'te görevlendirilmeden önce İstanbul'a celbedildiği ve burada talimlere katıldıktan sonra Girit'e gönderildikleri bilinmektedir.⁸⁵ Bundan hareketle maaş artışlarının sebebi olarak taburların Asâkir-i Mansûre ordusuna dâhil edilerek görevlendirilmiş olması düşünülmektedir.

⁸² BOA, *ML.MSF.d.*, 233, 21 Zilhicce 1254 [7 Mart 1839]. Ayrıca bkz. BOA, *ML.MSF.d.*, 18951, 21 Cemaziyelevvel 1254 [12 Ağustos 1838].

⁸³ BOA, *ML.MSF.d.*, 2308, 11 Recep 1257 [29 Ağustos 1841]; BOA, *ML.MSF.d.*, 233, 21 Zilhicce 1254 [7 Mart 1839].

⁸⁴ BOA, *ML.MSF.d.*, 2308, 11 Recep 1257 [29 Ağustos 1841]. Ayrıca bkz. BOA, *ML.MSF.d.*, 2367, 28 Şevval 1257 [13 Aralık 1841].

⁸⁵ BOA, *C.AS.*, 570/23978, 16 Cemaziyelahir 1257 [5 Ağustos 1841]; BOA, *C.AS.*, 953/41414, 15 Şaban 1258 [21 Eylül 1842]; BOA, *C.AS.*, 700/29373, H23 Ramazan 1257 [8 Kasım 1841]; BOA, *ML.MSF.d.*, 1991, 3 Safer 1257 [27 Mart 1841]; BOA, *ML.MSF.d.*, 2367, 28 Şevval 1257 [13 Aralık 1841]; BOA, *C.AS.*, 191/8255, 29 Ramazan 1257 [14 Kasım 1841].

Askerlerin kıyafet, silah ve tayinatı da maaş gibi redif teşkilatının diğer gider kalemleridir. Redif askerlerinin kıyafetleri Asâkir-i Mansûre kuvvetleri gibi olacaktı. Bunlar nîmten ve elîfi giyiyorlardı.⁸⁶ Redif nizamnamesine göre, askerler redif yazıldıklarında bunlara talim esnasında giymeleri için bir takım kıyafet verilecekti. Redif neferleri teşkilata mensup olduklarının ayırt edilebilmesi için her zaman fes giyecek, zabitler ise nizamî elbise ile dolaşacaklardı.⁸⁷ Subaylara Asâkir-i Mansûre kuvvetleri gibi kılıç, piştov, palaska, matara, piştov kuburu, cerbe, çakmak, harbi kayışı ve kılıç kayışı verilecekti.⁸⁸ Redif taburları memleketin dört bir yanına dağınmış halde oldukları için bunlara verilecek kıyafet ve sair levazımın İstanbul'dan gönderilmesi mümkün olmadığı için aba ve şayaktan yapılan çavuş, onbaşı ve nefer kıyafetlerinin yerinde temin edilmesine karar verildi. Bunların masrafları redif hazinesince ödeniyordu.⁸⁹ Örneğin 9 Haziran 1836 tarihli ilmühabere göre, Saruhan Sancağı'ndan mürettep taburlar için 28.390,5 kuruşa 1402 talim abası ve 39.886 kuruşa 1402 elîfi hazırlanmış, 68.277 kuruş tutan bu meblağın belirlenen limit dâhilinde kalan 66.016 kuruşu ödenmişti.⁹⁰ Nisan 1835'de Aydın ve Saruhan Sancakları taburlarının her birine zabitler için 23 adet Tunus fesi, çuka nimten ve kılıç teberi, 1402 adet nefer fesi, 32 adet başçavuş ve bölük emini kılıç kayışı, 1 adet tranpetçi onbaşı kayışı ve 500 adet palaska İstanbul'dan gönderilmiştir.⁹¹

Nefer kıyafetlerinden farklı olarak zabitlerin çukadan dikilen zabıt kıyafetleri ve tabura tahsis edilen verilen fes, tüfek, palaska, matara gibi diğer ihtiyaçlar İstanbul'dan gönderilmekteydi.⁹² 1838 yılında Saruhan redif taburuna 2594 matara, 113 topçu çavuşu ve neferi palaskası, 113 topçu filinta kayışı, 28 boru kılıfı, 78 zabitan kılıç kayışı, 122 süngü, 2586 çanta, 112 çavuş palaskası, 764 nefer palaskası, 36

⁸⁶ Mübahat Kütükoğlu, "Redif Kıyafetlerinin Maliyetine Dair", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 41, Sayı 1-4 (1985), s. 284.

⁸⁷ Mübahat Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmut Devri Yedek Ordusu, Redif Asakir-i Mansûre", s. 131.

⁸⁸ Cahide Bolat, *Redif Askeri Teşkilatı*, s. 36.

⁸⁹ Mübahat Kütükoğlu, "Redif Kıyafetlerinin Maliyetine Dair", s. 284.

⁹⁰ Mübahat Kütükoğlu, "Redif Kıyafetlerinin Maliyetine Dair", s. 292. Ayrıca bkz. BOA, *HAT*, 327/19013.

⁹¹ BOA, *C.A.S.*, 7/241, 17 Zilhicce 1250 [16 Nisan 1835].

⁹² Mübahat Kütükoğlu, "Redif Kıyafetlerinin Maliyetine Dair", s. 284.

boyun kayışı, 21 tüfek kayışı, 36 diz kayışı, 36 omuz kayışı gönderilmiştir. Aynı malzemeler vilayet dâhilindeki diğer taburlar olan Aydın, Suğla ve Menteşe taburlarına da gönderilmiştir.⁹³

Münavebede bulunan askerlerin ihtiyaçları karşılanmış, bu masraf hazineden tahsil edilmiştir. Örneğin Manisa'daki kışlada münavebede bulunan 823 kişilik Saruhan Sancağı redif alayı 3. tabura Cemaziyelevvel 1255'te (Temmuz-Ağustos 1839) 27.375 kuruş 16 para tutarında tayinat verilmiştir.⁹⁴ 1839'da münavebedeki askerler için yapılan masraf kalemleri ise şöyle sıralanmaktaydı: ekmek, et, çıra, sade yağ, bulgur, nohut, tuz, soğan, zeytinyağı, mum, sabun, odun, arpa ekmeği ve saman.⁹⁵ Saruhan redif taburunun vilayet dışına çıktığı durumlarda masrafları görev üzere buldukları yerden karşılanarak sonrasında maliyeden tahsil edilmiştir. 1841 yılında Girit'te görevlendirilen Saruhan taburlarına Girit Valisi Mustafa Paşa tarafından Kasım 1841-Mart 1842 tarihleri için 275.820 kuruş masraf yapılmış ve bu masraf maliye tarafından ödenmiştir.⁹⁶

Sonuç

Savaşlar; ateşli silahlar ve askerî teknolojide yaşanan gelişmelerin sonucu olarak tarih boyunca değişime uğramıştır. Etkisini 17. yüzyıla kadar görece az hissettiren değişim hızı, 18. ve 19. yüzyıllarda kayda değer şekilde artmıştır. Bu dönemde savaşlar çok katmanlı hale gelmiş, manevra önem kazanmış, tekniğe olan bağımlılık artmış ve ordu mevcutları kalabalıklaşarak yeni askerî sınıflar ortaya çıkmıştır. Vatandaş askerlerin orduların ana aktörleri olmaya başlamasıyla savaşın alanı genişleyerek topyekûn hal almıştır. Avrupalılar savaşın değişimine hızla ayak uydurarak ordularını buna göre dönüştürmekteyken, Osmanlı İmparatorluğu askerî modernizasyon ihtiyacını tam zamanında idrak edememiştir. 18. yüzyıl sonunda değişimin kaçınılmaz olduğunun anlaşılmasıyla "bi'l-misl mukabelede bulunmak" olarak tabir edilen Avrupa'daki gelişmelerin takip edilmesi yolu izlenmeye başlanmıştır.

Ordudaki en kapsamlı değişim 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra mümkün olmuştur. 1826 sonrasında talimli asker ihtiyacını karşılamak ve topyekûn askerleşmeyi sağlayarak insan

⁹³ BOA, *ML.MSF.d.*, 64, 3 Şaban 1254 [22 Ekim 1838].

⁹⁴ BOA, *C.A.S.*, 598/25211, 21 Cemaziyelahir 1255 [1 Eylül 1839].

⁹⁵ BOA, *C.A.S.*, 464/19364, 27 Recep 1255 [6 Ekim 1839].

⁹⁶ BOA, *C.A.S.*, 953/41414, 15 Şaban 1258 [21 Eylül 1842].

kaynağını yeteri şekilde kullanmak için redif teşkilatı ihdas edildi. Bu redif taburlarından biri de Aydın Vilayeti'ne bağlı Saruhan Sancağı'nda kuruldu. 1834'te tarihli redif nizamnamesinin hükümlerinin Saruhan redif taburunun kuruluşunda uygulanmıştır. Yörenin önde gelenlerinden subaylar seçilerek teşkilatın hızlıca yapılanmasına gayret edilmiştir. Askerlere belli dönemlerde talimler yaptırılmış, kasım ve mayıs aylarında da vilayet merkezlerinde icra edilen büyük talimlerle askerlerin durumları kontrol edilmiştir. 1836 yılında münavebe usulünün getirilmesine kadar geçen süreçte Saruhan redif taburu Osmanlı'daki diğer redif taburlarına benzer şekilde teşkilatlanmıştır. 1835-1836 yıllarında teşkilat 12'şer takımlık dört bölük piyade, 4 takımlı bir bölük topçu ile birkaç tranpetçi ve düdükcü neferlerinden oluşmaktaydı. Takımlar 1 onbaşı ve 25 neferden müteşekkildi. Zabitlerin hepsi dâhil edildiğinde tabur 1426 kişiden oluşmaktaydı. Haziran 1836'da münavebe usulünün getirilmesiyle Saruhan redif teşkilatı, Asâkir-i Mansûre taburlarına benzer şekilde düzenlenmiş, 1426 kişilik eski düzenden 860 kişilik üç taburdan oluşan 2560 kişilik düzene geçilmiştir. Saruhan Sancağı'nda Eylül 1836'da başlayan taburların alay sisteminde teşkilatlanma çalışmaları Nisan 1837'de tamamlanmıştır. Nisan 1837'de asker sayısı 2500 dolaylarına yükselmiştir. Taburların teşkilinden sonra da denetimleri Yakup Paşa ve Mütessellim Eyüb Ağa gibi üst düzey görevliler tarafından yapılarak intizamlı şekilde mevcudiyetlerini sürdürmesi için gayret edilmiştir. Aydın Müşiri Yakup Paşa, görevi süresince Saruhan redif taburuyla yakından ilgilenmiştir.

Münavebe usulüne geçilmesi üzerine askerlerin konaklayarak talimlerini gerçekleştirebilecekleri kışlaların inşası zaruri hale gelmiştir. Saruhan redif taburu için de 1836 sonrasında kışla için hazırlıklara başlanmış, inşaat 1839'da tamamlanmıştır. 1841 yılında Saruhan redif taburu Girit'de görevlendirilmiştir. 1842'ye kadar devam eden bu görevlendirme, taburun ilk dış görevidir.

Redif askerlerinin kıyafet, silah, tayinat ve maaşları teşkilatın başlıca gider kalemleridir. 1836'da 1426 kişiye tekabül eden tabura ödenen aylık toplam maaş miktar 8.377 kuruştur. Saruhan redif taburuna ödenen maaşların memleket dâhilinde redif zabit ve neferlerine ödenen maaşlarla aynı olduğu görülmektedir. 1836'dan sonra asker sayı ve

maaşlarda artış olmuştur. 1838’de 2525 kişiden mürettep Saruhan redif teşkilatına ödenen aylık maaş toplam 19015 kuruşa çıkmıştır. Rediflerin tüfek, kılıç, matara, fes ve palaska gibi ihtiyaçları ile üst kademe subay kıyafetleri İstanbul’dan gönderilmiştir. Çavuş, onbaşı ve neferlerin üniformaları yerinden karşılanmıştır. Yapılan masrafların önemli kısmı İâne-i Cihadiyye adıyla halktan toplanarak sistem umuma mal edilmiştir.

Saruhan redif taburu, 1843 askerî kanununa kadar geçen süreçte memleketin büyük sancaklarında olduğu gibi teşkilatlanma çalışmalarını başarıyla tamamlamıştır. 1843’ten sonra Osmanlı ordusu muvazzaf ordu, redif kuvvetleri, yardımcı kuvvetler ve başıbozuklar olmak üzere dört sınıfa ayrılmış, redif birlikleri daimî orduya katılmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA)

Hatt-ı Hümayûn (HAT)

Bâb-ı Defteri Asâkir-i Mânsûre Kalemi Defterleri (D.ASM.d)

Cevdet Askeriye (C.AS)

Maliye Nezareti Masârifât Muhasebeciliği Defterleri (ML.MSF.d)

Cevdet Dahiliye (C.DH)

İrade Dahiliye (İ.DH)

İrade Meclis-i Vâlâ Riyaseti (İ.MVL)

Tetkik Eserler

Beşikçi, Mehmet, "Topyekûn Savaş Çağında Askeri İşgücünü Seferber Etmek: Birinci Dünya Savaşı Öncesinde ve Esnasında Osmanlı İmparatorluğu'nda Zorunlu Askerlik Hizmeti", *Askerlik İşi: Askeri İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi 1500-2000*, ed. Erik Jan Zürcher, çev. Dilek Şendil, İstanbul 2017.

Bolat, Cahide, Redif Askeri Teşkilatı, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000.

Çadırcı, Musa, "Anadolu'da Redif Askeri Teşkilâtının Kuruluşu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 8, Sayı 14 (1963).

Çadırcı, Musa, "Redif Askeri Teşkilatı", *Yedinci Askeri Tarih Semineri*, c. 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2000.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik*, Ankara 2008.

Çakın, Naci ve Nafiz Orhon, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri (1793-1908)*, c. III, Ks. 5, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1978.

Gebece, Emre, Tarih Araştırmalarına Bir Kaynak Olarak Takvim-i Vekayi, Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2014.

- Göker, Gökden, 2 Numaralı Sivrihisar Şer'iyye Sicili (transkripsiyon-tahlil), Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2015.
- Heinzelmann, Tobias, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*, İstanbul 2009.
- Kale, Özlem, 275 Numaralı Manisa Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H. 1254-1255/M. 1838-1840), Yüksek Lisans Tezi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2019.
- Kütükoğlu, Mübahat, "Redif Askeri Giderlerini Karşılama Üzere Alınan Bir Vergi "Îâne-i Cihâdiyye", *Birinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri II*, Ankara 1983.
- Kütükoğlu, Mübahat, "Redif Kıyafetlerinin Maliyetine Dair", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 41, Sayı 1-4 (1985).
- Kütükoğlu, Mübahat, "Sultan II. Mahmut Devri Yedek Ordusu, Redif Asakir-i Mansûre", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 12 (1982).
- Özcan, Abdülkadir, "Redif ", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 34, İstanbul 2007.
- Özkan, Aydın, Kaptan-ı Deryalıktan Üç Kıt'a Valiliğine Çengelöglü Tahir Paşa'nın Hayatı, Askeri, İdari ve İlmi Yönü" Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017.
- Paker, Geoffrey, *Askerî Devrim*, çev. Tuncay Zorlu, İstanbul 2018.
- Sharman, J. C., *Zayıfların İmparatorlukları*, çev. Fahrettin Biçici, İstanbul 2021.
- Şentürk, Hatice, Osmanlı Jurnal Teşkilatı ve 19. Yüzyıl Aydın Sancağı Jurnal Defterleri, Yüksek Lisans Tezi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın 2020.
- Uyar, Mesut & Erickson, Edward J., *Osmanlı Askeri Tarihi*, İstanbul 2017.

Yeşil, Fatih, "Kara Kuvvetlerinde Avrupalı Danışmanlar", *Osmanlı Askerî Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, ed. Gültekin Yıldız, İstanbul 2013.

Yeşil, Fatih, *Trajik Zafer, Büyük Güçlerin Doğu Akdeniz'deki Siyasi ve Askeri Mücadeleleri, 1806-1807*, İstanbul 2017.

Yıldız, Gültekin, "Kara Kuvvetleri", *Osmanlı Askerî Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, ed. Gültekin Yıldız, İstanbul 2013.

Yıldız, Gültekin, *Neferin Adı Yok*, İstanbul 2009.

SARUHAN SANCAĞI'NDA YABANCI OKULLAR VE EĞİTİM FAALİYETLERİ

*Elif KIRAN**

Giriş

Osmanlı Devlet'i kurulduğu ilk dönemden, XVII. Yüzyıla kadar devlet teşkilatlanması kendisinden sonraki devletlere örnek teşkil etmiştir. Bu teşkilatlanmada kendine has bir kültür ve medeniyet meydana getirmiştir. Bu teşkilatlanma ve medeniyet sayesinde Osmanlı Devleti bu kadar üç kıtada hüküm süren bir imparatorluk haline gelmiştir. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinden XVII. sonlarına kadar olan döneme "Klasik Dönem" olarak adlandırılmıştır.¹ Klasik Dönemdeki bu teşkilatlanma, kültür ve medeniyet olgusu devletin her bir müessesesinde kendini göstermiştir. Bu teşkilatlanma ve olgu eğitim alanında da kendini göstermesi yadsınamaz bir gerçektir. Bu teşkilatlanma devletin taşra teşkilatında da etkili olmuş ve kendini göstermiştir.²

XVII. yüzyılla birlikte Osmanlı Devleti'nde sınırların genişlemesi, Tımar sisteminin bozulması, rüşvet ve iltimasın artması ve hanedan içerisinde yaşanan taht kavgaları gibi çeşitli nedenlerden dolayı devlet teşkilat yapısında birtakım bozulmalar meydana gelmiştir.³ Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş yıllarındaki eğitim kurumları bir süre Osmanlı Devleti'nin ihtiyacını karşılamışsa da yeterli olmamıştır. XVI. Yüzyıldan itibaren değişen dünya şartlarına ve yeni düzene ayak uyduramamıştır. Değişen şartlar ve yeni düzenin getirdiği yenilikler Osmanlı Devleti'nin klasik eğitim anlayışına ters düşmüştür. Ve bu

* Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi.

¹ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2017, s.140.

² Ünal, *age*, s. 140.

³ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s. 33.

sebepten ötürü bu alanda toplumun da ilerlemesine engel olmuşlardır. Çünkü medreselerde sadece temel dini bilgiler ve Osmanlı Devleti'nin klasik anlayışla öğretilen dersleri okutulmuştur. Pozitif bilimlerin okutulmasına karşı çıkmış ve belli bir süre sonra yasaklanmıştır. ⁴

Artan ihtiyaçlar ve Avrupa'nın daha modern bir eğitim sistemine geçmesi ve Avrupa'da ortaya çıkan coğrafi keşifler ile birlikte sanayi devriminin yaşanması hasebiyle medrese sisteminin yanı sıra yeni modern eğitim kurumlarının açılması zaruret haline gelmiştir. Bu modernleşme çabalarının etkisiyle açılan eğitim kurumları devletin sadece merkezinde değil kendisini taşra teşkilatında göstermiştir. Bu açılan eğitim kurumları ile birlikte taşra teşkilatında da eğitimde modernleşme yaşanmıştır. ⁵

Osmanlı Devleti kendi bünyesi içerisinde birçok milleti ve etnik kökeni barındıran bir imparatorluktur. Bu durum Kuruluş yıllarından itibaren süre gelen iskân politikası sebebiyle olmuştur. Bu politika ile birlikte Osmanlı Devleti gayrimüslimler ile aynı mahallede yaşamışlardır. Fakat Fransız İhtilali'nin yaymış olduğu milliyetçilik akımının etkisiyle gayrimüslimler de kendi bağımsız devletlerini kurmak istemişlerdir. Bu sebepten dolayı Gayri Müslimler çeşitli zamanlarda isyan etmiş devleti zor durumda bırakmışlardır. İşte Osmanlı Devleti hem gayrimüslimlerin isyanlarını önlemek hem de Avrupa Devletlerinin iç işlerine karışmasını önlemek amacıyla Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanını ilan etmiştir. ⁶

Islahat Fermanı ile birlikte Gayrimüslimlere birçok hak tanınmıştır. Bu haklar eğitim alanında kendini göstermiş gayrimüslimlere de okul açma yetkisi vermiştir. Gayrimüslimlere verilen bu yetki söz konusu olan bu çalışmanın konusu olmuştur. Saruhan Sancağında bulunan birçok millet kendilerine ait okul açmıştır. Bu okullarda kendi ideolojilerini ve düşüncelerinin yayma fırsatı bulmuşlardır. ⁷

⁴Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu*, Uzman Yayınları, Ankara 1987, s. 1.

⁵ Koçer, *age*, s. 1.

⁶Ayşen Koç, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Saruhan Sancağı'nda Gayrimüslimler*, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2006, s. 1.

⁷ Koç, *agt*, s. 1.

18. Yüzyıla Kadar Saruhan Sancağında Eğitim

Manisa siyasi, coğrafi ve tarih içinde yer aldığı özellikli kimliği ile Ege Bölgesinin en önemli şehirlerinden birisidir. Tarih, siyasi mimari, sanat, coğrafya ve maddi ve manevi kültürel değerlerimiz gibi pek çok konu açısından önemli şehirlerimizdendir.⁸ Osmanlı Devleti'nde "Şehzadeler Sancağı" olarak bilinen şehir tarihi açıdan da büyük bir öneme sahiptir. Özellikle Osmanlı Devleti'nde Hanedan üyeleri arasında gözde olan Şehzade Sancağı olmuştur. Bilhassa Kanuni Sultan Süleyman döneminde kendilerinin de bu sancaktan tahta çıkması hasebiyle büyük bir öneme ve ihtişama sahip olmuştur.⁹

Manisa'da eğitim ve öğretim tarihinin Saruhanoğulları Beyliği'ne kadar geçmişe dayandığı bilinmektedir. İshak Bey tarafından 1378 yılında Ulucami Külliyesi içinde bulunan Ulucami Medresesi, Saruhan Sancağında açılan ilk eğitim kurumudur.¹⁰ Osmanlı Devleti'nde Klasik Dönemde eğitim alanında medreseler büyük bir öneme sahip olmuştur. Medreseler, İslam ülkelerinin yüksek eğitim kurumları olmuştur.¹¹ Osmanlı Devleti'nde medreselerin yanı sıra sıbyan mektepleri yaygın eğitim kurumlarından olmuştur. Hatuniye Alaybey, Molla Şaban önemli Sıbyan mektepleri arasında yer almaktadır. Aydın Vilayetine Bağlı Saruhan Sancağında daha çok çırak mekteplerini görülmektedir. Fakir, kimsesiz ve geçim sıkıntı çeken çocuklar hayatını kazanmadan önce bir ustanın yanına çırak olarak verilirdi.¹²

Yine bu dönemde 1835 yılındaki kayıtlara göre "Medrese-i Hankah-ı Sultaniye, Medrese-i Çaşnigir, Medrese-i Tekke, Medrese-i Hüsrev Ağa,

⁸Gül Güney, "Manisa Yazma Eserler Kütüphanesinde Bulunan Yazma Eser Ciltleri Hakkında Bir Değerlendirme," *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 2019, s. 99.

⁹ Güney, *agm*, s. 99.

¹⁰Elif Makaklı Ozar Süyük, "Manisa'da Osmanlı Dönemi Mirası: Sıbyan Mektepleri", *Historical Analysis Dergisi*, 2019, 14(2), s. 439

¹¹Yekta Demiralp, "Osmanlı Öncesi Anadolu Medreselerinde Örtü ve Erken Osmanlı Medreseleriyle Karşılaştırma", *Sanat Tarihi Dergisi*, XV/2, 29-48, 2006, s. 33.

¹² Ertan, Gökmen, "Aydın Vilayetinde Çırak Mektepleri", *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 4, 2, 141-152, 2006, s.144.

Medrese-i Hatuniye-i Atik” gibi medreseler bulunduğu kayıt altına alınmıştır.¹³

1. Saruhan Sancağında Eğitim Alanında Yenileşme Hareketleri

Tanzimat’ın ilanından sonra İmparatorluk genelinde eğitim ve öğretimin yaygınlaştırılması için faaliyetlerde bulunulmuştur. Ülke genelinde Vilayet merkezlerinde önce rüştiyeler daha sonra sultani ve idadiler açılmaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti bütün alanlarda olduğu gibi eğitim alanında da merkezi modele geçme çabaları II. Mahmut (1808-1839) dönemiyle başlamıştır. Eğitim kurumları gerektiğinde ıslah edilmiş gerektiğinde de yerine yeni kurumlar getirilerek kontrol sağlanmaya çalışılmıştır.

Tanzimat Fermanı ile beraber bu çabalar da tüm eğitim daha da hız kazanmış özellikle 1857’de Maarif Nezareti’nin teşkil edilmesiyle Osmanlı Toprakları üzerindeki tüm eğitim kurumları tek çatı altında toplanmaya çalışılmıştır. Batılı anlamda eğitim modellerinin kabul edilmesiyle modern eğitim kurumlarının niteliğinin değiştiği anlaşılmaktadır. II. Abdülhamit Dönemi de Tanzimat kararlarının uygulamaya geçildiği bir dönemdir.¹⁴ Bu reform hareketi özellikle II. Abdülhamit döneminde zirveye ulaşmıştır. Öyle ki II. Abdülhamit bu reform ve yenilikleri ile “Maarif-i Perver” ünvanını almıştır.¹⁵

II. Abdülhamit döneminde kabul edilen Kanuni Esasi’de yer alan;

“Madde 15- Emri tedris serbesttir. Muayyen olan kanuna tebaiyet şartıyla her Osmanlı umumi ve hususi tedrise mezundur.

Madde 16- Bilcümle mektepler devletin taht-ı nezaretindedir. Tebaa-ı Osmaniye’nin terbiyesi bir siyak-ı ittihad ve intizam üzere olmak için iktizâ eden esbabâ teşebbüs olunacak ve milel-i muhtelifenin umûr-ı itikadilerine müteallik olan usûl-ü talimiyeye hâlel getirilmeyecektir.

¹³Ertan Gökmen, “Manisa Medreseleri Nüfus Yoklama Defteri” *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 27(2), 381-401, 2012, s. 387.

¹⁴Habibe Polat, “1869 Maarif Nizamnamesi’ne Göre Osmanlı Devleti’nin Azınlık ve Yabancı Okulları Denetim Altına Alma Girişimleri”, *ASIA Minor Study Es*, 9(2), 2021, s.775.

¹⁵Ayten Can Tunalı, “Hasan Fehmi Paşa’nın Aydın Valiliği Döneminde Eğitim Öğretimde Düzenlemeler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 46, 1, 137-151, 2006, s. 144.

Madde 114 - Osmanlı efradının kâffesince tahsil-i maârifin birinci mertebesi mecburi olacak ve bunun derecât ve teferrûatı nizam-ı mahsus ile tâyin kılınacaktır.”

Bu maddelerden anlaşılacağı üzere eğitim konusu Kanun-ı Esasi ile devletin bir görevi haline gelmiş ve maarif alanında bir düzenleme getirilmeden diğer alanlarda yapılacak olan yeniliklerin başarısız olunacağı savunulmuştur. ¹⁶Sultan II. Abdülhamit Döneminde yenileşme ile en yaygın faaliyet eğitim alanı olmuştur. Eğitim öğretim anlayışını merkezîyetçi temeller üzerine oluşturmuştur. En fazla gelişme ilk ve ortaöğretim alanında olmuştur. Yasal olarak İlköğretim mecburi hale getirilmiştir.

Eğitim alanında bu yenileşme hareketleri devletin yalnızca başkent İstanbul’da değil tüm vilayetlerde ve sancaklarda etkili olmuştur. Açılan eğitim kurumları okullar, Rüştîyeler İptidailer taşra teşkilatında da açılmış ve faaliyet göstermiştir. Aydın Vilayeti’nde ve Manisa Kazası’nda bu okulların faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Bunların arasında en çok bilineni açılan Manisa İdadisi’dir. 1887 yılında eğitim-öğretime başlamıştır. Tarih-i Osmani, Tarih-i Umumi, Hesap ve Hendese Resim, Fransızca okutulan dersler arasındadır.¹⁷

Saruhan Sancağında Açılan Yabancı Okullar

Osmanlı Devleti diğer alanlarda oldu gibi eğitim alanında da gayrimüslimlere birçok imtiyaz verilmiş, gayrimüslimler eğitimde de serbest bırakılmıştır. Gayrimüslimler kendi kiliselerini nasıl yönetebiliyorlarsa açmış oldukları okulları da aynı şekilde yönetmişlerdir. Her kilise yöneticisinin denetimi altında bir eğitim kurumu bulunmaktaydı. Gayrimüslimlerin yönettikleri okullar tamamen müstakil bir nitelikteydi. Gayrimüslimler bu okullarda kendi dillerinde ve kendi istedikleri programlara göre derslerini okutmaktaydılar. Gayrimüslimlerin eğitimi ile ilgili düzenleme 1869’da çıkarılan “*Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*” ile olmuştur. Bu nizamname ile gayrimüslim

¹⁶Mehmet Salih Erkek, *Meşrutiyet Döneminde Türk Eğitim Sistemindeki Temel ve Ethem Nejat Bey Örneği*, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Doktora Tezi İzmir 2009, s. 56.

¹⁷Gülcan KAYA, *Manisa Mekteb-i İdadisi (Kuruluşu, Gelişimi, Sosyo Kültürel Hizmetleri)*, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2018, s. 120.

çocuklar ilkokul öğrenimlerini kendilerine ait okullarda ve rüştiye mekteplerinde görebileceklerdi.¹⁸

Manisa'da yabancı okul açan milletler; Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler olmak üzere sıralanabilir.

3.1. Rum Okulları

Aydın Vilayet Salnamesine göre Manisa'da Rumlara ait 2 Erkek Rüştiye Mektebi, 1 Kız Rüştiye Mektebi, 5 erkek İptidaiye Mektebi, 2 Kız İptidaiye Mektebi olmak üzere toplam 10 okulda 990 öğrenci bulunmaktadır.¹⁹ Yine bu Saruhan Sancağında Rumlara ait 5 Sıbyan Mektebi bulunmaktadır.²⁰ Bu bölgede yaşayan Rumlar eğitime büyük önem vermişlerdir. Rumlar nüfusunun eğitim seviyesini artırmak için üç beş kişilik Rum köylerine dahi Rum Okulu açmışlardır.²¹ II. Meşrutiyet'ten sonra 1914 yılında Manisa'da 6 Rum okulunun Olduğu tespit edilmiştir. 1917 yılında ise bu sayının 20 Rum Okuluna çıktığı görülmektedir.²²

Sancakta Bulunan Rum Mektepleri²³

3.2. Ermeni Okulları

KAZALAR	MEKTEPLER		
	İslam	Rum	Diğer Milletler
MANİSA	28	14	2
AKHİSAR	23	14	2

¹⁸ Koç, *age*, s. 60.

¹⁹ Aydın Vilayet Salnamesi 1313, s. 1323.

²⁰ Aydın Vilayet Salnamesi 1313, s. 375.

²¹ Sadiye Tutsak, *İzmir'de Eğitim ve Eğitimciler*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, İzmir 2002, s. 49.

²² Koç, *age*, s. 86.

²³ Necmi Ülker, Mondros Mütarekesi Döneminde Aydın Vilayetinin Nüfusuna Dair Bir Belge, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 1990, 5, s. 519.

SOMA	16	2	---
KIRKAĞAÇ	35	5	---

Ermeni okulları Rum okulları kadar nitelikli bir eğitimi olmasa da vermiş oldukları eğitim yadsınmaz. Eğitim düzeyleri ve mekteplerin mimari yapısına bakılacak olunursa Rum okulları daha iyi seviyededir. Ermeni mekteplerinde temel beceriler olarak adlandırılabilir okuma, yazma ve hesap işlemleri öğretilirdi. Ermeni kız okullarında ise yine okuma yazma ve bunu yanı sıra dikiş nakış dersleri de verilmekteydi.²⁴ Bu okullardaki öğrenciler Ermenice okuma yazma öğrenmekteydiler. Bu okullarda görev yapan öğretmen maaşları ise kilise sandığından ödenirdi.²⁵ Manisa'da 1900 yılında 1 Sübyan Mektebi ve Rüştüye seviyesinde Ermenilere ait 4 mektep bulunuyordu.

Bu okullar şu şekilde

OKUL ADI	ERKEK	KIZ
Osavvirciyan Ermen-i Mekteb-i Rüştüyesi	20	50
Kaynakyan Ermeni Mekteb-i Rüştüyesi	20	70
Kirkoryan Ermeni Mekteb-i Rüştüyesi	30	70
Ermeni Mekteb-i Rüştüyesi	-	35

Bu okullarda toplam 70 erkek, 225 kız öğrenci bulunmaktadır.²⁶Rüştüyelerden başka iptidai seviyede ise okul vardır. Bu okullardan biri

²⁴ Tutsak, *age*, s. 49.

²⁵ Melih Akdeniz, "Bir Rum Eğitimcinin Gözünden 19. Yüzyıl Sonlarında Manisa ve Civar Köylerinde Nüfus ve Eğitim" *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(3), 465-482, 2018, s. 471.

²⁶ 1318 Maarif Salnamesi; s. 1143, 1144, 1147.

Erkek Ermeni İptidaisidir. Bu okulda 1905'te 7 öğretmen, 131 Ermeni talebesi bulunmaktadır.²⁷

3.3. Yahudi Okulları

Yahudi Okulları ise şu şekildedir:²⁸

1886	5 Sübyan Mektebi	191 Öğrenci
1891	5 Sübyan Mektebi	195 Öğrenci
1893	1 Sübyan Mektebi	25 Öğrenci
1894	1 Sübyan Mektebi	30 Öğrenci

Paris'te bir grup Yahudi genç grup tarafından 180 yılında *Alliance Israëlitique Universelle*, dağınık olarak başka ülkelerde yaşayan Yahudiler arasındaki farklılıkları ortadan kaldırmak ve Yahudilerin bilinçlenmesini manevi değerlerini daha çok gelişmesi için çeşitli bölgelerde okullar açmışlardır. İlk Alliance Okulu 1867 yılında Edirne'de açılmıştır. 1896 yılında da Manisa Kazasında bu okula bağlı bir Yahudi okulu açılmıştır.²⁹ Okulun eğitim dili Fransızca'dır. Bu okuldan başka Manisa'da Alliance'ye bağlı bir de çıraklık okulu bulunmaktadır.³⁰

Sonuç

Osmanlı Devlet'i altı yüz yıl hüküm sürmüş ve üç kıtada hakimiyet sağlamış bir imparatorluktur. Sınırlarının genişlemesi ile birlikte fethettiği bölgede yaşayan Müslüman olmayan gayrimüslim halka iskân politikası uygulamıştır. Bu politika ile birlikte Müslümanlar ve gayrimüslimler aynı mahallede yaşamış komşuluk ilişkileri kurmuşlardır.

²⁷ Aydın Vilayet Salnamesi, 1323; 280.

²⁸Necdet Bilgi, "II. Meşrutiyet Döneminde Manisa'da Yayınlanan İslâm ve Ulûm Dergisi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 16, İzmir 2001, s. 26.

²⁹ Siren Bora (1992), "II. Meşrutiyet'in İlanı ve İzmir Rumları (24 Temmuz 1908-31 Mart 1909)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 1992, s. 153.

³⁰ Tutsak, *age*, s. 236.

Osmanlı Devleti kendi bünyesinde yaşayan gayrimüslim halka oldukça hoşgörülü davranmış ve din, dil ve eğitim alanlarında serbest bir şekilde yaşam sürmelerine olanak sağlamıştır.

Ortaçağ'ın sonlarına doğru Avrupa'da yaşanan Aydınlanma Çağı, Osmanlı Devleti'ni de büyük oranda etkilemiştir. Bu etkileşim özellikle eğitim kurumlarına yansımış klasik dönemde etkin faaliyet gösteren medreseler yerine rüştiyelere, idadilere ve sultanilere bırakmıştır. Bu okulların açılmasındaki en büyük neden Avrupa ile arasındaki yenileşme ve modernleşme farkını en aza indirmektir.

Bu okullara paralel olarak Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan gayrimüslimler de kendilerine ait yabancı okul açabilmişlerdir. Gayrimüslimler bu okullarda kendi dillerinde eğitim almışlardır. Kendilerine ait dini anlamda bir müessese olan kiliseye bağlı da mektepler açtıkları görülmektedir. Bu okullar sadece İstanbul ile sınırlı kalmamış devletin taşra teşkilatında da yerini almıştır. Bu çalışmaya konu olan Saruhan Sancağı'nda da yaşayan gayrimüslimler kendilerine ait birçok yabancı oku açmış ve eğitim faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bunlardan özellikle arşiv kayıtlarında da geçen Rum, Ermeni ve Yahudi milletlerine ait okullardır.

Bu çalışma da bu okulların sayısı, öğrenci sayıları, hangi yılda açıldıkları ve erkek, kız öğrenci sayıları Vilayet Salnameleri ve Maarif Salnameleri ile yine inceleme ve araştırma eserleriyle ortaya konulmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Aydın Vilayet Salnamesi 1313

1318 Maarif Salnamesi

Aydın Vilayet Salnamesi 1323

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Akdeniz, Melih "Bir Rum Eğitimcinin Gözünden 19. Yüzyıl Sonlarında Manisa ve Civar Köylerinde Nüfus ve Eğitim", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(3), ss. 465-482, 2018.

Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017.

Bilgi, Necdet, "II. Meşrutiyet Döneminde Manisa'da Yayınlanan İslâm ve Ulûm Dergisi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 16, İzmir 2001.

Bora, Siren, "II. Meşrutiyet'in İlanı ve İzmir Rumları (24 Temmuz 1908-31 Mart 1909)" *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 1992.

Demiralp, Yekta, "Osmanlı Öncesi Anadolu Medreselerinde Örtü ve Erken Osmanlı Medreseleriyle Karşılaştırma", *Sanat Tarihi Dergisi*, XV/2, ss. 29-48, 2006.

Erkek, Mehmet Salih, *Meşrutiyet Döneminde Türk Eğitim Sistemindeki Temel ve Ethem Nejat Bey Örneği*, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Doktora Tezi, İzmir 2009.

Gökmen, Erdal, "Aydın Vilayetinde Çıracak Mektepleri", *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 4, 2, ss. 141-152, 2006.

Gökmen, Erdal, "Manisa Medreseleri Nüfus Yoklama Defteri" *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 27(2), ss. 381-401, 2012.

Güney, Gül, "Manisa Yazma Eserler Kütüphanesinde Bulunan Yazma Eser Ciltleri Hakkında Bir Değerlendirme", *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 99, 2019.

Kaya, Gülcan, *Manisa Mekteb-i İdadisi (Kuruluşu, Gelişimi, Sosyo Kültürel Hizmetleri)*, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2018.

Koç, Ayşen, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Saruhan Sancağı'nda Gayrimüslimler*, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Koçer, Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu*, Uzman Yayınları, Ankara 1987.

Polat, Habibe "1869 Maarif Nizamnamesi'ne Göre Osmanlı Devleti'nin Azınlık ve Yabancı Okulları Denetim Altına Alma Girişimleri", *ASIA Minor Study Es*, 9(2), 2021.

Süyük, Makaklı, Elif, Ozar, "Manisa'da Osmanlı Dönemi Mirası: Sıbyan Mektepleri", *Historical Analysis Dergisi*, 14(2), 2019.

- Tunalı, Ayten Can, "Hasan Fehmi Paşa'nın Aydın Valiliği Döneminde Eğitim Öğretimde Düzenlemeler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 46, 1, 137-151, 2006.
- Tutsak, Sadiye, *İzmir'de Eğitim ve Eğitimciler*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, İzmir, 2002.
- Ülker, Necmi, "Mondros Mütarekesi Döneminde Aydın Vilayetinin Nüfusuna Dair Bir Belge", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 5, 1990.
- Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2011.